

LÜĞƏT VƏ ENSİKLOPEDIYALAR

MƏMMƏDAĞA ŞİRƏLİYEV

**AZƏRBAYCAN
DİALEKTOLOGİYASININ
ƏSASLARI**

ALİ MƏKTƏBLƏR ÜÇÜN DƏRS VƏSƏİTİ

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
TƏHSİL NAZİRLİYİ TƏRƏFİNDƏN TƏSDİQ EDİLMİŞDİR**

ŞƏRQ-QƏRB

BAKI 2008

*Bu kitab "M.Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları"
(Bakı, Maarif, 1967) nəşri əsasında təkrar nəşrə hazırlanmışdır*

BİR NEÇƏ SÖZ

ƏSƏRİN BİRİNCİ NƏŞRİ

Oxucularımıza təqdim olunan "Azərbaycan dialektologiyasının əsasları" əsəri üçün materialın toplanmasına hələ müharibədən əvvəl başlanmışdı. 1949-cu ilin sonlarında əsər həttə çapa getmək üzrə idi.

O zaman çapa hazırlanan bu əsər sırf təsviri xarakter daşımaqla bərabər, müasir qohum dillərin və türk dillərinə aid qədim abidələrin materialları ilə müqayisədən də tamamilə kənarında dururdu.

1950-ci ildə dilçiliyə aid müzakirələrdən sonra müqayisəli-tarixi üsulun geniş tətbiqi, dialektoloji materialların artması, türk dilləri dialektlərindən istifadə edilməsi ilə əlaqədar olaraq, demək olar ki, əsər tamamilə yenidən yazılmalı oldu.

Əsərdə verilən dialektoloji materiallar üç mənbədən alınmışdır: 1) müəllifin şəxsən topladığı materiallardan; 2) ayrı-ayrı müəlliflərin əsərlərindən; 3) müəllifin iştirakı ilə toplanmış ekspedisiya materiallarından.

Birinci mənbəyə müəllifin 1938-ci ildə Şuşadan və onun kəndlərindən, 1939-1940-cı illərdə Bakı və Bakı ətrafı kəndlərdən, 1941-ci ildə Naxçıvan şəhəri və Nehrəm kəndindən, 1942-ci ildə Qazax rayonundan, 1943-cü ildə Gəncə şəhərindən, 1944-cü ildə Ağdam rayonundan topladığı geniş materiallar təşkil edir.

İkinci mənbə ayrı-ayrı müəlliflərin əsərləridir ki, bu əsərlərin bir qismi çapdan çıxmış, bir qismi namizədlik dissertasiyası kimi müdafiə edilmiş və əlyazması şəklində Azərbaycan Dövlət Universitetinin kitabxanasında saxlanılmaqdadır.

Əsərdə bəzi dialekt və şivələrə aid verilmiş materiallar professor N.İ.Aşmarinin 1926-cı ildə Bakıda çap olunmuş "Общий обзор народных тюркских говоров гор. Нухи", M.İslamovun filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün yazdığı "Nuxa dialekti", dos. R.Rüstəmovun redaktəsi ilə 1955-ci ildə Bakıda çap olunmuş "Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri", dos. R.Rüstəmovun "Quba

ISBN 978-9952-34-183-6

494.361/7-dc22

Azərbaycan dili – Dialektologiya

Məmmədəğa Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları.

Bakı, "Şərq-Qərb", 2008, 416 səh.

Kitabda Azərbaycan dialektləri və şivələrinin öyrənilməsi sahəsində görülmüş işlər elmi cəhətdən yekunlaşdırılmış və "Fonetika", "Morfologiya", "Sintaksis" və "Leksika" fəsillərinə ayrılmışdır.

Türk dillərinin dialektlərinə dair bu vaxta qədər yazılmış əsərlərdən fərqli olaraq, bu kitabda ilk dəfə təsviri, müqayisəli və tarixi-müqayisəli üsullardan geniş istifadə olunmuşdur. Azərbaycan dili şivələrinin materialları qədim türk abidələri, müasir türk dilfəri və onların dialektləri ilə əlaqədar şəkildə şərh edilmişdir. Yalnız Azərbaycan dilçiliyi deyil, ümumiyyətlə, türkologiya üçün əhəmiyyətli olan bu kitab ali məktəblərin tələbələri üçün də qiymətli vəsaitdir.

© "Şərq-Qərb", 2008

dialekti”, dos. İ.Hacıyevin “İsmayılı rayonu şivələri”, dos. B.İbrahimovun “Mərəzə rayonu şivələri”, filologiya elmləri namizədi K.Ramazanovun “Azərbaycan dilinin Salyan dialekti” və filologiya elmləri namizədi T.Həmzəyevin “Ordubad dialekti” adlı əsərlərindən istifadə edilmişdir.

Üçüncü mənbəni müəllifin iştirakı ilə 1945–1958-ci illər arasında Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun dialektoloji ekspedisiyasının Zaqatala-Qax, Sabirabad, Əli Bayramlı (indiki Şirvan), Naxçıvan, Ordubad, Ağstafa, Tovuz, Qazax, Borçalı rayonlarından və S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin dialektoloji ekspedisiyasının Şamaxı, Mərəzə, İsmayılı rayonlarından topladığı materiallar təşkil edir.

Bu mənbələrdən əlavə R.Rüstəmov, K.Ramazanov, T.Həmzəyev və B.İbrahimovun iştirakı ilə 1951–1953-cü illərdə Noraşen (indiki Şərur) və Şahbuz rayonlarından toplanmış materiallardan və Azərbaycan dialektologiyasına aid müdafiə edilmiş dissertasiyaların avtoreferatlarından da istifadə edilmişdir.

İrəvan və Cənubi Azərbaycan dialektlərinə aid əsərdə verilmiş materiallar müəllifin şəxsi müşahidələrinə əsasəndir.

Müasir dialekt və şivələrimizin qrammatik quruluşu və lüğət tərkibindən bəhs edərkən təsviri üsuldan, dialekt və şivələrimiz arasında müqayisə apararkən müqayisəli üsuldan, dialekt və şivələrin materiallarını qohum dillərin və türk dillərinə aid qədim abidələrin materialları ilə müqayisə etdikdə müqayisəli-tarixi üsuldan geniş surətdə istifadə edilmişdir.

ƏSƏRİN İKİNCİ NƏŞRİ

1962-ci ildə çapdan çıxmış “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” çapa hələ 1958-ci ildə getmişdi.

Doqquz ilin ərzində bir sıra Azərbaycan dialekt və şivələri tədqiq olunmuş, dialektlərə aid bir sıra monoqrafik tədqiqlər istər əlyazması və istərsə də çap olunmuş halda meydana gəlmişdir.

Bu görülmə işlər içərisində olduqca qiymətli və maraqlı materiallar vardır ki, bunları “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları”nda əks etdirmək vacibdir.

Digər tərəfdən kitabın az tirajla buraxılması onun tezliklə satışdan qurtarmasına səbəb olmuşdur.

Hal-hazırda Azərbaycan dialektologiyasına aid ali məktəb tələbələrini əlində vəsait olmadığını, digər tərəfdən bu kitaba aid istər SSRİ və istərsə xaricdən gələn sifarişlərin ödənilməsinə nəzərə alaraq “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” kitabını yenidən çap etmək zəruriyyəti qarşıya çıxmışdır.

Kitabın birinci nəşri ilə ikinci nəşri arasındakı fərqlər gəlincə qeyd etməliyik ki, 2-ci nəşr 1-ci nəşrə daxil olmayan bir sıra yeni dialektoloji materiallarla zənginləşdirilmiş, bu nəşrdə bir sıra məsələlər ətrafında dəqiqləşmələr aparılmışdır.

İkinci nəşrdə verilən əlavə materiallar üçün 1961-ci ildə Azərbaycan SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun dialektoloqlarının Gədəbəy və Daşkəsən, K.Ramazanovun 1962, 1963, 1964, 1965, 1966-cı illərdə Yevlax, Bərdə, Ağcabədi, Tərtər (keçmiş Mirbəşir) rayonlarından topladığı materiallardan, T.Hacıyevin “Cəbrayıl keçid şivəsi”, B.Sadiqovun “Gədəbəy rayonu şivələri”, S.Mollazadənin “Azərbaycan SSR-in Qax şivələri” namizədlük dissertasiyalarından istifadə edilmişdir.

Müəllif

**KİTABDA VERİLƏN RAYON¹, KƏND, MƏHƏLLƏ
ADLARI VƏ ONLARIN İXTİSARI**

TRANSKRİPSİYA

Əsərdə verilmiş transkripsiya müasir Azərbaycan əlifbası üzərində qurulmuşdur. Ədəbi dildə olmayan, lakin dialektlərimizdə işlənən səsləri göstərmək üçün müəyyən işarələrdən istifadə edilmişdir ki, bunlar da aşağıdakılardır:

k̂ – dilarxası partlayan kar səsi göstərir; məs.: *k̂iş*, *k̂ifil*, *k̂amsamol* və s.

x̂ – dilortası sürtünən kar səsi göstərir; məs.: *k̂əhlix̂*, *ilix̂*, *çörəx̂*, *k̂üləx̂* və s.

n̂ – (sağır *n̂*) dilarxası burun səsini göstərir; məs.: *man̂a*, *atan̂*, *aldın̂ız* və s.

Bunlardan əlavə səsin uzunluğunu, qısalığını, karlığını, burunda, nəfəsli və arxada deyilməsini, heca təşkil etməməsini bildirmək üçün hərfin üstündə, altında qoyulan müəyyən işarələrdən istifadə edilir.

~ səsin uzunluğu; hərfin üstündə üfüqi bir xətt qoymaqla göstərilir; məs.: *ā*, *ō*.

~ səsin qısalığı; hərfin üstündə ağız yuxarı yarım dairəcik qoymaqla göstərilir; məs.: *ī*, *ī̇*, *ū̇*.

~ səsin burunda deyilməsi; hərfin üstündə dalğavari bir işarə qoymaqla göstərilir; məs.: *ã*, *ĩ*, *ũ*.

~ səsin nəfəsli deyilməsi; hərfin üst kənarında üzü sağa yarım dairəcik qoymaqla göstərilir; məs.: *p̂*, *t̂*, *k̂*, *ç̂*.

~ səsin heca təşkil etməməsi; hərfin altında ağız aşağı yarım dairəcik qoymaqla göstərilir; məs.: *ua*, *ou*, *au*, *ıə*.

~ səsin arxada deyilməsi; hərfin altında bucaq işarəsi qoymaqla göstərilir; məs.: *ı̂*, *ı̂̇*, *ü̂*.

~ səsin karlığı; hərfin altına nöqtə qoymaqla göstərilir; məs.: *b̂*, *ẑ*, *d̂*.

Səslər və sözlər arasında müxtəlif əlaqələri göstərmək üçün əsərdə bəzi işarələrdən istifadə edilmişdir.

>, < səslərin əvəzlənməsi və sözün haradan törəməsini göstərən işarələrdəndir; məs.: *a > o*, *bō̄ ū̄n <* bu gün.

// sözlərin tələffüzçə müxtəlif variantlarını göstərən oxşarlıq işarəsidir; məs.: *baba // buba, dəvə // düə* və s.

~ hərfin altında qoyulan və iki sözü bağlayan işarədir; məs.: *tutmağa edif, oba əzər*.

Yerlərin tam adı	İxtisar şəkli	Yerlərin tam adı	İxtisar şəkli
1	2	1	2
1. Bakı rayonu	(B.)	13) Quba Xuray	(Q.-Xur.)
1) Bakı İçərişəhər	(B.-İçş.)	14) Quba Yuxarı Ləgər	(Q.-Ləg.)
2) Bakı Bayırşəhər	(B.-Bş.)	3. Şamaxı rayonu	(Ş.)
3) Bakı Keşlə	(B.-Keş.)	1) Şamaxı Çarxan	(Ş.-Çar.)
4) Bakı Bülbülə	(B.-Bül.)	2) Şamaxı Göylər	(Ş.-Göy.)
5) Bakı Əmircan	(B.-Əmr.)	3) Şamaxı Nüydü	(Ş.-Nüy.)
6) Bakı Buzovna	(B.-Buz.)	4) Şamaxı Hacıqədirlı	(Ş.-Qəd.)
7) Bakı Şağan	(B.-Şağ.)	5) Şamaxı Bağırılı	(Ş.-Bağ.)
8) Bakı Mərdəkan	(B.-Mər.)	6) Şamaxı Ovculu	(Ş.-Ovc.)
9) Bakı Hövsan	(B.-Höv.)	7) Şamaxı Çaylı	(Ş.-Çay.)
10) Bakı Türkan	(B.-Tür.)	8) Şamaxı Mələk	(Ş.-Məl.)
11) Bakı Masazır	(B.-Mas.)	9) Şamaxı Mirikənd	(Ş.-Mir.)
12) Bakı Saray	(B.-Sar.)	10) Şamaxı Muğanlı	(Ş.-Muğ.)
13) Bakı Corat	(B.-Cor.)	11) Şamaxı Xınıslı	(Ş.-Xın.)
14) Bakı Hökməli	(B.-Hök.)	12) Şamaxı Dədəgünəş	(Ş.-Dəd.)
15) Bakı Qobu	(B.-Qob.)	13) Şamaxı Çağan	(Ş.-Çağ.)
16) Bakı Güzdek	(B.-Güz.)	14) Şamaxı Qələybuqurt	(Ş.-Qəl.)
17) Bakı Novxanı	(B.-Nov.)	15) Şamaxı Əngəxaran	(Ş.-Əng.)
18) Bakı Pırşağı	(B.-Pir.)	16) Şamaxı Avaxıl	(Ş.-Ava.)
19) Bakı Xırdalan	(B.-Xır.)	17) Şamaxı Cabanı	(Ş.-Cab.)
2. Quba rayonu	(Q.)	4. Mərzə rayonu	(Mər.)
1) Quba Amsar	(Q.-Ams.)	1) Mərzə Quşçu	(Mər.-Quş.)
2) Quba Nügədi	(Q.-Nüg.)	2) Mərzə Kolanı	(Mər.-Kol.)
3) Quba İspik	(Q.-İsp.)	3) Mərzə Poladlı	(Mər.-Pol.)
4) Quba Möhüc	(Q.-Möh.)	4) Mərzə Yekəxana	(Mər.-Yekx.)
5) Quba Təkeşixı	(Q.-Tək.)	5) Mərzə Qurbançı	(Mər.-Qur.)
6) Quba Aşağı Tüləkəran	(Q.-Tül.)	6) Mərzə Nərimankənd	(Mər.-Nər.)
7) Quba Yenikənd	(Q.-Yenk.)	7) Mərzə Nabur	(Mər.-Nab.)
8) Quba Alpan	(Q.-Alp.)	8) Mərzə Sündü	(Mər.-Sün.)
9) Quba Zizik	(Q.-Ziz.)	9) Mərzə Ərəbşalbaş	(Mər.-Ərəb.)
10) Quba İqriq	(Q.-İqr.)		
11) Quba Aşağı Xuc	(Q.-Xuc.)		
12) Quba Susay	(Q.-Sus.)		

¹ Rayon adları keçmiş inzibati-ərazi bölgüsünə əsasən verilmişdir. Lakin son zamanlar bəzi rayonların adları dəyişdirildiyinə görə dolaşılığa yol verməmək üçün onların keçmiş adları mötərizə içərisində göstərilmişdir.

1	2	1	2
5. İsmayilli rayonu	(İsm.)	7. Şirvan rayonu	(Şir.)
		<i>(keçmiş Əli Bayramlı)</i>	
1) İsmayilli Aşıqbayramlı	(İsm.-Aşq.)	1) Şirvan Ağammədli	(Şir.-Ağam.)
2) İsmayilli Basqal	(İsm.-Bas.)	2) Şirvan Axtaçı	(Şir.-Axt.)
3) İsmayilli Vaşa	(İsm.-Vaş.)	3) Şirvan Qarabağlı	(Şir.-Qar.)
4) İsmayilli Quşence	(İsm.-Quş.)	4) Şirvan Meyniman	(Şir.-Mey.)
5) İsmayilli Qalıncaq	(İsm.-Qal.)	5) Şirvan Muğan Gəncəli	(Şir.-Muğ.)
6) İsmayilli Qubaxəlilli	(İsm.-Qub.)	6) Şirvan Güdəcühür	(Şir.-Güd.)
7) İsmayilli Diyallı	(İsm.-Diy.)	7) Şirvan Poladtugay	(Şir.-Pol.)
8) İsmayilli Zarat	(İsm.-Zar.)	8) Şirvan Xiləmirzəli	(Şir.-Xil.)
9) İsmayilli Culyan	(İsm.-Cul.)	9) Şirvan Haşımxanlı	(Şir.-Haş.)
10) İsmayilli Göytəpə	(İsm.-Göy.)	10) Şirvan Çöl Beşdəli	(Şir.-Çöl.)
11) İsmayilli Güyüm	(İsm.-Güy.)	11) Şirvan Cıdırılı	(Şir.-Cım.)
12) İsmayilli Mican	(İsm.-Mic.)	12) Şirvan Şıx Salahlı	(Şir.-Şıxsal.)
13) İsmayilli Mücü	(İsm.-Müc.)	13) Şirvan Xalac	(Şir.-Xal.)
14) İsmayilli Sulut	(İsm.-Sul.)		
15) İsmayilli Topçu	(İsm.-Top.)	8. Salyan rayonu	(Sal.)
16) İsmayilli Tircan	(İsm.-Tir.)	1) Salyan Arbatan	(Sal.-Arb.)
17) İsmayilli Şəbiyan	(İsm.-Şəb.)	2) Salyan Beşdəli	(Sal.-Beş.)
Muğan rayonları	(Muğ.)	3) Salyan Bəydili	(Sal.-Bəy.)
6. Sabirabad rayonu	(S.)	4) Salyan Böyük Noxud.	(Sal.-Böy.)
1) Sabirabad Abdulyan	(S.-Abd.)	5) Salyan Qaraqaşlı	(Sal.-Qar.)
2) Sabirabad Axtaçı	(S.-Axt.)	6) Salyan Qaçqəkənd	(Sal.-Qaç.)
3) Sabirabad Bulduq	(S.-Bul.)	7) Salyan Quyçu	(Sal.-Quy.)
4) Sabirabad Qaralı	(S.-Qara.)	8) Salyan Qızılğac	(Sal.-Qız.)
5) Sabirabad Qasimbəyli	(S.-Qas.)	9) Salyan Qırmızıəkənd	(Sal.-Qırm.)
6) Sabirabad Qəzli	(S.-Qəz.)	10) Salyan Ərəbqardaşbəyli	(Sal.-Ərəb.)
7) Sabirabad Quruzma	(S.-Qurz.)	11) Salyan Dayıkənd	(Sal.-Day.)
8) Sabirabad Yenikənd	(S.-Yenk.)	12) Salyan Marışlı	(Sal.-Mar.)
9) Sabirabad Əsgərbəyli	(S.-Əsg.)	13) Salyan Pıratman Gəncəli	(Sal.-Pir.)
10) Sabirabad Yolçubəyli	(S.-Yol.)	14) Salyan Ramazanlı	(Sal.-Ram.)
11) Sabirabad Kolanı	(S.-Kol.)	15) Salyan Sarvan	(Sal.-Sar.)
12) Sabirabad Kovlar	(S.-Kov.)	16) Salyan Seyidlər	(Sal.-Sey.)
13) Sabirabad Kürkəndi	(S.-Kür.)	17) Salyan Seyidsadıqlı	(Sal.-Sad.)
14) Sabirabad Muradbəyli	(S.-Mur.)	18) Salyan Xanməmmədli	(Sal.-Xan.)
15) Sabirabad Mürsəlli	(S.-Mür.)	19) Salyan Xurşud	(Sal.-Xur.)
16) Sabirabad Narlıq	(S.-Nar.)	20) Salyan Çuxanlı	(Sal.-Çux.)
17) Sabirabad Surra	(S.-Sur.)	21) Salyan Cəngan	(Sal.-Cən.)
18) Sabirabad Türkədi	(S.-Tür.)	22) Salyan Şorsulu	(Sal.-Şor.)
19) Sabirabad Ulacılı	(S.-Ulac.)		
20) Sabirabad Haşımxanlı	(S.-Haş.)		
21) Sabirabad Cavad	(S.-Cav.)		

1	2	1	2
9. Şəki rayonu	(Şə.)	6) Zaqatala Qımır	(Z.-Qım.)
<i>(keçmiş Nuxa)</i>		7) Zaqatala Çobankol	(Z.-Çob.)
1) Şəki Ağvannar məhəl.	(Şə.-Ağv.)	11. Qax rayonu	(Qax)
2) Şəki Bazarbaşı məhəl.	(Şə.-Baz.)	1) Qax İlisu	(Qax-İ.Su)
3) Şəki Arxüstü məhəl.	(Şə.-Arx.)	2) Qax Əmircan	(Qax-Əmr.)
4) Şəki Çökək	(Şə.-Çök.)	3) Qax Qum	(Qax-Qum)
5) Şəki Çayqırağı	(Şə.-Çay.)	4) Qax Qıpçaq	(Qax-Qıp.)
6) Şəki Dodi	(Şə.-Dod.)	5) Qax Almalı	(Qax-Alm.)
7) Şəki Davaxana	(Şə.-Dav.)	6) Qax Ləkit	(Qax-Lək.)
8) Şəki Gəncəli	(Şə.-Gənc.)	7) Qax Güllük	(Qax-Gül.)
9) Şəki Gilehli	(Şə.-Gil.)	8) Qax Zərnə	(Qax-Zər.)
10) Şəki Savmçı	(Şə.-Sav.)	12. Gəncə rayonu	(G.)
11) Şəki Quillar	(Şə.-Qul.)	1) Gəncə İmamlı məhəl.	(G.-İm.)
12) Şəki Qışlaq	(Şə.-Qışl.)	2) Gəncə Zərrabi məhəl.	(G.-Zər.)
13) Şəki Yuxarıbaş	(Şə.-Yux.)	3) Gəncə Ətdarlar məhəl.	(G.-Ətd.)
14) Şəki Aşağı Göynük	(Şə.-A.G.)	4) Gəncə Ozan məhəlləsi	(G.-Oz.)
15) Şəki Baş Göynük	(Şə.-B.G.)	5) Gəncə Şahsevən məhəl.	(G.-Şah.)
16) Şəki Baş Layskı	(Şə.-B.L.)	6) Gəncə Toyuqçu məhəl.	(G.-Toy.)
17) Şəki Biləcik	(Şə.-Bil.)	7) Gəncə Soflu məhəlləsi	(G.-Sof.)
18) Şəki Baqqal	(Şə.-Baq.)	8) Gəncə Dördyol məhəl.	(G.-Dör.)
19) Şəki Zunud	(Şə.-Zun.)	9) Gəncə Şərəfxanlı məh.	(G.-Şər.)
20) Şəki İncə	(Şə.-İ.)	10) Gəncə Cırdaxan məhəl.	(G.-Cır.)
21) Şəki Qoxmuq	(Şə.-Q.)	11) Gəncə Mollacəlilli məh.	(G.-Mol.)
22) Şəki Oxud	(Şə.-O.)	12) Gəncə Yeniyyəvan məh.	(G.-Yen.)
23) Şəki Kiş	(Şə.-Kiş.)	13) Gəncə Səfərbədi məhəl.	(G.-Səf.)
24) Şəki Orta Zəyzid	(Şə.-O.Z.)	14) Gəncə Topalhəsənli məh.	(G.-Top.)
25) Şəki Baş Zəyzid	(Şə.-B.Z.)	15) Gəncə Bağman məhəl.	(G.-Bağ.)
26) Şəki Vərezət	(Şə.-V.)	13. Yuxarı Qarabağ rayonları	(Qar.)
27) Şəki Baş Küngüt	(Şə.-B.Kün.)	1) Qarabağ Şuşa	(Qar.-Şuşa)
28) Şəki Baş Kəldək	(Şə.-B.Kəl.)	2) Qarabağ Malibəyli	(Qar.-Mal.)
29) Şəki Oravan	(Şə.-Or.)	3) Qarabağ Quşçu	(Qar.-Quş.)
30) Şəki Böyük Dəhnə	(Şə.-B.D.)	4) Qarabağ Tuğ	(Qar.-Tuğ)
31) Şəki Kiçik Dəhnə	(Şə.-K.D.)	5) Qarabağ Zarıslı	(Qar.-Zar.)
32) Şəki Bideyiz	(Şə.-Bid.)	6) Qarabağ Xocavənd	(Qar.-Xoc.)
33) Şəki Suçma	(Şə.-S.)	7) Qarabağ Xəlfəli	(Qar.-Xəl.)
10. Zaqatala rayonu	(Z.)	14. Ağdam rayonu	(A.)
1) Zaqatala Aşağı Tala	(Z.-Aş.T.)	1) Ağdam Seyidli	(A.-Sey.)
2) Zaqatala Göyem	(Z.-Göy.)	2) Ağdam Qiyaslı	(A.-Qiy.)
3) Zaqatala Varxiyan	(Z.-Var.)	3) Ağdam Xıdırılı	(A.-Xid.)
4) Zaqatala Lahic Muğanlı	(Z.-Muğ.)		
5) Zaqatala Qandax	(Z.-Qan.)		

1	2	1	2
4) Ağdam Şıxavənd (A.-Şıx.)		17. Tovuz rayonu (Tov.)	
5) Ağdam Şıxbabalı (A.-Şıxb.)		1) Tovuz Alaköl (Tov.-Alk.)	
6) Ağdam Çullu (A.-Çul.)		2) Tovuz Aşağı Ayıblı (Tov.-A.Ayb.)	
7) Ağdam Qalayçı (A.-Qal.)		3) Tovuz Aşağı Quşçu (Tov.-A.Quş.)	
8) Ağdam Papravənd (A.-Pap.)		4) Tovuz Qovlar (Tov.-Qov.)	
9) Ağdam Sarıcalı (A.-Sarc.)		5) Tovuz Düz Qırıklı (Tov.-D.Qır.)	
10) Ağdam Kəngəri (A.-Kən.)		6) Tovuz Əliböyli (Tov.-Əlb.)	
11) Ağdam Boyəhmədli (A.-Boy.)		7) Tovuz Hacallı (Tov.-Hal.)	
12) Ağdam Əfətli (A.-Əf.)		8) Tovuz Şamlıq (Tov.-Şam.)	
13) Ağdam Şelli (A.-Şel.)		9) Tovuz Öysüzlü (Tov.-Öys.)	
14) Ağdam Qaradağlı (A.-Qarad.)		10) Tovuz Yanıqlı (Tov.-Yan.)	
15) Ağdam Ətyəməzli (A.-Ət.)		18. Borçalı rayonu (Bor.)	
16) Ağdam Gülləblı (A.-Gül.)		1) Borçalı Ağammədli (Bor.-Ağm.)	
17) Ağdam Abdal (A.-Abd.)		2) Borçalı Araplı (Bor.-Arp.)	
15. Ağstafa rayonu (Ağs.)		3) Borçalı Axlımahmudlu (Bor.-Axm.)	
1) Ağstafa Quraq Kəsəmə (Ağs.-Q.Kəs.)		4) Borçalı Aşağı Saral (Bor.-A.Sar.)	
2) Ağstafa Qırlı (Ağs.-Qır.)		5) Borçalı Böyük Muğanlı (Bor.-B.Muğ.)	
3) Ağstafa Düz Qışlaq (Ağs.-Düq.)		6) Borçalı Qasımlı (Bor.-Qas.)	
4) Ağstafa Koixəlfəli (Ağs.-Kox.)		7) Borçalı Qaçaqan (Bor.-Qaç.)	
5) Ağstafa Köçvəlli (Ağs.-Köçv.)		8) Borçalı Qızılhacılı (Bor.-Q.Hac.)	
6) Ağstafa Köçəsgor (Ağs.-Kəs.)		9) Borçalı İliməzli (Bor.-İlm.)	
7) Ağstafa Göycəli (Ağs.-Göy.)		10) Borçalı Köşəli (Bor.-Köş.)	
8) Ağstafa Muğanlı (Ağs.-Muğ.)		11) Borçalı Kəpənəkçi (Bor.-Kəp.)	
9) Ağstafa Pirili (Ağs.-Pir.)		12) Borçalı Kosalı (Bor.-Kos.)	
10) Ağstafa Tatlı (Ağs.-Tat.)		13) Borçalı Lejbədin (Bor.-Lej.)	
11) Ağstafa Xılxına (Ağs.-Xıl.)		14) Borçalı Sabirkənd (Bor.-Sak.)	
12) Ağstafa Eynalı (Ağs.-Eyn.)		15) Borçalı Sadaxlı (Bor.-Sad.)	
16. Qazax rayonu (Qaz.)		16) Borçalı Sarxan (Bor.-Sar.)	
1) Qazax Ağköynək (Qaz.-Ağk.)		17) Borçalı Candar (Bor.-Can.)	
2) Qazax Aşağı Əskipara (Qaz.-A.Əsk.)		19. Naxçıvan rayonu (Nax.)	
3) Qazax Qarapapaq (Qaz.-Qap.)		1) Naxçıvan şəhəri (Naxs.)	
4) Qazax Daş Salahlı (Qaz.-D.Sal.)		2) Naxçıvan Şahab məh. (Naxs.-Şah.)	
5) Qazax Dəmirçilər (Qaz.-Dəm.)		3) Naxçıvan Pirqəmiş məh. (Naxs.-Pir.)	
6) Qazax Əzizbəyli (Qaz.-Əzb.)		4) Naxçıvan Sarvanlar məh. (Naxs.-Sar.)	
7) Qazax Əli Bayramlı (Qaz.-Ə.Bay.)		5) Naxçıvan Zaviyə məh. (Naxs.-Zav.)	
8) Qazax Çaylı (Qaz.-Çay.)		6) Naxçıvan Qaraağaclıq məh. (Naxs.-Qar.)	
9) Qazax Birinci Şıxlı (Qaz.-B.Şıx.)		7) Naxçıvan Əlixanlı məh. (Naxs.-Əl.)	
10) Qazax İkinci Şıxlı (Qaz.-İ.Şıx.)			
11) Qazax Yuxarı Salahlı (Qaz.-Y.Sal.)			

1	2	1	2
8) Naxçıvan Mahmudəğa məh. (Naxs.-Mah.)		21. Culfa rayonu (Cul.)	
9) Naxçıvan Dizə məhəl. (Naxs.-Diz.)		1) Culfa Başkənd (Cul.-Bk.)	
10) Naxçıvan Xıncalı məh. (Naxs.-Xın.)		2) Culfa Bəyöhməd (Cul.-Bəh.)	
11) Naxçıvan Kamayıl məh. (Naxs.-Kam.)		3) Culfa Bənənyar (Cul.-Bən.)	
12) Naxçıvan Qala məh. (Naxs.-Qal.)		4) Culfa Qazançı (Cul.-Qaz.)	
13) Naxçıvan Xoylu məh. (Naxs.-Xoy.)		5) Culfa Qızılca (Cul.-Qız.)	
14) Naxçıvan Anbar məh. (Naxs.-Anb.)		6) Culfa Əbrəqunis (Cul.-Əb.)	
15) Naxçıvan Hacınovruz məh. (Naxs.-Hac.)		7) Culfa Ərəfsə (Cul.-Ər.)	
16) Naxçıvan Həsənəlibəy məh. (Naxs.-Həs.)		8) Culfa Ərəzin (Cul.-Ə.)	
17) Naxçıvan Təkərmud məh. (Naxs.-Tok.)		9) Culfa Kırna (Cul.-Kır.)	
18) Naxçıvan Qəhqulu məh. (Naxs.-Qəh.)		10) Culfa Ləkətaq (Cul.-L.)	
19) Naxçıvan Qaraçuq kən. (Nax.-Q.)		11) Culfa Milax (Cul.-Mil.)	
20) Naxçıvan Qoşadizə kən. (Nax.-Qd.)		12) Culfa Noraşen (Cul.-Nr.)	
21) Naxçıvan Didivar kən. (Nax.-Did.)		13) Culfa Ortakənd (Cul.-Ok.)	
22) Naxçıvan Zeynəddin kən. (Nax.-Zey.)		14) Culfa Saltax (Cul.-Sal.)	
23) Naxçıvan Nəhrəm kən. (Nax.-Neh.)		15) Culfa Teyvaz (Cul.-Tey.)	
24) Naxçıvan Sirab kən. (Nax.-Sir.)		16) Culfa Xanağa (Cul.-Xan.)	
25) Naxçıvan Çeşməbasar kən. (Nax.-Çb.)		17) Culfa Xoşkeşin (Cul.-Xk.)	
26) Naxçıvan Cəhri kən. (Nax.-Cəh.)		18) Culfa Camaldin (Cul.-Cam.)	
27) Naxçıvan Şəkərabad kən. (Nax.-Şab.)		19) Culfa Yayı (Cul.-Yay.)	
20. Ordubad rayonu (Ord.)		22. Şərur rayonu (Şər.)	
1) Ordubad Aza (Ord.-A.)		(keçmiş Noraşen)	
2) Ordubad Bist (Ord.-B.)		1) Şərur Alışlar (Şər.-Al.)	
3) Ordubad Bülöv (Ord.-Bül.)		2) Şərur Axura (Şər.-Ax.)	
4) Ordubad Vələver (Ord.-Vəl.)		3) Şərur Baş Şərur (Şər.-B. Şər.)	
5) Ordubad Vənənd (Ord.-Vən.)		4) Şərur Qarabağlar (Şər.-Qb.)	
6) Ordubad Dəsto (Ord.-Dəs.)		5) Şərur Qıvraq (Şər.-Qıv.)	
7) Ordubad Dırmıs (Ord.-Dır.)		6) Şərur Dəmirçi (Şər.-Dəm.)	
8) Ordubad Əylis (Ord.-Əy.)		7) Şərur Dizə (Şər.-D.)	
9) Ordubad Kələki (Ord.-Kəl.)		8) Şərur Yengicə (Şər.-Yen.)	
10) Ordubad Kotam (Ord.-Kot.)		9) Şərur İbadulla (Şər.-İ.)	
11) Ordubad Gənzə (Ord.-G.)		10) Şərur Kürdəçullu (Şər.-Kür.)	
12) Ordubad Nüsnüs (Ord.-Nüs.)		11) Şərur Maxta (Şər.-Max.)	
13) Ordubad Sabir (Ord.-Sab.)		12) Şərur Mahmudkənd (Şər.-Mk.)	
14) Ordubad Tivi (Ord.-T.)		13) Şərur Püsyən (Şər.-P.)	
15) Ordubad Unus (Ord.-Un.)		14) Şərur Sədərək (Şər.-Səd.)	
		15) Şərur Siyaqut (Şər.-S.)	
		16) Şərur Xanlıqlar (Şər.-X.)	
		17) Şərur Çərçiboğan (Şər.-Çərb.)	
		18) Şərur Şahtaxtı (Şər.-Şt.)	
		19) Şərur Şəhriyar (Şər.-Şəh.)	
		20) Şərur Yayı (Şər.-Yay.)	

1	2	1	2
23. Şahbuz rayonu	(Şah.)	29. Şəmkir rayonu	(Şəm.)
		<i>(keçmiş Şamxor)</i>	
1) Şahbuz Aşağı Qışlaq	(Şah.-Aq.)	30. Cəbrayıl rayonu	(Cəb.)
2) Şahbuz Badamlı	(Şah.-Bad.)	1) Cəbrayıl Horovlu	(Cəb.-Hor.)
3) Şahbuz Biçənək	(Şah.-Biç.)	2) Cəbrayıl Qaracalı	(Cəb.-Qar.)
4) Şahbuz Əzizbəyov	(Şah.-Əz.)		
5) Şahbuz Keçili	(Şah.-Keç.)	31. Başkeçid rayonu	(Baş.)
6) Şahbuz Kənd Şahbuz	(Şah.-Kşah.)	<i>(keçmiş Dmanisi)</i>	
7) Şahbuz Kotanı	(Şah.-Kol.)	32. Gədəbəy rayonu	(Gəd.)
8) Şahbuz Kükü	(Şah.-K.)		
9) Şahbuz Külüs	(Şah.-Kül.)	33. Oğuz rayonu	(Oğ.)
10) Şahbuz Mahmudoba	(Şah.-Mab.)	<i>(keçmiş Vartaşen)</i>	
11) Şahbuz Məzrə	(Şah.-Məz.)	34. Qəbələ rayonu	(Qəb.)
12) Şahbuz Nurs	(Şah.-N.)	<i>(keçmiş Qutqaşen)</i>	
13) Şahbuz Remeşin	(Şah.-Rem.)		
14) Şahbuz Sələsüz	(Şah.-Səl.)	35. İrəvan şəhəri	(İr.)
15) Şahbuz Tırkeş	(Şah.-Tır.)		
16) Şahbuz Şada	(Şah.-Ş.)	36. Təbriz şəhəri	(Təb.)
***		37. Cəlilabad rayonu	(Cəl.)
24. Biləsuvar rayonu	(Bil.)	1) Cəlilabad Xanəgah	(Cəl.-Xan.)
<i>(keçmiş Puşkin)</i>		2) Cəlilabad Gülməmmödlü	(Cəl.-Gül.)
25. Yardımlı rayonu	(Yar.)	38. Ağcabədi rayonu	(Ab.)
26. Göyçay rayonu	(Göy.)	1) Ağcabədi Üzeyirkənd	(Ab.-Üzk.)
27. Lənkəran rayonu	(Lən.)	39. Ucar rayonu	(Uc.)
28. Dərbənd rayonu	(Dər.)		

AZƏRBAYCAN DİLİ DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri haqqında məlumata, az da olsa, hələ inqilabdan əvvəl rast gəlirik. Bu məlumatlar içərisində nəzəri cəlb edən prof. Mirzə Kazım bəyin 1839-cu ildə Qazan şəhərində çap olunmuş “Грамматика турецко-татарского языка” adlı əsəridir ki, burada ilk dəfə olaraq Quba dialekti və Dərbənd şivəsi üçün səciyyəvi olan indiki zamanın şəkilçisi qeyd olunur və onun təsrifi verilir. Kazım bəy bu əsərində Dərbənd şivəsini Azərbaycan ədəbi dili ilə müqayisə edərək, onun ədəbi dildən ayrılan cəhətlərini göstərməyə çalışmışdır. Məsələn:

Таблица спряжения Азербиджанского глагола, кончающегося на “مك” – mek.

Настоящее время¹

севиремъ	(Дербендское)	севедемъ
севирсень, севирень		севесень
севедир, севири		севеди
севирикъ		севедикъ
севирсизъ		севесизъ
севирлеръ		севедилеръ

Bu təsrifdə gözə çarpan xüsusiyyətlərdən biri də Cənubi Azərbaycan dialekt və şivələrinə xas olan indiki zamanın 2-ci şəxs təkində *-ən* əvəzinə *-an* şəkilçisinin və 3-cü şəxs təkində isə *-i* şəkilçisinin işlənməsinin qeyd olunmasıdır.

Alman alimi Karl Foyun 1903 və 1904-cü illərdə Berlində çıxan “Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen” məcmuəsində çap olunmuş “Azerbaijanische Studien mit einer Charakteristik des Südtürkischen” adlı iki məqaləsində Cənubi Azərbaycan, xüsusən Təbriz və onun ətraf şivələrinin xüsusiyyətləri haqqında məlumat verilir.

¹ М.Каземь-Бек. Грамматика турецко-татарского языка. Казань, 1839.

Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin ardı kəsilmədən geniş dairədə və elmi əsaslarla öyrənilməsi Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra başlanır.

Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin ilk dövrlərində Azərbaycan dili dialekt və şivələrini öyrənmək və bunların lüğətini toplamaq işi ilə Azərbaycanı öyrənən və tədqiq edən cəmiyyət məşğul olur. 1924-cü ildə bu cəmiyyətin təşəbbüsü ilə SSRİ Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü prof. N.İ.Aşmarin tərəfindən Azərbaycan dialekt və şivələrinin lüğətini toplamaq üçün proqram və təlimat düzəldilmişdi. Yerlərə göndərilən proqram və təlimat əsasında 1930-cu ilə kimi müxtəlif dialektlərdən 60 minə yaxın söz toplanmışdı. Toplanan lüğət materialları əsasında "Azərbaycan türk xalq şivələri lüğəti" adlı əsərin I cildinin birinci hissəsi (A hərfi) 1930-cu ildə, ikinci hissəsi (B hərfi) isə 1931-ci ildə çap edilmişdi. 1932-ci ildən başlayaraq Azərbaycan dili dialekt və şivələrini hərtərəfli öyrənmək üçün monoqrafik tədqiqata daha ciddi fikir verilir.

Monoqrafik tədqiqat iki yolla aparılır:

- 1) ekspedisiya yolu ilə;
- 2) fərdi öyrənmə yolu ilə.

Ekspedisiya yolu ilə Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin tədqiqi

SSRİ Elmlər Akademiyası Azərbaycan filialının ekspedisiyası 1933-cü ildə Şamaxı, 1934-cü ildə Quba dialektini, 1935-ci ildə isə Zaqatala-Qax şivəsini tədqiq etmişdir.

1945-ci ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının təşkili və burada müstəqil Dil İnstitutunun açılması ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin monoqrafik tədqiqi işi də canlanmağa başlayır. Belə ki, Dil İnstitutunun, sonralar Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun Zaqatala-Qax (1945), Sabirabad (1946), Əli Bayramlı (indiki Şirvan) (1947), Salyan (1948), Biləsuvar (1949), Culfa, Ordubad (1950), Şərur (1951), Şahbuz (1953), Naxçıvan (1954), Ağstafa (1956), Tovuz, Qazax (1957) və Borçalı (1958) rayonlarına təşkil etdiyi dialektoloji ekspedisiyalarda M.Şirəliyev, R.Rüstəmov, K.Ramazanov, B.İbrahimov, T.Həmzəyev, R.Süleymanov, M.İslamov, R.Kərimov,

Q.Həsənov, A.Aslanov, H.Bayramov, E.Əlibəyzadə, A.Vəliyev, Z.Tağızadə və Ə.Mustafayev iştirak etmiş və həmin rayon şivələrinə aid zəngin material toplamışlar.

Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin monoqrafik tədqiqinə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasından başqa Azərbaycan Dövlət Universiteti də qoşulur. Belə ki, S.M.Kirov adına ADU-nun dialektoloji ekspedisiyaları zamanı M.Şirəliyev, R.Rüstəmov, A.Vəliyev, B.İbrahimov, İ.Hacıyev, A.Hüseynov, Ə.Mustafayev, Ə.Bağirov, Ə.Abdullayev, Ş.Sədiyev, Ə.Əfəndizadə, Q.İbrahimov, A.Axundov, Y.Seyidov, B.Tağıyev, M.Adilov, Q.Həsənov və A.Əbilovun iştirakı ilə Şamaxı, Ağsu, İsmayılı (1947), Mərəzə (1948), Göyçay (1949, 1957) və Ağdaş rayon şivələri tədqiq edilmişdir.

Bundan əlavə, monoqrafik tədqiqatla V.İ.Lenin adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutu da məşğul olmuşdur. Belə ki, bu institutun Azərbaycan dili kafedrası 1949-cu ildən başlayaraq Oğuz, Qəbələ və Borçalı rayonu şivələrini öyrənmişdir.

Fərdi öyrənmə yolu ilə Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin tədqiqi

Geniş bir ərazini tutan Azərbaycan dili dialekt və şivələrini tezliklə ətraflı surətdə yalnız ekspedisiya vasitəsi ilə öyrənmək qeyri-mümkündür. Buna görədir ki, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasında, Azərbaycan Dövlət Universitetində və Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda bir sıra dissertasiya mövzuları Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Bu məqsədlə M.Şirəliyev 1938-1940-cı illərdə Bakı dialektini, R.Rüstəmov 1947-1948-ci illərdə Quba dialektini, B.İbrahimov 1947-1948-ci illərdə Mərəzə rayonu şivələrini, İ.Hacıyev İsmayılı rayonu şivələrini, 1949-1950-ci illərdə A.Vəliyev Abşeron yarımadasının qərb rayonu şivələrini, A.Hüseynov Oğuz (keçmiş Vartaşen) rayonu şivələrini, P.Ağayev Ağdam rayonu şivələrini, H.Cəfərov Tovuz rayonu şivələrini, K.Ramazanov Salyan rayonu şivələrini, 1950-1954-cü illərdə İ.Məmmədov Füzuli (keçmiş Qaryagin) rayonu şivələrini, T.Həmzəyev Ordubad rayonu şivələrini, M.İslamov 1955-1956-cı illərdə Şəki rayonu şivələrini tədqiq etmişlər. Bunlardan əlavə prof. M.Şirəliyev "Azərbaycan dialektologiyasının

əsasları” adlı əsəri yazmaq üçün 1939-cu ildə Şuşa şəhəri və onun ətraf kəndlərinin, 1941–1942-ci illərdə Naxçıvan şəhəri və Nehrəm kəndinin, 1943-cü ildə Gəncə şəhərinin, 1944-cü ildə Ağdam rayonu şivələrini öyrənmişdir.

Azərbaycan dili dialekt və şivələrini öyrənən elmi mərkəz, əsas etibar ilə, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutudur ki, burada Azərbaycan dili dialekt və şivələri üç istiqamətdə tədqiq olunmuşdur:

1. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin monoqrafik tədqiqidir ki, bu sahədəki işlər prof. M.Şirəliyev, dos. R.Rüstəmov və filologiya elmləri namizədi K.Ramazanov tərəfindən tərtib olunmuş və 1956-cı ildə çapdan çıxmış “Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin monoqrafik tədqiqinə aid proqram” əsasında aparılmışdır.

2. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin dilçilik coğrafiyası əsasında öyrənilməsidir ki, bu sahədəki işlər M.Şirəliyev və R.Rüstəmov tərəfindən tərtib olunmuş və 1958-ci ildə çapdan çıxmış “Azərbaycan dilinin dialektoloji atlasının tərtibi üçün toplanan materialların proqramı” əsasında aparılmışdır. Bu məsələ ilə bağlı olaraq, institutun dialektologiya şöbəsi 1965-ci ildə 50 xəritədən ibarət dialekt və şivələrimizin şərq qrupu dialektoloji atlasını bitirmişdir.

AZƏRBAYCAN DİLİ DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNİN TƏSNİFİ

Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin təsnifi tarixi-coğrafi prinsip əsasında verilmişdir. Bu prinsipə əsaslanaraq Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrini dörd qrup ətrafında cəmləşdirmək olar ki, bunlar da öz növbəsində bir sıra dialekt və şivələrdən ibarətdir.

I. Dialekt və şivələrimizin şərq qrupudur ki, buraya Quba, Bakı, Şamaxı dialektləri, Muğan və Lənkəran şivələri daxildir.

II. Dialekt və şivələrimizin qərb qrupudur ki, buraya Qazax, Qarabağ, Gəncə dialektləri və ayrım şivəsi daxildir.

III. Dialekt və şivələrimizin şimal qrupudur ki, buraya Şəki dialekti və Zaqatala-Qax şivəsi daxildir.

IV. Dialekt və şivələrimizin cənub qrupudur ki, buraya Naxçıvan, Ordubad, Təbriz dialektləri və İrəvan şivəsi daxildir:

1. Dialekt və şivələrimizin şərq qrupu aşağıdakı fonetik, qrammatik və leksik xüsusiyyətlərə malikdir:

1) *y* səsinin təsiri altında *a* səsinin darlaşaraq *e* səsi ilə əvəzlənməsi; məs.: *qeyçi, qeysi, qeymağ, qeyid* və s.

2) Sözüün birinci hecasında qoşa dodaq samitlərindən sonra *a* səsinin *o* səsi ilə əvəzlənməsi; məs.: *boba, boca, bormağ, popağ* və s.

3) Sözüün birinci hecasında *o* səsinin *u* səsi ilə və *ö* səsinin *ü* səsi ilə əvəzlənməsi;¹ məs.: *quşun, udun, dudaq, üküz, çüreg, güdeg, urda, una* və s.

4) Damaq saitlərindən sonra dodaq saitlərinin, dodaq saitlərindən sonra damaq saitlərinin gəlməsi; məs.: *Əlinün, bacun, aton // atun, nənön // nənün, atöyüz // atuuuz, nənöyüz // nənüüz, alun // aluz, gəlün // gəlüz, alsun, gəlsün, aldun, gəldün, alduğ, gəldüğ, başdamamısuz, gəlmişüz, alson, gəlsön, alsoz, gəlsöz, quzi¹ // quzi, tüki, gözi, özimi, çölçi, üzzi, dördümcü, üçümcü, yordı¹ // yordı, gördü, yudı¹ // yudı* və s.

5) Sağır *n(n,)* səsinin işlənməməsi;

6) Söz axırında cingiltili samitlərin inkişafı; məs.: *boşqab, Səmed, yarpağ, çörəg // çörəg* və s.

7) Söz ortasında *g* səsinin inkişafı; məs.: *dügi, ignə, dügmə, degirman, igdə, igid, sögüd* və s.

8) Söz ortasında və söz sonunda *v* səsinin möhkəm olmaması; məs.: *öçi, döşən, yōşən, bizō, oxlō* və s.

¹ Bu xüsusiyyət Quba dialekti üçün daha səciyyəvidir.

9) Saitlər ahənginin bir çox hallarda pozulması; mäs.: *ayi, qeytan, qaraçi, başi, lampiyə, bağdaki, altımcı, oxıdı, aleceg, başdiyə, aleydim, yazammadı* və s.

10) Şəkilçilərin çox vaxt ikivariantlı (dodaq variantlı) ifadəsi; mäs.: *kəlibdü, alıbdı, yatdıx, əkdün, əkdüz* və s.

11) İndiki zamanda qıpçaq dillərinə xas olan şəkilçinin işlənməsi; mäs.: *yazadı* (ədəbi dildə: yazır), *gedədü* (ədəbi dildə: gedir) və s.

12) Qeyri-qəti gələcəyin inkarında I şəxsdə *-man, -mən*, II şəxsdə isə *-mar, -mər* şəkilçilərinin işlənməsi; mäs.: *almanam, gəlmənam, almanıg, gəlməniğ, qaçmarsan, demərsən, almarsuz, gəlmərsüz* və s.

13) *-ubən, -übən, -ubəni, -übəni, -ibannarı, -ibənnəri, -ubannarı, -übənnəri* feli bağlama şəkilçilərinin işlənməsi (bu xüsusiyyət daha çox Quba dialektinə aiddir); mäs.: *yazubəni, quyubən, gidübən, durubən, vurubən, işdiyübəni, qışqırubannarı, gidibənnəri, oxıybannarı, diyibənnəri* və s.

14) İntonasiyaya görə sual cümlələrinin işlənməsi; mäs.: *Xəccəni gördün? Ərzəni yazdun?* və s.

15) Bu qrup dialekt və şivələrə aid səciyyəvi sözlərdən nümunə üçün aşağıdakıları göstərmək olar; mäs.: *tuğ* (bayraq), *xay* (sakit hava), *şoqqumağ* (oyundan qaçmaq), *xır* (bostan), *becid* (tez), *həri* (bəli), *qən-bər* (çaydaşı), *masqura* (kiçik kasa), *əbə* (körpə uşaq), *əbəçi* (mama), *uruğ, çoğa, com* (nəsil), *ilgüm, bilbula* (miraj), *toğay* (meşə), *tabırğa* (köçəri), *küdrü* (susuz isti yer), *meşməşi* (ərək), *şətəl* (yun corab), *nay* (qarmon), *göyçi* (xəsis), *iştıgıg* (pəncərə) və s.

II. Dialekt və şivələrimizin qərb qrupu aşağıdakı fonetik, qrammatik və leksik xüsusiyyətlərə malikdir:

1) Çox vaxt sözün birinci hecasında və ərəb, fars mənşəli sözlərdə *ə* səsinin *a* səsi ilə əvəzlənməsi; mäs.: *xavar, zayıf, Heydar, idara, tasdix* və s.

2) Sözün birinci və sonrakı hecasında *i* səsinin *ı* səsi ilə əvəzlənməsi; mäs.: *ıxıx, ilix, sıçan, bildirçin, bildir, qiymət, qıryat* və s.

3) Dodaq ahənginin möhkəmliyi; mäs.: *qurmuyuf // qurmoyuf, görmüyüf // görmöyüf, üydürüx' // üydörüx', otduyyurdu // otdordu, burduydu // burdoydu, görsöydü, göröydü*.

4) Sağır *n*, səsinə geniş yer verilməsi; mäs.: *atan, man,a, san,a, al-dın,ız* və s.

5) Söz ortasında və təkhecalı sözlərin axırında *b* səsinin *v* səsi ilə əvəzlənməsi; mäs.: *çovan, qavax, bava, qavır, qav, civ, div* və s.

6) Söz ortasında və təkhecalı sözlərin axırında *c* səsinin *j* səsi ilə əvəzlənməsi; mäs.: *bajı, baja, qoja, geja, alajam, gedəjam, saj, qaj, aj* və s.

7) Söz axırında samitlərin karlaşması; mäs.: *boşqap, kənt, papax, almax, ilix', gəlməx', ağaş* və s.

8) Söz axırında partlayan *b* səsinin zəifləşərək sürtünən *f* səsinə keçməsi; mäs.: *kitaf, alıf, gəlif, taf, saf* və s.

9) Söz ortasında və söz axırında *v* səsinin *y* səsi ilə əvəzlənməsi; mäs.: *oyçu, toyla, doşsan, yoyşan, buzoy, oxloy* və s.

10) Sözün əvvəlində qapalı saitdən əvvəl *y* və *h* səslərinin düşümü; mäs.: *üx', urd, umrux, umax, uxarı, örməx', ürmax', işqırməx', ülkəx'* və s.

11) Saitlə bitən isimlərin təsirlik halda *-yi, -yi, -yu, -yü* şəkilçilərini qəbul etməsi; mäs.: *qapıyı, kişiyi, quzuyu, sürüyü* və s.

12) II şəxs təkdə mənsubiyyət şəkilçili isimlərin yiyəlik halda *-yin, -yin, -yun, -yün*, kimi ifadəsi; mäs.: *atıyin, yeriyin, burnuyun, ütiyün*, və s.

13) Sifətin müqayisə dərəcəsinə bildiren arxaik *-rax, -rəx'* şəkilçilərinin işlənməsi; mäs.: *cındırrax, uzunrax // uzunarax, köhnərəx', gödə-rəx'* və s.

14) İndiki zamanın xüsusi *-er // -ər, -or // -ör, -ör // -ör* şəkilçilərlə ifadəsi;¹ mäs.: *aler // alər, gələr // gələr, quror // qurör, görör // görör* və s.

15) Felin bacarıq şəklinin inkarının *-amma, -əmmə* şəkilçiləri ilə ifadəsi; mäs.: *yazammadı, görəmmədi, qaçammaz, üzəmməz* və s.

16) Sual cümlələrinin əsasən sual şəkilçiləri ilə ifadəsi; mäs.: *oxudunmu? getdinmi?*

17) Bu qrup dialekt və şivələr üçün səciyyəvi olan sözlərdən nümunə olaraq aşağıdakıları qeyd etmək olar; mäs.: *arğalı* (maral, vəhşi qoç), *gap eləmək* (danışmaq), *təyalğa, ləvədə* (ləqəb), *yazı pişiyi* (vəhşi pişik), *şennix'* (kənd), *muroul* (taya), *malaza* (xirtək), *toy* (dümbək), *qəlbi* (hündür), *sörux* (döşəkağı), *qorava* (üzüm şirəsindən hazırlanan mürəbbə), *badəğon* (pilləkən), *tuş* (yuxu), *aybalası* (çiy kərpic) və s.

III. Dialekt və şivələrimizin şimal qrupu aşağıdakı fonetik, qrammatik və leksik xüsusiyyətlərə malikdir:

1) Sözün ilk hecasında *ə* səsinin *e* səsi ilə əvəzlənməsi; mäs.: *eylaş, bey, deyirman, eliyən, derman, teza, dedə* (Şəki dialekti), *men, sen, yey, yeyma, devşan, et, ne* (Zaqatala-Qax şivəsi) və s.

¹ Bu xüsusiyyətə daha çox Qazax dialektində təsadüf edilir.

2) Sağır **n**, səsinin tədriclə aradan çıxması və bunun əvəzinə burun səslərinin əmələ gəlməsi; məs.: *əliā // əlaā, əli, balaāza, balaāzi, didīz // didiiz* və s.

3) Bir sıra şəkilçilərin sözlərin ahənginə tabe olmaması; məs.: *beşlix, yeruū, yeraā, yiyax, diyicağdı, gəldixda, getmax, oynamiyax* və s.

4) Çox vaxt alınma sözlərdə **f** səsinin **p** səsi ilə əvəzlənməsi;¹ məs.: *pəra, qipul, pəhlə, telpun, pundux, pənər* və s.

5) Xüsusi işarə və III şəxs əvəzliyinin işlənməsi; məs.: *habu // hobu, havi, həblə, hu // ho, honnar, hunda* və s.

6) I və II şəxs əvəzliliklərinin (tək) yönlük halda *mā, sā* şəkilçiləri ilə yanaşı olaraq, xüsusən Zaqatala-Qax şivələrində *mağa, sağa* şəkilçilərinin işlənməsi.

7) Nəqli keçmişin III şəxsində *-if, -if-lə* yanaşı olaraq, *-itdi, -itdi* şəkilçilərinin işlənməsi;² məs.: *qaçif // qaçitdi, gəzif // gəzitdi* və s.

8) Bəzi hallarda indiki zamanın qədim şəklinin (analitik şəkli) işlənməsi; məs.: *gələ durur, baxa durur* və s.

9) Təyini söz birləşmələrinin ikinci tərəfi bəzən mənsubiyyət şəkilçisi olmadan işlənir; məs.: *göz ağrı, baş ağrı, ayaq qab, menin qöz* və s.

10) Ya bölüşdürmə bağlayıcısının inkar vəzifəsində işlənməsi; məs.: *ya yazır, ya oxuyur* (nə yazır, nə oxuyur).

11) Bu qrup dialekt və şivələr üçün səciyyəvi olan sözlərdən nümunə olaraq aşağıdakıları qeyd etmək olar; məs.: *tabun, şaqqa* (ailə, əqrəbə), *şəhrə* (məhlə), *qarqundey* (qarğıdalı), *quştuqur* (pəhləvan), *yassar* (tənbəl), *bəbərçin* (qaranquş), *palankeş* (süzgəc), *xıdıl* (nəvə), *tosar* (yağ əritmək üçün qab), *ataqar* (meşə), *məyəc* (südü çürüntüsü), *yiüyürməx* (hürmək), *marxal* (qar uçuqunu) və s.

IV. Dialekt və şivələrimizin cənub qrupu aşağıdakı fonetik, qrammatik və leksik xüsusiyyətlərə malikdir:

1) **ə** səsinin daha açıq tələffüzü; məs.: *əv, bənə, dəyliz, həylə* və s.

2) Burun saitlərinin (*ā, ā, ī, ī, ū, ū*) işlədilməsi; məs.: *cibiā, dādā, əvi, əli, ağız, göz* və s.

3) Sözlərin birinci hecasında **a** səsinin **ə** səsi ilə əvəzlənməsi; məs.: *bəğ, dəğ, qərə, qəyiş, qəmçi, əyax, nəzix, qəçi, qəyqənax*.

4) **e** səsinin **ə** səsi ilə əvəzlənməsi; məs.: *pənir, səvgi, nəft, dəyil, həybə, çəsmə, çəvir, vər* və s.

5) **i** səsinin **ü** səsi ilə əvəzlənməsi; məs.: *şəkül, bülür, büldür* və s.

6) **o** səsinin **a** səsi ilə əvəzlənməsi; məs.: *av, davşan, yavşan, qavırma, pılav, alav, cilav* və s.

7) **ö** səsinin **ə** səsi ilə əvəzlənməsi; məs.: *əvlat, təvlə, büləv, kösəv, bitəv* və s.

8) Söz əvvəlində qapalı **e** səmindən əvvəl **k** səsinin **g** səsi ilə əvəzlənməsi; məs.: *geçi, geşdi, geşniş* və s.

9) **k** səsinin **ç** səsi ilə və **g** səsinin də **c** səsi ilə əvəzlənməsi; məs.: *çüçə, çiçix, çeçi, çim, cəl, cül, ceca, cün, cetdim* və s.

10) Söz əvvəlində **x** səsinin **h** səsi ilə əvəzlənməsi;¹ məs.: *hazal, herməh, hurcun, horuz, hərəx, hala* və s.

11) Söz əvvəlində **ç** səsinin **ts** səsi ilə əvəzlənməsi;² məs.: *tsay, tsal, tsadır, tsaynix, tsimirix* və s.

12) Müəyyən hallarda şəkilçilərin sözlərin ahənginə tabe olmaması; məs.: *beşlix, əkinçilix, gəlməx, gəldixda, içmişix, gedacax, əliuz, gəldiuz* və s.

13) İndiki zamanın *-ır, -ir, -ur, -ür* şəkilçiləri ilə yanaşı olaraq, *-iy, -io, -iri* şəkilçilərinin də işlədilməsi; məs.: *gəliy, gedio, seviri* və s.

14) Saitlə bitən fellərdə indiki zaman şəkilçisinin bəzən *-r* şəkilçisi ilə ifadəsi; məs.: *tanır, oxur* və s.

15) Qəti gələcək zamanın II şəxsində *-acaq, -əcək* yerinə *-as, -əs* şəkilçilərinin işlənməsi; məs.: *tutassan, gələssən, oturassız, gələssiz* və s.

16) Arzu və şərt şəkilçilərinin (hekayə şəklində) sözlərin ahənginə tabe olaraq işlənməsi; məs.: *yazaydı, gələydi, yazsaydı, gələydi* və s.

17) Bu qrup dialekt və şivələr üçün səciyyəvi olan sözlərdən nümunə olaraq aşağıdakıları göstərmək olar; məs.: *ayqax* (təlxək), *ayama* (ləqəb), *yey* (yaxşı), *arğalı* (vəhşi qoç), *qamqax* (talaşa), *qarsı* (üstüörtülü cərgəvi dükən), *qatix* (qovurma, payızda qovrulub saxlanan ət), *qəzilləməx* (aldatmaq), *mavri* (pişik balası), *mayif* (şikəst), *oyma* (qadın paltarı), *paraxlix* (arı saxlanan yer), *xapan qalmaq* (tək, kimsəsiz qalmaq), *xojan* (fırıldaqqı, lotu), *xim/him* (özül), *zir* (nəlbəki), *şüvən* (sahibsiz), *xudrı* (boş), *yaxınkeş* (dərindən boşqab) və s.

¹ Bu hadisə daha çox Zaqatala-Qax şivəsinə aiddir.

² Bu xüsusiyyət daha çox Şəki dialektinə aiddir.

¹ Bu xüsusiyyət daha çox Ordubad dialektinə (Nüsnüs kəndi) aiddir.

² Bu xüsusiyyətə Ordubadın Əylis və Şahbuz rayonunun bəzi kənd şivələrində təsadüf edilir.

FONETİKA

Dialekt və şivələrimizi ədəbi dildən ayıran əsas cəhətlərdən biri də fonetik fərqlərdir. Fonetik fərqlər qrammatik, hətta leksik fərqlərdən də üstünlük təşkil edir. Dialekt və şivələrimizdə bir sıra səsler və fonetik hadisələr vardır ki, bunlara müasir ədəbi dildə rast gəlmirik.

1. Dialekt və şivələrimizdə uzun, qısa və burun saitləri işlənir.
2. Dialekt və şivələrimizdə *n*, (sağır *n*), dişarası *ɛ̃*, qovuşuq *ɛ̃z̄*, *ɛ̃s̄*, dilortası *x'* və s. samitlərə rast gəlmək mümkündür.
3. Dialekt və şivələrimizdə bir çox hallarda ahəng qanunu pozulur.
4. Dialekt və şivələrimizdə səslərin əvəzlənməsində qalınlaşma, incələşmə, karlaşma, cingiltiriləşmə və s. hadisələrə təsadüf edilir.
5. Dialekt və şivələrimizdə assimilyasiya, dissimilyasiya, səsartırma, səsdeşümü, yerdəyişmə, söz ortasında samitlərin qoşalaşması və s. bu kimi hadisələrlə rastlaşırıq.

SAİTLƏR VƏ ONLARIN VARIANTLARI

Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin saitlərini nəzərdən keçirmiş olsaq, bunların hər şeydən əvvəl kəmiyyətə görə fərqləndiyini, yeni dialekt və şivələrimizdə adi saitlərdən başqa, bunların uzun və qısa variantlarının da işləndiyini görə bilərik. Bunlardan əlavə, dialekt və şivələrimizdə saitlərin burun variantlarına da təsadüf olunur.

Azərbaycan dili dialekt və şivələrində işlənən saitləri və onların variantlarını aşağıdakı üç bölgü əsasında göstərmək olar:

1. Deyiliş yerlərinə görə:
 - a) önsıra saitləri: *i* (*ī*, *ĩ*, *ĩ*, *ĩ*¹), *e* (*ē*), *ü* (*ū*, *ũ*, *ũ*), *ə* (*ā*, *ā*, *ā*), *ö* (*ō*);
 - b) arxasıra saitləri: *a* (*ā*, *ā*, *ā*), *ı* (*ī*, *ĩ*, *ĩ*, *ĩ*), *o* (*ō*, *ō*, *ō*), *u* (*ū*, *ũ*, *ũ*, *ũ*, *u'*).
- 2) Ağız boşluğunun vəziyyətinə görə:
 - a) açıq saitlər: *a* (*ā*, *ā*, *ā*), *ə* (*ā*, *ā*, *ā*), *o* (*ō*, *ō*, *ō*), *ö* (*ō*);
 - b) qapalı saitlər: *ı* (*ī*, *ĩ*, *ĩ*, *ĩ*), *i* (*ī*, *ĩ*, *ĩ*, *ĩ*), *u* (*ū*, *ũ*, *ũ*, *ũ*, *u'*), *ü* (*ū*, *ũ*), *e* (*ē*).

¹ Mətorizədə göstərilən saitlər fonemlərin variantlarıdır.

3. Dodaqların iştirakına görə:
 - a) dodaqlanan saitlər: *u* (*ū*, *ũ*, *ũ*, *ũ*, *u'*), *ü* (*ū*, *ũ*, *ũ*), *o* (*ō*, *ō*, *ō*), *ö* (*ō*);
 - b) dodaqlanmayan saitlər: *a* (*ā*, *ā*, *ā*), *ə* (*ā*, *ā*, *ā*), *ı* (*ī*, *ĩ*, *ĩ*, *ĩ*), *i* (*ī*, *ĩ*, *ĩ*, *ĩ*), *e* (*ē*).

UZUN SAİTLƏR

Dialekt və şivələrimizin vokalizm xüsusiyyətlərindən biri də uzun saitlərin geniş yayılmasıdır. Burada elə bir sait tapılmaz ki, onun uzun variantı olmasın.

Dialekt və şivələrimizdə işlənən uzun saitləri iki cəhətdən öyrənmək olar: 1) uzun saitlərin əmələ gəlməsi; 2) uzun saitlərdə səsin dərəcəsi.

1. Uzun saitlərin əmələ gəlməsi

Məlum olduğu üzrə, türk dillərində uzun saitlər mənşə etibarlı ilə iki qismə ayrılır: 1) ilkin uzanma; 2) sonrakı uzanma.

İlkin uzanma daha qədim dövrlərə aiddir. Bunun əmələ gəlmə səbəbləri dilin sonrakı inkişaf tarixi ilə izah edilə bilmir.

İlkin uzanmaya türkmən və yakut dillərində daha çox təsadüf edilir. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində isə ilkin uzanma çox zəif halda bəzi sözlərdə özünü göstərir.

Bu xüsusiyyəti bir neçə sözdə Şəki dialektində (məs.: *sārı*¹, *qārı*¹, *bārı*¹, *mōrux* [Ашмарин, 73]) və Qazax dialektinin Başkeçid şivəsində (məs.: *qārı*, *ānrı*, *cēyl* [Джангидзе, 4]) görə bilirik.

Sonrakı uzanma türk dillərində daha geniş yayılmışdır. Sonrakı uzanma müəyyən samitin düşməsi nəticəsində meydana gəlir. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində də sonrakı uzanmaya daha geniş yer verilir.

ā. Uzun *a* səsi. Uzun *a* səsinə aşağıdakı fonetik şəraitdə təsadüf edilir:

- 1) Uzun *a* səsi *n*, *n*, *ğ* səslərinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir:
a + n + a = ā: māi (B., Ş., Muğ.); *a + n + ı = ā: yānda, bīrān* (Ş., Muğ., Nax.); *a + n = ā: hāsı* (Ağs.); *hāsı*¹ (B., Q., Ş., Muğ.); *tārı* (Cəb.); *a + n, + a = ā: sā, mā* (Qaz., Qar., G., Şə.-Qşl.); *a + ğ + a =*

\bar{a} : $\bar{a}\bar{s}$ < ağac, $qa\bar{c}\bar{a}n$, $d\bar{a}r$, $q\bar{a}$ < qağa; $a + \bar{g} + i = \bar{a}$: $\bar{a}z$ < ağız, $k\bar{a}z$ < kağız, $\bar{c}\bar{a}rmax$; $a + \bar{g} = \bar{a}$: $\bar{a}r$, $b\bar{a}r$ (Cəb.).

2) Uzun a səsi ərəb mənşəli sözlərdə ξ səsinin yerində, ξ səsi ilə sait və ya qoşa saitın birləşməsi nəticəsində əmələ gəlir.

$\xi + a = \bar{a}$: $\bar{a}lim$ (B., Ş., Q., Muğ., Şə., Qar., Qaz., G.); $\xi + \bar{a} = \bar{a}$: $y\bar{a}ni$ (Nax.); $a + \xi + a = \bar{a}$: $m\bar{a}\bar{s}$, $cam\bar{a}t$ (Ş., Muğ., Ord., Nax.); $a + \xi + \bar{a} = \bar{a}$: $s\bar{a}t$ (B., Q., Ş., Muğ., Şə., Qar., Qaz., G., Nax., Ord.); $\bar{u} + \xi + \bar{a} = \bar{a}$: $m\bar{a}vin$, $m\bar{a}lic\bar{a}$, $m\bar{a}mil\bar{a}$, $m\bar{a}yin\bar{a}$ (B., Ş., Nax., Ord.); $\bar{a} + \xi = \bar{a}$: $d\bar{a}va$ (B., Ş., Q., Ord., Muğ., Nax., Qar., Qaz.)

3) Uzun a səsi ərəb və fars mənşəli sözlərdə sözün ortasından və sonundan h səsinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir.

$a + h + a = \bar{a}$: $d\bar{a}$ (B., Ş., Q., Muğ.), $t\bar{a}$ (Qar., G., Nax., Ord.); $a + h + i = \bar{a}$ < $a + h + i = \bar{a}$: $\bar{I}br\bar{a}m$ (Qar., Nax.); $a + h + a = \bar{a}$ < $\bar{a} + h + \bar{a} = \bar{a}$: $m\bar{a}sl\bar{a}t$ (S.); $a + h = \bar{a}$: $m\bar{a}m$ (Z.-Göy.), $\bar{S}\bar{a}s\bar{a}van$ (B., Ş., Q., S., Sal., Nax., Ord., Qar., Qaz., G.), $M\bar{a}mud$ (B., Ş., Muğ.), $\bar{S}\bar{a}g\bar{a}ldi$, $\bar{S}\bar{a}v\bar{e}rdi$ (B., Ş., Muğ., Nax.), $\bar{S}\bar{a}beyim$ (Muğ.), $\bar{S}\bar{a}sen$ (Şər.).

\bar{a} . Uzun \bar{a} səsi. Uzun \bar{a} səsinə aşağıdakı fonetik şəraitdə təsadüf edilir:

1) Uzun \bar{a} səsi n səsinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir.

$\bar{a} + n + i = \bar{a}$: $d\bar{a}z$ (B., Ş., Muğ.), $m\bar{a}m$, $s\bar{a}n$ (B., Ş., Muğ., Nax., Ord.), $m\bar{a}nki$, $s\bar{a}nki$ (Cəb.); $\bar{a} + n + \bar{a} = \bar{a}$: $m\bar{a}$, $s\bar{a}$ (Ş., Muğ.), $t\bar{a}k$ (Ş.).

2) Uzun \bar{a} səsi söz ortasında və ya saitle bitən əsasla saitle başlanan şəkilçi arasında işlənən y , g səslərinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir.

$\bar{a} + y(g) + \bar{a} = \bar{a}$: $h\bar{a}m$ (B., Qar., Nax.), $\bar{l}\bar{a}n$, $b\bar{a}n\bar{a}r$ (Qar.), $\bar{e}d\bar{a}$, $d\bar{a}r$, $b\bar{a}m$ (Qaz., Cəb.), $m\bar{a}r$ (Cəb., S.-Kür.); $\bar{a} + y(g) + i = \bar{a}$: $d\bar{a}rman$ (Muğ., Ş., Nax.), $\bar{c}\bar{a}rtk\bar{a}$ (Qar.); $e + y + \bar{a} = \bar{a}$: $d\bar{a}s\bar{a}n$ (Qaz., Qar., G.), $y\bar{a}s\bar{a}n$ (Qaz., Qar., Cəb.); $e + y + i = \bar{a}$: $d\bar{a}l$ (Nax., Cəb., Ord.); $i + y + \bar{a} = \bar{a}$: $y\bar{a}si$ (Qar., Cəb.).

3) Uzun \bar{a} səsi bəzən söz ortasından q , k , d , h samitlərinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir.

$\bar{a} + \bar{g} + \bar{a} = \bar{a}$: $d\bar{a}\bar{g}\bar{a}$ (B., Ş., Nax., Ord.); $\bar{a} + d + \bar{a} = \bar{a}$: $o q\bar{a}r$ (Nax.); $\bar{a} + k = \bar{a}$: $t\bar{a}lif\bar{c}i$ (Şah.); $\bar{a} + h + \bar{a} = \bar{a}$: $y\bar{a}r$, $k\bar{a}r$ (Qaz.).

4) Uzun \bar{a} səsi saitle bitən və saitle başlanan sözlərin bitişik tələffüzü zamanı iki saitin birləşməsi nəticəsində əmələ gəlir.

$\bar{a} + \bar{a} = \bar{a}$: $n\bar{a}ceb$ (B.), $n\bar{a}j\bar{a}f$ (Qar.).

5) Uzun \bar{a} səsi saitle bitən və g səsi ilə başlanan sözlərin bitişik tələffüzü zamanı g səsinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir.

$\bar{a} + g + \bar{a} = \bar{a}$: $n\bar{a}lif$, $n\bar{a}tir\bar{a}ss\bar{a}n$ (Cəb.), $biz\bar{a}l$, $n\bar{a}zirdi$ (Qaz., Qar.).

6) Uzun \bar{a} səsi ərəb mənşəli sözlərdə ξ səsinin yerində qoşa saitin birləşməsi nəticəsində əmələ gəlir.

$\bar{a} + \xi + \bar{a} = \bar{a}$: $m\bar{a}nf\bar{a}t$ (B., Ş., Muğ., Nax., Ord.); $\bar{a} + \xi = \bar{a}$: $v\bar{a}d\bar{a}$, $m\bar{a}rf\bar{a}t$, $f\bar{a}l\bar{a}$ (B., Ş., Muğ., Nax., Ord., Qar., Qaz., G.); $b\bar{a}z\bar{a}n$ (B., Ş., Muğ., Nax., Ord.); $\bar{u} + \xi + \bar{a} = \bar{a}$: $m\bar{a}llim$, $m\bar{a}t\bar{a}l$ (B., Ş., Muğ., Nax., Ord., Şə., Qar., Qaz., G.).

7) Uzun \bar{a} səsi ərəb və fars mənşəli sözlərdə sözün ortasında h səsinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir.

$\bar{a} + h + \bar{a} = \bar{a}$: $\bar{s}\bar{a}r$, $s\bar{a}r$, $t\bar{a}r$ (B., Ş., Muğ., Nax., Ord.); $\bar{a} + h = \bar{a}$: $m\bar{a}l\bar{a}$, $\bar{z}\bar{a}m\bar{a}t$, $t\bar{a}fil$, $t\bar{a}sil$, $d\bar{a}liz$ (B., Ş., Muğ., Qax-Əmr., Nax., Ord.), $\bar{z}\bar{a}l\bar{a}$ (B.), $m\bar{a}k\bar{a}m\bar{a}$ (B., Ş., Sal., Nax., Ord.), $v\bar{a}\bar{s}i$, $m\bar{a}sil$ (Ağs.).

\bar{e} . Uzun e səsi. Bu səsə aşağıdakı fonetik şəraitdə təsadüf edilir:

1) Uzun e səsi söz ortasında saitle bitən əsasla saitle bitən şəkilçi və ya şəkilçilər arasında işlənən y səsinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir.

$e + y + i = \bar{e}$ < $a + y + i = \bar{e}$: $\bar{I}sm\bar{e}l$, $Azr\bar{e}l$ (Qaz.); $e + y + i = \bar{e}$: $d\bar{e}r$, $y\bar{e}r$ (Qaz., Muğ., Nax., Ord.), $y\bar{e}n$ - $y\bar{e}n$ (Nax.); $i + y + \bar{a} = \bar{e}$: $y\bar{e}si$ (Muğ.); $\bar{a} + y + i = \bar{e}$: $i\bar{s}d\bar{e}r$ (Qaz., Muğ.), $d\bar{i}aj\bar{e}x$, $yem\bar{e}m$, $i\bar{s}l\bar{e}r$ (Qaz.); $g\bar{a}lm\bar{e}r\bar{a}m$, $g\bar{e}tm\bar{e}r\bar{a}m$ (İsm.); $e + y = \bar{e}$: $h\bar{e}ran$, $\bar{c}\bar{e}n\bar{a}m\bar{a}x$ (Cəb.); $\bar{c}\bar{e}ran$, $m\bar{e}v\bar{a}$ (S., Şir., Sal., Cəb.); $e + y + i = \bar{e}$ < $i + y + i = \bar{e}$: $aral\bar{e}m$ (Qaz.); $e + y + e = \bar{e}$ < $a + y + a = \bar{e}$: $alm\bar{e}ceg$, $diyamm\bar{e}c\bar{e}g\bar{a}m$ (B.-İçş.).

2) Uzun e səsi saitle bitən və g səsi ilə başlanan sözlərin bitişik tələffüzü zamanı g səsinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir.

$e + g + e = \bar{e}$ < $a + g + e = \bar{e}$: $odun\bar{e}tm\bar{i}şdi$, $tutmağ\bar{e}dif$ (Qaz., Qar.); $\bar{a} + g + e = \bar{e}$: $\bar{a}v\bar{e}dir\bar{a}m$, $gej\bar{e}dir$ (Cəb.).

3) Uzun e səsi saitle bitən və saitle başlanan sözlərin bitişik tələffüzü zamanı iki saitin birləşməsi nəticəsində əmələ gəlir.

$\bar{a} + e = \bar{e}$: $n\bar{e}l\bar{a}din?$ (Nax.); $n\bar{e}lirs\bar{a}n?$ (Cəb.).

4) Uzun e səsi ərəb mənşəli sözlərdə ξ səsinin yerində özünü göstərir.

$e + \xi = \bar{e}$: $\bar{e}tibar$, $\bar{e}lan$, $\bar{e}tiraz$ (B., Ş., Muğ.).

5) Uzun e səsi ərəb və fars mənşəli sözlərdən h səsinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir.

$e + h = \bar{e}$: $\bar{e}tir\bar{a}m$, $m\bar{e}r\bar{a}ba$, $M\bar{e}man$, $m\bar{e}r\bar{i}ban$ (Cəb.), $b\bar{e}man$ < $behman$, $\bar{e}tiyac$, $T\bar{e}ran$ (B., Muğ.); $e + h + i = \bar{e}$ < $a + h + i = \bar{e}$: $\bar{I}br\bar{e}m$ (B.).

\bar{i} . Uzun i səsi. Bu səsə aşağıdakı fonetik şəraitdə təsadüf edilir:

1) Uzun i səsi söz köklərindən və şəkilçilərdən y səsinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir.

$i + y + i = \bar{i}$: *sīrtmə* (Cəb.); *īrmi* (Nax., Qaz.), *çit < çiyit* (S., Şir., Sal., Cəb.); $i + y + i = \bar{i} < e + y + i = \bar{i}$: *gīr, dīr, yīr* (B., Muğ., Ord.); $e + y + i = \bar{i}$: *işdir* (B., Ord., Mər.), *dədin, nənin, dəvin, nəvin, dəhrī, cəhrī, nənī* (Cəb.); *işlir* (Nax.), *neylīm, bitmif, gəlmif* (Qaz.), *itəlir, isdir, təmizzir, gözətdir* (Muğ.); *neynīm* (B., Qar.); *geçirəjix* (Qar.); $i + y + i = \bar{i} < a + y + i = \bar{i}$: *saxlir, qavzir* (Nax., Ord.), *başdir* (B., Ş., Muğ.); $i + y + i = \bar{i} < u + y + u = \bar{i}$: *oxir* (B., Ş., Nax., Z., Oğ.); $i + y = \bar{i}$: *inə* (B., Q., Ş., Muğ., Ord.), *idə* (Ord., Muğ.), $i + y = \bar{i} < e + y = \bar{i}$: *mivə* (Cul.).

2) Uzun *i* səsi bəzən *n* səsinin, bəzən də söz kökündəki *l* və şəkilçidəki *r* səsinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir.

$i + n + i = \bar{i}$: *Nəbin* (Nax.-Neh.); $i + l + i + r = \bar{i}$: *bisən* (Nax.-Q.).

3) Uzun *i* səsinə ərəb və fars mənşəli sözlərdə də rast gəlmək mümkündür.

zīnət, nīzə, vīran, Vəsīlə, Mədīnə (B., Ş., Q., Muğ., Qaz., Nax., Ord.).

\bar{i} . Uzun *ı* səsi. Bu səşə dialekt və şivələrimizdə çox az hallarda təsadüf edilir:

Uzun *ı* səsi *n, r* və \check{g} səslərinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir.

$i + n + ı = \bar{i} < i + n + i = \bar{i}$: *yerizin* (Şə.); $u + n + u = \bar{i}$: *mīn* (Muğ.); $i + r + ı = \bar{i}$: *qizziram* (Muğ.); $i + \check{g} + ı = \bar{i}$: *yirdi, çirdi* (Cəb.); $i + \check{g} = \bar{i}$: *yīmax* (Cəb.).

\bar{o} . Uzun *o* səsi. Bu səşə aşağıdakı fonetik şəraitdə təsadüf edilir:

1) Uzun *o* səsi sözün ortasından və sonundan *v* səsinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir.

$o + v = \bar{o}$: *oçi* (B., Ş., Q., Muğ., Şə., Z.-Çob.), *qōmağ, ođan* (B.), *dōğa, dōşan* (B., Ş., Muğ., Q., Z., Qar.-Xoc.), *ōmağ, olağ, çōğun* (B., Q., Ş., Muğ.), *bizō* (B., Nax.-Q.), *buzō // bizō* (Muğ.), *çilō* (B., Ş., Muğ., Z.-Göy., Qım., Nax.-Q.), *pilō, qaşō* (B., Ş., Muğ., Qar.-Şuşa, G.), *sōrux* (Nax.-Qd.), *Mıgrō, qaçō* (Nax.-Neh.), *dəmrō* (B., Ş., S., Şir., Sal.), *alō // yalō* (B., Ş., Muğ.); $o + v + u = \bar{o}$: *qōx, qōr, hōz* (Şə.).

2) Uzun *o* səsi söz ortasından *n* səsinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir.

$o + n = \bar{o}$: *sōra* (B., Ş., Q., Muğ., Qaz., Qar., G., Nax., Ord., Şər., Şah.), *qōşi* (B., Ş., Q., Muğ.); *dōuz* (B.); $o + n + u = \bar{o}$: *dōb* (B.), *ōn* (B., Ş., Şah.).

3) Uzun *o* səsi söz ortasından *y* səsinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir.

$o + y + u = \bar{o}$: *tōx, sōx* (Şə., Qaz.).

4) Uzun *o* səsi *nə* sual əvəzliyi ilə *ol* köməkçi felinin birləşməsi nəticəsində əmələ gəlir.

$e + o = \bar{o}$: *nōlar, nōldi, nōlsun* (B., Ş., Muğ., Şah.-Bad., Cul.-Cam., Yay.).

\bar{o} . Uzun *ö* səsi. Bu səşə aşağıdakı fonetik şəraitdə təsadüf edilir:

1) Uzun *ö* səsi sözün ortasından və sonundan *v* səsinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir.

$\bar{o} + v = \bar{o}$: *kōşən, oład, tōbə, olənib* (B., Ş., S., Q.), *gōhər* (B., Ş.), *hōsar, nōbet* (B.), *tōlə, dōlət, dōran, bənōşə* (B., Ş., Muğ.), *bütō, bülō, kōsō* (B., Q., Ş.); $e + v = \bar{o}$: *sōgi* (Muğ.); $e + v + i = \bar{o}$: *çōr* (B., Ş., Muğ.).

2) Uzun *ö* səsi sözün ortasından *y, g* səslərinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir.

$\bar{o} + y = \bar{o}$: *gōçax* (Ord.), *gōçeg* (B.), *kōnəg* (B., Ş., Muğ.); $\bar{o} + y + ü = \bar{o}$: *bōg, sōd, bōrtkan* (B., Ş., S., Şir., Sal.); $\bar{o} + y + ü = \bar{o} < e + y + i = \bar{o}$: *dōr* (B., Muğ.); $\bar{o} + g + ü = \bar{o} < u + g + ü = \bar{o}$: *bōn // bōün* (Nax.).

3) Uzun *ö* səsi sözün ortasından *n, h, r* səslərinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir.

$\bar{o} + n = \bar{o}$: *gōlüm* (B., Ş.); $\bar{o} + h = \bar{o}$: *kōnə* (B., Ş., Muğ.), *mōkəm* (B., Ş., Muğ.); $\bar{o} + r + ü = \bar{o}$: *gōrəm* (Nax.).

4) Uzun *ö* səsi saitlə bitən və *g* səsi ilə başlayan sözlərin bitişik tələffüzü zamanı *g* səsinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir.

$a + g + \bar{o} = \bar{o}$: *onōra, bunōra* (Qaz., Qar.).

\bar{u} . Uzun *u* səsi. Bu səşə aşağıdakı fonetik şəraitdə təsadüf edilir:

1) Uzun *u* səsi saitlə bitən sözlərə *y* səsi ilə başlayan şəkilçilər qoşulduqda iki sait arasında gələn *y* səsinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir.

$u + y + y = \bar{u}$: *yūlanan sōra* (Qar., B., Ş.), *yūm, yūruğ, sūn* (B., Ş., Muğ.); $u + y + u = \bar{u} < a + y + ı = \bar{u}$: *duzdūr* (Cəb.).

2) Uzun *u* səsi şəkilçidəki *n* və *v* (şərq qrupu dialekt və şivələri) səslərinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir.

$o + n + u = \bar{u}$: *ūn* (Nax.-Neh.); $u + v + u = \bar{u} < u + n + u = \bar{u}$: *oğlūn* (B.); $u + v + u = \bar{u}$: *başūz* (B., Ş.), *qulağūz* (B., Ş., Muğ.).

3) Uzun *u* səsinə ərəb mənşəli sözlərdə də təsadüf edilir.

tūfan, Tūra, ifūnet, cūd, Sūra (B., Lən., Ş., Muğ.).

$\bar{ü}$. Uzun *ü* səsi. Bu səşə aşağıdakı fonetik şəraitdə təsadüf edilir:

1) Uzun *ü* səsi söz ortasında və ya əsasla şəkilçi arasında işlənən *y* səsinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir.

$\bar{ü} + y + \bar{ü} = \bar{ü}$: *yūrdūm, gūm < güyūm* (Qaz., Qar.), *yūriğ < yüyürük, şūd* (B., Ş., Muğ.), *dū* (Ord.); $e + y + i = \bar{ü}$: *gōzdūr* (Qaz., Qar.).

2) Uzun *ü* səsi şəkilçidə olan *n* və *v* (şərq qrupu və Cənubi Azərbaycan dialektləri) səsinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir.

$\bar{ü} + v + \bar{ü} = \bar{ü} // \bar{ü} + n + \bar{ü} = \bar{ü}$: *sözüz, özüz* (B., Ş., Muğ., Təb.); $\bar{ü} + v + \bar{ü} = \bar{ü} // i + n + i = \bar{ü}$: *əlüz* (B., Ş., Muğ., Təb.).

2. Uzun saitlərdə səsin dərəcəsi¹

Nə kimi şəraitdə əmələ gəlmələrindən başqa, saitlər onlarda səsin iştirak dərəcəsinə görə də fərqlənir. Bu cəhətdən dialekt və şivələrimizdəki uzun saitləri iki böyük qismə ayırmaq olar:

1. Bir dərəcədə, yeni uzun saitdə səsin keyfiyyəti və dolğunluğu əvvəldən axıra qədər bir dərəcədə olur; məs.:

sāri', qāri', āri', mōrux (Şə., Baş.), *ōdi', ādi', qōmax, dāva, lānət, mālum* (Şə., B., Ş., Muğ.), *nārə, kātib, lāla, tāzi, bāli, Māmud* (B., Muğ., Ş., Q.).

2. Diftonq səciyyəli uzun saitlərdir ki, bu növ uzun saitlərdə əvvəldə və axırda səsin eyni dərəcədə olmaması nəzərə çarpır. Bunları da üç qismə ayırmaq olar:

a) *alçalan, ya da əskilən*. Bu növ uzun saitlərin axırında səs bir qədər zəifləyir və diftonq səciyyəli uzun *o, ö* səsləri sanki zəif qapalı dodaq saiti ilə bitir; məs.:

so (*sōy*), *soyir* (*sōyir*), *qon* (*qōyn*), *on* (*ōyn*), *tövə* (*tōyvä*), *dölət* (*dōy-lət*), *döləm* (*dōy-ləm*) (Şə.), *doşan* (*dōyşan*), *dör* (*dōyür*), *qənoz* (*qənoyuz*), *söt* (*sōyüt*), *ölat* (*ōy-lət*), *çör* (*çōyür*) (B., Ş., Muğ.);

b) *yüksələn, ya da artan*. Bu növ uzun saitin axırında səs olduqca artır və bir növ həddindən artıq uzanma əmələ gəlir; məs.:

mā, sā, mā, sā (Şə., Qaz., Qar., G.), *şəhərüz* (Şə., Nax.), *mā, sā, mām, sām* (B., Ş., S., Şir., Sal.), *tār* (B., Ş., Sal., Qar.), *tā* (Qar., Nax.), *sār, sāt, şār* (B., Şə., Ş., S., Şir., Sal., Q., İsm., Qar., Qaz., G.), *dāz* (B.);

c) *qarışıq*. Bu növ uzun saitlərdə səs yüksəkdir, lakin axıra yaxın bir qədər darlaşır. Qarışıq tipli uzun saitlərə *o, ö* səsləri misal ola bilər. Uzun *o* və *ö* səslərinin axırında səs bir qədər daralır və bir növ *ōy, öy* diftonqları meydana gəlir; məs.: *nōyur, oyr, tōyx, qōyurma, hōyuz* (B., Ş., Şə.), *nōyüt, atōyuz, nənōyüz, hərōyüz* (B., Ş., S.), *alacōyük // alacōyüç, veracōyüç* (Ş., S.), *qarōyüz, alōyüz* (Qaz., Qar., G.) və s.

¹ Şəki dialektində səsin dərəcəsinə görə uzun saitlərin növləri haqqında prof. N.İ. Aşmarinin verdiyi ilk və qiymətli məlumat dialektlərimizdəki səsin dərəcəsinə görə uzun saitlərin növlərinə də tətbiq edilə bilər. Buna görə də biz uzun saitlərin bölgüsündə prof. N.İ. Aşmarinə əsaslandıq [Ашмарин, 72].

QISA SAİTLƏR

Dialekt və şivələrimizdə işlənən qısa saitlər qapalı saitlərə aid olub, aşağıdakı fonetik şəraitdə əmələ gəlir.

1. Qısa saitin əmələ gəlməsi vurğusuzluqla izah olunur, belə ki: a) qısa sait kökün vurğusuz birinci hecasında; b) vurğu əsasdan şəkilçiye keçdikdən sonra qısa sait şəkilçidən əvvəlki hecada özünü göstərir.

2. Qısa saitin əmələ gəlməsi onu əhatə edən səslərin tipləri ilə də izah olunur, belə ki, qısa sait: a) sonor səslər arasında; b) sonor səslə *y* səsi arasında; c) iki *y* səsi arasında; ç) cingiltili səslə sonor səs arasında; d) kar səslə sonor səs arasında; e) kar samitlər arasında özünü göstərir.

ī: *pīçax // bīçağ, qīfil, bīrax, qīrax, qīşda, xīna, fīlan, dībır, mīrad, bīğda, bīynız, bīxo, qarpiz, almīya, xalıya, oynīya, atīmız, atīmız, atīna, qarīnın, qaçışır, canīna, ayīya, dayīya, aldīlar* və s.

ī: *kīşi, pīti, kīlim, şītil, fīşəx', kīşmiş, kītab, niya, tişi, piçin, pişix', şīkil, şīkəst, niyaz, yerīmiz, gəldīlar, əmicanı, Meytixannı, tikən, kīlo, Hənifə, belīni, əlīmə, yeyīrix'* və s.

ū: *būlax, çūxa, bütax, qūlub, otūrax, çoxūsu, dūfar, dūhar, mūna, būzoy, toxūmu, qolūmuz, sorūşur, boğūlur, toxūyur, quyūya, qanqurūdan, xoşūmu* və s.

ū: *tūfəng, küşüf, qūzey, küşdər, öyünün, özünə, çürüyər, böyüyür, tūşman, dūbūr, görüşür* və s.

BURUN SAİTLƏRİ

Türkologiyada tədqiq olunmamış məsələlərdən biri də burun saitləridir. Türk dillərində burun saitlərinin olması və bunları əmələ gətirən fonetik şərait, deyiliş yeri, üsulu və sairə haqqında türkoloji ədəbiyyatda geniş, ətraflı fikir söylənməmiş, ancaq bəzi qeydlər olmuşdur.

Bu məsələni yalnız Azərbaycan dilinin Şəki dialekti materialları əsasında bütün təfərrüatı ilə işıqlandıran professor N.İ. Aşmarin olmuşdur. Prof. N.İ. Aşmarin Azərbaycan dilinin Şəki dialektində *e, ö* saitlərindən başqa bütün saitlərin burun variantını meydana çıxarmış, bunların işləndiyi yeri və əmələ gəlməsinin səbəblərini də ətraflı surətdə izah etmişdir. N.İ. Aşmarin Şəki dialektində aşağıdakı burun saitlərini qeyd etmişdir.

ī – *gəvəhīn*; *ō* – *rəhsiz*; *ā* – *reyhān, dā*; *ī* – *əlī*, *ū* – *qūşlar*; *ū* – *doüz*; *yerū*; *ō* – *dōdi*.

Bunlardan əlavə N.İ.Aşmarin Şəki dialektində burun saitlərinin uzun variantları olduğunu da qeyd edir.

$\tilde{a} - b\tilde{a}z$; $\tilde{a} - i\tilde{a}$, $s\tilde{a}$, $\tilde{i} - a\tilde{i}$; $\tilde{u} - \tilde{a}\tilde{u}$; $o\tilde{u} - doo\tilde{u}tdi$; $\tilde{o} - \tilde{a}\tilde{o}$.

N.İ.Aşmarin kitabının sonunda Ağdaş şivəsində mənsubiyyət şəkilçisinin II şəxs təkində (ismin yiyəlik, yönlük və təsirlik hallarında) burun saitlərinin olduğunu da göstərmişdir:

$al\tilde{u}n$, $\tilde{a}\tilde{l}\tilde{u}$, $\tilde{a}\tilde{l}\tilde{u}$ [Ашмарин, 12-17, 180].

1945-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Dil İnstitutunun dialektoloji ekspedisiyası Zaqatala-Qax rayonlarında material toplarkən bu rayonların şivələrində də burun saitlərinə rast gəlmişdir¹.

1941-1942-ci illərdə prof. M.Ş.Şirəliyev Naxçıvan dialektini tədqiq edərkən bu dialektə də burun saitlərinin olduğunu qeyd etmişdir².

1950-1955-ci illərdə Azərbaycan SSR EA Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun dialektoloji ekspedisiyası Naxçıvan MSSR-in dialekt və şivələrini tədqiq edərkən burun saitlərinin nəinki Naxçıvan dialektində, hətta Ordubad dialektində, Culfa, Şərur və Şahbuz şivələrində də işləndiyini müəyyənləşdirmişdir.

1946-cı ildə Azərbaycan SSR EA Dil İnstitutunun dialektoloji ekspedisiyası Muğan qrupu şivələrini öyrənərkən, bu qrup şivələrə xas olmayan burun saitlərini Sabirabad rayonunun Kolanı kəndində qeydə almışdır. Bunlardan əlavə, A.A.Hüseynov Oğuz rayonu şivələrində [Гусейнов, 3] və İ.M.Məmmədov Füzuli rayon şivələrində [Мамедов, 9-10] burun saitlərinin olduğunu qeyd etmişlər.

Buraya qədər deyilənlər yalnız tədqiq olunmuş dialekt və şivələrdə burun saitlərinin olmasına aiddir. Halbuki bir çox tədqiq olunmamış dialekt və şivələrimiz vardır ki, onlarda da burun saitləri olmamış deyildir. Bütün bu faktlar göstərir ki, burun saitləri Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində çox yayılmış bir hadisədir. Digər tərəfdən, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində burun saitlərinin geniş yayılması onu başqa türk dillərinin dialekt və şivələrindən ayırmaq üçün fərqləndirici bir əlamətdir; çünki bəzi türk dillərində burun saitlərinə olduqca az hallarda təsadüf edilir.

Burun saitləri velyar n (n) səsinin meydana çıxması nəticəsində əmələ gəlir. Belə ki, velyar n səsi aradan çıxmaqla özündən əvvəl və

¹ M.Şirəliyev. Zaqatala-Qax dialektoloji ekspedisiyasının ilk yekunları. Azərb. SSR EA 1945-ci il ekspedisiyaları. Bakı, 1947, səh. 184.

² M.Şirəliyev. Naxçıvan dialekti (ümumi nəzər). Azərb. SSR EA Xəbərləri, 1949, № 5, səh. 77.

ya sonra gələn saitə burun xüsusiyyəti verir. Burun saitləri Şəki, Ağdaş, Zaqatala-Qax, Naxçıvan və Ordubad dialekt və şivələrində işlədilir. Bu dialekt və şivələrdə burun saitlərinin işlədilməsi eyni dərəcədə olmur. Şəki dialektində \tilde{o} , e saitlərindən başqa bütün saitlərin burun variantı olduğu halda, Zaqatala-Qax şivəsində və Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində ancaq a , i , u saitlərinin burun variantına təsadüf edilir.

Bundan əlavə, Şəki dialektindən fərqli olaraq Zaqatala-Qax şivəsində və Naxçıvan dialekt və şivələrində burun saitləri ancaq şəkilçilərdə özünü göstərir. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində təsadüf edilən burun saitləri aşağıdakılardır:

\tilde{a} . Burunda deyilən a səsi. Bu səs söz kökündə (Şəki dialekti), mənsubiyyət şəkilçisinin II şəxs təkində (yönlük halda), xəbər şəkilçisinin II şəxs cəmində velyar n səsinin (n) meydana çıxması nəticəsində əmələ gəlmişdir. Mənsubiyyət şəkilçisindən n , səsi meydana çıxarkən, bir tərəfdən özündən sonra gələn saitə burun xüsusiyyəti verir, digər tərəfdən, özündən əvvəl gələn önsıra səslisini arxa sıraya çevirir: $a + n$, $a = a\tilde{a}$; $a + n$, i ; $i + n$, \tilde{a} ; $i + n$, $a = i\tilde{a}$, $u\tilde{a}$.

$d\tilde{a}$ (Şə.), $ma\tilde{a}$, $sa\tilde{a}$ (Şə., Z., Qax), $qıçı\tilde{a}$, $ana\tilde{a}$, $bala\tilde{a}$, $yara\tilde{a}$, $öya\tilde{a}$ (Şə.), $cibi\tilde{a}$, $\tilde{a}la\tilde{a}$, $\tilde{a}lu\tilde{a}$, $o\tilde{g}lu\tilde{a}$, $dadu\tilde{a}$, $adi\tilde{a}$, $yadu\tilde{a}$ (Nax.), $tavla\tilde{a}$, $\tilde{a}mi-l\tilde{a}ru\tilde{a}$, $\tilde{a}lu\tilde{a}$, $\tilde{a}vl\tilde{a}ri\tilde{a}$ (Ord.), $alsa\tilde{a}z$, $yusa\tilde{a}z$ (Nax.).

\tilde{a} . Uzanaraq burunda deyilən a səsi. Bu səs n , səsinin aradan çıxması və iki saitin birləşməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir. \tilde{a} səsinə mənsubiyyət şəkilçisinin II şəxs təkində (yönlük halda), xəbər şəkilçisinin II şəxs cəmində və şəxs əvəzliliklərinin I, II şəxs təkində təsadüf edilir: $i + n$, a ; $i + n$, a ; $u + n$, a ; $\tilde{u} + n$, \tilde{a} ; $\tilde{a} + n$, \tilde{a} ; $a + n$, i ; $\tilde{a} + n$, $i = \tilde{a}$.

$a\tilde{g}z\tilde{a}$, $ba\tilde{ş}\tilde{a}$, $qaba\tilde{g}\tilde{a}$, $\tilde{a}\tilde{l}\tilde{a}$, $yer\tilde{a}$, $i\tilde{ş}\tilde{a}$, $qol\tilde{a}$, $söz\tilde{a}$, $işdəs\tilde{a}z$, $danişmas-\tilde{a}z$ (Nax., Ord.), $m\tilde{a}$, $s\tilde{a}$ (Şə., Nax., Ord., Qaz., Qar.).

\tilde{i} . Burunda deyilən i səsi. Bu səsə yalnız şəkilçilərdə təsadüf edilir. \tilde{i} səsi mənsubiyyət şəkilçisinin II şəxs təkində (təsirlik halda) və xəbər şəkilçisinin II şəxs cəmində n , səsinin meydana çıxması nəticəsində əmələ gəlmişdir. n , səsi meydana çıxarkən, özündən sonra gələn saitə burun xüsusiyyəti verir və digər tərəfdən isə özündən əvvəl gələn önsıra saitini arxa sıraya çevirir: $i + n$, i ; $i + n$, $i = \tilde{i}$.

$qav\tilde{i}$, $\tilde{a}l\tilde{i}$ (Şə.), $qıç\tilde{i}$ (Z.), $\tilde{a}v\tilde{i}$, $ba\tilde{ş}\tilde{i}$, $qız\tilde{i}$, $qap\tilde{i}$, $u\tilde{ş}\tilde{a}\tilde{g}\tilde{i}$ (Nax., Ord.), $oyniyəs\tilde{i}z$, $viyəs\tilde{i}z$ (Şə.), $did\tilde{i}z$, $dimədə\tilde{i}z$ (Z.), $\tilde{a}vdəs\tilde{i}z$, $kəççis\tilde{i}z$, $burdas\tilde{i}z$, $bağdas\tilde{i}z$, $yaxşıs\tilde{i}z$ (Nax., Ord.).

\tilde{i} . Uzanaraq burunda deyilən i səsi. Bu səs saf i səsi ilə burun i səsinin qovuşmasından əmələ gəlmişdir. Bu səsə yiyəlik və təsirlik hallarında,

mənsubiyyət şəkilçisinin II şəxs təkində (təsirlik halda) və cəmində (adlıq halda), xəbər şəkilçisinin II şəxs cəmində təsadüf edilir.

atī (Şə.), *əlī*, *əvī*, *əlīz*, *əvīz*, *sözīz*, *kəççisīz*, *itildirsīz* (Şər., Şah.).

ā. Burunda deyilən *ə* səsi. Bu səsə söz kökündə *n*, səsinin meydandan çıxması hallarında təsadüf edilir: *rāhsiz*, *tūfāhdən* (Şə.).

ā. Uzanaraq burunda deyilən *ə* səsi. Bu səsə də söz kökündə *n*, səsinin meydandan çıxması hallarında təsadüf edilir: *bāz* (Şə.).

ī. Uzanaraq burunda deyilən *i* səsi. Bu səsə şəkilçilərdə *n*, səsinin meydandan çıxması hallarında rast gəlirik: *əlīz*, *əvīz* (Cəb.).

ū. Burunda deyilən *u* səsi. Bu səs söz kökündə (Şəki) və mənsubiyyət şəkilçisinin II şəxs təkində (təsirlik halda), xəbər şəkilçisinin II şəxs cəmində *n*, səsinin meydandan çıxması nəticəsində əmələ gəlmişdir. *n*, səsi meydandan çıxarkən, bir tərəfdən özündən sonra gələn saitə burun xüsusiyyəti verirsə, digər tərəfdən də özündən əvvəl gələn önsıra saitini arxa sıraya (çox vaxt *u* səsine) çevirir:

$u + n + u = uū$; $i + n + i = uū$; $ı + n + ı = uū$; $ə + n + ı = uū$; $ə + n + i = aū$; $a + n + ı = aū$; $ü + n + ü = uū$.

doür, *yeruū*, *şəruū*, *ütuū*, *borcuū*, *qoluū*, *yoluū*, *əluū*, *cəvizuū*, *ağziū*, *dədəū*, *tavlaū*, *qalxoççusuūz*, *naxoşsuūz*, *küjdüsüūz*, *boşdusuūz*, *gəlsaūz*, *oxisaūz* (Nax., Ord.), *gəlduūz*, *götürmüşüūz* (Z.).

ū. Uzanaraq burunda deyilən *u* səsi. Bu səs saf *u* səsi ilə burun *u* səsinin qovuşmasından əmələ gəlmişdir: *un, u > uū > ū*. *ū* səsine mənsubiyyət şəkilçisinin II şəxs təkində (yiyəlik və təsirlik hallarda) və xəbər şəkilçisinin II şəxs cəmində təsadüf edilir.

alū, *özū*, *sözū*, *gözū*, *salğū*, *dədəū*, *baltaū*, *qalxoççusuūz*, *verərsūz*, *qoymadūz* (Nax.).

ū. Burunda deyilən *ü* səsi. Bu səs söz köklərindən *n* səsinin meydandan çıxması nəticəsində əmələ gəlmişdir: *kūşlər* (Şə.).

ō. Burunda deyilən *o* səsi. Bu səs söz kökündə və mənsubiyyət şəkilçisinin II şəxs təkində (yiyəlik və təsirlik hallarda) *n*, səsinin meydandan çıxması nəticəsində əmələ gəlmişdir. *n*, səsi meydandan çıxarkən (şəkilçilərdə) bir tərəfdən özündən sonra gələn saitə burun xüsusiyyəti verirsə, digər tərəfdən də özündən əvvəl gələn önsıra saitini arxa sıraya (çox vaxt *o* səsine) çevirir:

$i + n, i = oō$; $ə + n, i = oō$: *dōdi*, *tūfənkō* (Şə.), *nənoō* (S.-Kol.).

ō. Uzanaraq burunda deyilən *o* səsi. Bu səs də saf *o* səsi ilə burun *o* səsinin qovuşmasından əmələ gəlmişdir: *əlō* (Şə.).

DİFTONQLAR

Dialekt və şivələrimizdə diftonqun hər iki, yəni həm alçalan, həm də yüksələn tipinə rast gəlirik ki, bunlar da *v, y* samitlərinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir. Dialekt və şivələrimizdə alçalan diftonqlara çox, yüksələn diftonqlara isə az hallarda təsadüf edilir.

1. Alçalan diftonqlar

Alçalan diftonqlarda birinci sait dolğun, ikinci sait isə birinciyə nisbətən bir qədər zəif olur. Buna görə də alçalan diftonqlarda birinci səs açıq (*o, ö, a, ə*), ikinci isə qapalı saitlərdən biri (*u, ü, i*) olur. Alçalan diftonqdakı ikinci səsədəki sədanın iştirakı da hər yerdə eyni dərəcədə olmur. Bəzilərinə səda daha zəif olur. Buna görə də alçalan diftonqları iki yerə ayırmaq lazımdır: a) tam alçalan diftonqlar; b) yarımqıq alçalan diftonqlar.

Tam alçalan diftonqlar

Tam alçalan diftonqda ikinci sait birinci saitə nisbətən dolğun olmasa da, lakin öz xüsusiyyətini saxlayır. Buna görə də o, diftonqun birinci səsi ilə yanaşı gəlir və yanaşı yazılır.

Dialekt və şivələrimizdə tam alçalan diftonqun aşağıdakı tiplərinə təsadüf olunur: *ou, öü, ay, oı, öq, əj*.

ou. Bu diftonq söz ortasında əsasən *v* səsinin və bəzən də *y* və *n* səslərinin düşməsi nəticəsində özünü göstərir.

toyz, *houz*, *ouy*, *qourma* (Qaz., Qar., G.), *youğ*, *qouğ*, *qanouz*, *qoun*, *qırqouyl* (B., Ş., Muğ.), *qarouyl* (B., Ş., Muğ., Şah., Tov.-Öys., Qaz.-D.Sal.), *ouç* (Qaz.-İ.Şix.), *tafouy*, *sour*, *houy*, *qouy* (B., Ş., Qaz.), *souyma* (Qaz.), *yasoyl* (B., Ş., Şah., Tov.-Yan.), *toyğ* (B., Ş., Q., Muğ.), *toyx* (Şah.), *souyx* (Qaz.), *qouf* (Tov.-A.Ayb., Qaz.-A.Əsk.), *douy* (B., Ş., Şah.), *ouy* (Tov.-Öys.) < *ouy*, *ouy* (Qaz.,-İ.Şix.) < *onun*, *koyl* (Şah., Şə.-Qşl.), *oulsun* (Şə.-Qşl.).

öü. Bu diftonq da söz ortasında əsasən *v* səsinin və bəzən də *y* səsinin düşməsi nəticəsində özünü göstərir.

nöüt (B., Ş., Muğ., Qaz.-İ.Şix.), *cöüz* (Qaz.-Ə.Bay.), *söüd* (B., Ş., Muğ.) // *söüt* (Qaz.-Çay.), *çöürdü* (Qaz.-Çay.), *Mingəçöür* (B., Ş., Muğ.),

bənöüş (Qaz.-İ.Şix.), *böünnəri* (Nax.), *döüirdüx'* (Tov.-A.Ayb.), *pisnöüs* (Tov.-Yan.), *öüd* (Qaz.).

ou, *öü* diftonqlarına bir sıra türk dillərində və onların dialektlərində də rast gəlirik. Başqırd dilində: *torou* “durmaq”, *yotou* “udmaq”, *yöröü* “yerimək”, *kötöü* “gözləmək” [Дмитриев, “Баш.”, 15]. Türk dialektlərində: *soük*, *köü* [Korkmaz, 27].

au. Bu diftonqa əsasən Zaqatala-Qax şivəsində rast gəlirik.

dauxa (Qax-İ.Su, Qum.), *dauxan* (Z.-Aş.T., Göy.), *qauxmax*, *qauxrma* (Z.-Aş.T., Qax-Qum.), *qanaux*, *dəmirau*, *banauş* (Qax-İ.Su).

oi, *öi*. Bu diftonq dialekt və şivələrimizin şərq qrupunda köklə şəkilçi arasında *v* səsinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir.

atoi, *anoi*, *nənöi*, *dədöi* (B., Ş., Muğ.).

əi. Bu diftonq da şərq qrupu dialekt və şivələrində köklə şəkilçi və ya şəkilçi ilə şəkilçi arasında *y* səsinin düşməsi nəticəsində meydana gəlmişdir.

ələi, *bələi*, *kələi*, *küləi*, *dələi* (B., Ş., Muğ.), *məi*, *səi* (B.-Hök., Qob., Güz.), *gedəjn* (Nax., G., Qaz., Qar.).

Diftonqun bu tipinə türk dialektlərində də təsadüf edilir; məs.: *pəncərəi*, *övəndirəi*, *götürəjn* [Korkmaz, 26].

Yarımcıq alçalan diftonqlar

Yarımcıq alçalan diftonqda ikinci səs çox zəif deyilir və buna görə də bu səs yazıda diftonqdakı birinci səslə yanaşı deyil, üstə göstərilir. Bu diftonq çox vaxt saitle samit arasında gələn *v* və ya *y* səslərinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir. Dialekt və şivələrimizdə yarımcıq alçalan diftonqların aşağıdakı tiplərinə təsadüf edilir: *ou*, *öü*.

ou. Bu diftonq daha çox şərq qrupu dialekt və şivələrində özünü göstərir.

ouçi, *douşan*, *youşan*, *Nouruz*, *buzou*, *oxlou* (B., Ş., Q., Muğ.), *nouur* (Muğ.), *anouñ*, *atouz*, *başdiyacouğ* (B., Ş., Muğ.).

öü. Bu diftonq da daha çox şərq qrupu dialekt və şivələrinə aiddir.

döülət, *töübə*, *bülöü*, *kösöü* (B., Ş., Muğ., Q.), *böüg* (B., Ş., Muğ.), *döürə*, *höüş* (Muğ.), *dəvöüş*, *nəvöüş*, *nəvöün*, *işdiyacöük* (B., Ş., Muğ.), *öün*, *öüz* (B., Ş., Q., Muğ.).

2. Yüksələn diftonqlar

Yüksələn diftonqlarda birinci səs zəif, ikinci səs daha dolğun olur. Buna görə də yüksələn diftonqlarda birinci səs çox vaxt dodaqlanan qapalı saillərdən biri, ikinci səs isə dodaqlanmayan açıq saillərdən biri olur. Lakin bəzən yüksələn diftonqların ehtiva etdiyi tiplərinə də rast gəlirik ki, burada birinci səs dodaqlanan açıq saillərdən biri olur.

Dialekt və şivələrimizdə yüksələn diftonqların aşağıdakı tiplərinə təsadüf edilir:

ua, *üə*, *qa*, *qə*.

ua. Bu diftonq söz ortasında *v* və bəzən də *y* səslərinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir.

çvad, *yuan* (B.-Nov., Cor., Qaz., Z.-Göy.), *uara*, *kuali*, *suatdi* < *savadli* (B.-Nov., Cor., Sar., Hök., Qob., Güz.), *tua* (Qaz., B., Ş., Muğ.), *duar*, *sımağ*, *şua* < *suya* (B., Qaz., Ş.), *yuaş*, *dyan* (Qaz.), *mua* (Ş.), *sıax*, *dya*, *dıax*, *bıan*, *quatdi* (Qaz.).

üə. Bu diftonq söz ortasında *v* səsinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir.

düə (B.-Cor., Güz., Qob.; Q.-Alp., Tov.), *nüə* (B.-Cor., Güz., Qob.; Qaz.), *hüə*, *büə* (Tov., Qaz.), *yerüə* (B., Ş., Muğ.).

qa. Bu diftonq şərq qrupu dialekt və şivələrində köklə şəkilçi arasında *v* səsinin, Qazax dialektində isə *y* səsinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir.

qa < *ova*, *atqa*, *anqa* (B., Ş., Muğ.), *qqala*, *qandı*, *qazımax* (Qaz.).

qə. Bu diftonq Qazax dialektində söz ortasında, şərq qrupu dialekt və şivələrində isə köklə şəkilçi arasında *v* və bəzən də *y* səslərinin düşməsi nəticəsində meydana gəlir.

qə (Q.), *bqə* (Qaz.), *ərabqə*, *nəvqə* (B., Ş.), *gqəzan*, *bqəlx'*, *qəlix'*, *gqəli*, *gqəm*, *nqə* (Qaz.).

SƏSLƏRİN DƏYİŞİLMƏSİ

Ümumi dilçilikdə çox vaxt fonetik qanunlar anlayışı altında səslərin dəyişilməsi anlaşılır. Bu da iki halda özünü göstərir: 1) səslərin spontan dəyişilməsi; 2) səslərin kombinator dəyişilməsi.

Səslərin spontan dəyişilməsinin səbəblərini izah etmək çox çətin və ya mümkün deyildir. Türk dillərində olan *ı* səsinin *i* səsi ilə və ya

m səsinin *b* səsi ilə əvəzlənməsi ayrı-ayrı türk dillərini və eyni zamanda bu dillərin ayrı-ayrı dialekt və şivələrini bir-birindən fərqləndirmə əlaməti kimi çıxış etsə də, lakin bu hadisələrin səbəblərini müasir türk dillərinin materialları ilə aydınlaşdırmaq imkan xaricindədir. Səslərin spontan dəyişilməsinə saitlərin və ya samitlərin əvəzlənməsi hadisəsi daxildir. Səslərin bir-birinə təsiri nəticəsində meydana gələn dəyişilmə isə kombinator dəyişilmədən ibarətdir. Spontan dəyişilmədən fərqli olaraq *səslərin kombinator dəyişilməsinin* səbəbləri çox asanlıqla izah edilə bilər. Saitlərin kombinator dəyişilməsinə assimilyasiya, dissimilyasiya, səsdüşümü, səsartımı və s. hadisələr daxildir.

SƏSLƏRİN ƏVƏZLƏNMƏSİ

Dialekt və şivələrimizdə rast gəldiyimiz bir çox səslərin əvəzlənməsi hadisəsi həm ayrı-ayrı dialekt və şivələrimiz arasında, həm dialektlərimizlə ədəbi dil arasında olan fərqli cəhətləri, həm dilimizin qədim xüsusiyyətlərini meydana çıxarmaq, həm də Azərbaycan dili ilə başqa türk dilləri arasında oxşar və ayrılan cəhətləri göstərmək üçün olduqca qiymətli material verir. Bu isə öz növbəsində dilimizin mənşə və inkişaf tarixini aydınlaşdırmaq və onun hansı qəbilə dilləri əsasında təşəkkül etdiyini müəyyənləşdirməkdə dil tarixinə olduqca böyük fayda verə bilər.

SAİTLƏRİN ƏVƏZLƏNMƏSİ

Dialekt və şivələrimizdə rast gəldiyimiz saitlərin əvəzlənməsi hadisəsinə saitlərin təsnifindəki prinsiplərə əsasən qruplaşdırmaq olar. Bu qruplar aşağıdakılardan ibarətdir.

1. Arxasıra saitlərinin önsıra saitləri ilə əvəzlənməsi.
2. Önsıra saitlərinin arxasıra saitləri ilə əvəzlənməsi.
3. Dodaqlanan saitlərin dodaqlanmayan saitlərlə əvəzlənməsi.
4. Dodaqlanmayan saitlərin dodaqlanan saitlərlə əvəzlənməsi.
5. Açıq saitlərin qapalı saitlərlə əvəzlənməsi.
6. Qapalı saitlərin açıq saitlərlə əvəzlənməsi.
7. Qapalı saitlərin qapalı saitlərlə əvəzlənməsi.

1. Arxasıra saitlərinin önsıra saitləri ilə əvəzlənməsi

a > ə. a səsinin *ə* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinə Azərbaycan dilinin bütün dialekt və şivələrində, demək olar ki, az və ya çox dərəcədə rast gəlmək mümkündür. Lakin bu hadisə şərq və cənub dialekt və şivələrində daha geniş yayılmışdır.

xələcə, ərəbə (B., Ş., Q., Muğ., Ord., Qax-Qıp., İ.Su, Zər.), *bəğ, dəğ, qəx, qərə, yəğ* (Ord., Cul.), *qərdeş, ərağ, əyib, bəğirsəğ* (B.-İçş.), *taxil* (B.-Höv.), *qəytər, həyif* (B.-Mas.), *ələcə* (Q., Ord., Cul.), *hərəbə* (Q.), *çərx* (B., Q.), *qəlin, qəmiş, qəmçi, qənət* (B., Muğ., Ord., Cul.), *qəçi* (Muğ., Nax., Ord., Cul.), *qəynana, qəynata, qəyin* (Nax, Ord.), *qərə* (Ord.), *axşam* (B.-İçş., Ord., Cul.), *qəysi* (Muğ.), *qəyiş* (Muğ., Ord., Cul., Nax.), *əyax* (Qar., Qaz., G., Nax., Ord.), *qəymax, bəğban, dələğ, başmax* (Ord.), *qəyiş, qəyqənax, qəzəyağı* (Nax.), *Bəki* (Qaz., Muğ., Ord.), *kitəb, səbəh* (Z.-Aş.T.), *ilən, qətir, nər* (Z.-Var.), *nəzix', öylət, əmmə, dəsməl, bəyquş, cəhəl, dünyə* (Qaz.) və s.

a səsinin *ə* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinə bir sıra türk dilləri ilə, o cümlədən Azərbaycan dili ilə tatar və başqır dillərini müqayisə etdikdə açıq-aydın görmək mümkündür; məs.:

bəylə "bağla", *jəy* (tat.) // *yəy* (baş.), "yay"; *çəç* (tat.) // *səs* (baş.) "saç", *çəneç* (tat.) // *sənes* (baş.), "sanc" [Исхаков, "Xap.", 72].

Bundan əlavə, *a > ə* hadisəsinə başqır və tatar dillərində də təsadüf edilir [Дмитриев, "Баш.", 13]. Türk dialektlərində belə bir hadisə Anadolunun cənub-qərb dialektlərində qeyd olunmuşdur; məs.:

doləş, avəç < *ağaç, çaməşir, buldäy* < *byğday, hakgät* "həqiqət", *burä, bubä* [Korkmaz, 42, 46].

ı > i. ı səsinin *i* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi əsasən şərq dialekt və şivələrinə aiddir.

biçəğ (B), *qizil, qiz, qizdirma, qirmizi, qiril* (Q.), *sirə, xiş, çirağ* (Muğ.).

Şərq dialekt və şivələrində bu hadisəyə ən çox söz axırında açıq heccalarda rast gəlmək mümkündür. Lakin söz axırında *i* səsinin tələffüzündə ikilik gözə çarpır. Belə ki, *i* səsi ilə yanaşı olaraq *ı* ilə *i* səslərinin qarışmasından əmələ gələn *i'* səsi də tələffüz olunur; məs.:

yuxari // *yuxari'*, *qapi* // *qapi'*, *sari* // *sari'*, *dayi* // *dayi'*, *alti* // *alti'*, *gavali* // *gavali'*, *qırği* // *qırği'*, *hansi* // *hansi'* və s.

Birinci variant daha çox Bakı, Quba dialektlərinə, ikinci variant isə daha çox Şamaxı dialekti və Muğan şivələrinə aiddir.

t səsinin *i* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinə, az da olsa, Azərbaycanın şimal və cənub dialekt və şivələrində təsadüf edilir; məs.:

pıçax, pışqı (Şə.), *yaxşı, yaxın* (Z.-Var.), *saxsi, xinə, altmış* (Qax-İ.Su), *qırx* (Z.-Çob.), *qış, xiş, pıçağ, yaşıl* (Ord.).

Türk dillərindən *t > i* hadisəsinə özündə əks etdirən özbək dilidir; məs.:

kiz, yaşil, kiş, koşik, piçok və s. [PY сл., 153, 243, 245, 340, 445].

Bu hadisə (*t > i*) Makedoniyanın Skopje rayonunun türk dialektində və Anadolunun şimal-şərq dialektində müşahidə edilmişdir; məs.:

uli < ulu, “böyük”, *oldi, bacasi, yokari, satti, kaldim* [Kowalski, 999].

u > ü. u səsinin *ü* səsi ilə əvəzlənməsi Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində bir o qədər yayılmış hadisə deyildir. Bu hadisəyə çox vaxt sözün ilk hecasında diş səslərindən əvvəl və sonra rast gəlmək mümkündür.

hüş, üşax', hülü, ücə, ücüz (Ord.), *Tübnisə, Cülfə, hüli, çübix, Şüküfə, büzo, hindüşqa* (Muğ.), *yür* (S.), *yün, çülsü* (Qax-İ.Su), *ötüz* (Z.-Çob.), *armüt* (Z.).

o > ö. o səsinin *ö* səsi ilə əvəzlənməsi də az yayılmış hadisələrdən sayılır. Bu hadisə əsasən sözün birinci hecasında *y* və *r* səslərindən əvvəl müşahidə edilmişdir.

töyux, söyux (Qaz., Qar., G.), *döyğa* (Qaz.), *öynəmax* (Ord.), *öynəmeg* (Qax-İ.Su), *böyünbax* (Ord.-Kot.), *öyün < o gün* (Qaz.), *çörab* (Z.-Var.), *kötən, gör* (İsm.).

2. Önsıra saıtlərinin arxasıra saıtləri ilə əvəzlənməsi

ə > a. ə səsinin *a* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi ən çox ahəngi gözəyən qərb dialekt və şivələrinə aiddir. Lakin bu hadisəyə Şahbuz, Şərur, Zaqatala-Qax, Muğan şivələrində, Bakı və Qubanın müəyyən kənd şivələrində də təsadüf edilir. Bu hadisəyə sözün müxtəlif yerlərində və bir çox hallarda ərəb, fars mənşəli sözlərdə də rast gəlmək olar.

Heydar (Qaz., Qar., Şər.), *hayat* (Qaz., Şər., Şah., Muğ.), *tuşman* (Qaz., Muğ.), *ciyar* (Qaz., Muğ., Qar., G., Şər., Şah., Q.-Xur.), *xavar* (Qaz., Qar., G.), *idara* (Qaz., Z.-Var., Muğ.), *zayıf, quvva, cuma* (Qaz., Qar., G., Şər., Şah., Muğ.), *tassıx* (Qaz.) // *tassığ* (Muğ., Şah.), *Zeynaf* (Qaz., G., Qar.) // *Zeynab* (Şər.), *mitmağ, nağayradüz, xamır, qabır, Albala, xamraşı* (B.-Hök., Qob., Güz., Cor.), *nazar, xabar* (B.-Hök.,

Qob., Güz., Cor., Q.-Nüg., Yenk.), *xarman* (Q.-Tül.), *miyvə* (Q.-Alp.), *asil* (Q.-İsp., Alp., Yenk.), *tika, loğat* (Q.-İsp.), *inək, çurak, supurqa* (Z.-Aş.T.), *maclis, xorak, tufank* (Qax-Qum.), *yeğa, mekdab, xazal* (Qax-Əmr.), *xazna, xarc, yahar, curabacura* (Qax-İ.Su), *kufta, marmar* (Qax-Zər.), *kohna, dars* (Z.-Göy.).

Ordubad rayonunda və Zaqatalanın Aşağı Tala, Muğanlı, Göyəm kənd şivələrində *ə > a* hadisəsi ilə bağlı olaraq *gəl* sözü də *gal* şəklində tələffüz edilir. Bundan əlavə, bu hadisə Zaqatalanın Qımır kəndində də *gan* və *ganış* sözlərində müşahidə edilmişdir.

Alınma sözlərdə *ə* səsinin *a* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinə bir sıra türk dillərində də görə bilirik. Türkmən dilində: *vatan, qalam, tarap, sabır, qabır, vaqt*; başqırd, tatar dillərində: *vatan, taraf, zarar, sabır, vakıt* [Исхаков, “Xap.”, 76].

Yerli sözlərdə *ə* səsinin *a* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinə Azərbaycan dili ilə çuvaş dilini müqayisə etdikdə də görmək mümkündür.

Azərbaycan dilində

tər
tən
alli
ər
səkkiz

Çuvaş dilində

tar
tan
allä
ar
sakkär

[Исхаков, “Xap.”, 79].

i > l. i səsinin *t* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi əsasən qərb dialekt və şivələrinə aiddir. Lakin bu hadisəyə Muğan, Culfa, Zaqatala və Qax şivələrində də rast gələ bilirik. Bu hadisə çox vaxt sözün birinci hecasında sonor səslərdən (*l, r, m*) əvvəl və ya sonra özünü göstərir.

ıldırım (Qaz., Cul., S.-Qas.; Z.-Aş.T.), *ıylıx* (Qaz., Cul., S.-Qas.; Qax), *ılxı* (Qaz., Cul.), *yılxı* (S.-Qas., Qax-İ.Su, Gül.), *ıldız* (Qaz., Cul.), *bıldır¹, bıldırçın* (Qaz.), *fırnı* (Qaz., Qax-Əlm., Qıp.), *qıymat* (Qaz., Qax-Qıp., Çob.), *innaf, ırax, ışıltı, İrvaham, çayntıx* (Qaz.), *sıçan* (Qaz., Muğ.), *cıns* (Cul.), *Mırvarı, Sabıradad, mısqal, mışar* (Muğ.).

i səsinin *t* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi türkmən, tuvin və türk dillərində daha çox yayılmışdır. Türkmən dilində: *ız, ınac, ınjamak, ınsar, ısıtma, ışıq, dız, dın, dınc, zınjır* [TP söz., 137, 155; 349-354]; tuvin

¹ M.Kaşğaridə də bu şəkildə işlənir [MK, I, 456].

dilində: *bit, dil, kım, çıl* < *il, it* [ТыБП сл., 119, 178, 264, 530, 571]; türk dilində: *ışık, yıl, yılan, yıldırım, yıldız* [TP сл., 297, 676-677].

ö > o. ö səsinin *o* səsi ilə əvəzlənməsi Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində bir o qədər yayılmış hadisə deyildir. Bu hadisəyə sözlün birinci hecasında təsadüf edilir.

toyla (Ağs.-Kox.), *tōla* (Z.-Qım.), *komaxçı* (Ağs.-Eyn.), *konul* (Ağs.-Qır.), *xoreg* (Şir.-Cm.), *xorak* (Qax-Qum.), *gora* (Muğ., Şər., Şah.), *tōba, sōdiyar* (Muğ.), *ərkōn // ərkōun* (B., Ş., Muğ.), *hokumat* (Z.-Aş.T.), *bitō, bilō* (Z.-Var.), *qoqarçin, domaq* (Qax-İ.Su), *kohna* (Z.-Göy).

ö səsinin *o* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinə türk dialektlərində də rast gəlirik. Belə bir hadisə Anadolunun şimal-şərq və orta dialektlərində daha geniş yayılmışdır.

doğmak < dövme, dokmek < dōmek, gobek < göbek, gocebe < göcebe, gog < gök, gol < göl, golge < gölge, gomlek < gömlek, gopek < köpek, gosternek < göstermek, koy < köy, okoz < öküz [Caferoğlu, "AT", 215, 216, 225, 226, 239, 244, 245].

ü > u. ü səsinin *u* səsi ilə əvəzlənməsi də Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində bir o qədər yayılmış hadisələrdən sayılır. Azərbaycan dilinin başqa dialekt və şivələrinə nisbətən bu hadisəyə Muğan, Zaqatala-Qax şivələrində və Qazax dialektində daha tez-tez rast gəlmək mümkündür. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu hadisə başqa dialekt və şivələrimizdə əsasən ərəb-fars mənşəli sözlərdə, Zaqatala-Qax şivəsində isə yerli sözlərdə özünü göstərir.

cuma (B., Muğ., Şah., Şər.), *quvat* (B.-Cor., Muğ.), *quvva* (Qaz.), *zulm, sutun* (Şər., Şah., Muğ., Qaz.), *surfa* (Muğ., Qaz.), *qunc < künc, yunulvarı, umut, tuşman* (Qaz.), *yuxən, yuk, urquc* (Z.-Aş.T.), *butav, supra* (Z.-Var.), *yulquc* (Qax-Qum.), *yunqul* (Qax-Əmr.), *duğu* (Qax-İ.Su), *sumbul* (Z.-Çob.), *sut* (Qax-Gül.), *uç* (Qax-Zər., Gül.), *qul < gül* (Qax-Əmr., İ.Su).

ü səsinin *u* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinə türk dialektlərində də rast gəlirik. Belə bir hadisə Anadolunun şimal-şərq dialektlərində və Ada-Kala dialektində daha geniş yayılmışdır.

duğma, duğun, duşman, güç, güdmek, gul < gül, gullük, gulmek, kupe, kurk, kurek, kusmek [Caferoğlu, "AT", 217, 227, 228, 250]; *buyuk, butun, umrumde* [Kowalski, 998].

3. Dodaqlanan saitlərin dodaqlanmayan saitlərlə əvəzlənməsi

o > a. o səsinin *a* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi ən çox cənub dialekt və şivələrinə aiddir. *o > a* hadisəsi əsasən *v* səsinə əvvəl özünü göstərir.

av, avçı (Nax., Ord., Şər., Şah., Cul., Cəb., Z.-Aş.T.; Muğ.), *qavın, avıç, qavırma, davşan, navrız, qahım, çavqın, malla, tavla, bızav, pılav, oxlav, çilav* (Nax., Ord., Şah., Şər., Cul.), *qaham, qavmax, sıçavıl, cilav, qavışmax* (Cəb.), *davğa* (Nax., Qax-İ.Su, Qum.), *qırqavul* (Qax-Qum.; Nax.), *qanauz* (Qax-İ.Su), *qaravul* (Qax-Qum.), *yalav* (Z.-Aş.T.).

Göstərdiyimiz bu tipli sözlərdə Azərbaycan dilində olan *o* səsinə bir sıra türk dillərinə aid qədim abidələrdə və müasir türk dillərində (bu cəhətdən türk dili daha səciyyəvidir) *a* səsi uyğun gəlir; məs.: M.Kaşğaridə: *av, avçı, kavrul, kavuk, kavuş, tavışgan* [MK, I, 32, 63, 383, 513; II, 103, 235]; Əbu-Həyyanda: *av, avut, kavun, kavuk, kavzadı* [Abu-Hayyân, 7, 73]; türk dilində: *av, avcı, avuç, avutmaq, buzağı, tavşan, tavuk, kavun, kavurma, tavla* [TP сл., 47, 48, 91, 325, 592, 593]; türkmən dilində: *av, avçı, qavun* [TP сөз., 9, 10, 75]; tatar dilində: *kavın, tavık, qauqa, au, auçı* [TatP чыз., 62, 100, 101, 160].

ö > ə. ö səsinin *ə* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi də ən çox cənub dialekt və şivələrinə aiddir. *ö > ə* hadisəsinə əsasən diftonqlarda *v* səsinə əvvəl təsadüf edilir.

kösəv, əvlad, kəvşən, dəvlət, təvci, biləv, bitəv, bənəviş, təvlə (Nax., Ord., Şah., Şər., Cəb.), *həvsələ, dəvir* (Cəb.).

u > ı. u səsinin *ı* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi əsasən şərq və cənub dialekt və şivələrinə aiddir. Bu hadisəyə çox vaxt sözlün birinci qapalı hecasında dodaq samitlərindən (*b, m, v, p*) sonra təsadüf edilir.

biğda, bira, bürn, bilid, pıl (Muğ., Ş., B., Nax., Ord., Cul., Şər., Şah.), *bilax // bilağ, vir, pıç* (Muğ., Ş., Nax., Şah., Şər.), *Misa* (Nax., Muğ.), *Missafa* (Muğ., Ş.), *ışaq* (B.), *bitana, bızə* (Nax.), *yımırta* (B., Ş., Muğ.), *zirna* (Şah.), *otiz, odın, topığ, çubiğ, xorız* (Muğ., Ş.), *oldız // yıldız* (Z.-Aş.T.), *David, Oric* (Z.-Var.), *namis* (Z.-Qan., Çob.; Nax.), *oxımek* (B.), *oxımağ* (Ş., Muğ.), *çuvaldız* (Nax.), *trp* (Şah., Qar.).

Şərq dialektlərində və Şəki dialektində söz axırında açıq hecada *u* səsi *ı* səsi ilə əvəzlənir; məs.:

Nuri, quyi, duri, quzi və s.

u səsinin *ı* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinə Azərbaycan dili ilə tuva və noqay dillərini müqayisə etdikdə görmək mümkündür.

Tuva dilində: *bızaa, munda, sıldıs* [ТувР сл., 118, 291, 381]; noqay dilində: *bız, bızav, yımurtka, mına, mında, turna* [Баскаков, “Нор.”, 239, 246, 255, 265].

u > i hadisəsinə türk dialektlərində də rast gələ bilirik: məs.: *karpız, kavın, savırmak, barıt, armıt, çıbık* [Gaz. I, 62].

u > a. *u* səsinin *a* səsi ilə əvəzlənməsi az təsadüf edilən hadisələrdəndir. Bu hadisə Bakı dialektinin müəyyən şivələrində bir neçə fel köklərində müşahidə edilir; məs. *oxar* (B.-İşç., Pir., Tür., Nov., Mər.), *quradı* (B.-Pir.).

Türkmən dilinin Təke şivəsində də *u > a* hadisəsi özünü göstərir; məs.: *oqa < oqu¹*.

u > i. *u* səsinin *i* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi əsasən şərq dialekt və şivələrinə aiddir. Lakin bu hadisəyə şimal və cənub dialekt və şivələrində də rast gəlmək mümkündür.

biğ, ildiz, bilvar (Q.), *bisād < bu saat, biyecə, biil // bīl* (B.), *biliyib* (B.-Nov.), *ıldız, bizov* (Muğ., Qax-Alm.), *bizoğ* (S.-Cav.; Qax-Alm.), *bizō* (B.), *fırğun* (Muğ.), *izinboğaz* (Z.-Qım.), *işax* (Z.-Muğ.), *biyil* (Qar.), *māsıl* (B., Ş., Qaz., Muğ.) // *mānsil* (S.-Kol.; Qax-Alm.), *Misdafa* (Şər.), *İsif* (Şər.-Yen.).

u > i hadisəsi şərq dialektlərində daha çox sözün axırında özünü göstərir; məs.: *quri, quzi, quti, duri, yuxi, Quli, oğri* (B., Muğ., Ord.), *qonşi // qōşi* (B., Ş., Muğ., Qax-Alm.), *yumri* (B., Muğ., Z., Qax-İ.Su), *Məhmud* (Qax-İ.Su), *Temir* (Qar., Qaz., G.).

ü > i. *ü* səsinin *i* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi də əsasən şərq dialekt və şivələrində yayılmışdır. Lakin bu hadisəyə az-çox dərəcədə başqa dialekt və şivələrimizdə də təsadüf edilir. *ü > i* hadisəsi sözün müxtəlif yerlərində çox vaxt sonor süzgün səslərdən (*l, r*) əvvəl özünü göstərir.

bilbil (B.-Sar.; Muğ., Qaz., Qar., Cul., Şər., Şah., Qax-İ.Su), *kilfət* (Muğ.) // *kiflāt* (Şah.-Keç.) // *kilfənd* (B.-Nov., Qob., Güz.), *biləv, bitəv* (Ord.), *zilf* (Muğ.), *mikāfat* (B., Ş., Muğ., Şər.-Max., Y.), *tikan* (Q.-Ams., Alp.) < *dükan, minkin* (Q.-Möh.) < mümkün, *Miseyib* (Şah., Sal., Nax.-Qd.), *milayım* (Nax.-Çb.) // *milayım* (B.), *cirbəcirə* (Nax.-Neh.), *miharibə, Zilfiqar, Zileyxa* (Şər.), *dügi* (B., Muğ., Q., İsm.), *tüsdü // tüssi* (B., Ş., Q., Muğ.), *körpi* (B., Muğ., Z.-Var.), *güzgi* (B., Ş., Muğ., Ord., Qax-İ.Su), *tülki* (B., Ş., Muğ., Qax-İ.Su; Şər., Ord.), *sümig* (B., Ş., Muğ., Q.), *sümmil* (Muğ.) // *sinbil, situn* (Qax-İ.Su), *kömir* (Şah.-Bad.), *təcirbə, middət* (Qaz.), *ülgic* (Qax-Əmr.), *üzük* (B., Ş., Muğ., İsm.).

¹ N.K.Dmitriyev. Turkmenische lieder, Islamica, Band VI, heft 1. Leipzig, 1933, s.129.

Qaraqalpaq, qazax, noqay və bəzi hallarda türkmən dillərini başqa türk dilləri ilə müqayisə etdikdə *ü > i* hadisəsini görə bilirik. Qaraqalpaq dilində: *putin, qumis, tulki, kuşık*; qazax dilində: *bütün, qumis, tülki, küşik*; noqay dilində: *butin, kumis, tulki, kuşık*; türkmən dilində: *bütün, tilki* [Исхаков, “Хар.”, 103].

4. Dodaqlanmayan saitlərin dodaqlanan saitlərlə əvəzlənməsi

a > o. *a* səsinin *o* səsi ilə əvəzlənməsi (*o*-laşma) hadisəsi əsasən Bakı dialektinə aiddir. Lakin bu hadisəyə Azərbaycan dilinin başqa dialekt və şivələrində də az-çox dərəcədə təsadüf edilir. *a > o* hadisəsini doğuran əsas səbəblərdən biri də *a* səsinin əvvəl və ya sonra qoşa dodaq samitinin gəlməsidir. Belə ki, qoşa dodaq samitlərinin təsiri altında damaq saiti (*a*) dodaq saiti ilə (*o*) əvəzlənir.

boca, bobat, hova, dova, toponca, moud (B.-İşç., Bş., Bü., Əmr., Qob.), *boba, doban, popağ, noxoş* (B.-İşç., Bş., Bü., Əmr., Höv., Qob.; Ord-Kot.), *yoxun* (Muğ., Nax.-Neh.), *şovlar* (Nax.-Neh.), *hovla* (Nax.-Neh., Cəh., Sir.) < *halva, şomma, nobat* (Muğ.), *yovaş-yovaş* (B.-Mas., Hök.; Qaz.), *arxolux, Dovid* (Z.-Var.), *ovar* (Qax-İ.Su), *comuş // gomuş* (Muğ., B., Qax-İ.Su), *saxsoğan* (Q.-Xuc.), *dovar* (Q.-Yenk.).

Müasir türk dillərindən *o*-laşmanı özündə ən çox saxlayan özbək dilidir. Bundan əlavə bu hadisəni uyğur, yakut dillərində və türk dialektlərində görmək mümkündür. Özbək dilində: *oçik, ona, ota, bola, orko, old < alt, bobo, bormok, boş, oid, kitob, zamon, doir, boşka, yumşok, turmok, biroz, vafo* və s. [Решетов, Шоабдурахманов, 19; Кононов, “Узб.”, 16]; uyğur dilində: *boza, boşka, dorğa < darğa, koburğa, koşuq, orva < araba, oçuk, oşuk* “sümük” [Малов, “Уйғ.”, 143, 148, 160, 161, 172, 173, 175], yakut dilində: *ot, bor < bar, “get”, ol < al* [Исхаков, “Хар.”, 86]; türk dialektlərində: *poşa, doşan, oycu, comuş, vor, yozu, yolunuz, oliš* [Korkmaz, 43, 46]; *boba, boğoz* [Caferoğlu, “AD”, 225].

a > u. *a* səsinin *u* səsi ilə əvəzlənməsi Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində bir o qədər yayılmış hadisə deyildir. Bu hadisəyə Bakının Saray, Corat, Novxanı, Hökməli, Qobu, Güzdək kənd şivələrində daha tez-tez rast gəlmək mümkündür. Lakin tək-tək sözlərdə bu hadisəni (*a > u*) başqa dialekt və şivələrimizdə də müşahidə etmək mümkündür.

a > u hadisəsini doğuran əsas səbəblərdən biri də söz ortasında *v, y* səslərinin olmasıdır. *v* və *y* səslərinin təsiri altında açıq *a* səsi qapalı *u* səsinə çevrilir.

qara, tya, gqali, yuvaş, şyatdı (B.-Nov., Cor., Sar., Hök., Qob., Güz.), *Cxad* < *Cavad*, *yuan* // *yuvan* < *yavan* (B.-Nov., Cor.; Qaz., Z.-Göy), *yuvağ* (Q.-Alp.), *cuvan* (Q.-Xur., İsp.; Z.-Çob.), *cuğab* (B.-Sar., Cor., Qob.; Q.-Tül.; Şah.-Mab.; Muğ.).

Qazax və Qarabağ dialektlərində *a* > *u* hadisəsi əsasən şəkildə olan *y* səsinin təsiri altında olur. Belə ki, *a* səsi ilə bitən sözlərə *y* səsi ilə başlanan şəkildələr əlavə edildikdə *a* səsi *u* səsi ilə əvəzlənir; məs.: *kosuya, yuvuya* (Qaz., Qar.), *burduyux, oxşuyur, oynuyur, otduyur* (Qar.).

a səsinin *u* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsini çuvaş dili ilə bir çox başqa türk dillərini müqayisə etdikdə də görmək olar. Bir sıra türk dillərində *a* səsine çuvaş dilində *u* səsi uyğun gəlir; məs.: *ulma* < *alma*, *ula* < *ala*, *sulă* < *sal*, *pur* < *bar*, *puşmak* < *başmaq*, *pus* < *bas*, *çun* < *can*, *utam* < *adım*, *xură* < *qara*, *sut* < *sat*, *suxal* < *saqqal*, *tup* < *tap*, *turt* < *dart* [Исхаков, “Xap.”, 68].

a > *u* hadisəsinə türkmən dilində və türk dialektlərində də bir neçə sözdə təsadüf edilmişdir. Türkmən dilində: *yuvan, yuvaş, yuvaş-yuvaş* [TP söz., 367]; türk dialektlərində: *buba* < *baba*, *hufta* < *hafta*, *bu gudan* < *bu kadar* [Korkmaz, 43].

a > *ö*. *a* səsinin *ö* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi ən çox Bakı və Qazax dialektlərinə aiddir. Lakin başqa dialekt və şivələrimizdə də bu hadisənin izlərinə rast gəlmək mümkündür. *a* > *ö* hadisəsi Bakı dialektində çox vaxt qoşa dodaq (*b, m*) və diş-dodaq (*v*) samitlərindən əvvəl və ya sonra özünü göstərir. Demək, *a* > *o* hadisəsində olduğu kimi, *a* > *ö* hadisəsinin də meydana gəlməsinin bir səbəbini dodaq samitlərinin təsiri ilə izah etmək lazım gəlir.

dövə (B., Qax-Qum.), *növə* // *nöə* (B., Qaz.), *hövəş, kövər* (B.-İçş., Nov.), *bədnöüş, nödü, bösdü* (B.), *nöşün* (B., Ş., Muğ.).

e > *ö*. *e* səsinin *ö* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinə ən çox şərqi dialekt və şivələrində və Qazax dialektində təsadüf edilir. Bu hadisə özünü çox vaxt sözün birinci hecasında *v* və *y* səslərindən əvvəl göstərir.

öy (B., Ş., Muğ., Q., Qaz.), *öv* (Şah.-Məz.), *öylənib* (B., Ş., Muğ.) // *öylənif* (Qaz.), *dögül* // *döyi* (Muğ.), *dögür* // *dögü* (B., Ş., Nax.-Qd., Cəh.), *döyül* (Qaz.), *sömeg* // *söməg* (B., Muğ.), *söyüf* (Qaz.), *söndi* (B., Ş.), *nöt, çöçələ, sögi, öycük* (Muğ.), *söyün* < *sevin*, *çöyür, günöy, öylət* (Qaz.), *Hüsöyn* (Şər.).

e > *ö* hadisəsinə türk dialektlərində də rast gəlirik: məs.: *çövür* < *çevir*, *dövre, vör* < *ver*, *böş* < *beş*, *söyün* < *sevin*, *övlən* < *evlən*, *pöhlivan* < *pehlivan*, *pörişan* < *perişan*, *çömber* < *çember* [Korkmaz, 43].

i > *u*. *i* səsinin *u* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi əsasən şərqi dialekt və şivələrində (xüsusən Quba dialekti) aid olub, sözün son hecasında özünü göstərir. Bundan əlavə, bu hadisəyə Zaqatala-Qax şivəsində də rast gələ bilərik. *i* > *u* hadisəsinə çox vaxt qoşa dodaq (*m, p, b*), diş səsləri (*t, l, r, ş*) və dil arxası (*x, ğ*) səslərindən sonra təsadüf edilmişdir.

armud, pambuğ (B., Q., Z.-Aş.T.) // *pammuğ* (Muğ.), *yarpuz* (Q., Z.-Aş.T.), *qarpuz* (B., Q., Z.-Aş.T., Var; Qax-İ.Su), *sabun* (B.-İçş.), *paxul* (Q.-Ams.), *yasduğ* (Q.) // *yastux* (Z.-Aş.T.), *barut, ağır* (Q.-Yenk., Ləg.), *palut, ağuz, yağuş* (Q.-Xur.), *baluğ, aşuğ, qatuğ, saruğ* (Q.-Alp.), *qaşuq, yarux, funduq* (Z.-Aş.T.), *arxolux, buşxu, pundux, xatun* (Z.-Var.), *yaylux, palçux* (Qax-İ.Su), *qabux, qarşu, pıçax* (Z.-Göy.), *yaxun* (B.-İçş.; Şər.), *muşar* (Şər.-S., İ.), *Naxçuvan* (Muğ., Nax.), *saramtur, Talub, yalquz, çalğuçi, sanduğ* (Muğ.).

Türk dillərinə aid qədim abidələrdə də sözün ikinci hecasında *i* > *u* hadisəsinə tez-tez rast gəlmək mümkündür; məs.: M.Kaşğaridə: *armut* [I, 95], *çaruk* [I, 381], *kamuğ* [I, 44], *kapu* [I, 31], *kapuğ* [I, 48], *kapuş* [II, 113], *karşu* [III, 272], *kaşuq* [I, 383], *katun* [I, 138], *yarpuz* [III, 39], *yastuk* [III, 43], *yaşurt* [II, 228], *yazuk* [I, 16]; Əbu-Həyyanda: *caruq, camur, panpuq, qamuğ, qançuq, qapu, qarğu, qarşu, qasurga, qatun, saruca, yalanuz, yarug, yastuq, yaru, yoqaru* [Abu-Hayyân, 26-127]; İbnü-Mühənnada: *armut, pamukçu, katun* [İbnü-Mühənnâ, 11, 39, 57].

i səsinin *u* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinə türk dialektlərində də görə bilərik; məs.: *arşun, aru, ayu, carşu, yalunuz, yanuk, yaru, yastuh, yazu* [Caferoğlu, “AT”, 203, 204, 210, 264, 265], *acuh, aruh, aşuh, caruh, taşumah, yazuh* [Caferoğlu, “ST”, 217, 218, 224, 263, 269].

i > *ü*. *i* səsinin *ü* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi daha çox Naxçıvan dialekt və şivələrində özünü göstərir. Lakin bu hadisəyə az və ya çox dərəcədə başqa dialekt və şivələrimizdə də təsadüf edilir.

büldür, şəkül (Nax.) // *büldür* (Ord.), *bülürəm* (Ord.), *çəküç* // *çəküc* (Nax., Şər., Şah.), *nüşar* (Şah.), *Mükayıl* (Ord.), *süz* (B., Ş., Q., Muğ.), *süfdə* (B.-İçş.), *süfət* (Q.-Alp.), *hürs* (B.-Sar.), *Nərgüz* (Q.-Alp.), *püşüq* (Z.-Aş.T.), *cüv* (Qax-Alm.), *dühar, çərçüvə, nərdufan, müxəgi, hücran* (Muğ.), *büvi* (A.) // *büvü* (Qaz.), *Tüflüs* (Qaz.).

i > *ü* hadisəsinə türk dillərinə aid qədim abidələrdə də rast gəlirik; məs.: M.Kaşğaridə: *büt* [II, 294] “bitmək”, *eksük* [I, 105], *erü* [III, 252] “əri”, *erük* [I, 69] “ərik”, *kendü* [I, 127], *kerü* [I, 361], *tegül* [I, 329], *teşük* [I, 387].

i səsinin *ü* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinə türk dialektlərində də təsadüf edilir; məs.: *bütür* > bitir [Caferoğlu, “AD”, 226], *südüük* [Gaz. I, 38].

i > *u*. *i* səsinin *u* səsi ilə əvəzlənməsi Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində bir o qədər yayılmış hadisə deyildir. Bu hadisəyə bir neçə sözdə əsasən diş-dodaq səslerinden (*v*, *f*) əvvəl təsadüf edilir. Belə ki, diş-dodaq samitlərinin təsiri altında damaq saiti dodaq saiti ilə əvəzlənir.

duvar (B.-İçş., Bş., Qob.; Cul.-Yay.) // *duhar* (S., Ord.) // *tuhar* (Şər.-Max.) // *tufar* // *dūfar* (Cul., Şər., Ord., Nax., S.-Bul., Yenk.; Qax-Alm.), *Usuf* (Qaz.), *sufat* (Qar.), *muşar* (Nax.).

5. Açıq saitlərin qapalı saitlərlə əvəzlənməsi

a > *ı*. *a* səsinin *ı* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinə ən çox qərb dialekt və şivələrində rast gəlmək mümkündür. Qeyd etmək lazımdır ki, *a* > *ı* hadisəsinə söz köklərində çox az təsadüf edilir. Bu hadisə əsasən saitle bitən sözlərdən sonra *y* səsi ilə başlanan şəkilçilər gəldikdə özünü göstərir. Belə ki, *y* səsinin təsiri altında açıq sait (*a*) qapalı saitle (*ı*) əvəzlənir.

yıvaş-yıvaş, *yıvan*, *cıynax*, *qıynax* (Gəd.), *manıt* (Qar., Qaz., Nax.), *mancılıx* (Z.-Aş.T.), *lapıtıxa* (S.-Axt.), *tayı* “daha” (Qar., Muğ.), *sınavar* (Qaz., Muğ.), *yıxa* (Şah.), *sırmaşux* (Cul.), *qalıyax*, *daniya*, *kahiya* (Qar.), *yaviya*, *araviya* (Qaz.), *yamiyır*, *yağlıyır* (G., Qar., Nax.), *atiya*, *anıya* (Ş.), *başdıyam*, *danniyır*, *tarazıyırux* (Muğ.).

a səsinin *ı* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinə Azərbaycan dili ilə yakut, tuva və çuvaş dillərini müqayisə etdikdə də görə bilirik. Belə ki, Azərbaycan dilində (bir sıra türk dillərində də) sözün birinci hecasında olan *a* səsinə yakut, tuva və çuvaş dillərində *ı* səsi uyğun gəlir. Tuva dilində: *tırt*, *çıt* “yat”, *xırın* “qarın”, *kılın* “qalın”; yakut dilində: *sıt* “yat”, *ıy* “ay”, *ıl* “al”, *kınat* “qanat”; çuvaş dilində: *sıxla*, *pıl* “bal”, *sıp-ăç* “yapış”, *tımar* “damar”, *ıltıñ* “altın” [Исхakov, “Xap.”, 67-68].

a > *ı* hadisəsi türk dialektlərində də müşahidə edilir; məs.: *çığır* < çağır, *zıman*, *arkı* < arka, *parı* < para, *yarı* < yara, *anı* < anla, *Angıra* < Ankara [Korkmaz, 45-46].

a > *e*. *a* səsinin *e* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi daha çox şərqi və şimal dialekt və şivələrinə aiddir. Bu hadisəyə səbəb söz ortasında olan *y* səsidir. *y* səsinin təsiri altında açıq sait (*a*) qapalı saitle (*e*) əvəzlənir.

qeyiş, *qeymağ*, *qeysi*, *qeytan*, *qeytana*, *qeynana*, *qeyid*, *qeyin* (B., Q., Ş.), *yeylağ* (B., Q.) // *yeylax* (Ş., Muğ., Qar., Z., Qax), *petron* // *petrom*, *Beki*, *heyreti*, *şeket* < jaket, *mandelin* (Muğ.), *yey* (Z., Qax), *yeymə* (Qax-Gül., Zər.), *yeyma*, *yeş* (Qax-Qum.), *yeşil* (Qax-Əmr., İ.Su, Gül.), *yez* (Z.-Var.), *çey* (Z.-Qum., Qax-Əmr.), *hera*, *eyğır* (Qar., Z.), *seyaxlamax* (Qaz.-Y.Sal.), *İbrēm* (B., Muğ.), *Cebrel*, *birez* (B.), *fertux* (Ağs.-Eyn.), *eyax* (Ağs.-Qır.), *eciz*, *eşkar*, *yeyxamax* (Cəb.).

Bu hadisəyə Qazax dialektində də rast gəlmək mümkündür. Lakin burada *a* > *e* hadisəsi sözün ikinci və axırncı hecalarında özünü göstərir; məs.: *harey*, *qaley*, *Cəbreyl*, *əceyif* və s. Bundan əlavə Qazax dialektində birinci, ikinci və üçüncü hecaları *a* səsi ilə bitən sözlər təsirlik hal şəkilçilərini qəbul etdikdə *a* > *e* hadisəsi baş verir; məs.: *haraveyi*, *daneyi*, *almeyi*, *neyveyi* “meyvə” və s.

a səsinin *e* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinə ən çox uyğun dilində görmək olar; məs.: *eğiz* < ağız, *eyik* < ayı, *belik* < balıq, *yeşil*, *yeği* < yağı, *yezi* < yazı (*çöl*), *yekin*, *yerim*, *kemiş* “qalmış”, *serik* “sarı”, *setiş* “satış”, *terik* “darı”, *xemma* “hamı”, *şeptola* “şaftalı” və s. [Малов, “Yır.”, 148-191].

a > *e* hadisəsi türk dialektlərində də geniş yayılmışdır; məs.: *elav*, *emme*, *erep*, *eslan*, *esgere*, *ez*, *gere* < kara, *geter* < katar, *ecis* < aciz, *edet* < adet, *eferin* < aferin, *egrebe* < akraba, *enetter* < anahtar [Caferoğlu, “DT”, 245-250; “ST”, 230], *şefteli*, *lire*, *terezi*, *aley*, *kaley*, *haley* [Gaz. I, 16].

a > *i*. *a* səsinin *i* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi bir çox hallarda ahəng qanununu pozan dialektlərdə (şərqi və şimal dialekt və şivələri) daha geniş yayılmışdır. *a* > *i* hadisəsinə səbəb söz ortasında və əsasla şəkilçi arasında işlənən *y* səsidir. *y* səsinin təsiri altında incələşmə əmələ gəlir, yəni açıq *a* səsi qapalı *i* səsi ilə əvəz olunur.

dayi “daha”, *diyan* (B., Q., Muğ., İsm.), *biyram* (Q.-Ziz.), *biyağ* // *biyax* (Muğ.), *simavar* (Muğ., Z.-Aş.T.), *istikan* // *issikan* (Muğ., İsm.), *başdıır*, *otdıır* (B., Muğ.), *oyniyim* (Z.-Var.), *bobiya*, *doviya*, *lampiya* (B.), *baliya*, *baliyan*, *yuxliyir*, *oyniyif* (Şə.).

Müasir uyğur dilində bəzi şəkilçilər qarşısında sözün sonunda olan *a* səsi *i* səsi ilə əvəz olunur; məs.: *balisi* < balası, *balılar* < balalar, *oynima*, *oynidim* [Исхakov, “Xap.”, 63].

a > *i*. *a* səsinin *i* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinə söz köklərində dialekt və şivələrimizdə az təsadüf edilir. Bu hadisəyə daha çox *a* səsi ilə bitən sözlərə *y* səsi ilə başlanan şəkilçilər qoşulduqda rast gəlmək olur. Burada da *y* səsinin təsiri altında açıq sait (*a*) qapalı saitle (*i*) əvəzlənir.

şikil (B., Q., Ş., İsm., Muğ., Ağs.-Muğ., Cul.-Bən., Qaz., Ord., Şər., Şah.-Kşah.), *yihər* (Şah., Ord., Şər., Muğ., Qax-İ.Su; Tov.-D.Qır.; Ağs.-Kəs.), *ginə* (Q.-Ləg.), *zincir* (Muğ., Ağs.-Pir., Qaz.-Çay.), *qədir* (Muğ., Şə.), *qurumçix'* (Şə.), *incil* (Qaz., Muğ.), *midaxil*, *imlak*, *lilçəy* < ləçək (Muğ.), *şənbi*, *səvzi* (Ord.), *şinnix'* (Şah.), *ləmpiyə*, *nəniyə*, *meşiyə*, *dəviyə*, *nəviyə* (B., Muğ., Ş., İsm., Z., Qax, Qaz., Qar., Nax., Ord., Şər., Şah.), *işdiyir*, *isdiyir* // *issir* (B., Q., Ş., İsm., Muğ., Qar.).

ə > *i* hadisəsini Azərbaycan dili ilə tatar, başqırd və xakas dillərini müqayisə etdikdə də görə bilirik. Belə ki, Azərbaycan dilində sözün birinci hecasında olan *ə* səsine tatar, başqırd və xakas dillərində *i* səsi uyğun gəlir. Tatar və xakas dillərində: *sin*, *kil* < gəl, *kis* “kəs”, *tir* “tər”, *siqez* (tatar), *siqis* “səkkiz” (xakas); başqırd dilində: *hin* “sən”, *kil*, *kis* “kəs”, *tir* “tər”, *hiqez* “səkkiz” [Исхаков, “Xap.”, 78].

ə səsini *i* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi türk dialektlərində də müşahidə edilir; məs.: *iyər* < *əgər*, *təncirə* < *təncərə*, *geci* ~ *gecə*, *nidan* ~ *nədən*, *pərdi* ~ *pərdə* [Korkmaz, 43, 46].

ə > *e*. *ə* səsini *e* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinə ən çox şərq (daha çox Bakı dialektində) və şimal dialekt və şivələrində rast gəlmək mümkündür.

keklig, *üreg*, *penceg*, *əleg*, *tüteg*, *kesme*, *Mesmə*, *çekmə* (B., Q.), *ipeg*, *döşeg*, *dirəg*, *erkeg*, *göçeg*, *köneg* (B.-İçş., Bş.; Muğ.), *çüreg* (Q.) // *çöreg* (B., Muğ.) // *çörex'* (Şə.), *ses* (B.-İçş., Qax-Qum., İ.Su), *beg* (B.-İçş.; Muğ., Şə., Qax-Qum., İ.Su), *seggiz* // *sekgiz* (B.-İçş., Bş.; Muğ., Qax-Əmr.; Z.-Çob.), *serçə* (Muğ., İsm., Şah.), *çək* (B.-İçş., Bş.; Q., Şə.), *degirman* (B., Q.) // *dərman* (Şə.), *mekdeb* (B.-İçş.) // *mektəb* (Qax-Qum.), *ekinci*, *seksən*, *Peri* (Qax-Əmr.), *vezne*, *beyanmaz*, *demir*, *er* < *ər*, *et* < *ət*, *pervana*, *şənbe* (Qax-İ.Su), *gəlin* (Z.-Aş.T., Qax-Əmr., İ.Su, Zər.), *mən*, *sen* (Z.-Qım.; Qax-Qum., İ.Su, Zər.), *eyləş*, *ehməmiş* (Şə.), *ekiz* (Şər.), *pencə* (Şah.), *mejmehi* (Ord.), *pencərə*, *pencəx'*, *meçit* (Qaz.), *bezənif* (Ağs.-Qır.), *şennix'* (Ağs.-Kəs.).

Qazax dialektində sözün sonunda gələn *ə* səsi *y* səsini təsiri altında *e* səsi ilə əvəz olunur; məs.: *dəveyi*, *beçeyi*, *nəveyi* və s.

Azərbaycan dili ilə oyrot, qazax, qaraqalpaq, qırğız, qumuq, noqay, tuva, türkmən, özbək dillərini müqayisə etdikdə *ə* > *e* hadisəsini görmək olar. Oyrot, qazax, qaraqalpaq, qırğız, noqay, özbək dillərində: *sen*, *kel*, *kes*, *ter*, *seqiz*, *sekkiz* (özbək), *seqis* (oyrot), qumuq dilində: *sen*, *qel*, *kes*, *der*, *sekiz* [Исхаков, “Xap.”, 78].

Türk ədəbi dilində *ə* səsi olmadığından azərbaycanın *ə* səsine türkcədə çox vaxt *e* səsi uyğun gəlir; məs.: *el*, *et*, *elli*, *emek*, *en*, *endam*, *er*, *erik*, *eşya* və s. [TP сл., 162-183].

ə > *ü*. *ə* səsini *ü* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi ən çox şərq dialekt və şivələrinə (söz köklərində) aiddir. Söz köklərində *ə* > *ü* hadisəsinin meydana gəlməsinin əsas səbəbi söz ortasında *ə* səsindən sonra diş-dodaq samitinin (*v*) olmasıdır. *v* səsini təsiri altında damaq saiti (*ə*) dodaq saiti ilə əvəzlənir. Lakin qərb dialekt və şivələrində (xüsusən Qazax dialektində) bu hadisə şəkilçidəki *y* səsini təsiri altında (yönlük və təsirlik hallarda) meydana gəlir.

düvə // *düə* (B.-Cor., Güz., Qob.; Q.-Alp.), *nüə* (B.-Cor., Güz., Qob.; Qaz.) // *nüvə* (B.-Nov.), *çüpər* (Q.-Nüg.), *küpik* (Q.-Ams.), *möhübbət* (Muğ.), *köynük* (Qax-Alm.), *küər* < *kəhər*, *küçüyə*, *küçüyü* < *küçəni* (Qaz.), *cüjüyə* (Qaz., Qar.).

o > *u*. *o* səsini *u* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsini qırpaq tipli türk dillərinin xüsusiyyətlərini özündə daha aydın əks etdirən dialekt və şivələrimizdə (Quba, Zaqatala-Qax və bir qədər Bakı, Şəki, Ordubad, Muğan) görə bilirik.

quca, *turpağ*, *çuban*, *qunağ*, *duqqaz*, *kutan*, *yurğa*, *urta*, *qultuğ*, *utuz*, *quşun*, *buşqab*, *curab*, *yul*, *uyun* (Q.), *yurğan*, *suğan*, *uba*, *urax*, *uca* (Z.-Aş.T.), *oxlux* (Z.-Var.), *utuma* (Qax-İ.Su), *puzmax* // *puzmağ* (Qax-İ.Su, Qum., Z.-Aş.T., Qan., Qax-Gül., Q.), *bustan* // *busdan* (Q., Qax-Qum.), *pustan* (Ağs.-Göy.), *şəmxur*, *qumur* “qonur”, *yuğurmağ*, *nuxda* (Muğ.), *u* “o” (B.-İçş., Höv., Tür.; Ord., Cul.), *uni'* (Şə.) // *uni* (B.-Höv.), *ura*, *urda* (B.-İçş., Höv., Tür.; Ord.), *un* (Şə.-Or.; Şah.), *un beş* (Şə., Muğ.) // *umbeş* (Ord., Cul.), *unnar*, *umbir* (Ord., Cul.), *uniki* (Muğ.), *pulat*, *budax*, *çumağ* (Ord.), *puzğun* (B.-Hök.; Qaz.), *guphyadu*, *uğarta* (B.-Hök.), *oxlu*, *Suna* (B.-Nov.), *yunca*, *duyunca* (A.-Gül.), *zuğal* (Qaz.-İ.Şix.), *patrum* (Qax-Qır.), *paprus* (B., Ş., Muğ., Q., Qax, Z.), *fırqun* // *fırqun* (B., Ş., Muğ., Z., Qax), *faytun* (Tov., Qaz., Şə., Qax), *baldun* (Ord.), *pamadur* (Muğ.) // *bamadur* (Şə.), *balxun* (Muğ., Ord.) // *balqun* (Şah., Şə.), *vağun* (Muğ.), *telfun* (Şah., Qaz.), *frund* (Qaz.-D.Sal.), *doxdur* (Muğ., Nax., Qaz.), *furum* (B.-Mas.).

o səsini *u* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinə başqırd və tatar dilləri ilə başqa türk dillərini müqayisə etdikdə daha aydın görə bilirik. Belə ki, başqırd və tatar dillərində sözün birinci hecasında işlənən *u* səsine başqa türk dillərində *o* səsi uyğun gəlir; məs.: *ul*, *uk*, *kul*, *ut*, *yul*, *yuk*, *utuz*, *tuli*, *tuğız* (başqırd), *tuqız* (tatar) [Дмитриев, “Баш.”, 14].

o > *u* hadisəsinə türk dialektlərində də təsadüf edilir; məs.: *una*, *unda*, *guce* < *koca*, *Usman*, *gunuş* < *konus*, *sukak*, *gunak*, *gupā* < *kopar*, *buz* < *boz*, *ulan* < *oğlan* [Korkmaz, 47-48].

o > ɫ *o* səsinin *ɫ* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi əsasən alınma sözlərə aid olub, damaq ahənginin təsiri nəticəsində əmələ gəlmişdir.

bıxça, pamadır, traxdır // traxtır, padnis, telfin, papris (Muğ.), *matır* (Qax-Əmr.), *qıvırat* (Tov.).

o > ü. *o* səsinin *ü* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinə bir neçə sözdə Zaqatala-Qax şivəsində təsadüf edilmişdir.

büğaz, züğəl (Qax-İ.Su.), *süraq* (Qax-Zər.), *paltük* (S.-Yol.).

o > e. *o* səsinin *e* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi də bir neçə sözdə Zaqatala-Qax şivəsində müşahidə edilmişdir.

devşan // tevşan (Qax-İ.Su., Zər.), *buxey, oxoley* (Z.-Qım.).

ö > ü. *ö* səsinin *ü* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi ən çox qıpçaq tipli türk dillərinin xüsusiyyətlərini özündə daha qabarıq şəkildə əks etdirən dialekt və şivələrimizdə özünü göstərir.

güğərçin (Q.) // *güərçin* (Tov.), *üküz, ürdeg, güg, kürpi, küçəri, çül, güz, küməg, güzəl, üzgə, ülkə, süz < söz, gündər, büyüg* (Q.), *xüreg* (B.-Nov.), *ürdeyi* (B.-Tür.), *küsö, küdəg, Gühər* (Muğ.), *bülma, tükən < tökən* (Z.-Aş.T.), *çüreg* (Q.) // *çürəq* (Z.-Aş.T.), *ürümçəg* (Q.) // *ürmüçək* (Z.-Qım.), *güərmiyif* (Qaz.-Ə.Bay.).

ö səsinin *ü* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinə başqırd, tatar və çuvaş dilləri ilə başqa türk dillərini müqayisə etdikdə də görmək mümkündür. Məlum olduğu üzrə, tatar və başqırd dillərində *ö* səsi yoxdur. Buna görə də bir çox türk dillərində ilk hecadə *ö* səsinə başqırd və tatar dillərində *ü* səsi uyğun gəlir; məs.: *kül, sün, küz // güz, kür // gör, kümer* “kömür”, *kük, üt* “od”, *ülem* “ölüm”, *dürt, ürdək* (tatarca) [Исхаков, “Xap.”, 93-94].

ö > ü hadisəsinə türk dialektlərində də təsadüf olunur; məs.: *yünəl, küv, sük, ürgət, Ümər, dün* [Korkmaz, 44, 48].

ö > u. *ö* səsinin *u* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinə bir neçə sözdə Bakı dialektində, Muğan və Zaqatala-Qax şivələrində təsadüf edilmişdir. Bu hadisə diş-sonor səslərdən (*n, r*) əvvəl və ya sonra özünü göstərir. Ola bilsin ki, bu səslərin təsiri altında açıq sait qapalı sait vəziyyətinə keçmişdir.

numra (B., Muğ.), *xureg* (B.-İçş.), *nuxsan, nuxda, qunça* (Muğ.), *çuraq* (Z.-Aş.T.).

Çuvaş dili ilə Azərbaycan dilini müqayisə etdikdə bəzən azərbaycancada sözün ilk hecasında olan *ö* səsinə çuvaşçada *u* səsinin uyğun gəldiyini görə bilirik; məs.: *kus* “göz”, *kur* “gör” [Исхаков, “Xap.”, 93].

6. Qapalı saıtların açıq saıtlarla əvəzlənməsi

ɪ > a. *ɪ* səsinin *a* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi dialekt və şivələrimizdə bir o qədər də yayılmamışdır. Bu hadisəyə çox vaxt sözün son hecasında təsadüf olunur. Bu hadisəni doğuran səbəb tam irəli və geri assimilyasiyadır. Belə ki, *a* səsi özündən sonra və ya əvvəl gələn *ɪ* səsinə də özünə oxşatmışdır.

aşağa (B., Q., Muğ., Cul., Şah.), *qazadı* (B.-Pir.), *kağaz* (B., Q., Muğ., Ord.), *şabalat* (Muğ.), *buxara // puxara* (Q.-Ams., Tək.; Qax-İ.Su.), *qarğadalı* (Muğ.; Z.-Çob.), *tana* (B.-İçş., Bş., Höv.; Mər.-Köl.), *xarman* (Şər.-Kür.), *sazağan* (Nax.-Şab.).

ɪ > a hadisəsinə türk dillərində olduqca az hallarda təsadüf edilir. Ancaq yakut dilində *ɪ* əvəzinə *a* səsinin işlənməsi III şəxs mənsubiyyət şəkilçilərində (*-ɪ, -sɪ* şəkilçiləri əvəzinə *-a, -ta* şəkilçilərinin işlənməsi) özünü göstərir; məs.: *ağata* “atası”, *aata* “adı” [Исхаков, “Xap.”, 95]. Bundan əlavə, *yalın* sözü tatarcada: *yalanqaç* [TarP cüz., 49], qazaxcada: *jalan* [PK сл., 134] şəklində tələffüz olunur.

ɪ > a hadisəsinə türk dialektlərində də rast gəlmək mümkündür; məs.: *firtana, fasal ~ fasıl, başaşa* [Korkmaz, 47], *karlangıç < kırılğıç, kakırdak < kırkırdağ* [Gaz. I, 34].

e > a. *e* səsinin *a* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinə özündə daha qabarıq şəkildə əks etdirən Naxçıvan dialekt və şivələridir. Lakin bu hadisəyə başqa dialekt və şivələrimizdə də rast gələ bilirik. Bu hadisəyə sözlərin ilk hecasında çox vaxt *v, y, n, l* səslərindən əvvəl təsadüf edilir.

av, səvgi, dəylis', həylə, həyba, əvlənməx', pənir (Cul., Ord., Nax., Şər., Şah.), *nəft // nəfit* (Ord., Şər., Şah.), *əşq* (Cul.), *çəşmə* (Nax.-Neh.), *çəvirməx'* (Şah.), *vər* (B., Ş., Q., Muğ., Ord., Z.), *gənə* (Muğ., Cul., Ord., Nax., Şah.), *ən, ərməni, ərkeg* (B.-İçş., Cor., Mas.; Muğ.), *ələsin < eləsin* (S.-Bul.), *gəniş* (Muğ.), *gən* (Muğ., Z.-Var.), *ərtə, kəçi* (Muğ.), *hesab* (Q.-Tül.), *yəkə* (Z.-Aş.T.), *nəhrə, Haxvərdi* (Qax-Qıp.), *həyva, həyvan* (Q.-İsp., Xuc., Qax-Əmr.), *ədib < edib* (Z.-Göy.), *əniş* (Z.-Aş.T.; Qax-Gül.), *dəsən* (Qaz., Qar., Gən., Nax.), *vədrə* (B.-Bş., Cor., Mas.), *ədrəs* (Muğ.).

e > a. *e* səsinin *a* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi bir neçə sözdə *y* və *n* səslərindən əvvəl özünü göstərir. Bu hadisəni doğuran səbəb geri assimilyasiya ilə izah oluna bilər. Belə ki, sonuncu hecadakı *a* və *ɪ* səslərinin təsiri altında *e* səsi *a* səsi ilə əvəzlənir.

hayva (B.-Nov., Güz.; Q.-Yenk., Ləg., Ziz.; Qar.), *hayvan* (Q.-Tül.; Ş., Qax-Alm., İ.Su), *ayıb* (Muğ., Ş.), *İravan* (Muğ.), *gan, ganiş* (Z.-Qım.).

i > a. *i* səsinin *ə* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinə bir neçə sözdə Naxçıvan və Muğan şivələrində təsadüf edilmişdir.

həmişə (Şər., Muğ.), *ənnab* (Şər.), *bənasın* (Nax.-Q.), *Cəngiz, nərdəfan, qəbrəssannıq, dəhəz, Biləcərə* (Muğ.).

u > o. *u* səsinin *o* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi əsasən şərqi dialekt və şivələrinə aiddir.

boğda (Lən., Ord.), *boxça* (B., Ş., Muğ., Şah.), *qaraboğdayı* (Lən.), *qom* (Muğ., S.-Abd., Cav., Kür.), *qomral, bozo* (Sal.-Quy., Ş.), *omac* (Muğ.), *osanmağ, otanmağ* (B.-Bş.) // *otanmax* (Ağs.), *oxarı* (Qaz.), *oddum < uddum, oduzduz < uduzduz* (Nax.-Neh.), *mahot, sabon* (Z.-Var.), *Qorban* (Z.-Göy.), *oldız* (Z.-Aş.T.), *potilkə* (B., İsm., Muğ.) // *potılqa* (Ağs.-Tat.).

u > o hadisəsinə tatar və başqırd dilləri ilə başqa türk dillərini müqayisə etdikdə də görmək mümkündür; məs.: *koş, korlıq, yomrı, kol, ozak, pot, otuş* [ТатР сүз., 40, 95, 99, 115, 220, 222]; *olo, yort, yoko, ozon, koro, bolot, torna, koyrok* [Дмитриев, “Баш.”, 9]; türk dialektlərində: *so, oyan, yoniz > yunus, yokarı, yolaf* [Korkmaz, 44], *osantak, yoharı* [Gaz. I, 62].

ü > ö. *ü* səsinin *ö* səsi ilə əvəzlənməsi az hallarda təsadüf edilən hadisələrdəndir. Bu hadisə sözün ilk hecasında bir neçə sözdə müşahidə edilmişdir.

örög (B.-İçş.) // *örəy* (Qar.-Zar.), *köbrə* (Muğ.-Sey.), *möhüm* (Muğ.-Quy.), *ölgüc* (Qar.-Zar.).

ü səsinin *ö* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinə ən çox tatar və başqırd dillərində rast gəlmək mümkündür; məs.: *ös* (başqırd), *öç* (tatar), *kön, köl* “gül”, *köz* (başqırd), *köz* (tatar) “küz”, *tön* “tün” (gecə) [Исхаков, “Хар.”, 105].

ü > ö hadisəsinə türkmən dialektlərində də görə bilirik; məs.: *öykönmek < öykünmek* “acıqlandırmaq”, *tökönmek < tükənmək, tököt < tüket* [Амансарыев, 7].

7. Qapalı saitlərin qapalı saitlərlə əvəzlənməsi

e > i. *e* səsinin *i* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi əsasən şərqi dialekt və şivələrində (xüsusən Quba dialekti) aid olub, sözün ilk hecasında özünü göstərir.

ilçi, ilim, hiç, mişə, git, ciyran, hiybə, Tiyyib (Q.), *yi, giy* (B.-İçş., Bş.; Q.), *yiməx'* (Tov.-Öys.), *miyvə* (Q., Nax., Ord., Şər.), *iləmə* (B.-Sar.), *yinə // ginə* (Muğ.), *di* (B.-İçş., Bş.; Q., Ord., Nax., Şah.), *iməli* (Qax-İ.Su), *hisab* (Muğ.) // *hisəb* (Z.-Göy.), *piç, bilüt* (B., Ş., Muğ.), *piro* (B., Ş., Muğ.), *qəzət* (B., Muğ., Ş.), *midal* (B., Ş., Muğ., Tov.), *muşox* (Nax.), *midalyon // midilyon* (Muğ.), *tiyatur* (Tov.), *simit* (Tov.-Qov.).

e > i hadisəsinə tatar, başqırd və uyğur dilləri ilə Azərbaycan dilini müqayisə etdikdə də görə bilirik; məs.: *biş, it* “et”, *bil* “bel”, *di* (tatarca) // *ti* (başqırdca), *jir* (tatarca) “yer”, *kit* [Дмитриев, “Баш.”, 12-14]; *kim, bil, bişik* “beşik”, *gi, yi, yimiş, mişük* [Малов, “Уйг.”, 142-192].

e > i hadisəsinə türk dialektlərində də təsadüf edilir; məs.: *yini, yümək, yi, yirinden, biyaz, til < tel, pirişan < perişan* [Korkmaz, 44, 47].

XIV əsrdə yazılmış türk dillərinə aid bir sıra abidələrdə də *e > i* hadisəsinə görmək mümkündür; məs.: Əbu-Nəyyəndə: *biş* “beş”, *didi, ilçi, iniş, kitti, yidək, yini yir* [Абу-Найян, 19, 34, 38, 39, 50, 125]; İbnü-Mühənnədə: *il* “el”, *ilti* “elti”, *iniş* “eniş”, *yir* “yer” [İbnü-Mühənnə, 33, 90].

Akad. V.V.Radlov *e > i* hadisəsinin izlərini kuman dilində gördüyündən bu prosesin tarixini XIV əsrə aid edir [Дмитриев, “Баш.”, 12].

i > e. *i* səsinin *e* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi əsasən alınma sözlərə aid olub, az hallarda özünü göstərir.

hers (Şər.-S., Şəh., Şah.-Səl., Kşah.), *beysavat* (Muğ., Qaz.), *feşək* (Muğ.), *hessəsi* (Nax.-Çb.), *Elyas* (Muğ., Şah.-Möz.), *Zeybər, Feyruz* (Muğ.).

AHƏNG QANUNU

Dialekt və şivələrimizdə ahəng qanunu ədəbi dilə nisbətən bir o qədər möhkəm deyildir. Bir çox hallarda dialekt və şivələrimizdə ahəng qanunu pozulur. Lakin ayrı-ayrı dialekt və şivələrimizdə ahəngə riayət etməmək eyni dərəcədə deyildir. Bəzilərində ahəng qanunu bir çox hallarda pozulur. Buna görə də dialekt və şivələrimizi ahəngə riayət etməmə nöqtəyi-nəzərindən üç qrupa ayırmaq olar:

1. Ahəng qanununu bir çox hallarda pozan dialekt və şivələrdir ki, buraya Quba, Bakı, Şeki, Zaqatala-Qax, Ordubad, Culfa, Lənkəran və Təbriz dialekt və şivələri daxildir.

Bu qrup dialekt və şivələrdə bəzən söz əsaslarında ahəng pozulduğu kimi, şəkilçilər də çox vaxt əlavə olunduqları sözün ahənginə tabe olmur.

Damaq ahənginin pozulması

Bu qrupa daxil olan dialekt və şivələrin əksəriyyətində ön sıra saiti olan sözlərə arxasına saiti olan şəkilçilər qoşulur; məs.: *gidax, gəlməx, beşlx, günnux, gəldixda, dedix* və s.

Bakı dialektində əksinə, arxasına saiti olan sözlərə önsıra saiti olan şəkilçilər əlavə olunur; məs.: *alecek, almek, almani* və s.

2. Ahəng qanununu bir çox hallarda saxlayan dialekt və şivələrdir ki, buraya Qazax, Qarabağ, Gəncə dialekt və şivələri daxildir.

Bu qrup dialekt və şivələrdə, xüsusən Qazax və bir qədər Qarabağ dialektlərində gözə çarpan xüsusiyyətlərdən biri, burada dodaq qanununun ədəbi dilə nisbətən daha inkişaf etməsidir. Ədəbi dildə damaq qanununa əsasən iki variantda verilən şəkilçilər Qazax və Qarabağ dialektlərində dodaq saitləri ilə də ifadə olunur.

Ədəbi dil	Qazax dialekti	Qarabağ dialekti
<i>oxumayıb</i>	<i>oxumoyuf</i>	<i>oxumuyuf</i>
<i>görməyib</i>	<i>görmöyüf</i>	<i>görmüyüf</i>
<i>otlayırdı</i>	<i>otdordu</i>	<i>otduyurdu</i>
<i>gözləyir</i>	<i>gözdör</i>	<i>gözdüyür</i>

Bundan əlavə, ədəbi dildə ahəng qanununa tabe olmayaraq, sözün əvvəlində *i* səsi gəlmiş halda, Qazax, Gəncə dialektlərində və Qarabağın bəzi şivələrində *t* səsi özünü göstərir; məs.: *işix, tıxı, ıldırım* və s.

3. Ahəng qanununu bəzi hallarda pozan dialekt və şivələrdir ki, buraya Şamaxı, Naxçıvan dialektləri və Muğan şivəsi daxildir.

DAMAQ AHƏNGİ

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində, ədəbi dildə olduğu kimi, damaq ahəngi dodaq ahənginə nisbətən daha qüvvətlidir. Belə ki, *a* səsinədən sonra *a, t* səsləri, *t* səsinədən sonra *t, a* səsləri, *ə* səsinədən sonra *ə, i* səsləri, *ə* səsinədən sonra *e, ə, i* səsləri, *i* səsinədən sonra *i, ə* səsləri gəlir.

Damaq ahəngi məsələsində qeyd ediləcək cəhətlərdən biri də ədəbi dildən fərqli olaraq ikinci və üçüncü hecalarda da *e* səsinin işlənməsidir; məs.: *gedecəg, çeynemeg, kömeg, dinmez, tekbetek, keseydi* (B.), *geder, verer, işdem* (Qaz.), *getseydi, verseydi, sileydi, vereydi* (B., Ş., Muğ., Şə., Z., Qax, Qaz., Gən., Qar., Nax., Ord.).

Dialekt və şivələrimizdə, ədəbi dildən fərqli olaraq, bəzi hallarda damaq ahənginin pozulmasını görmək mümkündür. Belə bir hal əsasən şərq dialekt və şivələrinə aiddir.

1) *a* və *t* səslərindən sonra *u* səsi gəlir; məs.: *bığdanun // buğdanun, bobanun, qayanun* (B., Ş.), *bağbanux // bağbanuğ* (B., Ş., Muğ.), *adamdu, oyağdu, başun, uşağdun, danışsun, aldun, alduz, tapmaduz, başdamısuz, qaçıruş // qaçırsuz, saxlıyacağsuz, yazmarux // yazmaruğ, başdarux // başdaruğ* (B., Ş., Q., Muğ., İsm.), *bossanun* (Ord.-Əy.), *arabanun* (Ord.-Nüs.), *saxlasun* (Cul.-Bk.), *anauz* (Naxş.), *matahuz* (Nax.-Neh.), *bığun, çıxsun, cızdun, qırırux // qırıruğ* (B., Ş., Muğ., Q., İsm.), *sarımtur, ağımtur* (Nax.).

2) *a* və *t* səslərindən sonra *o* səsi gəlir; məs.: *aton, anon, alson, alsox // alsoğ, almason, almasox // almasoğ, yığson, yığsox // yıxsoğ* (B., Ş., Muğ., Q., İsm.).

3) *ə* və *i* səslərindən sonra *ü* səsi gəlir; məs.: *əkünün // əkinün, atün, alün, işün, həkimsüz, iççisüz, gəlsün, gəlün, əkdün, təkdün, sərdün, sərdüy, dərdüz, sildün, sildük // sildüy, sildüz, minirük, minirsüz, gələrüg, gələrsüz* (B., Ş., Q., Muğ., İsm.).

4) *ə* və *i* səslərindən sonra *ö* səsi gəlir; məs.: *nənön, dədən, nəvön, gəlsön, gəlsög, silsön, silsög, silsöz, səpsög, səpsöz, içsön, içsög, içsöz* (B., Ş., Q., Muğ., İsm.).

5) *e* səsinədən sonra *ü* və *ö* səsləri gəlir; məs.: *belün, yerün, selün, yerüüz, desün, dedüg, dedün, getsön, getsök, getsöz* (B., Ş., Q., Muğ., İsm.).

Damaq ahənginin pozulması hallarına türk dillərinə aid yazılmış abidələrdə də tez-tez rast gəlmək mümkündür. Mahmud Kaşğari dialekt fərqlərini göstərmək üçün damaq ahənginin saxlanıb-saxlanmamasını misal gətirir. O qeyd edir ki, arqular – *bardum, gəldüm, türklər – bardum, oğuzlar isə bardam* deyirlər. Bundan əlavə M.Kaşğaridə: *jarum, jarluğ, jasun, jatüğ* tipləri ilə yanaşı, *jasuk, jasur, jazuk, jağmur, jirük, jağu* və s. işlənir [Рясянен, 87-88].

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda sovet hakimiyyətindən əvvəl Azərbaycan ədəbi dili tarixini nəzərdən keçirmiş olsaq, görəyək ki, damaq ahəngi bir çox hallarda pozulmuşdur; məs.: *alub, gəlüb, alsuz, gəlsün, alun, gəlün* və s.

Damaq ahənginin pozulması halları Anadolunun şimal-şərq dialektlərində, xüsusən Kastamonu dialektində də geniş yayılmışdır; məs.: *geçinüdü, biridü, necün, bizümdü, yıldu, aldumuş, annımızun, bildümüş, yazulu, vadu, meşedür, girmuzu, gelüp, indürürsem, gendüsü, alduğu, alup, galmasun* [Caferoğlu, "AT", 3-10].

DODAQ AHƏNGİ

Ümumiyyətlə, dialekt və şivələrimizdə dodaq ahəngi damaq ahənginə nisbətən bir o qədər qüvvətli deyildir. Lakin qərb dialekt və şivələrimiz bu cəhətdən nəinki başqa dialekt və şivələrimizdən, hətta ədəbi dilimizdən də fərqlənir. Qərb dialekt və şivələrinə daxil olan Qazax dialektində açıq dodaq saitlərinin də ardıcılığı gözə çarpar. Halbuki ədəbi dildə dodaq ahəngində olan ikinci cəhəti, yəni açıq dodaq saitlərinin ardıcılığını görə bilmirik. Açıq dodaq saitlərinin ardıcılığı çox vaxt sözün iki hecasında (birinci və ikinci) özünü göstərir. Sözdə açıq dodaq saitlərinin işlənməsinin iki tipinə rast gəlirik.

1. Açıq dodaq saitlərinin ardıcılığı; məs.: *qoğlor // qoğlör, olmor // olmör, yoxlör, ötör // ötör, gözlöm, köçmör, doldoror, öyöy, oxloy* (Qaz.) və s.

2. Qartışıq tip, yəni açıq dodaq saitləri ancaq ikinci hecədə olur, bundan əvvəl və ya sonra qapalı dodaq saitləri gəlir; məs.: *quror, murt-doyu, durorux, üzör, düşör, sürördüm, göröydün, buroyu, surfoyu, tutordu, çüçöyü* (Qaz.) və s.

Bunlardan əlavə Bakı dialektində də bəzən açıq dodaq saitlərinin ardıcılığına təsadüf edilir; məs.: *bobon öydödü* (B.).

Türk dillərində açıq dodaq saitlərinin ardıcılığını qabarıq şəkildə özündə əks etdirən qırğız ədəbi dilidir. Burada həm söz əsaslarında, həm də şəkildələrdə vçiq dodaq saitlərinin ardıcılığını görmək olur; məs.: *torqoy, turağay, tokoy* "meşə", *orto, oçok, tozon, koldor* "qollar", *koldordo* "qollarda", *köldör, köldördö* "göllərdə".

Açıq dodaq saitlərinin ardıcılığını oyrot dilində də görə bilirik; məs.: *koçkor* "vəhşi qoç", *koçkorlor, soqono* "yabani soğan", *soqonolor, soqonlorqo, öböqön* "qoca", *öböqönmör, öböqöanörqö* [Исхаков, "Гар.", 143-146].

Dodaq ahənginin pozulması

Dialekt və şivələrimizdə bəzən dodaq ahənginin pozulması hallarına da rast gəlirik. Bu cəhətdən şərq dialekt və şivələri daha səciyyəvidir:

1) *u* səsindən sonra *ı* səsi gəlir; məs.: *qumlığ, qullığ, durır, burın, vurdim, qurdiğ, tutıb, cumır* (B., Ş., Muğ.), *pulsız, tutdı, qurı* (Nax.-Nch.).

2) *ü* səsindən sonra *i* səsi gəlir; məs.: *tüsdü, tüki, sütdü, üzzi, düşdü, üzdi, üzir, düşir, düzdü, küsib, sürdik* (B., Ş., Muğ.), *yüzi* (Ord.-Kot.), *üzimizi, yüngüldü, küni* (Nax.-Neh.), *uni* (Ord.).

3) *o* səsindən sonra *ı* səsi gəlir; məs.: *boyın, torın, oğlum, qolum, olsun, yorıldım, qōdım, dohb, oldı, solır, yordı* (B., Ş., Muğ.), *korraq* (Cul.-Xan.), *olır* (Nax.-Çb.), *donmır, oxımır* (Nax.-Neh.), *yoxdı* (Nax.-Şab.).

4) *ö* səsindən sonra *i* səsi gəlir; məs.: *özümüz, gözüümüz, gözük, çöllü, üçümcü, gördü, sözdü, döyür, söydü, dönüb* (B., Ş., Muğ.), *tökür* (Cul.-Bən.), *gözüm* (Nax.-Qd.).

Dodaq ahənginin pozulması hallarını bir sıra türk dillərində də görə bilirik. Bunu Azərbaycan dili ilə qaraqalpaq, noqay, türkmən, xakas və şor dillərini müqayisə etdikdə görmək mümkündür:

Azərbaycan dili	Şor dili	Qaraqalpaq dili	Noqay dili	Türkmən dili	Xakas dili
<i>quşu</i>	<i>kuşı</i>	<i>kustı</i>	-	<i>quşı</i>	<i>xuşı</i>
<i>gücü</i>	<i>küçü</i>	<i>kuşi</i>	-	<i>qüyçi</i>	<i>küzi</i>
<i>qolu</i>	<i>koli</i>	<i>koli</i>	<i>koli</i>	<i>qoli</i>	<i>xoli</i>
<i>gölü</i>	<i>köli</i>	<i>koli</i>	<i>köli</i>	<i>köli</i>	<i>köli</i>

[Исхаков, "Гар.", 141-143]

AHƏNG QANUNUNUN POZULMASI YERLƏRİ

1. Söz əsaslarında; məs.: *qeymağ, qeytan, qōşi, quzi, dayı, ayı* (B., Ş., Muğ., Q.), *yeylax* (B., Ş., Muğ., Qar., Z.), *yaylax* (Şə.), *qoqarçin, büqaz, döqul, büzav, bilav, qarə, pitav, yumri, boyuq* (Qax-İSu), *yeqa, axşam, mektab* (Qax-Əmr.), *meyva* (Şə.-Qşl., Qax-Qutn.), *işax* (Z.-Muğ.), *altmış* (Z.-Var.; Qax-İSu), *eşqırux* (Ş.-Dəd.), *ölad* (B., Ş., Muğ., Qar.), *dəmrö* (Qar., Şə., G., B., Ş., Muğ.), *bizoy* (Qar.), *pilö, çilö* (B., Ş., Muğ., Qar.), *söyux, töyux* (Qar., G., Qaz.), *piçax* (Şə., Z., Qax), *tevşan* (Qax-İSu), *bızö* (B., Şə.), *kaşö* (Şə.-Yux.).

2. İsmnin yönük halında; məs.: *anıya, lampıya, bobıya, hovıya* (B.), *baliya* (Şə.), *qapıya* (B., Q., Ş., Muğ., Şə.), *buğdıya, çuxıya, yumurtıya*

(B., Ş., Muğ.), *oçiyə* (B., Ş., Muğ., İsm.), *qoyınə, quzquyə* (Z.-Aş.T.), *boziyə* (Z.-Göy.), *oquzə* (Qax-İ.Su), *məğa, səğa* (Z.-Var.; Qax-İ.Su), *onə* (Z.-Var.).

3. İsmi təsirlik halında; məs.: *bobani, saci, sui, popaği* (B.), *oni* (Muğ.), *almani, harabani* (Q.), *oçini* (B., Ş., İsm.), *qapini* (İsm.), *qoyünü* (Z.-Aş.T.), *ocaği* (B., Z.-Var.), *okuzi, inakı* (Qax-İ.Su., Qum.).

4. İsmi yerlik və çıxışlıq hallarında; məs.: *quzqudə, quzqudən* (Z.-Aş.T.), *ağajdə, ağajdən* (Z.-Var.), *bozoydə, bozoydən* (Z.-Göy.).

5. -*çi* şəkilçisi ilə əmələ gələn düzəltmə isimlərdə; məs.: *qapıçı, udunçı* (Q.).

6. -*di* şəkilçisi ilə əmələ gələn düzəltmə sifətlərdə; məs.: *daşdı, atdı, duzdı* (Q.), *daddı* (B.).

7. Mənsubiyyət şəkilçilərinin I, II, III şəxslərində; məs.: *coravim, coravin, coravi, coravımız, coraviniz, coravi* (Z.-Var.), *atası, anası, başı* (B., Q.).

Uyğur dilində də mənsubiyyət şəkilçiləri III şəxs təkdə sözü ahen-
ginə tabe olmur; məs.: *balisi, mali* [Исхаков, “Xap.”, 63; “Qar.”, 124].

Bundan əlavə, II şəxs mənsubiyyət şəkilçili isimlər halları kən,
yiyəlik, yönlük və təsirlik hallarda sözü ahen-
ginə tabe olmur; məs.: *əlū, alaā, alū* (Şə.), *yerū, yeroō* (Şə.-Dav., Ağv.), *aluū, aluā, eluū* (Naxş.-
Şah., Pir.), *dədoō, dəduā, dəduī* (S.-Kol.).

8. Xəbərlik şəkilçisinin I şəxs cəmində; məs.: *burdēg // burdīg, quba-
liyig, oyağig* (B., Q., Ş., Muğ.), *təkuğ, bizuğ* (Q.). Saitlə bitənlərdə
I şəxs təkdə; məs.: *burdiyəm, qubaliyəm*.

9. Sıra saylarında; məs.: *altımci, qırımci, otuzımci // otuzımci* (B.,
Q., Muğ.), *onunci* (Z.-Var.).

10. Saitlə bitən söz keçmişə aid xəbərlik kateqoriyası bildirdikdə;
məs.: *burdeydim, ordeydim, otağdeydim* (B., Ş., Muğ., Q., Qar., Şə.).

11. Məsdərlərdə; məs.: *almeg, yazmeg* (B.), *tikmağ, yimağ, gəlmağ*
(Q., Şə., Ord., Təb., Z., Qax).

12. Əmr şəklinin I və II şəxs tək və cəmində; məs.: *oyniyim, oyniyağ,
oynaginən, oyniyün, qōlīm, qōliyeg* (B., Q.), *alginən* (B., Qar., Qaz., Şə.,
Q., Ş., Muğ., G.), *qōliyuz // qōliyun* (B., Ş., Muğ.), *saxliyim, saxliyax,
saxliyin* (Z.-Aş.T.), *oxiyim, oxiyax, oxiyin* (G.), *qaçēm, alēm* (Qaz.),
alajiyəm, alajiyix' (Qar.-Tuğ), *qulim* “gülüm”, *qūlax', qulin* (Qax-İ.Su),
almiyim, almaginən, almiyeg, almiyun (B., Q.), *saxlamiyim, saxla-
miyax, saxlamiyin* (Z.-Aş.T.), *qaçmēm, almēm, qaçmeyin, almeyin* (Qaz.),
oxumiyim, oxumiyax, oxumiyin (Şə.).

13. Nəqli keçmişin I, II şəxs tək və cəmində, III şəxs təkində;
məs.: *saxlamışəm, saxlamışən, saxlamışix, saxlamışiz, saxlamışəm,
saxlamışən, saxlamışix, saxlamışiz* (Z.-Var.), *oxımışüg, almı-
şeg, oxımamışüg, almamışeg* (B.-Tür.), *başdiyib // başdīb, başdamiyib
// başdamīb* (B., Q.), *qəzilləmişüz, qəzilləməmişüz* (Naxş.-Şah., Pir.),
demışix, demışiz (Nax.-Neh.; Ord., Təb.).

14. Şühudi keçmişin I, II şəxs cəm və III şəxs təkində; məs.: *yıdıx,
gəldix, dedix* (Şə.-Dod., Qax-İ.Su., Alm., Qıp.; Ord., Təb.), *dıdıx*
(Qax-Gül., Z.-Qım., Oğ.; Ord.), *gəldox* (Şə.-Dav., Ağv.), *yedux,
gəldux* (Q., Şə.-Çök.), *yıdıüz, didüz* (Şə.-Dod.; Z.-Var.), *oxidig, dōdig*
(B.-İçş.), *gəlmədx* (Şə., Qax-İ.Su., Alm., Qıp.; Ord., Təb.), *dimədiüz*
(Şə.-Dod.; Z.-Var.), *oximedig* (B.-İçş.), *qəzillədiüz, qəzilləmədiüz*
(Naxş., Şah., Pir.), *dedix, dediz, demədx, demədz* (Nax.-Neh., Ord.,
Təb.), *oxidi, dondi, yazdi, başdadi* (B., Q.).

15. İndiki zamanın I, II, III şəxs tək və cəmində; məs.: *alēram,
alērsən, alēr, alērix, alērsınız, alēllar, almēram, almērsən, almēr,
almērix, almērsınız, almēllar* (Qaz.), *oxuyirəm, oxuyirsən, oxuyir,
oxuyirix, oxuyirsiz, oxuyir, oxumirəm, oxumirsən, oxumir, oxumirix,
oxumirsiz, oxumir* (Z.-Var., Qan.), *oxuyiyəm, oxuyiyən, oxuyiy,
oxuyiyix, oxuyiyisiz, oxuyiy* (Qax-Lək., Zər., İ.Su), *diyirix, diyirsınız,
(Şə.-Gil., Yux.), diyirsuüz* (Şə.-Qşl.), *qəzilliyirsuüz* (Nax.-Şah., Pir.),
deyirix, deyisiz, demirix, demisiz (Nax.-Neh.), *oyniyədəm, oyniyəsən,
oyniyədi, oyniyəduğ, oyniyəsüz, oyniyədi* (Q.), *oynirəm, oynirsən,
oynir, oynirix, oynirsüz, oynir* (B., Ş., S.).

16. Qəti gələcək zamanın bütün şəxslərində; məs.: *alacegəm, alaceg-
sən, alaceg, alacējk // alacōyık, alacegsüz, alaceglər* (B.), *gidəcağam, gidə-
cağsan, gidəcağ, gidəcōyığ, gidəcağsuz, gidəcağ(lar)* (Q.), *diyacağam,
diyacaxsan, diyacax, diyacağix, diyacaxsuz, diyacax(lar)* (Z.-Var.), *sürü-
yəcağam, sürüyəcaxsan, sürüyəcax, sürüyəcōyux, sürüyəcaxsuz, sürüyəcax*
(Qax-İ.Su), *olciyəm, olcix'sən, olcix'di, olciyix', olcix'suz, olcix'lər*
(Şə.-Çök.), *gələcəxsüz* (Naxş.-Pir.), *diyəcəyix* (Nax.-Neh.), *alajēx* (Qaz.).

17. Saitlə bitən fellərdə qeyri-qəti gələcək zamanın bütün üç
şəxsində; məs.: *oyniyərəm, oyniyərsən, oyniyər* (Q., B., Ş., Şə.), *oyni-
yərüğ, oyniyərsüz* (Q., B., Ş.), *oyniyərux, oyniyərsiniz* (Şə.-Gil.).

Samitlə bitən fellərdə qeyri-qəti gələcək zamanın I şəxs (bəzən də
II şəxs) cəmində; məs.: *gidərix, gidmərix* (Q.), *gəllix, gəlmərix*
(Qax-İ.Su), *gəllux, gəlmərix* (Qax-Qum.; Şə., Ord., Təb.), *diyərix,
diyərsiz* (Nax.-Neh.), *gələrsüz* (Naxş.-Pir.).

Qaxın Ləkit kənd şivəsində samitlə bitən fellərdə hər üç şəxsin tək və cəmində də ahəngin pozulduğunu görmək mümkündür; məs.: *qorərəm, qorərsən, qorər, qorərix, qorərsiz, qorər*.

18. Uzaq keçmiş və bitməmiş keçmiş zamanlarda I və II şəxs cəm və III şəxs tək və cəmdə; məs.: *gıdmişdux, gıdətduğ (Q.), gelmişdux (Qax-İ.Su), gəlmişdux, gəlmişdüz, gəlirdux, gəlirdün,ız (Şə.), almişdig, alırdig, almışdı, alırdı (B.)*.

19. Qəti gələcəkli keçmişin I, II, III şəxs tək və cəmində; məs.: *alacegdim, alacegdün, alacegdi, alacegdig // alacegduğ, alacekdüz, alacegdi (B.), gıdacağdim, gıdacağdun, gıdacağdi, gıdacağduğ, gıdacağdüz, gıdacağdi (Q.), saxlıyaceydim, saxlıyaceydin, saxlıyaceydi, saxlıyaceydix, saxlıyaceydin,ız, saxlıyaceydi (Z.-Qım., Muğ., Çob.), gəlcağdim, gəlcağdin, gəlcağdi, gəlcağdix, gəlcağdüz, gəlcağdılar (Şə.-Dod.), alajeydim, alajeydün, alajeydi, alajeydix, alajeydün,ız, alajeydilər (Qaz., Qar., G.)*.

20. Qeyri-qəti gələcəkli keçmişdə samitlə bitən fellərdə I, II şəxs cəm və III şəxs tək; məs.: *tükərdüğ (Q.), gələrdix // gələrdux (Şə.-Dod., Dav.; Nax.-Neh.; Ord., Təb.), gələrdüz (Naxş.-Pir.), gələrdüz (Şə.-Dod., Dav.), götürərdix, götürərdin,ız (Z.-Çob., Qax-Lək.), yazardı, alardı, almazdı (Q., B.)*.

Saitlə bitən fellərdə bütün şəxslər üzrə; məs.: *başdiyərdim, başdiyərdün, başdiyərđi, başdiyərdüz, başdiyərđi(lər) (Q., B., Ş.), başdiyərđig (B.), başdiyərđüğ (Q., Ş.), saxliyərđim, saxliyərđin, saxliyərđi, saxliyərđik, saxliyərđüz, saxliyərđi(lər) (Z.-Var.)*.

21. Arzu şəklində iş gələcəyə aid olduqda saitlə bitən təsdiq fellərdə I, II şəxs cəm, inkarda və saitlə bitən fellərdə isə bütün şəxslər üzrə; məs.: *aleg (B.), tükax (Q.), diyax (Z., Qax), galax, galəsın,ız (Şə.-Gil.), galəsüz (Naxş.-Pir.), diyax (Ord., Təb.), almiyəm, almiyasan, almiyə, almiyəğ, almiyəsüz, almiyələr (Q., B.), başdiyəm, başdiyəsən, başdiyə, başdiyəğ, başdiyəsüz, başdiyələr (B., Ş., Q.), oxuyam, oxuyəsən, oxuyə (Z.-Aş.T., Qan.; Qax-Qıp.), oxumiyəm, oxumiyəsən, oxumiyə, oxumiyəx, oxumiyəsiz, oxumiyələr (Z.-Aş.T., Qan.; Qax-Qıp.)*.

22. Arzu şəklində iş keçmişə aid olduqda bütün şəxslərdə; məs.: *aleydim, aleydün, aleydi, aleydüz, aleydilər (B., Q.), aleydig // aleydüğ (B.), aleyduğ (Q., Ş.), aleydüz (Ş.), aleydün, aleydin, aleydi; aleydix, aleydin,ız, aleydilər (Şə.-Dod.; Qax-Alm., Qıp.), aleydün, aleydün, aleydi, aleydix, aleydin,ız, aleydilər (Qaz., Qar., G.)*.

23. Lazım şəklində iş gələcəyə aid olduqda I və II şəxs cəmdə; məs.: *gələsiyix, gələsizin,ız (Şə.-Gənc.), diyəsiyix, dəmiyəsiyix (Z.)*.

24. Vacib şəklində iş gələcəyə və keçmişə aid olduqda bütün şəxslərdə; məs.: *yazmalıyəm, yazmalisan, yazmalidu, yazmalıyuğ, yazmalidu(lar), yazmalıydım, yazmalıydun, yazmalıydı, yazmalıyduğ, yazmalıyduz, yazmalıydı(lər) (Q.)*.

Şəki dialekti və Zaqatala-Qax şivəsində isə vacib şəklinin I və II şəxs cəmində; məs.: *diməliyix, diməlisüz, oxumalıydux, oxumalıydüz (Şə., Z.)*.

25. Şərt şəklində iş gələcəyə aid olduqda I və II şəxs cəmdə, keçmiş zamanın bütün şəxslərində; məs.: *alseg (B.), yesax (Q., Ord., Təb.), disax, disaız // disəiz (Z., Qax, Şə.), qalseydim, qalseydün, qalseydi, qalseydüz, qalseydilər (B., Q., Ş., Muğ.), qalseydüğ // qalseydidig (B.), qalseyduğ (Q., Ş.), alseydim, alseydin, alseydi, alseydüz, alseydilər (Şə.-Dod.; Z., Qax), alseydix (Z., Qax), alseydix (Şə.-Dav.), alseydux (Şə.-Çök.), alseydim, alseydin, alseydi, alseydix, alseydin,ız, alseydilər (Qaz., Qar., G.)*.

26. Felin bacarıq şəklində iş şühudi keçmiş, nəqli keçmiş, indiki, qəti və qeyri-qəti gələcəyə aid olduqda inkar fellərinin I, II, III şəxs tək və cəmində; məs.: *aləmmədi, aləmmiyib, aləmmidi, aləmmicağ, aləmməz (Q.)¹, yazəmmədi, yazəmməz (B.-Keş., Ş.), yazəlmədi, yazəlmiyib, yazəlmir, yazəlmiyəcəğ, yazəlməz (B.-Nov., Qob., Güz.), yazəlmədi, yazəlmiyif, yazəlmir, yazəlmiyəjəx', yazəlməz (Qar., Mər.)*.

Şamaxı dialekti və Muğan şivələrində bu şəkil ə saiti ilə verilir; məs.: *yazəlmədi, yazəlməz* və s.

27. Feli isimlərdə; məs.: *yazi, qorxi, çalği (B., Muğ., Q.)*.

28. Feli sifətlərdə; məs.: *oxumali, ağıriyən, oxuyən, oyniyəsi (B., Şə.), atıcı (B., Q.), olaceğ (B.), gələcax (Q.)*.

29. Feli bağlamalarda; məs.: *oxiyib (B., Ş., Muğ.), başdiyib (B., Q., Ş., Muğ.), alani, oxiyani (B., Q.), oxiyincən (B., Ş.), oxiyəndə (B., Ş., Şə.), oxiyənnən söra (B., Ş., Şə.), oyniyitdi, almiyitdi, durmiyitdi (Şə.-Çay., Dav.), yumiyitdi (Şə.-Baz.), getdixda, yedixda (Şə., Z.-Qan.), getdixca (Şə., Z.-Qım.), istadikdə (Z.-Göy.), yazubəni, alubəni (Q., Qax-İ.Su), qurubani (Z.-Aş.T.), aparubən (Q.)*.

Ahəng qanununun pozulması hallarına türk dillərində və onların dialektlərində də rast gəlmək mümkündür. Bu cəhətdən özbək dili daha seçilməkdədir. Özbək dilində həm söz əsaslarında, həm şəkilçilərdə ahəngin pozulduğunu görə bilərik; məs.: *erkak, xotin, ociz, türnok, ukituci* "müəllim", *ayik* "ay", *balik, yaxşı, oklik* "ağlıq", *quzallik, onalik*,

¹ Burada nümunə üçün bütün şəxsləri deyil, ancaq III şəxsi verdik.

erlar, tişlar, bizlar, sizlar, otamiz, ötanqiz, kitabni, işlaydı, turdi, kelmağan, birdan, uzbekça [КОНОНОВ, “Узб.”, 30, 31, 38, 41, 45, 216, 217].

Ahəngin pozulmasına bəzi hallarda uyğur, çuvaş və xakas dillərində də təsadüf edilir. Uyğur dilində bir qayda olaraq yiyəlik, təsirlik, çıxışlıq hal şəkilçiləri və şəxs şəkilçiləri (*mən, sən, slə (r), miz*) sözün ahənginə tabe olmayaraq hər yerdə bir şəkildə *-nin*, (yiyəlik hal), *-ni* (təsirlik hal), *-dın, -tin* (çıkışlıq hal) ifadə olunur; məs.: *baynin, bayni, baydın, alimən, alimiz, alisən, alislə(r)* [Баскаков “Уйр.”, 116-117]; çuvaş dilində: *yultaşsem* “yoldaşlar”, *ıvalesem* “onun oğulları”; xakas dilində: *parir* “varır”, *oynır, pastım* “başlaram”, *tastir* “atar”, *sağır* “gözlər”, *uzir* “yatar” [Исхаков, “Тар.”, 125-131].

SAİTLƏRİN ARTIMI

Dialekt və şivələrimizdə ədəbi dildən fərqli olaraq saitlərin artımı hadisəsinə rast gəlirik. Saitlərin artımı sözün əvvəlində, ortasında və axırında olduğu üçün bunları üç yerə ayırmaq olar.

1. Söz əvvəlində saitlərin artımı.
2. Söz ortasında saitlərin artımı.
3. Söz sonunda saitlərin artımı.

Qeyd etmək lazımdır ki, dialekt və şivələrimizdə söz əvvəlində və söz ortasında saitlərin artımına çox, söz sonunda isə az hallarda təsadüf edilir.

SÖZ ƏVVƏLİNDƏ SAİTLƏRİN ARTIMI (PROTEZA)

Söz əvvəlində saitlərin artımı əsasən alınma sözlərə aid olub, iki vəziyyətdə özünü göstərir: 1) söz əvvəlində *st, sk, sp, şk, ş* səslərindən əvvəl; 2) söz əvvəlində *r* və bəzən də *l* səslərindən əvvəl.

1) Alınma sözlərdə *st, sk, sp, şk* samitlərindən əvvəl qapalı saitlərin artımı iki səbəblə: birincisi, Azərbaycan dilində (ümumiyyətlə, türk dillərində) söz əvvəlində iki kar samitin gələ bilməməsi, ikincisi isə, *st, sk, sp, şk* samitləri ilə başlayan heca tiplərinin olmaması ilə izah etmək olar.

i səsinin artımı: *ispirit* (B., Ş., Muğ., Qaz., Qar., G., Nax.), *isdul* (Muğ.), *iskan* // *isgan* (B., Ş., Muğ.), *istikan* (Muğ., Qaz., Şər.), *istəkan* (Qar., Z., Ord.), *ispişkə* (B., Ş., Muğ.) // *ispişqa* // *ispişqa* (Ağs., Cul.),

isdol (Qax, Qaz., Cul., Ord., Nax., Şər., Şah.) // *istol* (Cul., Ord., Nax., Şər., Şah.) // *issol* (Ağs.), *istaj* (Şər.), *isdansa* (Muğ.), *isdansiya* (Şər., Muğ.), *isqamiyə* (Ağs., Cul.), *İstara* (Qaz.-İ. Şıx.), *isqılət* (Muğ.), *işqaf* (Qar., Qaz., Muğ., Şər.) // *işkaf* (Muğ.) // *işqab* (Cul., Ord., Şər.) // *işqab* (Muğ.) // *işkəp* (Cul.), *işqalat* (B.).

Bunlara baxmayaraq, azərbaycanca *şana* sözündə də *i* səsinin *işana* (Ağs.-Tat.) əlavəsini görə bilərik. *Şənbə* sözündən əvvəl də *i* səsinin əlavəsi Şamaxı dialektində müşahidə edilmişdir.

i səsinin artımı: *isdol* // *istol* (Ağs.-Kəs., Qır.).

u səsinin artımı: *ustul* (B., Ş., Muğ., Qaz., Qar., Nax.) // *usdul* (Nax.) // *ussul* (Şər.-İ.) // *ustol* (Ağs.-Qır., Düz.).

Burada qeyd ediləcək cəhətlərdən biri də azərbaycanca *su* sözünə *u* səsinin artımıdır; məs.: *usu* (B.-Mas., Xır.; Qaz.-B.Şıx., A. Əsg.).

e səsinin artımı. Bu hadisəyə çox az hallarda təsadüf edilir: məs.: *eşkaf* // *eşkəb* // *eşqab* (Muğ.).

Bundan əlavə, bəzən açıq *a* saitinin də artımına rast gəlmək mümkündür; məs.: *astansiya* (Tov.-D.Qır., Alk.).

2) *r* və *l* səslərindən əvvəl qapalı saitlərin artımını azərbaycanca *r* səsi ilə başlayan sözlərin olmaması ilə izah etmək lazımdır.

i səsinin artımı: *irəfdar, irədd* (B.) // *irəfdar* (Şər.), *ireyhan* (Muğ., Ord., Şə., B.-Nov.; Qax-Gül.), *irəf* (Muğ., Z.-Lək., Şər., Şah.), *İrza* (B., Muğ., Qar., Qaz.), *irast* (Muğ., Qaz.) // *iras* (Şər., Qax-Qıp.), *irazi* (Qaz., Qax-Alm.; Ord.), *irəng* (B., Muğ., Z., Qar., Qaz., Cul., Ord., Nax., Şər., Şah.) // *irəx'* (Qaz.) // *irək* (Muğ.), *irəhat* (Cul., Ş., Muğ.), *İrəhim* (Muğ., Qaz.), *iray* (Ş.), *irəhbər* (Şər.), *İrəşid* (Ord.), *irəndə* (Şər., Muğ.), *irayon, iraykom* (Şər.), *irezin* (Muğ., Şər., Nax.), *iradyol, iradiyo* (Şər.).

u səsinin artımı: *Urbaba* (Muğ., Şər.), *uruzgar* (Muğ., Şər., Şah.), *uruh* (Şər.), *Urufulla* (Muğ.), *Urugyə* (Ş.) // *Urğiyə* (Muğ.), *urus* (B., Ş., Muğ., Qaz., Qar., G., Ord., Nax., Z., Qax, Şə.), *uruşqa* (Qaz., Qar.).

l səsinin artımı: *ilənpa* (S.-Kür.).

Alınma sözlərdə söz əvvəlində saitlərin artımına, demək olar ki, bütün türk dillərində rast gəlmək mümkündür; məs.: *östəl* (tatarca) // *öçtəl* (başqırca), *iraçla* (başqırca), *orıs* (türkməncə), *urıs* (tatarca), *urıç* // *urıh* (başqırca) “rus”, *ıraş* (çuvaşca) // *arış* < rojğ “sünbül”, yakutca: *araama* < rama, *ispiir* < spirt, *usturuus* < struq, *ıškaap* < şkaş; türk dilində: *İsviçre* < italyanca *Svizzera*, *istim* “buxar” < ingiliscə *steam*; başqırca: *ilasın* < monqolca *laçin*; başqırca: *ısın* “doğru” // tatarca

çin; tatarca, başqırdca: *istansa*; başqırdca: *ərəsey, ərəxmət* [Дмитриев, "Вст.", 281].

Alınma sözlərdə söz əvvəlində saitlərin artımı türk dialektlərində də geniş yayılmışdır; məs.: *işə, ilāzim, irōmātlik, trāyız, İrāşit, İrācāp, İliyan, iradō, iraki, İrşat, irāzil, Ürüstām, irahat, iras, irmizan, İkitap* [Korkmaz, 52].

SÖZ ORTASINDA SAİTLƏRİN ARTIMI (EPENTEZA)

Dialekt və şivələrimizdə çox vaxt alınma sözlərdə iki samit arasına saitin artımı gözə çarpır. Bu hadisəni *kar* və ya cingiltili samitlərlə sonor samitlər arasında görmək olur. Söz ortasında da saitlərin artımı əsasən qapalı saitlərə aiddir. Lakin bəzən açıq saitlərin də artımı özünü göstərir.

i səsinin artımı: *hərif* < *hərif*, *şərif* < *şərf* (Muğ.), *əmir, nəbiz, qəbiz* (B., Ş., Muğ., Şah., Şər.), *elim* (Muğ.), *metir* (Cul., Ord., Nax., Şər., Şah.), *nəfit* (Şər., Şah.), *nəvit* (Şah.-Keç.), *litir* (Nax., Şər.), *sədir* (Şər.), *dəriz* (Ord.), *pılan // bilan* (Ağs., Qaz.), *cinis* (Ağs., Muğ.), *oxtiyabir* (Muğ.).

ı səsinin artımı: *qırıt* (Qaz.) < *qırıt*, *zurına* (Z.-Aş.T.), *altımış* (Z.-Çob.), *tiyatır* (B., Ş., Muğ., Şər., Nax.), *qalxdım* (Bor.) < *qalxdım*, *traxdır* (Muğ., Ş., Qaz.), *sıçratmax* (Baş.).

u səsinin artımı: *zulum* (Qaz.), *quluflu* (Bor.), *qorxumax* (Qaz.-İ. Şıx.), *qulub* (Cul., Muğ., Ord., Nax., Şər., Şah.), *dumurzux* < *dumrux*, *turup* (Baş.).

ü səsinin artımı: *örümçək* (Z.-Var.), *Gülüsüm* (Şər.-P.), *kürük* (Qaz.-Y.Sal.) < *kürk*, *ötürü* (Qaz.-Dəm.), *hökim*, *mücürü* (Muğ.), *zümürüt* (Baş.).

a səsinin artımı. Bu hadisəyə daha çox Qazax dialektində təsadüf edilir; məs.: *xarac* < *xarc* (Ağs.), *daravazeyi*, *ledara* < *vedrə* (Qaz.), *yanaladı* (Qaz.-İ.Şıx.) < *yanladı*, *talavar* (Nax.-Sir., Neh.; Şər.-Sal.).

o səsinin artımı: *oxoley* (Z.-Qım.), *qaloxoz* (Ağs.-Kol.).

Söz ortasında saitlərin artımına bir sıra türk dillərində və onların dialektlərində də təsadüf edilir. Yakut dilində: *bıraat* < *brat*, *kılas* < *klas*, *külüüs* < *klyuç*, *karabaat* < *kravat*; başqırd dialektlərində: *humala* < *smola*, *ıspiravka*; qaqaüz dilində: *vakit*; türk dilində: *vakit* < *vaqt*, qaqaüz: *fikir* // türk: *fikir*, *türkmən*: *pikir*; qaqaüz: *yömür* // türk: *ömür* < *umr*, qaqaüz: *isim* // türk: *isim* < *ism*, türk dilində: *resim* < *resm*, *kisim* < *qism*, *şehir* < *şehr*, *mühür* < *mühr* [Дмитриев, "Вст.", 281, 282].

Bu hadisə türk dialektlərində də müşahidə edilmişdir; məs.: *üçürät, metiro, ciqiriq, üdiris, çivit* [Korkmaz, 51-52], *hirilamak, siçiramak, sizilamak, parilamak, inilemek, çinilemek, gürülemek* [Gaz., I, 35, 38, 64].

SÖZ SONUNDA SAİTLƏRİN ARTIMI

Dialekt və şivələrimizdə söz sonunda saitlərin artımına olduqca az hallarda rast gəlirik. Bu hadisəyə sonor səslərdən sonra təsadüf edilir; məs.: *həmi, qədərə, metrə* (Qaz.), *bekara* (B., Ş., Muğ., Qaz.), *İndiyənətənə* (Bor.).

SAİTLƏRİN DÜŞÜMÜ

Dialekt və şivələrimizə daha çox aid olan saitlərin düşümü hadisəsini bir tərəfdən vurğu, digər tərəfdən də sözlərin birləşməsi ilə izah etmək olar.

Dialekt və şivələrimizdə saitlərin düşümü hadisəsinə üç halda təsadüf edilir:

1) sözüün vurğusuz hecasında; 2) vurğunun əsasdan şəkilçiyə keçməsi hallarında; 3) sözlərin birləşməsi nəticəsində.

1. Sözüün vurğusuz hecasında çox vaxt qapalı sait düşür ki, bu da ən çox alınma sözlərə aid olur; məs.: *Smail, Srafil* (B., Ş., Muğ.), *Xəccə, xəznə, Səknə, Həlmə, Səlmə, Hənfə* (B., Ş., Q., Muğ., Nax., Ord., Cul., Şər., Şah.), *cərmə, ərzə, xəlfə* (B., Ş., Q., İsm., Nax., Ord., Cul., Şər., Şah., Qar., G.), *çərtkə* (Muğ.), *pəlvən* (B., Ş., Q., Muğ.), *hökmət* (Ağs.), *mərfət* (B., Ş., Muğ., Qaz.), *bra* (B., Ş.), *murta* (Z.-Qım.), *quy* < *quyu* (Qax-Qum.), *məllim, məvin, məlicə* (B., Ş., Q., Muğ., Z., Qax), *blöy* (Qax-Alm.), *örməçək* (Qax-Əmr.), *Zakarya* (Qax-Qum.), *flankəs* (Z.-Gül.), *peşman* (B., Ş., Muğ., Qaz.), *Həbbə, bərki* (Qaz.), *səlqə* (Nax., Ord., Cul., Şər., Şah.), *qəhrman* (B., Ş., Muğ.), *paprus // papruz* (B., Ş., Q., Muğ., Qaz., Nax., Ord., Qax-Qum.), *telfun // telfin* (Cul.).

Bunlardan əlavə, dialekt və şivələrimizdə söz əsaslarında açıq saitlərin də düşməsinə rast gəlirik; məs.: *şomma* (S.) // *şamma* (Z.-Aş.T.), *praxod, prəvoz* (Muğ.), *tay* (S.-Qas., Kür., Ulac.) < *daha*, *İsmil* (Z.-Aş.T.), *nağra* (Qax-Qum.) < *nağara*, *Sədat* (Qaz., Z.-Var.), *şkil* (B., Ş., Muğ.), *Sadat* (Muğ.), *həmiyyət* (Nax.) < *əhəmiyyət*.

2. Vurğunun əsasdan şəkilçi və ya o biri söz üzərinə keçməsi ilə sait düşür. Bunun da bir neçə növünə təsadüf edilir:

1) Çox vaxt sonor səslə bitən ikihecalı sözlərə saitle başlayan şəkilçi və ya söz əlavə edildikdə, sözüün axırıncı qapalı saiti (*ı, i, u, ü*) düşür; məs.: *oğlun, oğla, oğlu* (Qaz., Qar., G., Z., Qax, Nax., Ord.), *oğlı, oğli* (Şə., B., Ş., Muğ.), *noğlun, noğla, noğli* (B., Ş., Muğ.), *alnun, alna*,

alni, gəlmün, gəlnə, gəlni (B., Ş.), *əğlün, əğlə, əğli* (B.), *ömrün, ömrə* (Qaz., Qar., G., B., Şə., Nax., Z., Qax), *ömrü* (Qaz., Qar., G., Nax., Z., Qax) // *ömri* (B., Ş., Muğ.), *ağzun* (B.), *ağzın* (Qaz., Qar., Z., Qax), *ağza, ağzı* (Qaz., Qar., G.), *qeyşün, qeyşə, qeyşi* (B.), *töyğün, töyğa, töyğu, söyğün, söyğa, söyğu* (Qaz.), *qaynana, qaynata* (Qaz., Qar., G., Nax.) // *qeynana, qeynata* (B.).

Vurğunun yerdəyişməsi nəticəsində saitin düşməsi bütün türk dillərinə xas olan bir hadisədir. Tuva dilində: arın “üz” + ı > *arnı*, oyun + a > *oyna* // [ТувР сл., 626]; qırğız dilində: ayıl + ı > *aylı*, kiyim + ı > *kiymi* [Батманов, 75]; qumuc dilində: burun – *burnú*, avuz “ağız” – *avz+ún*, boyun – *boyn + ún*; türk dilində: *gönl + ünüz, oğl + i, oyna, uyku*; türkmən dilində: *eqnim* “çeynim”, *sıqr – im* [Дмитриев, “Вст.”, 282–283]; özbək dilində: *ügli, oğzim, burni*, uynamok, *gaynana, gaynana* [Кононов, “Узб.”, 25].

2) Saitlə bitən və ikinci hecasında y səsi olan sözlərə y səsi ilə başlanan şəkilçilər əlavə edildikdə, sözün sonuncu saiti düşür; məs.: *qayya, quyya, tayya, diyyə, ayya, payya* (Qaz., G., Qar.), *qayyi, ayui, qıyyu* (Qaz.), *qayya, quyya, dayya, ayya* (B.).

3) Qapalı saitle (*i, ı, u*) bitən sözlərə III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi qoşulduqda sözün sonuncu saiti düşür; məs.: *iksi, hamsı, əmsi, daysı, bisi* (B., Ş., Muğ., İsm.), *suquysi* (Nax.).

4) *Geri, irəli, bəri, yuxarı, tışarı, ora, bura, hara* sözlərinə yerlik, çıxışlıq, bəzən də yönlük hal şəkilçiləri qoşulduqda, sözün sonuncu saiti düşür; məs.: *geryə, gerdə, gerdən, irəlyə, irəldə, irəldən, bəryə, bərdə, bərdən, harya* (Qaz., Qar., G.), *yuxarda, yuxardan* (B., Ş., Muğ., Z.) // *uxarda, uxardan* (Qaz., Qar., Şə.), *tişqarya, tişqarda, tişqardan* (Z.), *orda, ordan, harda, hardan* (B., Ş., Muğ., Nax., Şər., Şah., Qaz., Qar., G.), *burda, burdan* (Qaz., Qar.), *urda* (B., Q., Ord.), *birda, burdan* (Ş., Muğ.), *burya, orya* (Qaz., Qar.), *urya* (Q.), *urdan* (Q., Ord.), *horda, hordan* (Z.-Aş.T., Göy.; Qax-İ.Su).

5) *l, r, n* səsləri ilə bitən fel köklərinə qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisi qoşulduqda I şəxs tək və cəmdə zaman şəkilçisindəki sait düşür; məs.: *allam, gəlləm, aparram* (B., Ş., Q., Muğ., Qaz., Qar., G., Nax., Ord., Şər., Şah.), *allıg, gəllig, aparruğ* (B., Ş., Muğ.), *allix, verrix', gəllix', aparrıx* (Qaz., Qar., Z., Qax, Nax., Ord., Şər., Şah.), *minnəm, minniğ* (B., Ş., Muğ.), *issinnəm, issinnux* (Ord.).

3. Sözlərin birləşməsi nəticəsində (mürəkkəb sözlərdə) saitlərin düşməsi hadisəsi də dialekt və şivələrimizdə geniş yayılmışdır. Bunun da üç tipinə təsadüf edilir:

1) Saitlə bitən, samitle başlanan sözlərin birləşməsi nəticəsində birinci sözün son saiti düşür; məs.: *qapbaca, qappencərə, Əlquli, Əlməmməd, Hacboba, əmdosdi, bibqızı, Baleli* (B.), *xaloğlı, dayoğlı* (B., Ş., Muğ., Q., İsm.), *əmcanı, bibgəlni, daygəlni* (Nax.), *Əlsurət, Əlsayıb* (Muğ., Ord., Cul.), *Məşdəybət, Bibquli, Alverdi, Əlsoltan, Əlxan, Əlpaşa, hacleylək* (Muğ., Ord., Cul.), *bajoğlu, əmoğlu, xaloğlu, hacoğlu* (Qaz., Qar.), *Qarəhmət* (Z.-Aş.T.), *istağçüreg* (Q.), *istot* (B., Ş., Q., Muğ., Qar., Qaz.), *sütlaş, əllüş* (Şə.), *ağzoddu, Hajmusa, Hajməmməd, quzulağı, alöüz, qaröüz* (Qaz.), *qarala, qaroglan, sarxoş* “sarıxoş”, *altərşin, süddaş*.

Sual əvəzlilikləri ilə *ələmək, olmaq, etmək* köməkçi fellərinin birləşməsi nəticəsində sual əvəzliyinin saiti düşür; məs.: *nələdin* (Şah.-Bad.) // *nəylədün // nəyledün* (B., Ş., Q., Muğ.), *nələr* (B., Ş., Q., Muğ., Şah.), *nəluf, nejdüdu* (Qaz., Qar., G.), *necöldi* (B., Ş., Muğ., Q.).

2) Samitle bitən, saitle başlanan sözlərin birləşməsi nəticəsində ikinci sözün birinci saiti düşür. Bu hadisə birinciyə nisbətən geniş yayılmışdır; məs.: *səcyəğ, dördyağ* (İsm.), *nəcəb, birki* (B.), *birkiün* (Qar.), *bıyza* (Nax.), *başsağa* (B., Qaz.), *nəşə* (Muğ.) < nə işə, *nəşim* (Ş., Muğ., Şər.) // *neyşim, neyşün* (B.), *mənçün, sənçün* (Q.), *özümçün, bizimçün, oxımağçun* (B., Ş., Muğ.), *özüyçün* (Şah.), *kimsə* (B., Qaz.), *nesə // neysə* (B.), *nəsə // nəysə* (Qaz.).

3) Samitle bitən, saitle başlanan (və ya əksinə) sözlər birləşərkən birinci sözün sonuncu və ya ikinci sözün birinci hecasındakı sait düşür; məs.: *xəmraşı* (B., Ş., Muğ., İsm.), *Əmrəssan, Əzzağa, Əzzulla* (B., Muğ.).

İki sözün birləşməsi nəticəsində saitlərin düşməsi hadisəsi türk dillərində də geniş yayılmışdır. Başqırd dilində: *karat* < kara at, *korutin* < koro utin “quru odun”, *almaşanım* “mən alma yedim”, *alayğır* < ala ayğır, *harmay* “ərinmiş yağ”, *aryak* < arı yak “o biri tərəf”. Səs düşümünü hadisəsinin bu kimi tipləri ədəbi dilə də keçmişdir; məs.: başqırca: *olatay* < olo atay “baba”, *olasay* < olo əsəy “nənə”, *almağas* < alma ağac və s. [Дмитриев, “Вст.”, 283–284].

Türk dialektlərində də sözlərin birləşməsi nəticəsində saitlərin düşümünü hadisəsinə geniş yer verilir; məs.: *kalalti* < *kala alti, altadim, onuçay, nişlemeli, neynemeli, nicoldu, iküç, eyyoldu* < iyi oldu, *karüzüm, kirmizüzüm* [Gaz. I, 74].

HECA DÜŞÜMÜ (QAPLOLOGİYA)

Dialekt və şivələrimizdə bəzən bütün hecanın düşməsi hallarına da rast gəlirik. Belə bir hadisə sözün əvvəlində və sonunda özünü göstərir; məs.: *nāra* (Z.-Göy.) // *nārə* (Qax-İ.Su) < nağara, *qardalı* < qarğıdalı (Qaz., Z.-Var., Şər.), *murta* (Z.-Qım.) // *murtda* (Qaz.), *xon* (Z.-Aş.T.) < xonça, *ayba* < ay baba, *qā* < qağa (Qaz.), *israhatdix* (Ağs.), *dəqə* (Cul., Ord., Nax., Şər., Şah.) < dəqiqə, *təsərfat* (Şər.), *başxarı* (Qax-İ.Su) < başı yuxarı, *Yəkət* (Muğ.) < Yenikənd.

Bəzən sözün orta hecası bütünlüklə deyil, iki səs düşür; məs.: *gətdi* (Şər., Qar.) < gətirdi, *otdu* (Qar.) < oturdu, *götdü* (Qar.), *otsumnar* (Şər.), *xorbeçə* (Z.-Göy.) < xoruzbeçə, *böylik* (Lən.) < böyüklük, *alajam*, *gələ-jəm* (Qaz., Qar., G.) // *alacam*, *gələcəm* (Muğ., Ş.), *alacouğ*, *alacöüğ*, *gələ-cöüğ* (B., Ş., Muğ.), *dər*, *gər*, *yər* (Qaz.) // *dīr*, *gīr*, *yīr* (B., Ş., Muğ.).

Heca düşümünə türk dillərində də rast gəlirik. Heca düşümü nəticəsində əmələ gələn bir sıra sözlər bu dillərin ədəbi dilinə keçmişdir. Türkmən dilində hecanın düşməsi nəticəsində danışiq dilində nəqli keçmiş (perfekt) mənasında yeni forma meydana gəlmişdir ki, bu forma ədəbi dilə də keçmişdir; məs.: *alamök* < alan-ım yok, *bilemök* < bilen-im yok [Дмитриев, "Вст.", 285]; türkcə: *nerde* < ne yerde.

Türk dialektlərində heca düşümünə: *oturuz*, *götürüz*, *ettiriz*, *getirler* [Korkmaz, 82] və s. kimi sözləri misal götürmək olar.

Dialektlərdəki bir sıra söz və formalar heca düşümü nəticəsində meydana gəlmişdir. Bunu qədim türk dilləri materialı sübut edir. Alman türkoloqu A.Qabenin verdiyi məlumatlara əsasən uyğurcada işlənən: *sürçi* "rəngsaz" < sürüçi, *otaçy* "həkim" < otadaçy, *ərəkən* "olurkən" < *ərürkən* -dən heca düşümü nəticəsində əmələ gəlmişdir [Рясянен, 46]. Dilimizdə işlənən *-dir*, *-dir*, *-dur*, *-dür* şəkilçiləri vaxtı ilə *turur* felindən, dialektlərimizdə *aladu* şəklində işlənən indiki zaman şəklində *ala turur* mürəkəb felində heca düşümü nəticəsində meydana gəlmişdir.

SAMİTLƏR

Dialekt və şivələrimizdə də ədəbi dildə rast gəldiyimiz samitlər işlənərkəndir. Lakin dialekt və şivələrimizdə elə samitlərə də təsadüf edirik ki, bunlar yalnız müəyyən dialekt və şivələrə aid olur.

Dialekt və şivələrimizdə işlənən samitləri: 1) deyiliş yerlərinə görə; 2) deyiliş üsullarına görə; 3) sədanın iştirakına görə üç yerə ayırmaq olar.

1. Deyiliş yerlərinə görə:
 - a) boğaz: *h*;
 - b) dilarxası: *k̄*, *q* (*q*), *x*, *ğ*, *n*;
 - c) dilortası *k̄* (*k̄*), *g*, *y*, *x'*;
 - ç) dilönü: 1. damaq-diş: *ş*, *j*, *ç* (*ç*), *c*, *ts* (*y*), *r*; 2. diş: *t* (*t*), *d* (*d*), *d̄z*, *z*, *l*, *n*; 3. dişarası: *z̄*;
 - d) diş və dodaq: *f*, *v*;
 - e) qoşa dodaq: *p* (*p*), *b* (*b*), *m*.
2. Deyiliş üsullarına görə:
 - a) küylülər: 1. partlayanlar: *k̄*, *q* (*q*), *k* (*k*), *g*, *t* (*t*), *d* (*d*), *p* (*p*); *b* (*b*);
 2. sürtünənlər: *h*, *x*, *x'*, *ğ*, *y*, *ş*, *j*, *s*, *z*, *z̄*, *f*, *v*; 3. qovuşuq: *ç* (*ç*), *c*, *ts* (*y*), *d̄z*.
 - b) sonorlular: 1. süzgün: *r*, *l*; 2. burun: *n*, *n*, *m*.
3. Sədanın iştirakına görə:
 - a) karlar: *h*, *k̄*, *x*, *x'*, *k* (*k*), *ç* (*ç*), *t* (*t*), *ts* (*y*), *ş*, *s*, *f*;
 - b) cingiltirililər: *q* (*q*), *ğ*, *n*, *g*, *y*, *j*, *c*, *r*, *d* (*d*), *d̄z*, *z*, *z̄*, *l*, *n*, *v*, *b* (*b*), *m*.

DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİMİZƏ XAS OLAN K̄, X', N, TS(U), Z̄, D̄Z SAMİTLƏRİ

k̄ – dilarxası partlayan kar səsidir. Bu səs əsas etibarlı ilə alınma sözlərdə (rus dilindən) təsadüf olunur; məs.: *kəperativ*, *kəomunist*, *traktor*, *bulku*, *akuşqa* və s.

Məlum olduğu üzrə, *k̄* səsi Azərbaycan dilinə xas olmayan və onu başqa türk dillərindən ayıran cəhətlərdən biri kimi göstərilir. Türk dillərinin çoxunda işlənərkəndə olan *k̄* səsinə azərbaycancada *q* və ya *x* səsləri uyğun gəlir. Lakin buna baxmayaraq, bəzən dialekt və şivələrimizdə *k̄* səsinə rast gəlirik. Bu cəhətdən Zaqatala-Qax şivəsi daha seçilməkdədir. Bu şivələrdə *k̄* səsi çox vaxt *k* səsi yerində özünü göstərir; məs.: *kəmak* < kömək, *kəor* < kor, *kəupa* < küpə, *kəbin* < kəbin, *kəğız*, *okuz*, *yeke*, *zupak*, *inak* və s.

Qərb dialekt və şivələrində *k̄* səsinə söz əvvəlində qapalı arxasra saitlərdən (*ı*, *u*) əvvəl bir neçə sözdə təsadüf edilmişdir; məs.: *kış*, *kifil*, *kuş*, *kuçə*.

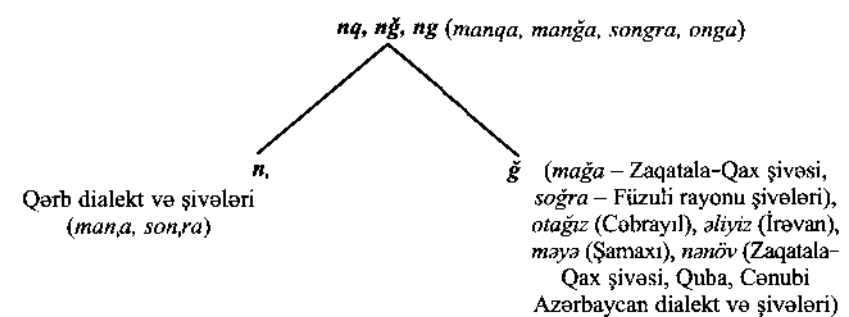
x' (ih) – dilortası sürtünən kar səsidir. Bu səsə şərq dialekt və şivələrindən başqa, yerdə qalan bütün dialekt və şivələrimizdə rast gəlirik.

x' səsi çoxhecalı sözlərin axırında önsıra saitlərindən sonra özünü göstərir; məs.: *kəhlix'*, *çörəx'*, *inəx'*, *kirpix'* (Şə., Qaz., Qar., G., Nax., Ord., Şər., Cul., Şah.).

Çoxhecalı sözlərin axırında olan *x'* səsi iki sait arasında *y* səsine, samit qarşısında isə *h* səsine keçir; məs.: *kəhlix'* – kəhliyə, kəhliyi, kəhlihdə, *inəx'* – inəyə, inəyi, inəhdə və s.

n – dilarxası sonorlu cingiltili səsdür. Bu səsə sağır “nun”, ya da velyar *n* deyilir. *n*, səsi dilin arxa tərəfinin arxa damağa yaxınlaşması ilə deyilir.

Bildiyimiz üzrə, *n*, səsinin qədim şəkl qovuşuq *nq*, *nğ*, *ng* olmuşdur ki, bunu türk dillərinə aid qədim abidələrdə, klassiklərimizdə və dialektlərimizdə görə bilərik. M.Kaşğaridə: *tanğa* [I, 20–16], *sanğa* [I, 391–18], *songük* “son” [III, 107–19], *tengri* “tanrı” [I, 53–2], *tengiz* [II, 45–27], A.Bakıxanovda: *onga* – ...Ağanın vəsfindən bəyan etməkdən mədər mehribanın dəxi *onga* təəşşüq yetiri ola [A.Bakıxanov, “Kitabi-Əsgəriyyə”], M.F.Axundovda: *yengicə* – ...əhli İrən hələ *yengicə* iməkləmək başlayır; *yengi* dünya [M.F.Axundov, “Əsərləri”, III cild, səh. 164]; *songra*–neçə vaxtdan *songra*... [Kazım bəy, “Dərbəndnamə”, səh. 248], *sonqra* (Q.), *donquz* (Muğ., Şə.), *donqar* < donar (Şə.) və s. Daha sonralar qovuşuq *n* səsi get-gedə öz hissələrinə parçalanmış, bir qrup dialektlərdə bu səsin *n* ünsürünə, başqa bir qrup dialektlərdə isə *q*, *ğ*, *g* ünsürünə üstünlük verilmişdir. *ğ* səsinin yumşalması nəticəsində onun yerində bəzi dialekt və şivələrdə *y* səsi meydana gəlmiş, bəzi dialekt və şivələrdə də *ğ* səsi *v* səsi ilə əvəzlənmişdir. Bu prosesi belə təsvir etmək olar.

n, səsi indiki halda ədəbi dil və bir sıra dialektlərimizdə işlənmədiyi kimi, bəzi dialektlərimizdə canlı şəkildə, bəzilərinə də onun izləri nəzərə çarpır. Buna görə də *n*, səsinin işlənilib-ışlənməməsini

nəzərə aldıqda Azərbaycan dialekt və şivələrini üç qrupa bölmək olar. Birinci qrupa şərq dialekt və şivələri daxildir ki, burada *n*, səsi işlənmir. İkinci qrupa qərb dialekt və şivələri daxildir ki, burada *n*, səsi geniş şəkildə işlənməkdədir. Burada *n*, səsi həm söz köklərində, həm də şəkilçilərdə (yiyəlik və yönlük hal, II şəxs mənsubiyyət və xəbərlilik şəkilçilərində) özünü göstərməkdədir; məs.: *ön,lüx'*, *tən,əx'*, *son,ra*, *son,*, *an,arı*, *yerin,*, *sənin,*, *man,a*, *san,a*, *gedin,*, *görsən,iz* və s. Üçüncü qrupa Şəki, Zaqatala-Qax, Naxçıvan, Ordubad dialekt və şivələri daxildir ki, burada *n*, səsi tədriclə çıxaraq, öz burun xüsusiyyətini özündən əvvəl və sonrakı saite vermişdir.

Hər üç qrup dialekt və şivələrdə *n*, səsinin vəziyyətini (eyni sözdə və eyni qrammatik formada) göstərmək üçün aşağıdakı müqayisəni nəzərdən keçirək:

Bakı	Qazax	Şəki
<i>dōar</i>	<i>don,ar</i>	<i>doār</i>
<i>mənə</i>	<i>man,a</i>	<i>maā</i>
<i>əlūi</i>	<i>əlin,i</i>	<i>əlū</i>
<i>alduz</i>	<i>aldın,ız</i>	<i>aldūz</i>

ts – dilönü qovuşuq kar səsdür. *ts* səsine dialekt və şivələrimizdə az və ya çox dərəcədə təsadüf edilir. *ts* səsi ədəbi dil, dialekt və şivələrdə söz əvvəlində işlənən *ç* səsine uyğun gəlir; məs.: *tsay* < çay, *tsox* < çox, *tsöp* < çöp, *tsul* < çul, *tsırax* < çıraç, *tsıxır* < çıxır, *tsəltix'* < çəltik, *tsəmənrix'* < çəmənlilik, *tsimirix'* < çimirik və s.

Müasir türk ədəbi dillərində *ts* səsine təsadüf edilməyə də, bu dillərin dialektlərində özünü göstərməkdədir.

Müasir tatar dilinin mişar və түmen dialektlərində *ts* səsi geniş surətdə yayılmışdır. Burada da *ts* səsi *ç* səsine uyğun gəlir; məs.: *tsalqı* “dəryaz”, *kamtsı*, *tsoyın* “çuğun”, *pıtsax*, *tsəts* “saç”, *tsəyneç* “çaynıç”, *tsəbən* “milçək”, *tsülmək* [Шакирова, 115]; *batsa* “bacanaq”, *tsarıç* “çarıç”, *kötsek* “küçük”, *palatsıç* “balacıç”, *tsətsimama* “nənə”, *pıtsəm* < peçat, *tsumatın* < çemodan [Тумашева, 163].

z – dişarası sürtünən cingiltili səsdür. Tədqiq olunan Azərbaycan dili dialekt və şivələrində *z* səsine hələlik Qazax dialektində təsadüf edilmişdir. *z* səsi öz tələffüzünə görə ərəbcə *z* (zal) səsine uyğun gəlir. Qazax dialektində bu səs çoxhecalı sözlərin ortasında, iki sait arasında

və təkhecalı sözlərin sonunda işlənir; məs.: *əzəli* < *əzəli*, *əzildi* < *əzildi*, *kezər*, *az*, *öz*, *buz* və s.

Müasir türk dillərində bu səsi özündə əks etdirən başqırd və türkmən dilləridir. Türkmən dilində *z* səsi ədəbi dildə özünə yer qazanmış və əlifbada adı *z* hərfi ilə göstərilmişə də, başqırd dilində *z* səsi əlifbada verilmiş və *z* işarəsi ilə qeyd olunmuşdur. Başqırd dilində köklərin axırındakı *z* (*z̄*) səsinə başqa türk dillərində adı *z* səsi uyğun gəlir.

Başqırd dili	Azərbaycan dili
<i>kız</i>	<i>qız</i>
<i>kaz</i>	<i>qaz</i>
<i>biz</i>	<i>biz</i>
<i>hiz</i>	<i>siz</i>
<i>miz</i>	<i>diz</i>
<i>moz</i>	<i>duz</i>
<i>ozon</i>	<i>uzun</i>

[Дмитриев, "Баш.", 25]

Qədim vaxtlarda belə türk dillərində *z* səsinin olduğunu M.Kaşğari qeyd etmişdir. O, "Divani-luğat it-türk" adlı əsərində bu səsin hansı qəbilələrdə işləndiyi və dəyişildiyi haqda belə məlumat verir: "Yağma, toxsi, kışçak, yabaku, tatar, kau, comul və oğuzlar bir-birinə uyğun olaraq *z* (*z̄*) hərfini hər zaman *y* (*ȳ*)-yə çevirirlər və heç bir zaman *z* (*z̄*)-li söyləməzlər. "Qayınağacı"na bunlardan başqası "kazinq", bunlar "kayinq" deyirlər. Türklərin "qohum" və "qayın" mənasında işlətdikləri *kazın* kəlməsini bunlar *kayın* deyər söylərlər. Bunun kimi cigillər və başqa türklərə görə *z* olaraq söylənən bu hərfi rus və Rum ölkələrinə qədər uzanan bulqar, suvar, yemak, kışçax boyları daima *z̄*-*z̄* olaraq söylərlər. O biri türklər "ayağ"ı *azak*, bunlar *azak* deyirlər. Cigil türkləri "karın doydı" ifadəsini "karın tozdı" deyirlər. Sözü qısası, cigil dilində bulunan *z* hərfi Rum diyarına qədər olan yağma, toxsi, oğuz boyları ilə argulardan bir qisminin dilində – Çinə doğru bütün boylarda *ȳ* – *y* olur. Kışçaklarda və onlara uyanlarda – Rum ölkəsinə doğru enimiz *z̄* – *z̄* hərfi "z – z̄" olur" [MK, 1, 32].

dz̄ – dilönü və qovuşuq cingiltili sədir. Bu səs bəzən Qazax, Naxçıvan dialektlərində, ayrım, İsmayılı və Cəbrayıl şivələrində *c* səsinin yerində müşahidə edilmişdir; məs.: *gələdzəm*, *dzorab*, *uđza* < *uca*, *badzi* < *bacı*, *badza* < *bacı* və s.

K^c, Ç^c, T^c, P^c SƏSLƏRİ HAQQINDA

Nəfəsli *k*, *ç*, *t*, *p* səsləri ayrıca fonem kimi deyil, əsas fonemlərin variantları kimi özlərini göstərir. Nəfəsli *k*, *ç*, *t*, *p* səslərinə bütün dialekt və şivələrimizdə rast gəlmək mümkündür. Prof. N.İ.Aşmarin ilk dəfə olaraq Şəki dialekti materialı əsasında Azərbaycan dialektlərində nəfəsli *k*, *ç*, *t*, *p* səslərinin olduğunu qeyd etmişdir. Prof. N.İ.Aşmarinə görə Şəki dialektində bu səslər sözün hər yerində işlənir. Lakin tədqiq olunan başqa dialekt və şivələrimizin materialları göstərir ki, nəfəsli *k*, *ç*, *t*, *p* səsləri çox vaxt təkhecalı sözlərin axırında özünü göstərir; məs.: *tik^c*, *t^c*, *kök^c*, *aç^c*, *iç^c*, *uç^c*, *üç^c*, *ot^c*, *it^c*, *süf^c*, *top^c*, *ip^c*, *küp^c* və s.

Nəfəsli *k*, *ç*, *t*, *p* səsləri yalnız dialektlərdə deyil, eyni zamanda şifahi ədəbi dildə də özünü göstərir. Dialektoloji əsərlərin çapını gecikdirməmək üçün dialektoloji materiallarda hər dəfə bunların işarələrini göstərməyə ehtiyac yoxdur. Nəfəsli *p* və *t* səslərinə tuva dilində də rast gəlmək mümkündür; məs.: *p^car* "pələng", *p^cat* "pis", *p^caş* "çuğun kasa", *t^caraa* "darı", *t^cal* "söyüd", *t^cus* "ayrı", *t^cen* "təp" [Пальмбах, Исхаков, 254].

SAMİTLƏRİN ƏVƏZLƏNMƏSİ

Dialekt və şivələrimizin xüsusiyyətlərini əks etdirən hadisələrdən biri də samitlərin əvəzlənməsidir. Samitlərin əvəzlənməsi nəticəsində bir sıra hadisələr baş verir ki, bunların başlıcaları ya qarlaşma, ya da cingiltişmədir. Samitlərin əvəzlənməsi hadisəsinə həm söz əvvəlində, həm söz ortasında, həm də söz sonunda rast gəlirik.

1. Söz əvvəlində

b > p. *b* səsinin *p* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinə az-çox dərəcədə bütün dialekt və şivələrimizdə rast gəlmək mümkündür. Lakin qərb, cənub və qismən şimal dialekt və şivələrində şərq dialekt və şivələrindən fərqli olaraq söz əvvəlində *p* səsinə daha çox üstünlük verilir. Bu hadisəyə çox vaxt qapalı qısa saitlərdən əvvəl təsadüf edilir.

p̄ıtax // *p̄ıtax* (Nax., Ord., Şər., Şah.) // *p̄ıtax* (Qaz., G., Qar., Z., Qax), *p̄ıçax* // *p̄ıçax* (Nax., Ord., Şər., Şah., Z., Qax) // *p̄ıçax* (Qaz., G.,

Qar., Muğ.), *pıxov* (Nax.) // *pıxoy* (Qaz., G., Qar.), *pütün, piçin* (Nax., Ord., Şər., Şah., Qaz., G., Qar., Muğ.), *pişqi* (Qaz., G., Qar.), // *pişxi* (Z., Qax), *pişca* (Qaz., G., Qar.), *pıxara* (Z., Qax), // *pıxarı* (Qaz., G., Qar.) // *pişari* (Muğ.), *pişmax* (Qaz., G., Qar., Nax., Şər., Şah.) // *pişmax* (Ord., Z., Qax) // *pişmeg* (B.-İçş.), *pükmax* (Qaz., G., Qar., Şər.), *pitki* (Qaz.), *pişix'* (Qaz., G., Qar.), *pirqədir* (Nax., Şər., Qaz.), *pürkü* (Nax.-Q.), *piçanax* (Qaz.), *pələkən* (Ağs.-Pir.) < Balakən, *potulkə* (Muğ.).

Qeyd ediləcək cəhətlərdən biri də budur ki, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində də *a* səmindən əvvəl *b > p* hadisəsi müşahidə edilmişdir; məs.: *palta* (Sal.), *paja* (Tov.-D. Qır., A. Ayb.), *palaja* (Şəm.).

b səsinin *p* səsi ilə əvəzlənməsi türk dillərində də yayılmış hadisələrdən sayılır. Bu hadisəyə çuvaş və xakas dillərində daha tez-tez rast gəlmək mümkündür; məs.: çuvaşçada: *pus* “baş”, *puçla* “başlamaq”, *për* “bir” [ПЧ сл., 111, 347, 391]; xakascada: *palam* “balam”, *palıxçı* “balıqçı”, *pir* “bir”, *piçax*, *paltı* “balta”, *pas* “baş” [Баскаков, Инкижекова, 355-375].

Bundan əlavə, *b > p* hadisəsini tatar dilində: *piçən*, *piçax*, *piçki*, *pişkən* [Дмитриев, “Баш.”, 30]; türkmən dilində: *palta*, *posa* “busə”, *pudak*, *piçak* [TP cəz., 231, 238, 240]; türk ədəbi dilində: *parmak*, *pazar*, *pekmez*, *pişmek*, *pire* sözlərində də görmək mümkündür.

b > p hadisəsi türk dialektlərində də geniş yayılmışdır; məs.: *pir*, *pitirmek*, *ptün*, *pu*, *pucah*, *puna*, *punnar*, *purda*, *putah*, *piütün* [Caferoğlu, “ST”, 258], *piçak*, *pölmek*, *paca*, *pölük* [Gaz. I, 22].

b səsi yerində *p* səsinin işlənməsini müasir Azərbaycan dili ilə “Divani-luğat it-türk”də *p* səsi ilə başlanan sözləri müqayisə etdikdə də görə bilirik; məs.: *pars* “bars” [I, 344-19], *pekmes* [I, 440-21], *pişiq* “bişmiş” [I, 372-22].

p > b. *p* səsinin *b* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi alınma sözlərə aid olub, əsasən Qazax dialektində özünü göstərir.

bol, *bilan* < *plan*, *braqurul*, *buravuz* < *paravoz*, *biç* (Ağs.-Xıl.) < *peç*, *baldon* // *baldun* (Qaz.), // *balton* (Qax-İ.Su), *badron* (Qaz., Qar., Nax.), *bamador* (Ağs.-Qır., Pir.) // *bamadur* (Qar., Z.-Qım.) // *bamüdur* (Z.-Zər.).

b > m. *b* səsinin *m* səsi ilə əvəzlənməsi bir o qədər yayılmış hadisələrdən sayılır. Bu hadisəyə bütün dialekt və şivələrimizdə *bu* işarə əvəzliyinin hallanmasında rast gəlirik. Belə ki, *bu* işarə əvəzliyində *b* səsi adlıq haldan başqa bütün hallarda *m* səsi ilə əvəz olunur; məs.: *munun* // *minin*, *muna* // *mına*, *munu* // *minı*, *munda* // *mında*, *mundan* // *mından*.

Bundan əlavə, bəzi dialekt və şivələrimizdə bir sıra sözlərdə də *b > m* hadisəsini görə bilirik; məs.: *miz* < *biz* (Nax.-Qd.; Şər.-Yen.), *xoruz manı* < *banı*, *manladı* (Qaz.), *mahanə* (Qaz.-A.Əsk.), *mahna* (B.) < *bəhanə*, *mənığ*, *muxara*, *mənəğşə*, *moyun* (Gədəbəy).

Türk dillərində *b > m* hadisəsi əsasən qıpçaq tipli dillərə aiddir. Qazax dilində: *meyram* “bayram”, *moyın* “boyun”, *mıy* “beyin”, *müyiz* “buynuz”, *müz* “buz”, *münda* “burada” [KO cəz., 239-248]; noqay dilində: *maşmak* “başmaq”, *moyın*, *muyuz* “buynuz”, *mına*, *mında* [Баскаков, “Hor.”, 255].

b səsinin *m* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinə türk dillərinə aid qədim abidələrdə də rast gəlirik. M.Kaşğaridə: *meng(i)z* “bəniz” [I, 60-5], *miz* “biz” [I, 327-14], *müngüz* “buynuz” [I, 504-4]; Əbu-Həyyanda: *maniz*, *mənzədi* “bənzedi”, *miz* “biz”, *munda*, *muyuz* “buynuz” [Abu-Hayyân, 58-59].

f > p. *f* səsinin *p* səsi ilə əvəzlənməsi az təsadüf edilən hadisələrdəndir. Bu hadisə əsasən Zaqatala-Qax şivəsində alınma sözlərdə özünü göstərir. *pərə*, *paytun*, *pundux*, *pəhlə*, *pənər*, *pikir*, *Patma*, *pəsəli* (Z., Qax), *pavvara*, *Pürüzə*, *pılan* < *filan*, *pirğun* // *pürğun*, *pələk* < *fələk* (Muğ.).

Türk dillərinin bir çoxunda da *f > p* hadisəsi alınma sözlərdə müşahidə edilmişdir. Türkmən dilində: *parx*, *pakir*, *pal*, *peyda*, *panus*, *pikir*, *pil* [TP cəz., 231-237]; uyuğ dilində: *pələk*, *pukara*, *panus*, *palan* < *filan* [Малов, “Уйг.”, 174-175], *payta*, *təptər*, *perma* [Тумашева, 164].

f > p hadisəsinə türk dialektlərində də təsadüf olunur; məs.: *payton*, *pirtına*, *pitne* < *fitne* [Caferoğlu, “DT”, 272].

f > h. *f* səsinin *h* səsi ilə əvəzlənməsinə ancaq Şamaxı rayonunun Quşçu kənd şivəsində təsadüf edilmişdir; məs.: *haytun* < *fayton*, *hərə* < *fərə*, *hindix* < *findıq*, *hənar* < *fanar*, *Hatma* < *Fatma*.

d > t. *d* səsinin *t* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinə az-çox dərəcədə bütün dialekt və şivələrimizdə rast gəlmək mümkündür.

tiş (Qaz., Muğ., B., Ş., Q.), *tükan* (B., Ş., Q., Muğ., Qar., G., Z., Ord., Nax.) // *tükən* (Qaz.), *tişi* (Qaz., Muğ.), *tustax* (Qaz.) // *tussağ* (Muğ.), *tüşman* (Muğ.) // *tüşman* (Qaz.), *tüşdüx* (Qaz., Qar., G., Şər.), *tix* (Qaz.), *tüfar* // *tüfar* (Qar., G., Ord., Şər., Z.) // *tuxar* (Tov.-D. Qır.), *tühar* (Şər.-Max.), *tüşbəre* (B., Ş., Q.) // *turşbəre* // *turşipərə*, *tüşərgə* (Muğ.), *tevşan* “dovşan”, *tik*, *tişqarı*, *tuş*, *turur* (Z.).

d > t hadisəsi əsasən qıpçaq tipli türk dillərində öz əksini tapmışdır.

Qazaxcada	Qırğızcada	Tatarcada	Azərbaycancada
<i>tis</i>	<i>tiş</i>	<i>teş</i>	<i>diş</i>
<i>tau</i>	<i>too</i>	<i>tau</i>	<i>dağ</i>
<i>til</i>	<i>til</i>	<i>tel</i>	<i>dil</i>
<i>tas</i>	<i>taş</i>	<i>taş</i>	<i>daş</i>
<i>tize</i>	<i>tez</i>	<i>tez</i>	<i>diz</i>
<i>tüsü</i>	<i>toşuu</i>	<i>töşü</i>	<i>düşmək</i>

d > t hadisəsi türk dialektlərində də özünü göstərməkdədir; məs.: *taha*, *tellal*, *tevre* < devre, *tikanci* < dukkanci, *tiş*, *tolu*, *tohdor*, *tüşünmek* [Caferoğlu, “ST”, 263-266].

d səsinin *t* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi nəinki müasir türk dillərində, hətta türk dillərinə aid qədim abidələrdə də geniş yayılmışdır. M.Kaşğarının “Divani-lügat it-türk” adlı əsərində *d* səsi ilə başlayan yalnız 18 söz vardır, qalanları isə *t* səsi ilə başlanır. Nümunə üçün aşağıdakıları göstərmək olar:

tilek [I, 412-10], *tirek* [I, 387-4], *tiriğ* “diri” [I, 14-21], *tişle* [III, 294-15], *tiz* “düzmək”, *toğ* [II, 14-22] < doğmaq, *töşek* [I, 387-19], *tul* [I, 468-19], *tüşdi* [I, 320-3], *tüzdi* [II, 9-1]; İbnü-Mühənnada: *tēniz*, *tiri* “dəri”, *tirik* “diri”, *tiş*, *tişi*, *tive* “dəvə”, *tizmek* “düzmək”, *toğmak* “doğmaq”, *töşek*, *tul*, *tuz* və s. [İbnü-Mühənnâ, 71-77].

t > d. *t* səsinin *d* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində az hallarda özünü göstərir. Bu hadisəyə bir neçə sözdə əsasən Qazax dialektində təsadüf edilmişdir.

dər < *tər*, *dərriyif*, *düsdü* (Qaz.), *dərbənməx* (Nax.-Cəh.), *dərbəşmir* (Nax.-Qd.).

t > d hadisəsi türk dillərində də zəif şəkildə özünü göstərir. Türk-mən dilində bu hadisəyə bir neçə sözdə təsadüf edilmişdir; məs.: *der* “tər”, *dökmek* “tökmək”, *döretme* “törəmə”, *duş gelmek* “tuş gəlmək” [TP cəz., 123, 130, 131, 133].

Türk dialektlərində də *t* səsinin *d* səsi ilə əvəzlənməsi müşahidə edilir; məs.: *dakmak*, *dahım* < takım, *dapmak*, *depe*, *dilki* < tilki, *dok* < tok [Gaz. I, 60].

d > ç. *d* səsinin *ç* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinə bu vaxtadək təqdim olunan Azərbaycan dialektləri arasında hələlik Qazax dialektində təsadüf edilmişdir. Bu hadisə bir neçə sözdə qapalı saitlərdən əvvəl müşahidə edilmişdir.

çiş, *çişi*, *çüş* (*çüşörəm*, *çüşör*, *çüşmör*), *çüşman* // *çuşman*, *çişdəmə*, *çüşüx*, *çüşkün*.

Bu hadisəyə türk dillərində də son dərəcə az təsadüf edilir. Müasir türk dillərində *d > ç* hadisəsinə özündə canlı surətdə saxlayan uyğur dilidir; məs.: *çiş*, *çüşmək*, *çişi* [PYİ cl., 411, 807, 1138].

s > z. *s* səsinin *z* səsi ilə əvəzlənməsi dialekt və şivələrimizdə az təsadüf edilən hadisələrdəndir. Bu hadisə əsasən Qazax dialektində bir neçə sözdə müşahidə edilmişdir.

zifdə < *sifdə* (Tov.-A. Quş.), *ziyah* < *siyah* (Qaz.-Əzb.), *zoncuxlu-yurdu* (Bor.-Qaç.) < *soncuxlayırdı*, *zığırçın* (Cul., Şər.) < *sığırçın*, *zavax* < *sabah*, *zancı* < *sancı*, *zəvət* (Gədəbəy) < *səbət*.

s > z hadisəsi türk dialektlərində daha qabarıq şəkildə özünü göstərməkdədir. Burada *s > z* hadisəsi əsasən alınma sözlərə aiddir; məs.: *zabah* < *sabah*, *zabahlayın* < *sabahlayın*, *zəip* < *sahib*, *zanmak* < *sanmaq*, *zəfil* < *sefil* [Caferoğlu, “AT”, 267-268], *zumbül* < *sümbül*, *zarraf* < *sarraf*, *zəvda* < *sevda*, *zaban* < *saban*, *zini* < *sini*, *zohra* < *söfə* [Korkmaz, 59].

s > ş. *s* səsinin *ş* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinə hələlik Qazax dialektində bir neçə sözdə təsadüf edilmişdir. Bu hadisə *a* səsinəndən əvvəl və tərkibində *j*, *c* səsləri olan sözlərdə özünü göstərir; məs.: *şaj* (Qaz.-İ.Şıx.), *şancı* (Qaz.-Dəm.).

Türk dillərində *s > ş* hadisəsi qazax dilində daha aydın gözə çarpır; məs.: *şanşu* “sancı”, *şaş* < *saç*. Türk dialektlərində də *s > ş* hadisəsi bir neçə sözdə qeyd olunmuşdur; məs.: *şamsin* < *samsın*, *şinnən* “sənnən”, *şən* < *sen* [Korkmaz, 63].

k > ç, *g > c*. *k* səsinin *ç* səsi ilə və *g* səsinin də *c* səsi ilə əvəzlənməsi hadisələri əsasən Naxçıvan dialekt və şivələrinə aiddir. Lakin Şamaxı, Qazax dialektlərində və İsmayılı şivəsində də *k > ç* hadisəsinə təsadüf edilmişdir.

çəçic, *çüçə*, *çarton*, *çömək*, *Çazım*, *çişi*, *çörpü*, *çövşən*, *çəçi*, *çöhnə*, *çirpix*, *çülfət*, *çöynəx*, *çamança*, *çələyağı*, *çasıp*. *Cəncə*, *cedir*, *cövərir*, *cümüş*, *cöy*, *Cüllübayım*, *cavalı*, *ciyəv*, *cülür*, *cöstər*, *cülə-cülə*, *cem* (Nax.), *çim* < *kim*, *çal* < *kəl*, *cal*, *cül*, *çəçək* < *keçək*, *cəldi*, *çiçik* < *kiçik* (Ş., İsm.), *çəşdi*, *çəçən*, *çüləx* (Qaz.-B. Şıx.), *cümüş*, *cüllə*, *cilas* (Nax., Qaz.-İ. Şıx.), *cilanar* (Qaz.-B. Şıx.) // *cülənar* (Nax.), *cün*, *cülistan* (Qaz.-İ. Şıx.).

k > ç, *g > c* hadisələrinə türk dillərində nadir hallarda rast gəlmək mümkündür. Şərqi Türküstan materiallarında (Jarring Gunnar. Materials to the knowledge of Eastern Turki, I-II, Lund Leipzig, 1946 und 1948); *k > ç* hadisəsi ilə bağlı olaraq *çir* “kir”, *çim* “kim”, *çidelmej* “kit”, *çirej* “kireyim”, *uçra* “ugra” kimi misallara rast gəlik [Korkmaz, 64].

k > ç, g > c hadisələri türk dilinin şimal-şərq, xüsusən Ərzurum dialektlərində daha geniş yayılmışdır; məs.: *çar* < kar, *çeçe* < keçe, *çəşmek*, *çevran* < karvan, *çişi* < kişi, *çöpek*, *çöy* < köy, *çetirdi*, *cünde*, *celdi*, *cötiir*, *cəndi cəndine*, *cücüm*, *catibi*, *çim*, *cirdi* [Caferoğlu, "DT", 183-187, 238-240].

ç > k, c > g. ç səsinin **k** səsi ilə və **c** səsinin **g** səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi bu vaxtadək tədqiq olunan dialekt və şivələrimizdə yalnız Naxçıvan rayonunun Nəhrəm və Ordubad rayonunun Əylis kəndində müşahidə edilmişdir.

kay < çay, *komax* < çomax, *kaynik* < çaynik, *kəkirdi* < çəkirdi, *kuxa* < çuxa, *koban* < çoban, *kəkəçax'* < çəkəçək, *gan* < can, *kəkürtkə* < çəyirtgə, *kəməñ* < çəməñ, *güt* < cüt, *gügə* < cücə.

ç > k, c > g hadisələrinin türk ədəbi dillərində olması haqda türko-loji ədəbiyyatda məlumata rast gəlmək çətinidir. Türk dialektlərində bu hadisə Qaziantep dialektində iki sözdə qeyd olunmuşdur: *kablak* < çablak "çılpaq", *kekiç* < çekiç [Gaz. I, 23-24].

k > g. **k** səsinin **g** səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi, ümumiyyətlə, cənub dialekt və şivələrinə aiddir. Bu hadisəyə bir neçə sözdə qapalı **e, ü** saitlərindən və bəzən də açıq **o** səsinə əvvəl təsadüf edilir.

geçi, *geçmiş*, *geşdi*, *geşniş*, *gobud* (Nax., Ord., Cul., Şər., Şah.).

k > g hadisəsini daha qabarıq şəkildə əks etdirən türk ədəbi dili və onun dialektləridir; məs.: türk ədəbi dilində: *geçen*, *geçid*, *gibi*, *göç*, *göçəbe*, *gölge*, *gömlək* [TP сл., 202-203]; türk dialektlərində: *geçi*, *gəndi*, *gişi*, *gemik*, *güccük* < küçük [Gaz. I, 41].

g > q. **g** səsinin **q** səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinə Zaqatala-Qax və ayrım şivələrində təsadüf edilmişdir. Bu hadisəyə istər önsıra və istərsə də arxasıra saitlərindən əvvəl rast gəlmək olur.

qun/qün < gün, *qömqöq*, *qördi*, *qözüm*, *qomuş* (Z.), *qəlin* < gəlin, *qözəl*, *qül*, *qöy* (Gəd.).

Türk dillərində belə bir xüsusiyyəti qumuq dilində daha aydın görmək olar; *qui*, *qeçe*, *qelin*, *qerek*, *qet*, *qeme* "gəmi", *qoz* "göz", *quç* "güc", *qok* "göy" [Дмитриев, "Кум.", 15].

Türk dialektlərində **g > q** hadisəsi ən çox Anadolunun şimal-şərq dialektlərində (Kastamonu, Çorum, Amasya, Çankırı) özünü göstərir; məs.: *qol* < göl, *qolge* < gölge, *qondermek*, *qönül*, *qok*, *qormek*, *qoster-mek*, *qoz* < göz, *qul* < gül, *qulmek*, *qumus*, *qun* [Caferoğlu, "AT", 226-228].

k > q. **k** səsinin **q** səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinə bir neçə sözdə Naxçıvan və Qazax dialektlərində təsadüf edilmişdir. Lakin söz başında

k səsi əvəzinə **q** səsinə işlətməkdə bu dialektlər arasında fərqlər vardır. Belə ki, Naxçıvan dialektində **q** səsi önsıra qapalı saitlərdən əvvəl gəlsə, Qazax dialektində **q** səsi arxasıra qapalı saitlərdən əvvəl gəlir.

quçə (Naxş.), *qişi* (Nax.-Q.), *quçə* (Tov.-Alk., Qov.), *quçix* (Qaz.-A.Əsk.), *qunc* < künc (Qaz.).

k > q hadisəsini Azərbaycan dili ilə türkmən və qumuq dillərini müqayisə etdikdə görə bilirik. Belə ki, azərbaycandakı **k** səsinə türkmən və qumuq dillərində bəzən **q** səsi uyğun gəlir; məs.: *qəçen*, *qəçi*, *qəçmiş*, *qəçirmək*, *qəçit*, *qəçmek*, *qöç* < köç, *qöçmək*, *quyş* < küz [TP сөз., 93, 104, 109], *qişi*, *qəçir*, *qesir* [Дмитриев, "Кум.", 15, 99].

k > k̄. **k** səsinin **k̄** səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinə Zaqatala-Qax və ayrım şivələrində təsadüf edilir; məs.: *kop*, *kol*, *kəp*, *kəmur*, *kək*, *koca*, *kəmil* (Z.), *küçə*, *kəşi*, *kəçid*, *kəçə*, *kum* (ayrım).

y > d. **y** səsinin **d** səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinə Qazax dialektində bir neçə sözdə qapalı dodaq saitindən (**u**) əvvəl təsadüf edilmişdir; məs.: *dumruş*, *dumru*.

y > d hadisəsinin bir sıra türk dillərində də olduğunu M.Rəsənen məlumat verir. Qaraqalpaq dilində: *dastuk* < jastuk, *dumalak* "yumru"; qazaxçada: *domalak*; türkcədə: *domal*; balkarca: *dulduz* < julduz [Ряснен, 163].

x > h. **x** səsinin **h** səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi Ordubad dialektinə aid xüsusiyyətlərdən sayılır. Lakin buna baxmayaraq, Cəbrayıl rayonunun Horovlu kənd şivəsində də bu hadisə müşahidə edilmişdir.

herman (Ord.) // *hurman* (Cəb.-Hor.), *horuz* (Ord., Cəb.-Hor.), *hərəx*, *hircun*, *hazal*, *heyir*, *heş* < хış, *Heyransa*, *Humar*, *həbər*, *həkəndaz*, *hərçəx* < хәрçəng, *hurda*, *hala*, *hurma*, *həkə* < хəkə, *həncəl*, *hurdala*, *hal* < xal, *həmir* (Ord.), *həndək* (Cəb.-Hor.).

x > h hadisəsini Azərbaycan dili ilə türk dilini müqayisə etdikdə də görmək mümkündür. Belə ki, Azərbaycan dilində söz əvvəlində gələn **x** səsinə türk dilində **h** səsi uyğun gəlir; məs.: *hal*, *hala*, *halk*, *harman*, *horoz*, *hoş*, *hurda*, *haber*, *hurma*, *hancer*, *hanım* [TP сл., 224-256].

h > x. **h** səsinin **x** səsi ilə əvəzlənməsi çox az hallarda təsadüf edilən hadisələrdəndir. Bu hadisə Şərur rayonunun Püsyən kənd şivəsində və Cəbrayıl rayonunun Horovlu kənd şivəsində bir neçə sözdə müşahidə edilmişdir.

xış < his (Şər.-P.), *xana* < hana, *xaçar* < haçar, *xamam*, *xanı* < hanı, *xasant* < hasand (Cəb.-Hor.).

m > n. *m* səsinin *n* səsi ilə əvəzlənməsi dialekt və şivələrimizdə bir o qədər yayılmış hadisə deyildir. Bu hadisəyə bir neçə alınma sözdə təsadüf edilir.

nübərəx // *nübarək* (Şər.) // *nübareg* (Muğ., B.), *nüşar* (Naxş., Şah.) // *nişar* (Nax.-Sır.), *neyvə* (Qaz.-B. Şıx.).

m > n hadisəsinə türk dialektlərində də rast gəlmək mümkündür; məs.: *nəgrifet* < mərifet, *nübarek* < mübarek, *nüsübet* < müsibet, *nektüp* < mektup [Caferoğlu, “DT”, 269-270; “AD”, 266].

n > m. *n* səsinin *m* səsi ilə əvəzlənməsi də az təsadüf edilən hadisələrdəndir; məs.: *müsrət* < nüsret (Muğ.), *məlvəki* (Qaz.-Çay.).

n > l *n* səsinin *l* səsi ilə əvəzlənməsi (substitusiya) az hallarda və çox vaxt alınma sözlərdə təsadüf edilən hadisələrdəndir.

lüə < *nüə* < *nəvə* (Qaz.-Q. Kəs., Çay.), *lütüca* < nəticə (Ağs.-Q.Kəs.) // *laticə* (Qaz.-Çay.), *lizam* (Ağs.-Köçv.), *ləlbəki* (Muğ.), *lişan*, *lamus*, *lamas* (Qax).

n > l hadisəsinə türk dialektlərində də rast gəlmək mümkündür; məs.: *lemse* “alman”, *leşder* < neşter, *letice* < netice [Caferoğlu, “ST”, 250-251; “AT”, 240].

2. Söz ortasında

b > v. *b* səsinin *v* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi əsasən qərb və şimal (qismən) dialekt və şivələrinə aid olub, iki sait və ya sait ilə sonor səs arasında özünü göstərir.

çovan, *arava* // *harava*, *qavırqa*, *avır*, *büvü*, *bava*, *zorva*, *xavar*, *qavır*, *yava*, *savah*, *savın*, *qurvağa*, *qurvan*, *ədəvli* (Qaz., G., Qar., Şə., Z.-Qax).

Lakin buna baxmayaraq, **b > v** hadisəsinə zəif də olsa, başqa dialekt və şivələrimizdə də rast gəlmək mümkündür; məs.: *davan*, *yava*, *Dərvənd*, *gəvə*, *Ərdəvil*, *qavliyət*, *Savravat*, *torva*, *alvalı*, *şavalıt* (Muğ.), *qavıx*, *çivan*, *şorva* (Cul.), *qavax*, *gəvə* (Şər.).

Özbək və uyğur dillərində də söz ortasında *b* səsi yerində *v* səsinin işlənməsini hər addımda görə bilirik; məs.: özbəkçədə: *tovok*, *buva*, *arava*, *kovok* “qabaq”, *turva* [PY сл., 51, 153, 366, 858, 883]; uyğurcada: *qovurğa*, *tavak*, *bova*, *xəvər*, *sovun* [PYñ сл., 63, 118, 242, 418, 603].

b > v hadisəsi türk dialektlərində də müşahidə edilir; məs.: *bava*, *gavağ*, *gaval*, *gavlaməğ*, *gavul* < kabul, *gıvle*, *həravə* < haraba, *helvir*, *savağ*, *savın*, *tavağ* [Caferoğlu, “ST”, 220, 235, 236, 245, 260, 264].

v > b. *v* səsinin *b* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi əsasən şərq dialekt və şivələrinə aiddir. Bu hadisəyə, əsasən alınma sözlərdə təsadüf edilir: *döbrüş*, *çarçuba*, *xəlbət* (B.), *qabal*, *Qəzbin*, *mirbari*, *Rəzban*, *abam* < avam, *tabakababı*, *çarbadar*, *heyba*, *şalbar* (Muğ.).

b > p. *b* səsinin *p* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi bir neçə sözdə Zaqatala-Qax və Muğan şivələrində müşahidə edilmişdir.

sopun (Qax-İ.Su), *kopit* (Qax-Qum.) < kobud, *koput* (Muğ.), *söhpət* (Qax-Alm.), *şorpa*, *həps* (Muğ.).

b > f. *b* səsinin *f* səsi ilə əvəzlənməsi bir o qədər yayılmış hadisə deyildir. Bu hadisəyə bir neçə alınma sözdə təsadüf edilmişdir; məs.: *kəlfətin*, *iftida* (Nax.), *kəfin* (Qaz.) < köbin.

p > f. *p* səsinin *f* səsi ilə əvəzlənməsi də az təsadüf edilən hadisələrdəndir. Bu hadisə əsasən Qazax dialektində bir neçə sözdə kar samitlərdən əvvəl müşahidə edilmişdir; məs.: *tafsırığım*, *şafka*, *əftik*.

p > f hadisəsinə tatar dilində və türkmən dilinin yomud dialektinin şimal şivəsində də rast gəlmək mümkündür; məs.: yomud dialektində: *qafi*, *orfa*, *qarfız* [Амансарыев, 8]; tatar dilində: *yafraq*, *tufrak*, *kerfək* < kirpik [Дмитриев, “Баш.”, 19]. Türk dialektlərində də **p > f** hadisəsi müşahidə edilmişdir; məs.: *yanfiri* < yanpıri, *sünefe* < sünepe [Gaz. I, 55].

f > p. *f* səsinin *p* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinə söz ortasında, əsasən Zaqatala-Qax şivəsində rast gəlirik.

külpat, *Qapqaz*, *Mustapa*, *səpər*, *qıpıl*, *həpdə*, *tüpəng*, *təlpun*, *sürpə* (Z., Qax), *kəpgir* (Muğ., Şah.), *tapōut* (Muğ.), *İspəndiyar* (Şah.).

Türk dillərinin bir çoxunda alınma sözlərdə **f > p** hadisəsi geniş yayılmışdır. Uyğur dilində: *həptə*, *səpər*, *dəptər* [PYñ сл., 654, 1063, 1267]; türkmən dilində: *depder*, *sıpat*, *tapavut*, *tüpen* < tüfəng, *xepde* [TP сөз., 123, 271, 277, 291, 313].

f > h. *f* səsinin *h* səsi ilə əvəzlənməsinə yalnız Şamaxı rayonunun Quşçu kənd şivəsində təsadüf edilmişdir; məs.: *zəhəran* < zəferan, *qəhədan* < qəfədan, *qəhidən* < qəfildən, *Qahar* < Qafar, *Zilhalı* < Zülfəli və s.

v > f. *v* səsinin *f* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi əsasən alınma sözlərə aid olub, az hallarda dialekt və şivələrimizdə təsadüf edilməkdədir.

tufar (Cul., Şər.), *dıfar* // *düfar* (Muğ.) // *ıfar* (Qaz., Qar., G.) // *təhfil*, *nərdufan*, *çərçüfə* (Muğ.), *haftāmil* // *avtōmil* (Muğ., B.), *kulfatır*, *Cafayır*, *əhfalat* (Muğ.), *safayı* (Cul., Şər.), *kəfsən* (Şah.), *canafar* (Bor.).

v > ğ. *v* səsinin *ğ* səsi ilə əvəzlənməsi də az təsadüf edilən hadisələrdəndir. Bu hadisəyə bir neçə sözdə iki sait arasında rast gəlirik.

cağab, cağabdəhənda (Muğ.) // *cuğab* (B.-Sar., Güz., Nov.) // *coğaf* (ayrım), *qoğun* (Nax.-Neh.) < *qovun, suğab* (Qax) < *savab, suçoğul* (Gədəbəy) < *siçovul*.

Türkmən dilinin şimal şivələrində də iki sait və sait ilə sonor (*r, l*) səsləri arasında *v* > *ğ* hadisəsi müşahidə edilir; məs.: *oğal* < oval “əvvəl”, *oğlak* < ovlak “keçi balası” [Амансарыев, 9].

v > *ğ* hadisəsi türk dialektlərində də qeyd olunur; məs.: *cuğab* [Caferoğlu “DT”, 238], *oklağa, oklağı* < *oklava* [Gaz. I, 64], *goğurga* < *kovurga* [Caferoğlu, “ST”, 238].

v > *h*. *v* səsinin *h* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi əsasən Qazax dialektində iki sözdə qeyd olunmuşdur; məs.: *duhar* (Qaz., Muğ.), *nohruz* (Qaz.).

f > *v*. *f* səsinin *v* səsi ilə əvəzlənməsi də az təsadüf edilən hadisələrdəndir. Bu hadisə əsasən Muğan şivələrində iki sait arasında qeyd olunmuşdur; məs.: *tüvəng* // *tüvək, sivtə, Mustava, mixəlləvat* (Muğ.).

f > *v* hadisəsi türk dialektlərində də müşahidə olunmuşdur; məs.: *havta, zıvaf, sovu, nuvuscu* [Korkmaz, 65], *uvak, övke, Misdava* [Gaz. I, 28].

f > *y*. *f* səsinin *y* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi Qazax dialektində bir neçə sözdə *ö* səmindən sonra qeyd olunmuşdur; məs.: *şöytəli, köykür* < *kəfkir, bənöyşə*.

t > *d*. *t* səsinin *d* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinə az və ya çox dərəcədə bütün dialekt və şivələrimizdə rast gəlmək mümkündür. Bu hadisəyə alınma sözlərdə çox vaxt *s, f, ş, k* səslərindən sonra təsadüf edilir. *t* > *d* hadisəsinin meydana gəlməsinin əsas səbəblərindən biri də Azərbaycan dilində yan-yana iki kar samitin işlənməməsidir.

asdar, dəsdə, xəsdə, həfdə, kifdə, cəfdə, bafda, Misdafa, noxda, müxdəsər, doxdur, işdirək, neşdər, müşdəri (B., Muğ., Nax., Ord., Cul., Şər., Şah.), *bosdan, dəfdər, usda* (B., Muğ., Nax., Ord., Cul., Şər., Şah., Qaz.), *Urusdam* (Qaz.) // *Rusdam* (B.), *taxda* (Nax.) // *taxdə* (B.), *yasdix* (Muğ., Nax., Ord.), *məfdul* (Muğ., B.), *hekdar* (Muğ.) // *hexdar* (Nax.), *isdol, isdolba* (Qaz.), *isdul* (Muğ.), *badron* (Qaz.), *şaxda* (Qaz.), *Pisdə, Ərəsdun* (Muğ.).

t > *d* hadisəsi türk dialektlərində də müşahidə olunur; məs.: *hasda, İsdambol, posda, tahda, anahdar* [Korkmaz, 66, 68].

d > *t*. *d* səsinin *t* səsi ilə əvəzlənməsi bir o qədər yayılmış hadisə deyildir. Bu hadisəyə bir neçə sözdə əsasən şərqi dialekt və şivələrində təsadüf edilmişdir.

Meysi (B., Muğ.) // *Mehti* (Muğ.), *nərtuhan, ötə* < *öhdə, yetdi* (Muğ.), *tusax* (Qaz.).

t > *k, g, t* səsinin *k* və ya *g* səsi ilə əvəzlənməsi az təsadüf olunan hadisələrdəndir. Bu hadisə bir neçə sözdə əsasən *s* səmindən sonra özünü göstərir.

üskün (Muğ.) < *üstün, tüşgü* (Şah.-Biç.) < *tüstü, örkü* (Muğ.), *ökrü* < *örtü*.

c > *j*. *c* səsinin *j* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi qərb dialekt və şivələrinin əsas xüsusiyyətlərindən birini təşkil edir. Bu hadisəyə əsasən iki sait arasında təsadüf edilir.

geja, haji, qoja, baji, ojax, majal, bajaranax, baja, aji, hayat (Qaz., Qar., G.).

c > *j* hadisəsinə qazax dili ilə Azərbaycan dilini müqayisə etdikdə də görə bilirik; məs.: *baja* “bacanaq”, *dereje, məjbur, məjlis, məjmun, nətija, təjribeli* [KO cəz., 62, 134, 249, 256, 377].

c > *j* hadisəsi türk dialektlərində də müşahidə edilmişdir; məs.: *məjlit, geje, sejde, majal, haji* [Korkmaz, 69].

ç, c > *ş, ç* və *c* səslərinin *ş* səsi ilə əvəzlənməsi az təsadüf edilən hadisələrdən sayılır. Bu hadisəyə bir neçə və çox vaxt alınma sözlərdə təsadüf edilmişdir.

işqırax (Şər.) // *işqırağ* (Muğ.), *ispişka, boşgə* (Muğ.), *başarmax* (Nax., Qaz.), *iştımayi, poştə* (B., Muğ., Şər.).

ç, c > *ş* hadisəsinə Azərbaycan dili ilə bir sıra qıpçaq tipli türk dillərini müqayisə etdikdə də görə bilirik; məs.: qazax dilində: *alşı* “alçı”, *aşık* “açıq”, *aştu* “acıtmaq”, *akşa* “aqca”, *bakşa* “bağça”, *emşək* “əmcək”, *naşar* “naçar”, *neşe* “neçə”, *kişi* “kiçik”, *kuşak* “qucaq”, *küşik* “küçük”, *köşirme* “köçürmə”, *üşin* [KO cəz., 30, 54, 57, 80, 141, 215, 222, 228, 485].

k > *y*. *k* səsinin *y* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinə də az hallarda təsadüf edilir. Bu hadisəyə daha çox qərb dialekt və şivələrində rast gəlmək mümkündür.

məytaş, səysən, öysürür (Qaz.), *dışınmax* (Qaz., Nax.).

k > *h*. *k* səsinin *h* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi əsasən qərb dialekt və şivələrinə aid olub, bir neçə sözdə özünü göstərir.

kəhlis (Qaz., Qar., G., Nax.), *çəhmə* (Qaz., Qar., G.), *Ələhvər* (Qaz.) // *Ələhbər* (Şə.), *məhtaf* (Qaz., Şə.), *bəhməz* (Qaz., Qar., G., Şə.).

y > *g*. *y* səsinin *g* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi əsasən şərqi dialekt və şivələrinə aiddir. Bu hadisəyə iki sait, ya da iki saitlə sonor səslər arasında təsadüf edilir.

ignə, dügi, dügmə, dügün, igid, gögəm, əgri, igirmi, cigər, dəgirman (B., Ş., Q., Muğ.).

Söz ortasında *g* və ya *y* səslərinin işlədilməsinə görə dialekt və şivələrimizi üç qrupa ayırmaq olar: 1) şərq dialekt və şivələridir ki, burada söz ortasında *g* səsi; 2) qərb dialekt və şivələridir ki, burada söz ortasında *y* səsi; 3) şimal və cənub dialekt və şivələridir ki, burada söz ortasında həm *g*, həm də *y* səsi işlədilir. 1936-cı ilə qədər ədəbi dildə söz ortasında *g* səsine, 1936-cı ildən sonra *y* səsine üstünlük verilmişdir. Buna görə də *y > g* hadisəsindən danışarkən bu gün ədəbi dildə tətbiq olunan orfoqrafiya qaydaları nəzərə alınmışdır.

y > q. *y* səsinin *q* səsi ilə əvəzlənməsi az təsadüf edilən hadisələrdəndir. Bu hadisəyə Zaqatala-Qax və ayrım şivələrində təsadüf edilmişdir; məs.: *duqu, qoqarçin, yuqən // yuqan, iqnə, doqul, ciqar, yuqurmax, oqut*.

y > ğ. *y* səsinin *ğ* səsi ilə əvəzlənməsinə Gədəbəy rayonu şivələrində təsadüf edilmişdir; məs.: *ığda, iğnə, düğmə, döğüş, meğdan, dəgirman* və s.

Azərbaycan dilində söz ortasındakı *y* səsine türkmən dilində bəzən *q* səsinin uyğun gəldiyini görmək olar; məs.: *qöqərçin, deqişik, jiqer, yiqirmi* [TP cəz., 100, 121, 148, 167].

y > v. *y* səsinin *v* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi əsasən cənub dialekt və şivələrinə və Cəbrayıl keçid şivəsinə aiddir. Bu hadisəyə açıq dodaq saitlərindən (*ö, o*) sonra təsadüf edilir. Söz ortasında açıq dodaq saitlərinin təsiri altında *y* səsi dodaq samiti olan *v* səsi ilə əvəzlənir.

gövärti, gövärcin (Nax., Ord., Şər., Cəb.), *sövud* (Nax.-Çb.), *övəc* (Şah.), *sovux, tovux* (Cəb.).

y > v hadisəsi bəzən *a, ə, e* səslərindən sonra da özünü göstərir; məs.: *ağcaqavın, çəvirkkə* (Cəb.), *sevid* (Nax.-Neh.).

y səsinin *v* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsini Azərbaycan dili ilə türk dilini müqayisə etdikdə də görə bilirik. Türk ədəbi dilində: *dövüş, dövmek, tavuk, tavla* [TP сл., 155, 592, 593].

v > y. *v* səsinin *y* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi əsasən Qazax dialektinə aid bir xüsusiyyətdir ki, açıq dodaq saitlərindən sonra özünü göstərir. *toyla < tovla, döylət, öylət, qoyla < qovla, söyün < sevin, çöyrör, göy-şəməx, höysələ, doyğa, göydə < gövdə, döyşən, bənöyşə noyruz*.

v > y hadisəsi türk dialektlərində də müşahidə edilir; məs.: *döylet, döyran, oycu, söyda < sevda, söymek < sevmək, toylahana* [Caferoğlu, "ST", 229, 256, 262, 265].

ğ > q. *ğ* səsinin *q* səsi ilə əvəzlənməsi bir o qədər yayılmış hadisələrdən deyildir. Bu hadisəyə əsasən Naxçıvan dialekt və şivələrində bir neçə sözdə təsadüf edilmişdir.

yorqan, yorqa, yorqun, qarqa, sırqa, damqa (Nax., Ord., Cul., Şər., Şah.), *qayqanax* (Qaz.).

ğ > q hadisəsini türk və Azərbaycan dillərini müqayisə etdikdə də görmək mümkündür; məs.:

Türkçə	Azərbaycanca
<i>yorgan</i>	<i>yorğan</i>
<i>yorga</i>	<i>yorğa</i>
<i>yorgun</i>	<i>yorğun</i>
<i>karga</i>	<i>qarğa</i>
<i>damga</i>	<i>damğa</i>

h > ğ. Həm başqa dialekt və şivələrimizdə, həm də ədəbi dildə iki sait arasında işlənən *h* səsinin *ğ* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinə Cəbrayıl rayonunun Sirik kənd şivəsində bir neçə alınma sözdə təsadüf edilmişdir; məs.: *sağat, çamağat, intiğa < intiha, imtağan*.

h > ğ hadisəsi bir sıra qıpçaq tipli türk dillərində alınma sözlərdə müşahidə edilmişdir; məs.: qazaxcada: *bağalı, jamağat, sağat* [KO cəz., 82, 159, 298].

h > y. *h* səsinin *y* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi daha çox şərq dialekt və şivələrinə aiddir.

İbreyim (B., Muğ.), *tayı // tay* (Muğ.) // *dayi* (Muğ., B.), *şayid, cayıl-cuyıl* (B.), *Meyti* (B., Muğ., Qaz.), *meytər* (B., Muğ.), *vəysi* (Muğ., Qaz.), *söybət* (Muğ., Qaz.), *meymanxana, Teyran, seyra, Tayır, Əlsayib* (Muğ.), *Cavayir* (Muğ., B.) // *Cafayır* (Muğ.), *qoyum, böytən* (Qaz.).

r > y. *r* səsinin *y* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinə Ordubad rayonunun Dəstə kənd şivəsində təsadüf edilmişdir. Bu hadisə iki sait arasında özünü göstərir; məs.: *qəyə < qara, qıymızı < qırmızı, şiyin < şirin* və s. Bu hadisə Qazax dialektinin Başkeçid şivəsində də vardır [Джангидзе, 7].

Türk dillərində bu hadisəyə nadir hallarda rast gəlmək mümkündür. Fin türkolqu M.Rəsänen Yarrinqə əsaslanaraq bu hadisəni bir sözlə qeyd etmişdir; məs.: *Yarkend əvəzinə Yajken* [Ряснен, 184]. Türk dilinin Qaziantep dialektində *r > y* hadisəsi bir sözdə qeyd olunmuşdur; məs.: *Yoymak < yormak* [Gaz. I, 56].

r > l. *r* səsinin *l* səsi ilə əvəzlənməsi bir o qədər yayılmış hadisələrdən deyildir. Bu hadisəyə əsasən Naxçıvan dialekt və şivələrində və Qazax dialektində təsadüf edilmişdir.

silka (Ord.-Nüs.), *sılqa*, *qulbağa* (Ord.-Kot.), *bülkü* (Nax.-Qd.), *cilpıx* (Nax.-Çb.) // *kilpıx* (Şə.), *qulvağa* (Ağs.-Tat.), *kəltənkələ* (Ağs.-Qır., Pir.), *ölüncəx* (Tov.-Öys.) // *ölümçəx* (Ağs.-Qır., Pir.; Qaz.-Dəm.), *alaxlıx* (Tov.-Qov.), *çalqat* (Cəb.) < çarqat.

r > l hadisəsini Azərbaycan və türk dillərini müqayisə etdikdə görə bilirik. Türk dilində bəzi sözlərdə söz ortasındakı **r** səsinə Azərbaycan dilində **l** səsi uyğun gəlir; məs.:

Türkçə	Azərbaycanca
<i>kerpetin</i>	<i>kəlbətin</i>
<i>güreş</i>	<i>küləş</i>
<i>mehrem</i>	<i>məlhəm</i>
<i>kararti</i>	<i>qaraltı</i>

r > l hadisəsi türk dialektlərində də müşahidə olunur; məs.: *gayin bilādār*, *ilāç bār*, *bälbār*, *gulān-i kerim* [Korkmaz, 70]; *selbes* < serbest, *delbeder* < derbeder [Gaz. I, 55].

l > r. **l** səsinin **r** səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinə əsasən qərb dialekt və şivələrində çox vaxt alınma sözlərdə təsadüf edilmişdir.

çırpax (Şə.), *kərfətin* (Qaz.-Çay.), *musurman*, *qarxoz* (Qaz.-A.Əsk.), *mırçəx*, *naçərnix*, *bərkəm* (Cəb.), *şarvar*, *tarvar*, *partar* (Z.).

l > r hadisəsi türk dialektlərində də müşahidə olunur; məs.: *körge* < golge, *ceren* < ceylan, *müsürman* [Gaz. I, 44].

m > n. **m** səsinin **n** səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinə əsasən şərqi dialekt və şivələrində bir neçə alınma sözdə təsadüf edilmişdir; məs.: *mümkün* (Muğ., Qaz.), *sināvar* // *sınavar* // *sinəvar* (B., Ş., Muğ.), *bozuntur* (Muğ.).

m > n hadisəsi türk dialektlərində də müşahidə olunur; məs.: *barnak* < barmak [Korkmaz, 65], *şindi* [Gaz. I, 46].

n > m. **n** səsinin **m** səsi ilə əvəzlənməsi də az təsadüf edilən hadisələrdəndir. Bu hadisə bir neçə sözdə müşahidə edilmişdir; məs.: *çamta*, *qomur* (Muğ.) < qonur.

n > l. **n** səsinin **l** səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi də özünü bir neçə sözdə göstərir. Bu hadisəyə əsasən alınma sözlərdə təsadüf edilir; məs.: *iltizam* (Muğ.) < intizam, *şilil* (Muğ.) < şinel.

n > l hadisəsi türk dialektlərində də az halda özünü göstərir; məs.: *malfotura* < manifatura [Korkmaz, 70], *filcan* < fincan [Gaz. I, 48].

3. Söz axırında

b > p. Çoxhecalı sözlərin axırında **b** səsinin **p** səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi daha çox cənub dialekt və şivələrinə aiddir. Lakin buna baxmayaraq, başqa dialekt və şivələrimizdə söz axırında **b** səsi ilə yanaşı **p** səsi də işlənir.

kitap (Nax., Ord., A., İr., Z., Muğ.), *kātip* // *kātip* (Muğ.) // *katp* (Nax., Ord.), *corap*, *kabap* (Muğ., Nax., Ord., İr.), *hesap*, *məktup*, *qulup*, *məktəp* (Muğ., Nax., Ord.).

Qeyd etmək lazımdır ki, bu cür sözlərə samitlə başlayan şəkilçilər qoşulduqda **b > p** hadisəsi baş verirsə də, saitlə başlayan şəkilçilər qarşısında bu hadisə baş vermir və **b** səsi sabit qalır; məs.: *kitap-kitapda*, *kitapdan*, *kitabın*, *kitaba*, *kitabı*.

Türk dillərinin bir çoxunda Azərbaycan dilindən fərqli olaraq söz axırında küylü *kar* səslər inkişaf etmişdir. Buna görə də Azərbaycan dili ilə başqa türk dillərini müqayisə etdikdə **b > p** hadisəsini daha aydın görmək mümkündür. Tatarca: *kitap*, *məktəp*; türkməncə: *kebab*, *kitap*, *mektep*; türk ədəbi dilində: *kitap*, *sebep* və s.

b > f. Çoxhecalı sözlərin axırında **b** səsinin **f** səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi əsasən qərb və şimal dialekt və şivələrinə aiddir. Lakin bu hadisənin izlərini cənub dialekt və şivələrində də görə bilirik.

kitaf (Qaz., G., Qar., Şə., Şah.), *kavaf*, *cavaf*, *mətləf*, *boşqaf*, *coraf*, *kasıf*, *kātıf*, *xaraf* (Qaz., G., Qar., Şə.), *məytəf*, *Zeynaf*, *Talif* (Qaz.), *ərəf* (Şə., Qaz.), *sahaf* (Şə.) < sahib.

b > f hadisəsinə samitlə başlayan şəkilçilər qarşısında da təsadüf olunur; saitlə başlayan şəkilçilər qarşısında **f** səsi **v** səsi ilə əvəzlənir; məs.: *coraf-corafda*, *corafdan*, *coravın*, *corava*, *coravı*.

p > f. Təkhecalı sözlərin axırında **p** səsinin **f** səsi ilə əvəzlənməsi də qərb və şimal (əsasən Şəki) dialekt və şivələrinə aiddir; məs.: *qulf*, *turf*, *tof*, *saf*, *if*, *taf*, *laf*, *kif* (Qaz., G., Qar., Şə.).

p > f hadisəsi də samitlə başlayan şəkilçilər qarşısında özünü göstərir. Lakin saitlə başlayan və felin məsdər və inkar şəkilçiləri qarşısında bu hadisə baş vermir; məs.: *tof-tofda*, *tofdan*, *topun*, *topa*, *topu*, *tapbax*, *səpbədi*.

b > v. Təkhecalı sözlərin axırında **b** səsinin **v** səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi də əsasən qərb dialekt və şivələrinə və Şəki dialektinə aiddir; məs.: *civ*, *div*, *qav* (Qaz., G., Qar., Şə.).

b > v hadisəsinə türk dialektlərində də təsadüf olunur; məs.: *civ*, *div* [Caferoğlu, "DT", 237, 242].

$v > y$. v səsinin y səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi əsasən Qazax dialektinə aiddir. Burada sözün axırında o , $ö$ səslərindən sonra gələn v səsi y səsi ilə əvəzlənir; məs.: *yalay, pıloy, oxloy, buzoy, dəmroy, kösöy, bülöy* və s.

$d > t$. d səsinin t səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi, demək olar ki, bütün dialekt və şivələrimizdə az və ya çox dərəcədə yayılmışdır. Bu hadisəyə daha çox qərb, şimal və cənub dialekt və şivələrində, az halda isə şərq dialekt və şivələrində rast gəlmək mümkündür.

armut (Qaz., Qar., G., Şə., Nax., Ord., Muğ.) // *armut* (Nax., Ord., Muğ.), *dört, qurt, süt, arvat, noxut, palıt, bulut, Dərbət* (Qaz., G., Qar., Şə., Nax., Ord., Muğ.), *pit, Əhmət, kənt* (Qaz.), *kükürt, İbat, Cavat* (Nax.), *Davıt, kəmənt, Mahmit, tünt* (Muğ.).

Qeyd etmək lazımdır ki, $d > t$ hadisəsi samitlə başlayan şəkilçilər qarşısında özünü göstərir; saitlə başlayan şəkilçilər qarşısında isə bu hadisə baş vermir; məs.: *bulut – bulutda, bulutdan, buludun, buluda, buludu; qurt – qurtda, qurtdan, qurdun, qurda, qurdu* və s.

Türk dillərinin bir çoxunda Azərbaycan ədəbi dilindən fərqli olaraq söz sonunda t səsi işlənir. Bundan əlavə, türk dillərinə aid qədim abidələrdə də söz sonunda t səsi müşahidə olunur. M.Kaşğaridə: *armut* [I, 95-4], *bulut* [III, 39-12], *kurt* [I, 342-15], *süt* [I, 157-7], *tört* [I, 132-6], *yurt* [III, 7-1]; İbnü-Mühənnada: *dört, kurt, öt, yikit* [İbnü-Mühənnâ, 48, 56, 89]; Əbu-Həyyanda: *bulut, qurt, tört, yurt* [Abu-Hayyân, 23, 82, 106, 129].

$z > s$. Çoxhecalı sözlərin axırında z səsinin s səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi əsasən qərb dialekt və şivələrinə aiddir. Lakin Muğan şivələrində və cənub dialekt və şivələrində z səsi ilə yanaşı, s səsinin də işlədilməsinə rast gəlmək mümkündür.

palas (Qaz., Muğ., Cul.), *qarpıs, uldus, xorus, payıs* (Qaz., Muğ.), *doqqus* (Qaz., Muğ., Şər.-Qıv.), *Aras, atlas* (Qaz.), *Firəngis* (Muğ.), *səkkis, Şahbus* (Şər.-Qıv.).

Qeyd etmək lazımdır ki, çoxhecalı sözlərdə $z > s$ hadisəsi samitlə başlayan şəkilçilər qarşısında özünü göstərir. Saitlə başlayan şəkilçilər qarşısında isə bu hadisə baş vermir; məs.: *palas – palasda, palasdan, palazın, palaza, palazı*.

Söz axırında $z > s$ hadisəsini oğuz tipli türk dilləri ilə bir sıra qıpçaq tipli (xakas, yakut) türk dillərini müqayisə etdikdə də görmək mümkündür.

Türkcə	Azərbaycanca	Türkməncə	Xakasca	Yakutca
<i>kaz</i>	<i>qaz</i>	<i>qaz</i>	<i>xas</i>	<i>xaas</i>
<i>kiz</i>	<i>qız</i>	<i>qız</i>	<i>xıs</i>	<i>kııs</i>
<i>söz</i>	<i>söz</i>	<i>söz</i>	<i>sos</i>	<i>ös</i>
<i>yüz</i>	<i>yüz</i>	<i>yüz</i>	<i>çüs</i>	<i>süüs</i>
<i>yaz</i>	<i>yaz</i>	<i>yaz</i>	<i>ças</i>	<i>saas</i>

[Дмитриев, “Фон.”, 272]

$z > s$ hadisəsi türk dialektlərində də müşahidə olunur; məs.: *gis, bis, ösüs, yüs* [Korkmaz, 76].

$c > ş$. c səsinin $ş$ səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi əsasən qərb və şimal dialekt və şivələrinə aiddir. Lakin bu hadisənin izlərini Naxçıvan dialektində də görə bilirik.

ağaş (Qaz., G., Qar., Şə.), *kərpış* (Qaz., G., Qar., Şə., Nax.-Çb., Şər.-İ.), *qılış* (Qaz., Qar., G., Şə., Nax.-Çb.), *turaş* (Qaz., G., Qar., Şə., Şər.), *çəkış* (Qaz., G., Qar., Şə.) // *çəküs* (Şər., Şah.), *dılmaş* (Qaz., G., Qar., Şə., Şər.), *xaş* (Şə.) // *xəş* (Şər.-İ.), *boş* (Şə.) < borc, *məş* (Qaz., Qar., G., Şə.), *nadış, qazaş* (Şər.), *Oruş* (Şər.), *fırlanquş* (Nax.-Q.).

Qeyd etmək lazımdır ki, c səsinin $ş$ səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi samitlə başlayan şəkilçilər qarşısında olur. Saitlə başlayan şəkilçilər qarşısında isə bu hadisə baş vermir; məs.: *qılış, qılışda, qılışdan, qılınctın, qılınca, qılınctı*.

$ç > ş$. Təkhəcalı sözlərdə $ç$ səsinin $ş$ səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi əsasən qərb dialekt və şivələrində, Şərur və Şahbuz rayonu şivələrində özünü göstərir.

köş, üş, heş, seş, iş, uş, aş < aç, *keş, qoş, heş* (Qaz., Qar., G., Şər., Şah.).

$ç > ş$ hadisəsi samitlə başlayan şəkilçilər qarşısında özünü göstərir. Saitlə başlayan şəkilçilər qarşısında isə bu hadisə əmələ gəlmir; məs.: *köş – köşda, köşdən, köçün, köçə, köçü, uşdu, uçur, seşgi, seçir, aşmax, açır, işməx, içər, qaşdı, qaçır* və s.

İstər tək, istərsə çoxhecalı sözlərin axırında $ç > ş$ hadisəsini özündə qabarıq şəkildə əks etdirən qıpçaq tipli türk dilləridir. Qazaxcada: *aşu* “açmaq”, *ağaş tilmaş, şaş, üş* < uc, *kılış* [KO cəz., 54, 59, 360, 391, 462, 490]. Bu hadisəyə türk dialektlərində təsadüf edilir; məs.: *ağaş, giliş, koşmek, şaş, üş* [Caferoğlu, “ST”, 217, 236], *göväs, babış* [Korkmaz, 76].

$c > j$. Təkhəcalı sözlərin axırında c səsinin j səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi əsasən qərb dialekt və şivələrinə aiddir. Lakin bu hadisəyə cənub dialekt və şivələrində də rast gələ bilirik.

aj, gj, gej (Qaz., G., Qar., Şər.), *küj, qaj* (Qaz.), *saj, bij* (Qaz., G., Qar., Şər.).

Şeki dialektində də $c > j$ hadisəsi müşahidə olunur. Lakin burada qərbdən fərqli olaraq $c > j$ hadisəsi yalnız yerlik və çıxışlıq hallarda özünü göstərir; məs.: *sac – sajda, sajdan*. Şərqi dialekt və şivələrində $c > j$ hadisəsi istər çoxhecalı və istərsə də təkhecalı sözlərin axırında a səsindən əvvəl özünü göstərir; məs.: *ağajda, ağajdan, bijdig, gjdig* (B., Ş., Muğ.).

Bu hadisəni doğuran əsas səbəb qovuşuq səsini (c) parçalanması (dezafrikatizasiya) və daha sonra partlayan səsini (d) meydana çıxmasıdır; məs.: *ağac – ağad + jdan – ağajdan*.

$c > j$ hadisəsinə türk dialektlərində də rast gəlmək mümkündür; məs.: *aj, guj* [Caferoğlu, “AD”, 218, 250].

$ş > s$. $ş$ səsini s səsi ilə əvəzlənməsi çox az təsadüf edilən hadisələrdəndir. Bu hadisəyə Cəbrayıl keçid şivəsində və Gədəbəy rayonu şivələrində rast gəlmək mümkündür; məs.: *bas < baş, yas < yaş, das < daş, qıs < qış* və s. Belə bir xüsusiyyəti qıpçaq tipli türk dilləri daha qabarıq şəkildə özündə əks etdirməkdədir.

$q > x, ğ$. Çoxhecalı sözlərin axırında x və $ğ$ səsini işlənməsini nəzərə aldıqda Azərbaycan dialekt və şivələrini iki qrupa ayırmaq lazım gəlir: Birinciyə şərqi dialekt və şivələri daxildir ki, burada çoxhecalı sözlərin axırında $ğ$ səsini üstünlük verilir; məs.: *yarpağ, torpağ, qabıq, çubuq, balıq, palçıq* və s. İkinciyə qərb, şimal və cənub dialekt və şivələri daxildir ki, burada çoxhecalı sözlərin axırında x səsini üstünlük verilir; məs.: *yarpax, torpax, qabıx, çubux, balıx, palçıx* və s.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, x səsi bir neçə fəlsəfi müstəsna olmaqla, ancaq samitlə başlayan şəkilçilər qarşısında özünü göstərir. Samitlə başlayan şəkilçilər qarşısında isə $ğ$ səsi ilə əvəzlənir; məs.: *yarpax – yarpaxda, yarpaxdan, yarpağa, yarpağı* və s. Lakin Zaqatala və Ağdam rayonunun bözi kənd şivələrində çoxhecalı sözlərin axırında olan x səsi səsli qarşısında da sabit qalır; məs.: *papaxın, papaxa, papaxı, saxsaxan* (Z.-Var., Aş.T.), *soruxa, soruxu* (A.-Xıd.).

$k > g, x', y$. Çoxhecalı sözlərin axırında g, x' və ya y səsini işlənməsinə görə də dialekt və şivələrimizi iki qrupa ayırmaq olar: Birinciyə şərqi dialekt və şivələri daxildir ki, burada çoxhecalı sözlərin axırında g səsini üstünlük verilir; məs.: *kiçig, iplig, inəg, çörəg, xörəg, küləg* (B., Ş., Q., Muğ.) və s. İkinciyə qərb, şimal və cənub dialekt və şivələri daxildir ki, burada çoxhecalı sözlərin axırında x səsini üstünlük verilir; məs.: *inax, çörəx, küləx, xörəx, kiçix, iplix* (Qaz., G., Qar., Şə., Nax., Ord.).

Şərqi və istərsə də qərb dialekt və şivələrində bəzən çoxhecalı sözlərin axırında y səsini də təsadüf edilir; məs.: *ələy, kürəy, küləy, təzəy, inəy, ördəy, ürəy, yiməy, ilməy* (Muğ., Qaz., Qar., G.).

Qeyd etmək lazımdır ki, x' səsi bəzən samitlər qarşısında h səsi, saitlər qarşısında isə y səsi ilə əvəzlənir; məs.: *inax – inəhdə // inəxdə, inəhdən // inəxdən, inəyin, inəyə, inəyi*.

Qazax dialektində təkhecalı sözlərin axırında da x' səsini təsadüf edilir; məs.: *müx // mük, üx // ök, çirx // çirk* və s. Təkhecalı sözlərin axırında olan x' səsi samitlər qarşısında h səsi ilə əvəzləndiyi halda, saitlər qarşısında isə k səsi özünü göstərir; məs.: *üx – ühdə, ühdən, ükün, ükə, ükü* (Qaz.).

$n > m$. n səsini m səsi ilə əvəzlənməsi az təsadüf edilən hadisələrdəndir. Bu hadisəyə həm yerli, həm də alınma sözlərdə təsadüf edilir.

daldam (Nax.), *qurquşum* (Muğ.), *badıncam* (Z.-Qım.), *bütüm* (Z.-Çob.), *dügüm // düyüm* (Z.-Aş.T., Gül.), *patrom* (Muğ.) // *patrum* (Q.-Ams.), *tom* (Q.) < ton, *ağcaqayım, afərim* (Qaz.).

Türk dialektlərində də bu hadisənin olduğu qeyd edilir və bunun üçün *perçim* < *perçin* sözü misal gətirilir [Gaz. I, 48].

$r > l$. r səsini l səsi ilə əvəzlənməsi də az təsadüf edilən hadisələrdəndir.

xəncəl (B., Ş., Q., Muğ.) // *xəncəl* (Nax.) // *xançal* (Qaz.), *incil* (Şə., Qaz., Qar.) // *əncil* (B., Ş., Q., Muğ., Nax.), *incinel* (Qaz.) < injiner.

$r > l$ hadisəsi türk dialektlərində də müşahidə olunmuşdur; məs.: *haçal* < *haçar*, *mindel* < *minder*, *karalti* < *kararti* [Gaz. I, 55].

Dialekt və şivələrimizdə samitlərin əvəzlənməsinə dair buraya qədər verdiyimiz ümumiləşdirici materiallardan başqa ayrı-ayrı dialekt və şivələrimizdə bir və ya iki misal əhatə edən bir sıra samitlərin əvəzlənməsi hadisəsinə də rast gəlirik.

Söz əvvəlində

$p > q$: *qamador* (Qax-İ.Su) // *qamidor* (Z.-Aş.T., Göy.) < pomidor; $p > m$: *mamador* (Qaz.) < pomidor. Türk dialektlərində $p > m$ hadisəsinə *maytak* < *paytak* misal ola bilər [Gaz. I, 55]; $v > l$: *ledara* (Tov.-D.Qır.) < *vedrə*; $v > m$: *mamda* (S.-Kür.) < *vamda*. Türk dialektlərində: *mabal* < *vebal*, *mahif* < *vakif* [Gaz. I, 64]; $y > q$: *qovaş* (Qaz.) < *yavaş*; $y > h$: *hüngül* (Şə.) < *yüngül*; $l > y$: *yap* (S., Ş.) < *lap*, *yeçəg* (S.) < *ləçəg*.

Söz ortasında

g > q: *yunqul* (Bor.); *ş > ç*: *yaxçı* (Cul., Şer., Şah) // *yaxçı* (B., Ş., Muğ., Ord.), *keçyäm* (Qaz.) < keşgə; *ş > c*: *padcah* (Tov.-Öys.), *sağdıci*, *soldıci* (Tov.-Alk.); *c > y*: *məylis* < məclis; *d > n*: *danızmax* (Qaz.) < dadızmaq; *d > y*: *geyir* (Şə.) < gedir; *n > h*: *sohra* (Nax.-Neh., Sir., K.) < sonra, *maha*, *saha* (Oğ.); *n > v*: *yavağ* (Oğ., Q.) < yanaq; *n > k*: *görükcür* (Qar.) < görünür; *l > n*: *unduz* (Z.) < ulduz; *əcnaf* (Muğ.) < əclaf; *h > r*: *vərşi* (Qaz.-A.Əsk.) < vəhşi; *h > n*: *mənsil* (Qaz.) < məhsul.

Söz axırında

f > p: *qıp* (Tov.-Alk., Qaz.-Çay.) < qıf; *k > m*: *çıləm* (Qaz.-İ. Şıx, Dəm.) // *çıləm* (Tov.-Yan.); *ş > ç*: *ismarıç*, *qaranquç* (Qaz.); *l > r*: *tonqar* (Tov.-Əlb.) < tonqal; *v > ğ*: *buzuğ* (Qax) < buzov, *culoğ* (Gədəbəy) < cilov.

SAMİTLƏRİN ARTIMI

Təsviri planda dialekt və şivələrimizdə ədəbi dildən fərqli olaraq sözlərin əvvəlində, ortasında və axırında müəyyən samitlərin (*y*, *h*, *g*, *x*, *n* və s.) artımını görürük. Lakin məsələyə müqayisəli-tarixi planda yanaşdıqda burada səs artımı deyil, sözün qədim şəkli özünü göstərir. Daha sonralar ədəbi dildə bu səslər düşmüş, dialektlərdə isə qalmışdır.

1. Söz əvvəlində

y səsini artımı. *y* səsini artımı şimal dialekt və şivələrində (xüsusən Zaqatala-Qax şivəsində) daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Naxçıvan və qərb dialekt və şivələrində isə *y* səsi artımının izlərinə təsadüf olunur. Məlum olduğu üzrə, Qazax dialektində söz əvvəlində *y* səsi möhkəm deyil. Lakin Qazax dialektinin əhatə etdiyi rayonların bəzi kənd şivələrində *y* səsini artımı müşahidə olunur.

y səsini artımı qapalı saitlərdən əvvəl özünü göstərir, lakin bəzən açıq *a* səsindən əvvəl də bu hadisəyə rast gəlmək mümkündür.

yil (Z.) // *yıl* (Şer.), *yenış* (Cul., Ord., Nax., Şer., Şah., Qar.), *yendir-məx* (Şah., Qar.), *yıldız* (Z., Qax, Qaz.-Ə.Bay.), *yuldurum* // *yıldırım*, *yılxa*, *yuca*, *üz* < üz, *yüzməx*, *üzük*, *üzəngi*, *yulquc*, *yurak* (Z., Qax), *yesir*

(Tov.-Öys.), *yaloy* (Qaz.) // *yalov* (Z.), *yühərli* (Qaz.-Çay.), *yığvalım* (Ağs.-Kox.) < iqbalım, *yigit* (Şə.-Çay., Gənc.), *yiri* (Şə.-Gənc.).

Dialektlərimizdə *y* səsini artımı kimi görünən hadisəni qohum dillərə və türk dillərinin qədim abidələrinə müraciət etdikdə izah etmək mümkündür. Söz əvvəlində *y* səsini olduğunu bir sıra türk dillərində də görə bilirik; məs.: türkmən dilində: *yitqi*, *yiqit*, *yiti*, *yüz* “üz”, *yüzmek*, *yüzük*, *yün* “ip”, *yüpek* “ipək”, *yürek*, *yıldırım*, *yıl* “il”, *yılı* “ılıq”, *yıldız* [TP cəz., 166-170]; başqırd dilində: *yıl*, *yondoz* “ulduz”, *yılan*, *yöz* “üz”, *yılı* “ılıq”, *ebek* “ipək”, *yörək* [РБ сл., 139, 241, 245, 339, 721, 792, 876]; türk dilində: *yıl*, *yılan*, *yıldırım*, *yıldız* [TP сл., 676-677].

Türk dialektlərində də ədəbi dildən fərqli olaraq *y* səsini əlavəsi müşahidə olunur; məs.: *yaldatmak*, *yesir*, *yırac*, *yitmek*, *yırlamak* < ırlamak [Gaz. I, 66]. Türk dillərinin qədim abidələrində də söz əvvəlində *y* səsi açıq-aydın özünü göstərməkdədir. M.Kaşğaridə: *yil* [II, 118-1], *yılan* [I, 27-7], *yilig* [I, 31-6], *yinçge* [III, 380-16], *yip* “ip” [I, 158-7], *yigirmi* [III, 48-15], *yigit* [I, 25-4], *yigne* [II, 3-23], *yulguz* [III, 40-7], *yüzük* [III, 18-26]; İbnü-Mühənnada: *yigde* “iydə”, *yigne*, *yikit*, *yincü* “inci”, *yipekçi*, *yipçi*, *yiti*, *yüzür* [İbnü-Mühənnâ, 89-93]; Əbu-Həyyanda: *yigirmi*, *yilik* “ilik”, *yip*, *yipək*, *yiti*, *yıl*, *yılan*, *yirag* “iraq”, *yulduz*, *yuzur* [Abu-Hayyan, 125-131].

h səsini artımı. Dialekt və şivələrimizi ədəbi dildən ayıran cəhətlərdən biri də dialektlərimizdə söz əvvəlində *h* səsini artımıdır. *h* səsini artımına az və ya çox dərəcədə bütün dialekt və şivələrimizdə təsadüf edilir. Lakin şimal dialekt və şivələrində (xüsusən Zaqatala-Qax şivəsində) bir sıra sözlərin, hətta II şəxs əvəzliyinin əvvəlində də *h* səsini artımı nəzərə çarpır.

haçar, *hasan* // *hasant* // *hassand* // *hasat*, *heylə* // *helə* // *haylə* // *həylə*, *hindi*, *həlbətdə* // *həlbəttə* (bütün dialekt və şivələr), *hərik* < ərik, *hov* < av, *ho*, *honu* // *huna*, *honda* // *hunda*, *honnan* // *hunnan*, *həmək* < əmək (Z., Qax), *harava* (Qaz., Qar., G.) // *haraba* (Şer.), *halo* (Muğ.) // *halov*, *halça* (A.) < alça, *hancəğ*, *haftamil* // *haftamabel*, *havar* < avar, *halağ*, *hamba* (Muğ.), *Hazırbecan* (Muğ., Qaz.) // *Hazırbecan* // *Hazerbacan* (Muğ.) // *Hazırbejan* (Qaz.), *Hidris*, *Hingilis* (Qaz.).

Söz əvvəlində *h* səsini artımını bir sıra türk dillərində və onların dialektlərində görə bilirik; məs.: qaqaüz dilində: *hadet* < adet, *hayğır* < ayğır, *hambar*, *harap* < arap (b.), *harmut*, *haşça* < akçe, *akça*, *haşkana* < aşxana [Дмитриев, “Вст.”, 286]; türk dialektlərində: *hambar*, *hateş*, *heger*, *helbet* // *helbette*, *himdi* [Caferoğlu, “AD”, 251-253], *hagil* < akil,

halay < *alay*, *hama* < *ama*, *haraba* // *harava*, *himdi* [Caferoğlu, “DT”, 256-258].

Türk dillərində söz əvvəlində *h* səsinin artımı haqqında ilk dəfə məlumat verən M.Kaşğari olmuşdur. M.Kaşğari öz məlum əsərində türk tayfa dillərinin fonetikasından danışarkən XI əsrdə bu dillərdə boğaz səslərindən *h* və *ç* səslərinin olmamasını göstərir. Bəzi tayfa dillərində əgər söz əvvəlində *h* səsinə təsadüf edilirsə, bunu da o başqa dilin, xüsusən hind dilinin təsiri ilə izah etməyə çalışır¹. M.Kaşğariyə görə, xotanlarda, kəncaklarda söz əvvəlində, *h* (*hata* < *ata*, *hana* < *ana*) səsinin olması başqa dilin (hind dili) təsirindən başqa bir şey deyildir². Əlbəttə, M.Kaşğarinin bu fikrində müəyyən dərəcədə həqiqət vardır. Həqiqətən, *h*-laşma hadisəsi ərəb dili təsirinə məruz qalan və Qafqaz-İber dilləri əhatəsində olan türk dillərində özünü göstərdiyindən, ola bilsin ki, bu həmin dillərin təsiridir.

2. Söz ortasında

y səsinin artımı. Söz ortasında *y* səsinin artımı daha çox qərb dialekt və şivələrinə aid olub, əsasən alınma sözlərdə iki sait arasında özünü göstərir. Alınma sözlərdə *y* səsinin artımı qalınlaşma ilə də bağlıdır.

foyuz (Qaz., Qar., G., Şər., Muğ.), *heysab* (Qaz., Qar., G., Ş., B., Muğ., Şər.), *zayıf* (Qaz., Şər.), *dayva* (Nax.-Neh.), *şayır* // *şayir* (Qaz., Muğ., Şər.), *ayıla*, *miyəllim*, *nayib* (Muğ.), *döyşəmə* (Ağs.-Tat.), *döşəyüzü* (Ağs.-Pir.), *beysavad*, *beyhuda*, *beyqıryat* (Qaz.), *biyağıl*, *biyəməl*, *biyəncəm*, *biyəvəz* (Qar.), *peynir* (Qaz.-Ə.Bay.), *yaxxalamax* (Nax.), *tiyatır* (B., Ş., Muğ., Qaz.), *vayğun* (Nax.-Neh.), *matıryal* (Cəb.), *eytibar* (Qar.).

h səsinin artımı. *h* səsinin artımı bir o qədər yayılmış hadisə deyildir. Bu hadisəyə bir neçə alınma sözdə təsadüf olunur.

sahat, *camahat* (Qaz., Qar., G., Nax., Ord., Cul., Şər., Şah.), *nahna* (Muğ., Qar.), *mahna* (Muğ.) < *mane*, *ehtibar* (Muğ.), *nəhlət* (Ş., Qar., Qaz.), *məhəllim* (Cəb.), *qənəhət* (Qaz.).

n səsinin artımı. *n* səsinin artımına daha çox şərq dialekt və şivələrində rast gəlirik. *n* səsi çox vaxt saitle *t*, *d*, *k*, *g*, *ç*, *c* səsləri arasında və ərəbcə *ç* səsi yerində özünü göstərir.

¹ Bax: “Divani-lügət it-türk”, I cild, səh. 8, 9, 270.

² Yene orada, səh. 34.

kilint // *kilind*, *Bahandır*, *sərhənd* (Muğ.), *nə qəndər*, *o qəndər* (Cəb.), *kilfənd* (B.-Hök., Güz.), *noxsant*, *mixəng*, *mixəngi* (Muğ.), *zirəng* (B., Ş., Ord., Muğ.), *dəlxəng* (Şah.) < *təlxək*, *balanca* (Qaz.-İ.Şix.), *məncilis* (Ağs.-Tır.), *incilas* (Cəb.), *turanc* (Muğ., Tov.-D.Qır.), *bənzi*, *Minsimə* (Muğ.).

n səsinin artımına türk dialektlərində də təsadüf olunur; məs.: *firsant*, *gender* < *keder* [Caferoğlu, “DT”, 274, 250].

q səsinin artımı. Dialekt və şivələrimizdə nadir hallarda söz ortasında *ş* və *l* səsləri ilə *a* səsi arasında *q* səsi özünü göstərir; məs.: *tışqarı* (Z.-Göy.) // *dışqarı* (Cəb.), *danışqan* (Muğ.) < *danışan*, *calqax* (Şah.-Əz.).

Söz ortasında *q* səsinin saxlanması Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrini bir tərəfdən qədim türk dilləri, digər tərəfdən də qırçaq tipli türk dilləri ilə əlaqələndirir.

Məlum olduğu üzrə, qədim və orta əsr türk dillərində söz ortasında olan *g* // *k* (*ğ* // *q*) səsləri bir sıra müasir türk dillərində (xüsusən oğuz və bəzi qırçaq tipli dillər) işlənmişdir; məs.: *kerqek* “ehtiyac, iş”; qazax, qırğız dillərində: *kerək*; özbək dilində: *kerak*; tatar dilində: *kirək*; türk-mən dilində: *qerek*; Azərbaycan dilində: *gərək*; *kulkak* < *qulaq*, *əmqek* < *əmək*, *sıçqan* < *siçan*, *yalğan* < *yalan* və s.

Sibir türk dillərində isə söz ortasında *g* // *k* (*ğ* // *q*) səsləri saxlanmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu kimi arxaik formalara qərb qrupuna daxil olan bəzi türk dillərində də təsadüf edilir; məs.: qumuqçada: *inçqe*; türkmən dilində: *ince*, *кыысга*; türk dilində: *kisa*, *içqeri*, *içeri*, *tışqarı*, *dışarı* [Дмитриев, “Вст.”, 286-287].

g səsinin artımı. *g* səsinin artımı Naxçıvan dialektində iki sözdə müşahidə edilmişdir: *gedərgi*, *köçərgi*.

Qədim türk dilləri abidələrinə müraciət etdikdə aydın olur ki, buradakı *g* səsatımı deyil, qədim *-ka* // *-ki*, *-ğt* // *-qi*, *-gi* feli isim şəkilçilərindən birinin ilk səsidir. Bir sıra Volqaboyu türk dillərində bu şəkilçilərin ilk səsi düşərək məsdəri əmələ gətirmişdir; məs.: *alğu* > tatarca: *alu*; başqırca: *aluu*; *ketkü* > tatarca: *kitü*; başqırca: *kiteu* və s. Cənub-qərb türk dillərində isə olduğu kimi qalmışdır; məs.: azərbaycancada: *silgi*, *içgi*, *asqı*; türkcədə: *vergi*, *aski*, *biçki*, *içki* [Дмитриев, “Вст.”, 287].

Deməli, dialektlərimizdə təsadüf edilən *gedər-gi*, *köçər-gi* sözlərində *-gi* qədim feli isim şəkilçisi olub, müasir ədəbi dilimizdə bu sözlərdə *g* səsi düşdüyü (*gedəri*, *köçəri*) halda, dialektlərimizdə qalmışdır.

d səsinin artımı. *d* səsinin artımı əsasən *z*, *t*, *s* səslərindən sonra Qazax dialektində və Muğan şivəsində müşahidə olunmuşdur.

murtda (Qaz.) // *yumurtda* // *yımırtda*, *tütdəg* (Muğ.), *qazdarma* (Tov.-Yan.) < *qazarma*, *vərəsdə* (Tov.-Alk.) < *vərəsə*.

r səsinin artımı. **r** səsinin artımı da az təsadüf edilən hadisələrdəndir. Bu hadisəyə Muğan şivəsində bir neçə sözdə **c**, **ş** səslərindən əvvəl və **t** səsinədən sonra təsadüf edilmişdir; məs.: *mərcimayi* // *mərcmeyi*, *qırc* < *qıç*, *türşbəre* // *turşbəre*, *bütrüm*.

b səsinin artımı. **b** səsinin artımına Qazax dialektində iki sözdə qoşa dodaq samitlərindən sonra təsadüf edilmişdir; məs.: *qapbaz*, *çombax*.

b səsinin artımı türk dialektlərində də müşahidə edilir; məs.: *bulambaç* < *bulamaç*, *pambık* < *pamuk*, *kizambik* < *kizamik*, *hambal* < *hamal* [Gaz. I, 23].

v səsinin artımı: *saval* (Muğ.) < *sual*. Türk dialektlərində **v** səsinin artımı *piyvaz* < *piyaz* [Gaz. I, 64] sözündə müşahidə edilmişdir.

ğ səsinin artımı: *oğraq* (Muğ.) < *oraq*. Türk dialektlərində də **ğ** artımı *tablaği* < *tabla*, *yoğrulmak* < *yorulmak* [Gaz. I, 31] sözlərində özünü göstərir.

m səsinin artımı: *trumba* (Nax.-Neh.) < *truba*.

3. Söz axırında

Dialekt və şivələrimizdə söz axırında samitlərin artımı az təsadüf edilən hadisələrdəndir. Bu hadisəyə daha çox bağlayıcı, qoşma və şəkilçilərdə təsadüf edilir.

n səsinin artımı. **n** səsinin artımı əsasən bağlayıcı, qoşma və şəkilçilərdə özünü göstərir. Lakin bu hadisəyə alınma sözlərin axırında da rast gəlmək mümkündür.

kın, *kun*, *kün* (Qaz., G., Qar.), *kin* (Qaz., G., Qar., Nax., Şər., Şah., Muğ.), *kimin* (Ş., Muğ., Nax., Şər., Cul., Qaz.), *ötrin* (Nax., Şah., Şər., Qaz., Qar.), *kərən* (Qaz., Şər.), *dəfən* (Nax.), *safayın* (Cul.), *batıncan*, *qabaxcan* (Nax., Qaz.), *getdikən*, *qaçdıxcan* (Ş., Nax., Şər.), *ərəbcən* (Şər., Ş., B.), *axşam çağın* (Şər.), *baldun* (Qaz., Cul.) // *baldon* (Qaz.).

n səsinin artımına türk dialektlərində də təsadüf edilir; məs.: *yayan* < *yaya*, *oğlen* < *ögle* [Gaz. I, 50].

y səsinin artımı. **y** səsinin artımına əsasən Qazax dialektində alınma sözlərdə **o** səsinədən sonra təsadüf edilir; məs.: *kiloy*, *peroy*, *çantoy*, *avtoy*, *burjoy* və s.

v səsinin artımı. **v** səsinin artımı əsasən Cəbrayıl şivəsində alınma sözlərdə **o** səsinədən sonra özünü göstərir; məs.: *kilov*, *kinov*, *pirov* və s.

m səsinin artımı. **m** səsinin artımı da az təsadüf edilən hadisələrdəndir. Bu hadisə bir neçə sözdə müşahidə edilmişdir; məs.: *bərkəm*, *keşkəm* (Cəb.).

x, **x'** səslərinin artımı. **x**, **x'** səslərinin artımı **-ca** düzəltmə zərf şəkilçisinin sonunda özünü göstərir. Bu hadisəyə əsasən qərb dialekt və şivələrində təsadüf edilir; məs.: *urusçax*, *gürçücəx*, *farsçax* (Qaz., Qar.).

Təsviri planda səs artımı kimi görünən **-cax**, **-cəx** şəkilçiləri tarixən vaxt, zaman, an mənalərini bildirən müstəqil söz olmuşdur. Daha sonralar sözün morfoloji inkişafı nəticəsində öz müstəqilliyini itirmiş, sözə bitişmiş, onun ahənginə tabe olmuş və son səsinə itirərək şəkilçi vəziyyətinə gəlib çıxmışdır. Dialektlərdə şəkilçi vəziyyətində olsa da, fonetik simasını hələlik saxlamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir Azərbaycan dilində *çağ* müstəqil söz kimi də işlənir; məs.: *axşam çağı*.

SAMİTLƏRİN DÜŞÜMÜ

Dialekt və şivələrimizdə samitlərin düşümü hadisəsi samitlərin artımına nisbətən daha geniş yayılmışdır. Burada sonor **h**, **t**, **d**, **k** səslərindən əlavə, yarımşəsli vəziyyətində olan **y**, **v** səsləri də düşür. Samitlərin düşümü hadisəsi də üç vəziyyətdə özünü göstərir: 1) sözün əvvəlində; 2) sözün ortasında; 3) sözün axırında.

1. Söz əvvəlində

Dialekt və şivələrimizin bəzilərində sözün əvvəlində **h**, **y** və **k** səsləri möhkəm deyildir.

h səsinin düşümü. **h** səsinin düşümü daha çox qərb (xüsusən Qazax) dialektlərində və Zaqatala şivəsində özünü göstərir. Burada **h** səsinin düşümünə əvvəl dodaq saitlərindən (**ö**, **ü**) əvvəl təsadüf edilir.

örümçax (Qaz., Qar.) // *örümçək* (Z.), *örməx* (Qaz., Qar.) // *örmağ* (Z.), *ürməx* (Qaz., Qar.) // *ürmək* (Z.), *ürkməx* (Qaz., Qar.) // *ürkmağ* (Z.), *örüx* (Qaz.).

Bəzən qapalı arxasına damaq saiti olan **t** səsinədən əvvəl də **h** səsinin düşümünə təsadüf edilir; məs.: *ışqırax* (Qaz.) *içqırığ* (Ş.).

Bir çox müasir və qədim türk dillərində də söz əvvəlində **h** səsinin olmadığını görmək mümkündür; məs.: türk dilində: *örmek*, *ördürmek*,

ürmek; qazax dilində: *ürkek*, *ürü* “hürmək”, *örme*, *örü* “hörmək” [KO cəz., 483, 484, 497]; M.Kaşğaridə: *ördi* [I, 172–13], *örümcek* [I, 152–19], *ürkti* [III, 420–7].

y səsinin düşümü. **y** səsinin düşümü əsasən Qazax dialektində öz əksini tapmışdır. Lakin cənub və şimal dialekt və şivələrində də bu hadisənin izləri müşahidə olunur. **y** səsinin düşümü, başlıca olaraq, qapalı dodaq saitlərindən, bəzən də qapalı damaq saitindən (**u**) əvvəl özünü göstərir.

uxarı (Qaz., Z., Qax) // *uxarı* (Şə., Cul.), *urd*, *umax*, *umrux*, *umuru*, *uxu*, *umşax* (Qaz.), *Usuf* (Qaz.) // *Usup* // *Usub* (Şər.), *üx'* (Şə., Qaz.), *ükaltı* (Qaz.), *murta* (Qaz.) // *murta* (Z.), *üzbaşı* (Qaz., Şər., Z.), *iməli* (Z.) < yiməli.

y səsinin düşümünə qaqauz dilində və Bolqarıstandakı türk dialektlərində də təsadüf edilir; məs.: qaqauz dilində: *üzü* < yüzüyü, *imeklər* < yeməklər, *edi* < yedi, *etmiş* < yetmiş [Прясянен, 165].

Bundan əlavə, **y** səsinin düşümünü açıq dodaq və damaq saitlərindən (**o**, **a**) əvvəl də görə bilərik; məs.: *oxarı* (Qaz.), *Asəmən* < Yasəmən (Z.).

a səsinin əvvəl **y** səsinin düşümü qaraçay–balkar dili və dialektləri üçün səciyyəvi hal sayılır; məs.: *axşı* < yaxşı, *Axya* < Yaxya, *amğur* < yağmur. Ölü dillərdən bu hadisəni kuman dilində görə bilərik ki, bu da “Codex Cumanicus” abidəsində öz əksini tapmışdır [Дмитриев, “Вст.”, 266–267].

g səsinin düşümü. **g** səsinin düşümü ikinci sözün əvvəlində özünü göstərir. Belə ki, bu hadisənin baş verməsi üçün birinci söz saitlə bitməli, ikinci söz **g** səsi ilə başlamalıdır. Bu kimi sözlərin bitişik tələffüzü **g** səsinin düşümünə və bəzən bu səsdən sonra gələn saitin uzanmasına səbəb olur. Bu hadisə əsasən qərb dialekt və şivələrinə (xüsusən Qazax dialektinə) aiddir.

alōüz < ala göz, *qarōüz* < qara göz, *onōürə* // *onqörə* < ona görə, *obaqəzər* < oba gəzər, *başınaəlif*, *harēdir* < hara gedir (Qaz., G., Qar.), *nəzirsən*, *dünyaörmədim*, *ağlımaəlidir*, *dağqedillər*, *özüötrör* < özü götürür (Qaz.), *qarəün* (B.).

g səsinin ikinci sözün əvvəlində düşümü türk dialektlərində də müşahidə olunur; məs.: *bōn* < bugün, *karōz* < kara yöz, *kinecəsi* < kina–gecesi, *bōce* < bu gecə, *burīyeldi* < buraya geldi [Gaz. I, 29].

n səsinin düşümü. **n** səsinin düşümü olduqca az təsadüf edilən hadisələrdəndir. Bu hadisə bir sözdə qeyd olunmuşdur: *işan*, *işannı* (Tov.–Alk.).

2. Söz ortasında

Söz ortasında samitlərin düşümünə dialekt və şivələrimizdə daha tez-tez rast gəlmək mümkündür. Burada bütün sonor səslərin və **h**, **y**, **v**, **d**, **f** samitlərinin düşümünə təsadüf edilir.

h səsinin düşümü. **h** səsinin düşümü dialekt və şivələrimizdə geniş yayılmışdır. Bu hadisəyə az və ya çox dərəcədə bütün dialekt və şivələrimizdə rast gəlmək mümkündür. Lakin şərqi dialekt və şivələrində bu hadisəyə daha geniş yer verilir. **h** səsinin düşümü çox vaxt alınma sözlərdə iki sait, ya saitlə sonor, ya da sait ilə **ş**, **s**, **f**, **v** səsləri arasında özünü göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, **h** səsinin düşümü özündən əvvəlki saitin uzanmasına da səbəb olur.

māla, *zāla* (B.), *zāmət* (Muğ., B., Nax.–Neh.), *Zörə*, *pālvān* (B.), *vāşi* (Muğ.) // *vāşi* (Qaz.), *māsil* (Muğ., Qaz., Qar., G.), *tākim* (Muğ.), *dā* (Şah.), *māni* (Z.) < mahni, *Şāsənəm*, *Şābala*, *Şābeyim* (Muğ.), *şāsəvən* (Nax., Ord., Şər., Şah.), *Şāsən* (Şər.), *şādət*, *çārga*, *şād* (Muğ.), *tāfil* (Qaz., Nax., Ord., Şər., Şah., B., Muğ., Z.), *Şāpəri* (Z.), *Māmud* (Muğ.), *tār*, *şār*, *sār* (bütün dialekt və şivələr), *yār* (Qaz., Qar., G.), *tāsil* (Nax., Ord., Şər., Şah.), *kār*, *tāg* (Muğ.), *mōkəm*, *sōbət* (B., Muğ., Ş.).

h səsinin düşümünə türk dialektlərində də təsadüf edilir; məs.: *gāvə*, *Āmət*, *māpis*, *bir āfta*, *sāroş* [Korkmaz, 81].

y səsinin düşümü. **y** səsinin düşümü hadisəsinə az və ya çox dərəcədə bütün dialekt və şivələrimizdə rast gəlirik. Lakin bu hadisə qərb dialekt və şivələrində daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Bu qrup dialekt və şivələrdə (xüsusən Qazax dialektində) **y** səsi iki sait arasında düşür. Bundan əlavə, **y** səsinin sonor **n**, **r** səsləri və **c**, **d**, **k** səslərindən əvvəl də düşüyü qeyd edilmişdir.

qā < qaya, *dā* < dəyə (ayrım), *gōərçin*, *yeərdim*, *büələk*, *lān*, *yüən*, *bōrək*, *gōala*, *yürdüm*, *oana*, *yāsi* (Qar., Qaz.), *gōərdi*, *gözəm*, *çialək*, *dānda*, *Temir*, *hiləkər*, *ilənən*, *qoax* < qoyaq, *boaxçı*, *boardı*, *Azarbecan*, *oatdı*, *qaçı* (Qaz.) // *qaçı* (Nax., Muğ.), *Hüsen*, *hekal*, *üçüz*, *dāl*, *dərman* (Nax., Ord., Şər., Şah.), *hātdə* (Nax.), *gōçax*, *īrmi*, *īnəmax* (Ord.), *āğır* (Muğ.) < ayğır.

y səsinin düşümünə türk dialektlərində təsadüf edilir; məs.: *gāri*, *bōlā*, *sōlā*, *ōlā*, *bēgir*, *dēnāk*, *hēbā*, *gēcāk*, *yāli* [Korkmaz, 80].

v səsinin düşümü. Dialekt və şivələrimizdə **v** səsinin düşümü də geniş yayılmışdır. Bu hadisəyə daha çox şərqi dialekt və şivələrində və Şəki dialektində rast gəlmək mümkündür. **v** səsinin düşümü hadisəsinə

qərb dialekt və şivələrində və Zaqatala–Qax şivəsində də təsadüf olunur. Lakin burada bir fərq nəzəri cəlb edir. Şərqi dialekt və şivələrində, eləcə də Şəki dialektində *v* səsinin düşümü çox vaxt sonor və *ş*, *ğ* səsləri qarşısında baş verdiyi halda, qərb dialekt və şivələrində, Zaqatala–Qax şivəsində *v* səsi iki sait arasında düşür.

yōuşan, oğat, oyc // oc, döüran, döülət, töülə, ölad, Gōhər (B., Ş., Muğ.), *ōmağ* (B., Ş., Muğ.) // *ōmax* (Şə.), *tōbə, oxala* (Şə.), *dōşan, dōğa* (B., Ş., Muğ., Z., Qax, Qar.), *qayırma, qanayız* (Z.), *qırqōyl* (Z., Ş., Muğ.), *gōəli, çyal, nūə, güəmmə, yuəş, qırqoul, qoqla, yuan, tya* (Qaz.).

Söz ortasında *v* səsinin düşümü hadisəsi türk dialektlərində də qeyd olunur; məs.: *çayş, tauq, haut, auşar, souq, qoum, douşan, oulan, yauş-tur, youqlan* [Korkmaz, 27].

r səsinin düşümü. *r* səsinin düşümü dialekt və şivələrimizdə bir o qədər yayılmış hadisə deyildir. Bu hadisəyə bir neçə sözdə əsasən diş səslərindən (*t, ş, j, ç*) əvvəl təsadüf edilir.

qutar (B., Ş., Muğ., Qaz., Qar., G., Nax., Ord., Cul., Şər., Şah.), *böyütən* (Muğ.), *xaşdan* (Qaz.), *boşdi* (Z., Qax) // *boşdi* (Şə.), *xəjdig* (B., Muğ.), *xəş* (Şər.), *bildicim* (Ağs.–Pir.), *qıx* < *qırx, qıxdır* (Şə., Z., Qax), *qoxmuş* (Şər.) < *qorxmüş, qoxdum, çaxlar, tühlər* (Şə.) < türklər.

Söz ortasında *r* səsinin düşümü hadisəsi türk dialektlərində, xüsusən Bolqarıstandakı türk dialektlərində geniş yayılmışdır; məs.: *vādim, otak, etəsi, çandama, çaşaf, süpügə* [Korkmaz, 79], *samsak, sona, topalak* < *toparlak, yuvalak, tekelek* < *tekerlek* [Gaz. I, 58], *kapuz, akadaş, āmut, āpa, gimizi, tuşu, gaşidan* (Bolqarıstandakı türk dialektləri).

l səsinin düşümü. *l* səsinin düşümü də dialekt və şivələrimizdə az təsadüf edilən hadisələrdəndir. Bu hadisə diş (*t, ş, ç*) və *x, k* səslərindən əvvəl qeyd edilmişdir.

atmış (bütün dialekt və şivələr), *düzət* (Şər., Muğ.), *ucat* (Şər.), *öşdüm, qaxdı* (Şə., Qaz., Qar.) < *qalxdı, miçəg* (Muğ., B.) // *miçəx* (Qaz.), *xaxnan* (B.), *anamadım* (Tov.–D. Qır.), *bəkə* (Nax.).

l səsinin düşümünə türk dialektlərində də rast gəlmək mümkündür; məs.: *kakmak* < *kalkmak, aba* < *abla, aymak* < *ayılmək, kitlemek* < *kilitlemek, beki* < *belki* [Gaz. I, 46].

n səsinin düşümü. *n* səsinin düşümü dialekt və şivələrimizdə geniş yayılmış hadisələrdəndir. Bu hadisəyə az və ya çox dərəcədə bütün dialekt və şivələrimizdə rast gəlirik. *n* səsinin düşümü əsasən *r, l, ş, s, z, t, g, x* səslərindən əvvəl meydana gəlir.

sōra (B., Ş., Muğ., Nax., Ord., Cul., Şər., Şah.) // *sōra* (B., Ş., Muğ.), *qōşi, hasat, gōlüm, bürüc, nadic, dōz, dōyz* (B., Ş., Muğ.), *qəşəg* (B., Ş., Muğ.) // *qəşəx* (Qaz., Qar., G., Nax., Şər., Şah.), *qılıc* (Şah.–Kşah., Məz.) // *qılış* (Qaz.), *kət, qət* (B., Ş., Muğ., Qaz., Nax., Ord., Cul., Şər., Şah.), *Dərbət* (B., Ş., Muğ., Şər.), *irəg* (B., Ş., Muğ.) // *irəh* (Şə.), *pələg* (B., Ş., Muğ.), *qazaş* (Qaz., Qar., G.), *saşmış, aynavət, bətdə* (Qar.), *tüək* // *tühək* (B., Ş., Muğ.) // *tüfəx* (Şə.) // *tühədən* (Qaz.), *küşlər* (Şə.), *irəcbər* // *irəşbər* (Qaz., Şah.), *dilmac* (B., Ş., Muğ.) // *dilmaş* (Qaz., Qar., G., Şər., Şah.), *hasi* (B., Ş., Muğ.) // *hası* (Qaz.).

t, c, g, x səsləri ilə bitən sözlər o vaxt öz *n* səsinə itirir ki, onlara samitlərlə başlanan şəkilçilər qoşulsun. Bu sözlərə saitlər qoşulduqda *n* sabit qalır; məs.: *kət* – *kətdə, kətdən, kətdi* // *kətçi, qılıc* – *qılıjda, qılıjdan* (Ş.), *qılışda, qılışdan* (Qaz., Qar., G.), *pələng* – *pələgdə, pələgdən* (Muğ.), *pələhdə, pələhdən* (Qar.), *kəndin, kəndə, kəndi, qılıncın, qılıncı, qılıncı, pələngin, pələngə, pələngi* və s.

Lakin bəzi dialekt və şivələrdə samitlə başlanan şəkilçilər qarşısında da *n* sabit qalır; məs.: *qənddə, qənddən, qəndsiz, kənddə, kəndçi* (Q.), *kəntdə, kəntdən, qantda, qantdan* (Z.–Var., Qax–İ.Su).

Bir sıra türk dillərində də *ç, c* qarşısında *n* səsinə təsadüf edilmir; məs.: qırğız dilində: *tilmeç, kılıç* [PKИP cл., 557, 958]; qazax dilində: *tilmaş, kılış* [PK cл., 505, 900]; türkmən dilində: *qılıç, dilmeç* [TP cəz., 113, 126]. M.Kaşğaridə və İbnü-Mühənnada da *qılıç* işlənir.

n səsinin düşümü türk dialektlərində yayılmış hadisədir; məs.: *sōra, İsan, ləşbər, kumadar, goşu, bəzər* [Korkmaz, 78], *piriç, tuç, yalıf* < *yalnız* [Gaz. I, 50–51].

m səsinin düşümü. *m* səsinin düşümünə olduqca az təsadüf edilir; məs.: *ama* (Muğ., Qaz., Ord., Cul.) // *amə* (Şər.).

f səsinin düşümü. *f* səsinin düşümü də az təsadüf edilən hadisələrdəndir. Bu hadisə bir neçə sözdə iki sait və *ş* səsinədən əvvəl müşahidə edilmişdir; məs.: *tüəx* // *tüəng* (Qaz.), *bənōşə* (B., Ş., Muğ.).

f səsinin düşümünə türk dialektlərində də rast gəlmək mümkündür; məs.: *çitlik* < *çiftlik, mütü* < *müftü, öke* < *öfke* [Korkmaz, 77].

d səsinin düşümü. *d* səsinin düşümü də az təsadüf edilən hadisələrdəndir. Bu hadisəyə bir neçə sözdə *n* səsinədən sonra rast gəlmək mümkündür; məs.: *günüz* (Qaz., Şər.), *pənir* (Nax., Ord., Cul., Şər., Şah.).

Türk dialektlərində də *d* səsinin düşümü qeyd olunur; məs.: *günüz* < *gündüz, hayce* < *hadice* [Gaz. I, 25].

3. Söz axırında

Dialekt və şivələrimizdə söz axırında samitlərin düşümü bir o qədər yayılmış hadisələrdən deyildir. Bu hadisə əsasən iki səsin (*r*, *t*) düşmə-sində özünü göstərir.

r səsinin düşümü. *r* səsinin düşümü bütün dialekt və şivələrimizə aid hadisədir. Bu hadisəyə həm kök və əsaslarda, həm də şəkilçilərdə rast gəlmək mümkündür. Söz əsaslarında *r* səsinin düşümü daha çox fel və kök əsaslarında özünü göstərir. Fel əsaslarında *r* səsinin düşümü *d* və *m* səsi ilə başlanan şəkilçilərdən əvvəl meydana gəlir.

aldıdı, yandıdı (A.), *otudu, yetidi, tikdimişəm* (Şə., Naxş.), *bi, gəti-max, götüseydi, utuma* (Z., Qax), *gəti, otu* (B., Ş., Muğ.), *qədə* (Ağs.-Pir.), *quşandı* (Qax) < qurşandı.

Şəkilçilərdə isə *r* səsinin düşümü III şəxs xəbər şəkilçilərində və cəm şəkilçisində özünü göstərir.

alıbdı, gəlibdü (B.) // *alıfdı* (Qaz., Qar.), *adamdı, yaxşıldı, iççidi* (Ş., Muğ., B.) // *adamdı, yaxşıldı* (Qaz., Qar., G., Nax., Şər.), *naxoşdu* (Cul., B.), *isdidi, işdi, kimdi, bəsdı, quşdu* (Qaz., Qar., Nax., Şər., Şah., Ord., Cul.), *yığıpla, gəlipla, aleyla* (Cənubi Azərb.).

r səsinin düşümünə bir sıra türk dillərində və onların dialektlərində də rast gələ bilərik. Burada da *r* səsinin düşümü daha çox şəkilçiləri əhatə edir. Türkmən dilinin təkə dialektində: *bolya* < bolyar “olar”, *qezyə* < qezyə “gəzər”. Qumuq dilində ismin yiyəlik, yönlük və təsirlik hallarında cəm şəkilçisinin *r* səsi düşür: *yol-lar – yol-la-nı, tiller – til-le-ni, yol-la-qa, til-le-ge*. Qaraçay-balkar dilində isə cəm şəkilçisi ismin bütün hallarında *-la, -le* şəklində ifadə olunur [Дмитриев, “Нечт.”, 279].

Türk dialektlərində də *r* səsinin düşümü həm sözlərdə, həm də şəkilçilərdə özünü göstərir. Bu hadisə daha çox Bolqarıstandakı türk dialektlərinə aiddir; məs.: *bazalık, kakalar, oturuka, pişidi* (Bolqarıstandakı türk dialektləri), *gidükün, yetä, gidälä, sokälä* [Korkmaz, 79].

Türk dialektlərində də qaraçay-balkar dilində olduğu kimi, cəm şəkilçisinin sonundakı *r* səsi düşür; məs.: *bunlaa, onlaa, çocukla, kirläda, akadaşla, cekmişle, bulgallä, istemellä*.

l səsinin düşümü. *l* səsinin düşümü də az hallarda təsadüf edilən hadisələrdəndir. Bu hadisə iki sözdə qeyd edilmişdir; məs.: *gə* (bütün dialekt və şivələr), *döyü* (Şə.) // *döy* (Qaz.).

l səsinin düşümü bir sıra türk dillərində və onların dialektlərində qeyd olunur. Qaraqalpaq dilində şərt şəkilçisindən əvvəl *bol, kal* sözlərinin *l* səsi düşür; məs.: *bosa* < bolsa, *kasa* < kalsa [Дмитриев, “Нечт.”, 279].

l səsinin düşməsi hadisəsi türk dialektlərində də müşahidə edilir; məs.: *biyo* < bir yol, *nasi* < nasil, *ävä* < evvel, *ösun* < olsun, *güzädi* < güzeldi, *gāmiş, gūsün* < gülsün [Korkmaz, 78].

t səsinin düşümü. Dialekt və şivələrimizdə əsasən alınma sözlərdə kar samitdən sonra gələn *t* səsi düşür. Bu, dilimizdə iki kar samitlə bitən söz və hecaların olması ilə izah oluna bilər. Bu hadisə özünü *s* və *x* səslərindən sonra göstərir; məs.: *dos, dəs, iras* // *ras, pərəs, çus, məs, vers, dürüs, vax* (bütün dialekt və şivələrdə), *üs* (Ord.) < üst.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu hadisə samitlər qarşısında da olur. Lakin saitlər qarşısında *t* yenə öz yerinə qayıdır və özündən sonra gələn saitin təsiri altında bəzən bir qədər cingiltililəşir və kar *d* kimi tələffüz olunur; məs.: *dəstə* // *dəsdə, dostu* // *dosdu, irastıma* // *irasdıma, vaxtım* // *vaxdım* və s.

t səsinin düşümünə bir sıra türk dialektlərində də rast gəlmək mümkündür. Özbək dilində də alınma sözlərin axırında *t* səsi düşür; məs.: *pas* < past farsca “aşağı”, *dus* < dust, *quş* < quşt, *sus* < sust, *bardoş* < bar-doşt “səbir” [Коронов, “Узб.”, 24].

Alınma sözlərdə *t* səsinin düşümü türk dialektlərində də müşahidə olunur; məs.: *des, dos, iras* [Caferoğlu, “ST”, 227, 228, 247].

ASSİMİLYASIYA

Assimilyasiya hadisəsi danışq dilinə xas olduğu üçün dialekt və şivələrimizdə çox yayılmışdır. Təsir qüvvəsinə görə assimilyasiya tam və ya yarımcıq, istiqamətinə görə isə irəli və ya geri ola bilər. Buna görə də assimilyasiyanın dörd tipinə rast gəlmək olur: 1) tam irəli assimilyasiya; 2) yarımcıq irəli assimilyasiya; 3) tam geri assimilyasiya; 4) yarımcıq geri assimilyasiya. Assimilyasiyanın bu dörd tipindən dialekt və şivələrimizdə ən çox rast gəldiyimiz tam irəli və tam geri assimilyasiya növləridir.

1. Tam irəli assimilyasiya

Tam irəli assimilyasiyada bir səs özündən sonra gələn səsə təsir edərək, onu tamamilə özünə oxşadır. Dialekt və şivələrimizdə tam irəli assimilyasiyanın aşağıdakı növlərinə təsadüf edilir:

1. *rl* > *rr*: *qarri, varri, yerrı, tarri, narrar, fərri, azarri, şəhərri* (bütün dialekt və şivələrdə), *torrar, hazırriğ, ağırriğ, hünərri, üzərriğ*

(B., Ş., Muğ., Q.), *ciyərrı, zorrı, yağarrıx, tərrix* (Nax., Ord.), *maldarrıx* (Ş., Qar., Qaz., Nax., Şə.), *oysarreyif* (Qaz., Qar., G.), *yağmurrıx* (Qaz.), *doxdurrar* (bütün dialekt və şivələrdə).

2. **nl > nn**: *oğlannar, qadinnar, odunnar, heyvannar, Xannar, gəlinnər, zeyinni, dünənnəri, insannar, ilannar, gəlsinnər, salsinnar* (bütün dialekt və şivələrdə), *sərinniğ, bannadi* (B., Ş., Q., Muğ.), *aydınnığ* (B., Ş., Muğ.) // *aydınnıx* (Nax., Qar., Qaz., G.) // *yaydınnığ* (Q.), *yannari, sinni, nişannamağ, ozannığ* (Muğ.), *annar, qoyunnu, vijdannı, şennix, tüştannıx* (Qaz.), *dəyirmannıx, ərənnər, bulannıx* (Qar., G., Qaz.), *cavannıx, önnüx, yamannıx, uzunnıx, xızannar, binnar, onnar, muğanni, annamırx* (Nax., Ord.).

Assimilyasiyanın bu növünə bir sıra türk dillərinin dialektlərində də rast gəlmək mümkündür. Türkmən dilinin təkə dialektində: *yamannıg, oynnar, gınnor* [Попелуевский, 39]; türk dialektlərində: *onnar, günner, izinni, unnuk, canni, karannık* [Gaz. I, 44]; tatar dialektlərində: *örmannar, kannı, yannı* “canlı” [Шакирова, 131], *utinnık* “odunluq”, *annoy* “anlayır”, *tonnay* “dinləyir”, *mannay* “alın” [Махмутова, 156].

3. **nd > nn**: *mənnən, sənnən, onnan, munnar, yerinnən, üstünnən, özünnən, yaşınnan, gedənnən, tökənnən* (bütün dialekt və şivələrdə).

Assimilyasiyanın bu növünə türk dillərinin dialektlərində də təsadüf edilir. Qumuq dialektlərində: *ulanma < ulanda, onna < onda, senne < sende sennen < senden, içinnen < içinden, arslanna < arslanda* [Дмитриев, “Кум.”, 25–26]; türk dialektlərində: *altinnan, sännän, ötüyannan, akasinnan, gəşisinnan* [Korkmaz, 73]; türkmən dialektlərində: *onnört < ondört, onnan* [Попелуевский, 39].

Azərbaycan dialektlərindən yuxarıda gətirdiyimiz misallarda assimilyasiyanın bu növü əsasən ismin çıxışlıq halında özünü göstərir. Lakin Şəki rayonunun İncə və Zund kənd şivələrində assimilyasiyanın bu növü felin şühudi keçmiş zamanında da özünü göstərir. Belə ki, **n** səsi ilə bitən fel köklərinə qoşulan şühudi zaman şəkilçisi **-di, -du** şəklində deyil, **-ni, -nu** şəklində ifadə olunur; məs.: *yannım, yannın, yannı, donnum, donnun, donnu* və s.

4. **zl > zz**. Assimilyasiyanın bu növünə daha çox şərq dialekt və şivələrində rast gəlirik; məs.: *qızzar, qazzar, qalxozzar, bizzər, təmizzig, gözzə, üzzi, öküzzer, gizzin, ucuzzuğ, buraxmazzar* (B., Ş., Muğ.), *gündüzzer, ildızzar, mimməzzər, gizzənir, dizzix, gəzzirəm* (Nax., Ord., Şər., Şah., Cul.), *bizzən, dizzən* (Qar.), *sözzəri, qızzıx, izziyəndə* (Qaz.).

Assimilyasiyanın bu növünə bir sıra türk dillərində və dialektlərində də təsadüf edilir; məs.: başqırd dilində: *qazzar, dipqızzər*

[Дмитриев, “Асс.”, 305]; türkmən dilinin yomud dialektində: *quz-zamak < quzlamak, qözzemek < qözlemek* [Амансарыев, 8].

5. **zd > zz**: *bizzən* (Muğ., Nax.-Sir., Qaz.-İ. Şıx.), *yazzan, Arazzan* (Muğ., Şər., Cul., Ord.), *qızzırma* (Muğ., Ş., Qaz., Nax., Ord.), *gözzən* (Muğ., Ş., B.), *qalxozza* (Muğ., Nax., Qaz.), *dəzzə, payızza, issəməzzün* (Muğ.), *Tabrizzə* (Tov.), *getməzzim* (Şah.), *əvmizzən* (Nax.).

Assimilyasiyanın bu növünə bir sıra türk dilləri və onların dialektlərində də gərmək mümkündür. Türkmən dilində: *bizze* (bizde), *arqamızza* [Попелуевский, 40], başqırd dilində: *kazzan < kazdan, kızza < kızza, kazzi < kazdı* [Дмитриев, “Асс.”, 303].

6. **dl > dd**: *addı, arvaddar, savaddı, daddı, süddü, abaddıx // abaddıg* (bütün dialekt və şivələrdə), *Əhməddi, seyiddər, bisavaddıx* (Şər.), *öddüx, addıyanda, kəddə* (Qaz.).

7. **sl > ss**: *pissig* (B., Ş., Muğ.) // *pissix* (Nax., Şər.), *issadıb* (B., Ş., Muğ.) // *issadıf* (Qaz., Qar., Şər., Şah.), *hissi* (bütün dialekt və şivələrdə).

8. **st // sd > ss**. Assimilyasiyanın bu növünə Muğan şivələrində daha çox təsadüf edilir; məs.: *issi* (bütün dialekt və şivələrdə), *xassə* (Q., Muğ., Nax.-Neh.), *dussağ // tussağ* (Muğ., Q., B., Ş.), *bossan* (Muğ., Nax., Ord., Cul., Şər., Şah.), *yassı, yassıg* (Muğ., Ş., B.) // *yassıx* (Nax.), *tüssü* (Şər.) // *tüssi* (Muğ., Ş., B.), *dəssə-dəssə* (Muğ., Ş.), *ussa, üssün, issər, bəssə, dəssəg, şikassa, Assara, dossican, Mıssafa, pisson, assana, issirahət, issifadə* (Muğ.), *issikan* (Muğ.) // *issəkan* (Ağs., Şah.) // *issəkən* (Qaz.-Y.Sal.), *kəndıssan* (Şər., Şah.), *üssə* (Qaz.), *issir* (Tov.-Şəm.) // *issərən, dossun* (Qaz.), *issol* (Ağs.), *bəssir, bəssi, kəssi, əssi* (Muğ., Ş.), *təssıg // tassıg* (Muğ., Nax.).

Assimilyasiyanın bu növü zəif də olsa, bir sıra türk dillərinin dialektlərində də müşahidə olunur; məs.: Bolqarıstandakı Razqrad və Balkin türk dialektlərində: *üssüne*; türkmən dialektlərində: *ussupup* [Попелуевский, 40] və s.

9. **mb > mm**. Assimilyasiyanın bu növü daha çox şərq dialekt və şivələrinə aiddir; məs.: *pambıg // pammıg* (Muğ., Ş., Nax.-Çb.), *omma < omba, dümmək, qammay < kombayn* (Muğ.), *hammal* (Nax.).

10. **nb // mb > mm**: *zəmmil, summil* (Ş., Muğ.), *təmməki* (Muğ.), *ammar* (Mər., Muğ.), *şəmmə, Qəmmər, gümməz* (Mər.).

11. **ld > ll**: *allat* (B., Ş., Q., Muğ.). Şəkilçilərdə assimilyasiyanın bu növünə ancaq Şəki rayonunun İncə və Zunud kənd şivələrində təsadüf edilmişdir. Bu kənd şivələrində **l** səsi ilə bitən sözlərə **d** səsi ilə başlayan şəkilçilər qoşulduqda, şəkilçinin birinci səsi (**d**) **l** səsinin təsiri altında **l** səsinə keçir; məs.: *allım < aldım, gəllin < gəldin, allı < aldı, güllüm, güllün, güllü, yollaş < yoldaş, dallan < daldan, ballır < baldır*.

2. Yarımçıq irəli assimilyasiya

Yarımçıq irəli assimilyasiyada bir səs özündən sonra gələn səsi özünə tamamilə oxşada bilmir, onu öz növünə oxşatmağa çalışır. Dialekt və şivələrimizdə yarımçıq irəli assimilyasiyanın aşağıdakı növlərinə təsadüf olunur:

1. **zI > zd**: *qızdar* (B., Ş., Şər., Qaz., Ağs., Tov.), *tozdı* (B., Ş., Muğ., Q.) // *tozdu* (Qaz., Qar., G.), *bizdər* (Q.), *özdəri* (B., Ord.), *duzdı* (B., Q., Ş.) // *duzdu* (Qar., Qaz., G., Nax.), *buynuzdar* (Q.), *gözdədim* (B., Ş., Q., Qar., Qaz., Şə., Nax., Ord.), *boğazdı* (Şər.), *təmizdix* (Qar., Qaz., G., Z., Qax, Şər.), *gözdux* (Şər.), *gizdəndi* (B., Ş., Qar., Qaz., G., Nax., Ord., Z., Qax), *dizdix* (Qaz., Ağs., Tov.), *dizdəmə* (Şər.), *boğazdeyif* (Qaz.), *qalxozdar* (Ağs.), *teyvazdiyam* (Cul.-Tey.).

2. **tl > td**: *otdar*, *atdar*, *arvatdar*, *kətdər*, *savatdı*, *otduğ* // *otdux*, *itdər* (bütün dialekt və şivələrdə), *otdır* (B., Q., Ş., Muğ.), *Sətdi* (Muğ.) < Saath, *qeyratdı*, *dəvlətdi* (Şər.), *irəğbəttdi* (Cul.), *irahatdix* (Şah.), *səbəttdər* (Şah.), *şikayətdənər* (Şər.), *avatdix*, *qüvvətdəndi* (Ağs.), *atdı*, *qatdama*, *qıymatdı* (Qaz.).

Assimilyasiyanın bu növünə başqırd dilində də rast gəlmək mümkündür. Lakin burada yarımçıq deyil, tam assimilyasiya özünü göstərir; məs.: *attar*, *ittər* [Дмитриев, "Баш.", 304].

3. **sl > sd**: *dərsdər*, *səsdər*, *hirsdəndim* (bütün dialekt və şivələrdə), *namısdı*, *bəsdədi* (Qaz., Qar., G., Nax., Z., Qax), *pisdig* (B., Ş., Muğ., Q.) // *pisdix* (Qaz., Qar.), *tərsdəşməg*, *həvəsdeşməg* (Muğ.), *isdaderix* (Ağs.), *dosdar* (Tov.).

4. **şl > şd**: *başda*, *işdə*, *qaşdar*, *daşdar* (bütün dialekt və şivələrdə), *işdir* (B., Ş., Muğ., Q.), *qışdağ* (B., Ş., Mər., Muğ., Q.) // *qışdax* (Qaz., Qar., G., Nax., Ord., Z., Qax, Şə.), *qardaşdix*, *yoldaşdar* (Qaz.), *beşdix* (Qaz.) // *beşduğ* (Q.), *daşdığ* (B., Ş.) // *daşduğ* (Q.), *bağışda* (B., Ş., Muğ., Qaz., Qar., G., Nax., Ord., Z., Qax), *quşdar*, *dişdərim* (Şah.), *işdəmiyəni* *dişdəməz* (B., Ş., Q., Muğ., Nax., Ord., Qaz., Qar.), *naxışdı*, *naxoşdux* (Cul.).

5. **md > mn**: *axşamnan*, *varımnan*, *dilimnən*, *əlimnən*, *işimnən* (bütün dialekt və şivələrdə), *qumnan*, *şamnan*, *qōymnan*, *bağımnan* (Muğ.).

6. **ml > mn**. Assimilyasiyanın bu növünə az hallarda təsadüf edilir: *bayramnux* (Tov.-Yan.), *adamnar* (Qaz.-Çay.), *damnar* (Şə.-V.), *şumna* (Şə.-İ.), *davamni*, *məlimnux* (Şə.-Or., Bid.), *toxumnuyur* (Şə.-B.D.).

Assimilyasiyanın bu növü türk dialektlərində də müşahidə edilir; məs.: *mumnu*, *gömnəni* [Korkmaz, 72].

7. **pm > pb**: *tapbaca*, *tapbağ* // *tapbax* (bütün dialekt və şivələrdə), *yapba* (Nax.), *səpbəyə* (Ağs.), *qopbaz* (Şə.-V.; B., Z.), *çırpbax* (Şə.-Qşl.).

3. Tam geri assimilyasiya

Tam geri assimilyasiyada bir səs özündən əvvəl gələn səsi tamamilə özünə oxşadır. Dialekt və şivələrimizdə tam geri assimilyasiyanın aşağıdakı növlərinə təsadüf edilir:

1. **rl > ll**: *oturallar*, *oynullar*, *alullar*, *gəllilər*, *alallar*, *bilillər*, *biləllər*, *əzəllər* (bütün dialekt və şivələrdə), *üydöllər*, *əkəllər*, *ülküdüllər*, *olollar*, *ölöllər* (Ağs., Qaz., Bor.).

Assimilyasiyanın bu növünə bir sıra türk dillərində və onların dialektlərində də təsadüf edilir. Xakas dilində: *turallar*, *kilellər* [Баскаков, Инкижекова, 371]; yakut dilində: *barallar*, *kelellər*, *daxmallar* "qadınlar" [Харитонов, 76], türk dialektlərində: *variyyullā*, *aridiyollā*, *kalkiyollā*, *gedeller*, *billeş*, *tüllü*, *zehilli*, *zolla*, *zencille* [Korkmaz, 75]; türkmən dialektlərində: *berelle* [Почелуевский, 40].

2. **nm > mm**: *qamnaz*, *dimməz*, *yammaz*, *bəyəmmir*, *dimmə* (bütün dialekt və şivələrdə), *mümməg* (B.) // *mimməx* (Şər.) // *mimmax* (Ord.), *summuşdı* (B.-İçş.), *oyammağ*, *giyimməg*, *diyimməg*, *görümməg* (Muğ.), *utammağ*, *inammağ* (Z.-Var.), *savaddammax* (Z.-Qım.), *görümmür*, *dimmiyin* (Qar., G.), *güəmməx*, *ahımmadı*, *dilləmmədi* (Qaz.), *dömmə* (Şə.-Or., Zun., İ.), *yazdımmı*, *aldımmı* (Şə.-İ.), *inamma*, *dimmir* (Şə.).

Assimilyasiyanın bu növü bir sıra türk dillərində də müşahidə olunur; məs.: başqırd dilində: *aldamma*, *ışamma* "inanma" [Дмитриев, "Баш.", 38]; yakut dilində: *barammın* < *baran mın* "mən gedərkən", *aammıt* < *aanmıt* "sizin qapı" [Харитонов, 76]; qırğız dilində: *memşayıpman* < *men mayıpman* "mən çolağam" [Батманов, 148].

3. **ts // ds > ss**: *yassin* (Qaz.), *gessə* (B., Muğ., Qaz.), *issə* (B., Muğ.), *eşissə* (Muğ.), *dassız* (B., Ş., Muğ.), *kəssaveti* (Şər.), *bissin*, *bassin* (Şə.-B.G.), *qiryəssiz*, *bərəkəssiz* (Şə.-Qşl.).

Assimilyasiyanın bu növünə türk dialektlərində də təsadüf edilir; məs.: *gissin*, *tussun*, *tussa*, *essin*, *yassa*, *uhussun* [Korkmaz, 73].

4. **zs > ss**: *yassin*, *əssin*, *satmassan*, *görməssən*, *almassan* (bütün dialekt və şivələrdə), *üssilən* (Ağs.), *bossərçə* (Qaz.-Y.Sal.), *təmissə* (Şə.-B.D.), *buynussuz* (Şə.-Zun.).

Assimilyasiyanın bu növünə türk dialektlərində də rast gəlirik; məs.: *satmassan*, *vəməssə*, *bulmassan*, *gissin* [Korkmaz, 73].

5. **zç > çç**: *qalxoççu* (Qaz., Qar., G., Nax.) // *qalxoççi* (B., Ş., Muğ., Q.), *qarpiççi* (Şər.), *açça* (B.).

Assimilyasiyanın bu növü türk dialektlərində də müşahidə olunur; məs.: *aççik* [Korkmaz, 73].

6. *tç > çç*: *kəççi* (bütün dialekt və şivələrdə), *cüççi* (B., Ş., Muğ.) // *cüçcü* (Qaz., Qar., G., Nax.), *nəbəççi* (Şə.-O.Z.).

7. *çs > ss*: üssāt. Assimilyasiyanın bu növünə türk dialektlərində də təsadüf edilir; məs.: *üşsənə* [Korkmaz, 73].

8. *çş > şş*: *üşşeyi* (B.).

9. *ls > ss*: *ossun* (Nax.-Q.). Assimilyasiyanın bu növü türk dialektlərində də müşahidə edilir; məs.: *assan*, *ossun*, *ossa*, *bissem*, *çassa*, *gessin* [Korkmaz, 74].

10. *hk > kk*: *mökkəm* (Şah.).

11. *ns > ss*: *hassı* (Z.-Qım.).

4. Yarımçıq geri assimilyasiya

Yarımçıq geri assimilyasiyada bir səs özündən əvvəl gələn səsi tamamilə özünə oxşada bilmir, onu öz cinsinə oxşatmağa çalışır. Dialekt və şivələrimizdə yarımçıq geri assimilyasiyanın aşağıdakı növlərinə təsadüf edilir:

1. *nb > mb*: *sümbül*, *zəmbil*, *gümbəz*, *şəmbə*, *ambar*, *təmbəki* (bütün dialekt və şivələrdə), *ombir*, *ombeş* (B., Ş., Muğ., Nax., Şər., Şah., Qaz., Ağs., Qar., G., Z., Qax) // *umbir*, *umbeş* (Ord., Şə.), *gümbəyünnən* (Ağs.), *mimbir gecə* (B.).

Assimilyasiyanın bu növünə bir sıra türk dillərində və onların dialektlərində də rast gəlmək mümkündür; məs.: başqırd dilində (danışiq dilində): *umber*, *umbot* < *un bot* “on pud” [Дмитриев, “Баш.”, 38]; türk ədəbi dilində: *çember* < farsca çenber, *kümbet* < farsca kümbet, *memba* < ərəbcə menba [Севортян, 312]; türk dialektlərində: *ombeş*, *ombir* [Korkmaz, 73].

2. *zc > çc*: *yüçcə*, *açca*, *qıçcıgez* (B., Ş., Muğ.).

3. *şc > çc*: *beçcə*, *içci* (B.), *yaxıçca* (Z., Qaz.), *yavaçca* (B., Ş., Muğ., Q., Qaz., Nax.).

4. *sc > çc*: *ruçca* (B., Ş., Q., Muğ., Qar., Nax.) // *ruçcax* // *uruçcax* (Qaz.).

5. *xd > td*: *qaldım*, *qortdum*, *qırdım*, *artda* (Qaz., Ağs.).

6. *kd > td*: *bərtdən*, *kürtdə*, *kürtdən* (Muğ.) < kürkdən. Assimilyasiyanın bu növü türk dialektlərində də müşahidə olunur; məs.: *mätübü*, *mätüp* [Korkmaz, 75].

7. *fd > td*: *alıtı*, *gəlitdi* (Şə.).

8. *tg > kg*: *kökgə* (Nax.) < götür gəl.

DİSSİMİLYASIYA

Dissimilyasiya dialekt və şivələrimizə xas olan fonetik hadisələrdən sayılır. Assimilyasiyanın əksinə olaraq dissimilyasiya hadisəsində eyni cinsdən olan iki səsdən biri həmin səsdən az və ya çox dərəcədə fərqlənən başqa bir səsle əvəz olunur, ya da tamamilə düşür. Dissimilyasiya da irəli və geri ola bilər.

1. İrəli dissimilyasiya

İrəli dissimilyasiyada eynicinsli səslərdən ikincisi başqa səsle əvəz olunur. Bu hadisə çox vaxt alınma sözlərdə özünü göstərir.

1. *r > l*: *qəral* (B., Q., İsm., Qar., Nax., Ord., Şər.) // *qərəl* (Qaz.), *zərəl* (B., Q., Ş., İsm., Qaz.) // *zaral* (Qaz.) // *zərəl* (Cul.-Sal.; Nax.-Qd.; Qax-Alm.), *qurtal* (Q., Şə., Z., Qax), *murdal* (Q., Ağs.-Muğ.), *Ərzulum* (Ağs.), *praqurul* // *braqurul* (Ağs., Qaz.) // *prakuröl* (İsm.), *iğral* (Şə.-B. G.), *tehral* (Şə.-V.) < təkrar.

Dissimilyasiyanın bu növünə bir sıra türk dillərində və onların dialektlərində də rast gəlmək mümkündür. Tatar dilinin mişar dialektində: *zorlak* < zurırak “zorba”, *berlək* < birərək, “bir az bəri”, *arлак* < aırak “bir az ora”, *yōqarla* < yuqarırak “bir qədər yuxarı” [Шакирова, 131]; türk dilində *pergel* < pürkar [Севортян, 313].

2. *n > l*: *fantal* (bütün dialekt və şivələrdə).

3. *n > r*: *qānur* (B.-Mər.; Şər.). Ağdamın Güllücə kənd şivəsində *qānım* // *qānum* şəklində də işləndiyi müşahidə olunmuşdur.

4. *m > b*: *əmbə* (Qaz., G., Qar.) // *amba* (S.-Qas.), *hümbət* (S.-Əsg.).

5. *k > s*: *səksiz* < səkkiz (Q.-Gül.).

2. Geri dissimilyasiya

Geri dissimilyasiyada eynicinsli səslərdən birincisi başqa səsle əvəz olunur.

1. *r > l*: *muldar* (Qax-İ.Su), *ülkür* (Qar.) // *ülkər* < hürkər (Qaz., Bor., Ağs.).

2. *r > n*: *mundar* (G., Qaz., Qar.) // *mındar* (Ş., Muğ.). Dissimilyasiyanın bu növünə türk dialektlərində təsadüf olunur; məs.: *mundar* [Gaz. I, 56].

3. *n > l*: *lərdivan* (Muğ.), *ləçənnix* (Qaz.).

4. *ç > ş*: Dissimilyasiyanın bu növündə *d* səsi özündən əvvəl gələn qovuşuq *ç* səsinə təsir edərək, onun parçalanmasına səbəb olmuş və nəhayət, geri dissimilyasiya hadisəsinə görə *t* səsi düşmüşdür: qaç-dı > qatş-dı > qaşdı, keç-dı > ketş-dı > keşdi, saç-lar > saç-dar > saşt-dar > saşdar (bütün dialekt və şivələrdə), uşdi, aşdi (Ş., Muğ., B.), ağaş-dan, ağaşda (Qaz., Qar., G., Nax., Ord., Şər., Cul., Şah.), kərpişdən, turaş-dan (Qaz.).

Dissimilyasiyanın bu növünə bir sıra türk dillərinin dialektlərində də rast gəlmək mümkündür. Qırğız dialektlərində: örköştönüü < örköç-tönüü “beli bükülmüş”, kaştı, üş taş < üç taş [Батманов, 147-148].

5. *c > j*: Dissimilyasiyanın bu növündə *d* səsi özündən əvvəl gələn qovuşuq *c* səsinə təsir edərək, onun parçalanmasına səbəb olmuş və nəhayət, geri dissimilyasiya nəticəsində *d* səsi düşmüşdür: vicdan > vidjan > vijdan (Qaz., Qar., G., Muğ., Nax., Ord.), mejdun (Muğ.), ağaj-dar, bijdig, güjdi, kərpijdər (B., Ş., Muğ., Q., Z.-Aş.T., Oğ.).

Dissimilyasiyanın bu növünə türk danışığı dilində də təsadüf olunur; məs.: ejdat < ecdat, tejdit < tecdit [Севортян, 313].

YERDƏYİŞMƏ

Yerdəyişmə (metateza) də dialekt və şivələrimizə xas olan hadisələrdəndir. Bu hadisə samitlərə aiddir. Lakin bəzi hallarda yerdəyişməyə saitlərin və ya saitlə samitlərin arasında da təsadüf olunur. Yerdəyişmə hadisəsi iki şəkildə özünü göstərir: 1) yanaşı yerdəyişmə; 2) yanaşı olmayan yerdəyişmə.

1. Yanaşı yerdəyişmə

Yanaşı yerdəyişmədə bir-birilə yerlərini qonşu səslər dəyişir. Dialekt və şivələrimizdə yanaşı yerdəyişmə yanaşı olmayan yerdəyişməyə nisbətən daha geniş yayılmışdır. Yanaşı yerdəyişmənin aşağıdakı tipləri vardır:

1. *ib < bi*: qəlbiiyyət (Şah.-Əz., Kol., Səl.) < qabiliyyət. Yerdəyişmənin bu tipi türk dialektlərində müşahidə edilir; məs.: gilbe < kible, talbada < tablada [Caferoğlu, “met”, 4].

2. *rb < br*: Təbriz (Qar., G., Ord., Cul., Şər., Muğ.) < Təbriz, İrbahım (Qar., G., Ord., Şər.) // İrbaham (Şər.-Kür.) < İbrahim, Ərbəqunus (Cul.) < Əbrəqunus, gürbə (Şər.-P.) < gübrə.

Yerdəyişmənin bu tipinə bir sıra türk dillərinin dialektlərində də rast gəlmək mümkündür; məs.: xakas dilinin saqay dialektində: *surbek* < *subrek* “cındır” [Баскаков, Инкижекова, 374]; türk dialektlərində: *gürbe* < *gübre*; *sarb* < *sabr*, *karbirğa* < *kabirğa*, *İrbam* ~ *İrbaham* < *İbrahim* [Caferoğlu, “met”, 4].

3. *ğv < vq*: ağvus (Şə.-İ.) < avqust.

4. *yv < vy*: loyya (Qaz., Z.-Var.; Qar.) < loyya < lobyay. Yerdəyişmənin bu tipinə türk dialektlərində də təsadüf olunur; məs.: *hayvar* < *havyar* [Caferoğlu, “met”, 6].

5. *rv < vr*: *Narviz* (Şər., Ord., Nax., Şah.) < *Navrız*, *qırvax* (Şər., Ord., Nax., Şah.) < *qıvrax*, *qırvım-qırvım* (Cul.-Mil., Nr.) < *qıvrım-qıvrım*, *Tərviz* (Qaz.) < *Təvriz* < *Təbriz*, *İrvahım* (Qaz.) < *İvrahim* < *İbrahim*. Türk dialektlərində: *dervan* ~ *dörvan* < *devran*, *Narviz* < *Nevruz* [Caferoğlu, “met”, 6].

6. *dq < qd*: *midqar* (B.-İçş.; S.-Bul., Nar.; Sal.-Beş.) < *miqdar*.

7. *lq < ql*: *İlqimə* (Şə.-V.) < *İqlimə*.

8. *rq < qr*: *ərqəb* (Şir.-Ağam.) < *əqrəb*, *ərqəmon* (Şər.-Dəm., S., Yay.) < *aqronom*.

9. *çq < qc* ~ *qş*: *araşqın* (Qar., Nax., Ord., Şər., Şah., Cul.) < *araşqın* < *araçqın*.

10. *zğ < gz*: *vazğal* (Muğ., Nax., Ord., Şər., Şah., Cul.) // *vazqal* (Qaz.).

11. *rğ < gr*: *dorğa* (Nax., Qaz., Tov., Muğ.) < *doğra*, *orğu* (Nax.) < *oğru*, *arğı* (Nax.) < *ağrı*, *barğım* (Nax.) < *bağrı*, *dorğuyur*, *arğıyır* (Qar.), *dorğama* (Ağs., Z.-Var., Aş. T., Qax-Qıp.), *arğanom* (Şər.-Al., Cul.-Bən.) < *ağranom*.

Yerdəyişmənin bu tipi türk dialektlərində də geniş yayılmışdır; məs.: *urğamak* < *uğramak* [Gaz. I, 72], *arğı* < *ağrı*, *barğı* < *bağrı*, *dorğa* < *doğra*, *urğa* < *uğra* [Caferoğlu, “met”, 4].

12. *bd < db*: *təbdir* (A.-Şix.) < *tədbir*.

13. *yd < dy*: *maydan* (Muğ., Qaz., Şər., Ord., Cul., Şah.-Kol.; Ş.) < *madyan*, *bayda* (Muğ., Qaz., Şər., Nax.-Neh.; İsm., Ş.-Çar.) < *badya*.

14. *vz < zv*: *Qəzvin* (Q.-Nüg.) < *Qəzvin*. Yerdəyişmənin bu tipi türk dialektlərində də müşahidə olunur; məs.: *cevze* < *cezve* [Caferoğlu, “met”, 6].

15. *by < yb*: *həbyə* (Qax-İ.Su) // *həvgə* (A.-Gül.) < *heybə*.

16. *ry < yr*: *qiryət* (B., Muğ.) // *qiryəm* (Z.-Çob.) < *qeyrət*, *aryan* (Q.-Gül.) < *ayran*.

Yerdəyişmənin bu tipi türk dialektlərində də geniş yayılmışdır; məs.: *baryam* < *bayram*, *garyet* < *gayret*, *seryan* < *seyran*, *sery* < *seyr*, *aryil* < *ayril* [Caferoğlu, “met”, 6].

17. *sk* < *ks*: *diskindi* // *disgindi* (B., Ş., Muğ., Qaz., Cul., Ord., Nax., Şər., Şah.) < *diksindi*, *əskəriyyət* (Şir.-Pol.) < *əksəriyyət*, *əsginə* (Sal.-Şor.) < *əksinə*, *bərək* < *bərəks* (A.-Pap.).

Yerdəyişmənin bu tipinə türk dialektlərində də təsadüf olunur; məs.: *öckür* < *öksür*, *yüsgək* < *yüksek*, *ösgüz* < *öksüz*, *esgil* < *eksil* [Caferoğlu, “met”, 4].

18. *tk* < *kt*: *mətkəb* (B.-Höv.) < *məktəb*.

19. *mg* < *gm*: *dümgə* (B.-Nov., Güz., Qob.) < *dügmə*.

20. *rg* < *gr*: *örgənir* (Muğ., Ord., Cul., Şah., Z., Qax, Qar.) // *öryəner* (Qaz.).

Yerdəyişmənin bu tipinə bir sıra türk dillərində və onların dialektlərində də təsadüf edilir. Özbək dilində: *urqan*; xakas dilinin saqay və şor dialektlərində: *urqen* < *uqren* [Пальмбах, Исхаков, 293]; türk dialektlərində: *örgän*, *örgät* [Korkmaz, 84], *Belirgad* < *Beligrad* [Caferoğlu, “met”, 4].

21. *bl* < *lb*: *nəbləki* (S.-Tür., Ulac.) < *nəlbəki*. Yerdəyişmənin bu tipinə türk dialektində də təsadüf edilir; məs.: *kabl* ~ *gab* ~ *gebl* < *kalb* [Caferoğlu, “met”, 4].

22. *vl* < *lv*: *havla* (Ord., Şər., Şah.; Qar.-Xoc.) // *hovla* (Nax.-Neh., Sir., Cəh.), *əvlan* (Cul.-Kır., Cam., Yay.) < *əlvan*, *tavlar* (Cul.-Kır., Cam., Yay.) < *talvar*, *şavlar* (Cul.-Cam.; Nax.-Neh.) < *şalvar*, *yavları* (A.-Şıxb.) < *yalvardı*.

Yerdəyişmənin bu tipinə türk dialektlərində də rast gəlik; məs.: *hevle* < *helva*, *şavlar* < *şalvar*, *sevli* < *selvi* [Caferoğlu, “met”, 5].

23. *yl* < *ly*: *qaylan* (Ağs., Tov., Şər., Şah.) // *qəylən* (Nax.-Neh.) < *qəlyan*, *üylüc* (Ağs.-Tat.; Muğ.) < *ülyüc* < *ülgüc*.

24. *fl* > *lf*: *küflət* (Q.-Gül.; Şər.) // *kiflät* (B., Ş., Muğ., Şah., Şər., Nax.) < *külfət*. Yerdəyişmənin bu tipi türk dialektlərində də müşahidə olunur; məs.: *küflət* < *külfet* [Caferoğlu, “met”, 5].

25. *hl* < *lh*: *məhləm* (Muğ., Şər., Şah.) < *məlhəm*. Yerdəyişmənin bu tipinə türk dialektlərində də təsadüf edilir; məs.: *mehlem* < *melhem* [Caferoğlu, “met”, 5].

26. *ğm* < *mğ*: *dağma* (Muğ., Ş.) < *damğa*. Türkmən dilində də *taqma* şəklində işlənir [TP cəz., 274].

27. *lm* < *ml*: *yelmix* (Şah., Nax.-Q.) < *yemlik*, *məlməkət* (Ağs.-Göy.; Tov.-Alk.; Qaz.-B. Şıx.; Ord.-A.; Şər.-Yen.) < *məmləkət*.

Yerdəyişmənin bu tipinə türk dialektlərində rast gəlik; məs.: *melmeket* < *memlekət*, *çölmək* < *çömlək*, *gölmək* < *gömlək* [Caferoğlu, “met”, 5].

28. *rm* < *mr*: *gürmah* (S.) < *gümrah*. Yerdəyişmənin bu tipinə türk dialektlərində də rast gəlmək mümkündür; məs.: *orm* < *ömr*, *zürmüt* < *zümrüt*, *irmen* < *imren* [Caferoğlu, “met”, 5].

29. *yn* < *ny*: *duyna* (Cul.-Qaz.) < *dünya*. Yerdəyişmənin bu tipinə türk dialektlərində də təsadüf edilir; məs.: *düyna* < *dünya* [Caferoğlu, “met”, 5].

30. *vr* < *rv*: *dəvriş* (Muğ., Ağs.) // *dövriş* (Muğ., B.-İçs.; Z.-Zər.) < *dərviş*, *kavransara* (Nax.-Neh.) < *karvansara*, *givrənkə* < *givrənke*, *kavran* < *karvan*, *şovra* < *şorva* (Şah., Nax.), *kivrə* (Cul.-Qaz.; Nax.-Q.) < *kirvə*, *davrəza* (Cul.-Yay.) < *darvəza*, *çavradar* (Ord.-Nüs.) < *çarvadar*.

Yerdəyişmənin bu tipi türk dialektlərində də müşahidə edilir; məs.: *dəvriş* [Korkmaz, 84], *pevra* < *perva*, *pevranalar* < *pervanalar* [Caferoğlu, “met”, 5].

31. *zr* < *rz*: *qəzrinkə* (Muğ.) < *qərzinkə*.

32. *yr* < *ry*: *Mayram* (Z.-Var.) < *Məryəm*. Yerdəyişmənin bu tipi türk dialektlərində də özünü göstərir; məs.: *deyra* < *derya*, *Meyrem* < *Meryem* [Caferoğlu, “met”, 6].

33. *mr* < *rm*: *dimriş* (Qaz., Şah., Şər., Nax.) < *dırmıq*, *əmrud* (Nax.-Q.) < *armud*, *xumra* (B.-Qob., Güz.) < *xurma*.

34. *pr* < *rp*: *kiprik* (Ş., Muğ.) // *kipriş* (Tov.) < *kiprik*. Yerdəyişmənin bu tipi türk dialektlərində də müşahidə olunur; məs.: *kiprik* < *kiprik* [Caferoğlu, “met”, 5].

35. *sr* < *rs*: *disrək* (Ş.-Çar., Göy.) Yerdəyişmənin bu tipinə türk dialektlərində də təsadüf edilir; məs.: *gusrağ* < *kursak* [Caferoğlu, “met”, 5].

36. *ur* < *ru*: *doğurdan* (B., Ş., Muğ.) // *duğurdan* (Q.), *durba* (Qaz.) // *durpa* // *turpa* (Nax.-Q.).

37. *hr* < *rh*: *Fəhrad* (Ord., Z.-Qım.; Qar., Cul.-Mil.; Şər., Sal.-Şor.), *Fəhrət* (Ağs.-Göy.), *səhrəd* (S.-Ulac.; Ağs.-Göy., Şər.) < *sərhəd*.

Yerdəyişmənin bu tipinə türk dialektində də təsadüf edilir; məs.: *mehremet* < *merhemet*, *mehreba* < *merhaba*, *mehrim* < *merhum* [Caferoğlu, “met”, 5].

38. *xs* ~ *qs* < *sq*: *axsır* (Şir.-Xal.) < *asqır*.

39. *ys* ~ *ks* < *sk*: *ösürəg* (Şir.-Xal.) // *öysürüx* (Qaz., A., Ağs.) < *öskürək*, *əysig* (B.) // *əysi* (Ağs., Tov., Qaz.) < *əskik*.

Yerdəyişmənin bu tipi türk dialektlərində də müşahidə olunur; məs.: *eksi* < *eski* [Caferoğlu, “met”, 6].

40. *ms* < *sm*: *yomsa* (Qaz.-Y.Sal.) < *yosma*.

41. *rt* < *tr*: *örtü* (Şir.-Cm.; Sal.-Şor.) < *ötrü*.

42. *lf* < *fl*: *Tilfis* (Ord., S.-Qas.) < Tiflis.

43. *rf* < *fr*: *sürfə* (Ş., Z.-Aş.T.; Qax-Qıp.) // *sürpə* (Z.-Var., Göy.) // *surfa* (Qaz., Qar., G., Qax-Alm.) // *sırfa* (Muğ., Ş., Şah.) < süfrə, *marfaş* (Muğ.) < məfrəş.

Yerdəyişmənin bu tipinə türk dialektlərində də təsadüf edirik; məs.: *surfa* < *sufra* < *sofra*, *merfeş* < *marfaş* < [Caferoğlu, “met”, 4].

44. *lx* < *xl*: *olxo* (S.) // *olxoy* (Tov., Qaz., A.-Qarad.) // *olxey* (Z.-Var.) < oxlov.

45. *sx* < *xs*: *rusxat* // *rusqat* (B., Ş., S.) < rüsxət. Yerdəyişmənin bu tipinə türk dialektlərində də rast gəlmək mümkündür; məs.: *urusgat* ~ *rusgat* < *ruhsat* < [Caferoğlu, “met”, 4].

46. *vh* < *hv*: *əvhal* (Cul.-Kır.) < əhval. Yerdəyişmənin bu tipinə türk dialektlərində də təsadüf edilir; məs.: *evhal* < *ehval* [Caferoğlu, “met”, 4].

47. *yh* < *hy*: *Yayha* (Sal.-Qız.) < Yəhya. Yerdəyişmənin bu tipinə türk dialektlərində də rast gəlmək olur; məs.: *eyha* < *ihya* [Caferoğlu, “met”, 4].

48. *rh* < *hr*: *sərha* (Ağs.-Qır.) < səhra, *çərhayı* (B.-Nov.; Q.-Alp.) // *çarhayı* (Ş.-Göy.).

Yerdəyişmənin bu tipi türk dialektlərində də müşahidə olunur; məs.: *Zərha* < *Zehra*, *namərhem* < *namahrem* [Caferoğlu, “met”, 4].

49. *xş* < *şx*: *boşxab* (Ş.) < boşxab < boşqab, *rəşənd* (Q.) < rişənd ~ rişənd, *baxşa* (S.-Əsg., Qas.) < başxa ~ başqa.

Yerdəyişmənin bu tipi türk dialektlərində də müşahidə olunur; məs.: *bağşa* ~ *bahşa* < *başqa* [Caferoğlu, “met”, 6].

50. *mş* < *şm*: *yamşax* (Qax, Qaz.) < yaşmaq.

51. *hş* < *şh*: *məşşur* (Şər.) < məşşur

2. Yanaşı olmayan yerdəyişmə

Yanaşı olmayan yerdəyişmədə sözün müxtəlif yerlərindəki səslər bir-biri ilə yerlərini dəyişir. Yerdəyişmənin bu tipi dialekt və şivələrimizdə bir o qədər yayılmamışdır. Yanaşı olmayan yerdəyişmənin dialekt və şivələrimizdə aşağıdakı tiplərinə təsadüf edilir:

1. *t-a* > *a-t*: *bağarsız* (Ağs., Qaz.) < bağıracaq.
2. *ğ-d* > *d-ğ*: *qardıqalı* (Şə., Qax, Z.) < qarğıdalı.
3. *ğ-n* > *n-ğ*: *yornuğ* (Şə.-B. D.) < yorğun.
4. *k-m* > *m-k*: *təraməkə* (Qar.) < tərəkəmə.
5. *k-d* > *d-k* ~ *t-g*: *xətəngəz* (Qaz.) < xəkəndaz.

6. *l-n* > *n-l*: *nələt* (B.) // *nələt* (Ş., Q.) < lənət, *Konalı* (S.-Kol.) < Kolanı.

Yerdəyişmənin bu tipinə türk dialektlərində də təsadüf edilir; məs.: *naletleme* < *lanetleme*, *nağlet* < *lanet* [Caferoğlu, “met”, 6].

7. *l-r* > *r-l*: *partal* (Z., Qax, Şə., Q.) < paltar, *şarval* (Qax-İ.Su., Z.-Çob.) < şalvar.

Yerdəyişmənin bu tipi türk dialektlərində də müşahidə olunur; məs.: *yural* < *yular*, *burgul* < *bulgur* [Gaz. I, 72].

8. *m-n* > *n-m*: *intaham* (Qaz.-Ə.Bay.) // *intağam* (Qaz.-Ağk.) < imtahan.

Yerdəyişmənin bu tipinə türk dialektlərində də rast gəlmək mümkündür; məs.: *inam* < *iman*, *neşim* < *meşin* [Caferoğlu, “met”, 7].

9. *m-h* > *h-m*: *cahamat* (Tov.-D. Qır.) < camahat < camaat.

10. *n-l* > *l-n* ~ *l-m*: *lənbəki* (Q.-İsp., Yenk.) < nəlbəki.

11. *n-m* > *m-n*: *mindər* (Ş., S.) < nımdər, *ağramon* (Qaz., S.-Yol.; Şər., Cul., Nax.) < aqronom.

Yerdəyişmənin bu tipinə qırğız dilində də rast gələ bilərik; məs.: *künöm* < *kümön* “şübhə” [Батманов, 148].

12. *n-r* > *r-n*: *gerenal* (Tov.-Qov.) < general.

13. *r-n* > *n-r*: *xuncur* // *xuncır* (B.-İçş., Güz., Nov.) < xurcun, *qənirə* (Şər.-Max.; Ord.-A.; Sal.-Xur.) < qərinə.

Yerdəyişmənin bu tipini türk dialektlərində də görə bilərik; məs.: *gövcür* < *güvercin* [Caferoğlu, “met”, 7].

14. *r-s* > *s-r*: *fəsarətina* (Ağs.-Kəs.) < fərasətinə.

15. *s-p* > *p-s*: *püsrüntü* (Qaz.-Y.Sal.) < süprüntü.

16. *x-v* > *v-x*: *Navçıxan* (Cul.-Kır., Cam., Yay.; Şər.-İ.) < Naxçıvan.

17. *c-d* > *d-c*: *kündüc* (S.) < küncüd.

SÖZ KÖKLƏRİNDƏ SAMİTLƏRİN QOŞALASHMASI

Məlum olduğu üzrə, Azərbaycan dilinin xüsusiyyətlərindən və onu başqa oğuz tipli türk dillərindən ayıran cəhətlərdən biri də söz ortasında qoşa samitlərin işlənməsidir. Söz ortasında qoşa *q* səslilərlər 75-ə qədərdir. Bundan əlavə, qoşa *d*, *ş* səslilərlər də işlənir. Samitlərin qoşalaşması hadisəsinə başqa türk dillərində də rast gəlirik. Lakin bu hadisəni doğuran səbəblər hələlik türkologiyada izah edilməmişdir. Dialekt və şivələrimizdə ədəbi dildən fərqli olaraq, bəzi samitlər söz ortasında

qoşa tələffüz edilir. Samitlərin qoşalaşmasına aid dialekt və şivələrimizdən toplanan materialları diqqətlə nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, bu hadisə bütün samitlərə aid deyildir. Qoşalaşma hadisəsi çox vaxt sonor səslərə və bəzi hallarda *v, q, d, z, j, y, t, ç, ş* səslərinə aiddir.

1. *l* səsinin qoşalaşması: *illaş* (Naxş.) // *illac* (Ağs.-Muğ.) < əlac, *fəsəlli* (Qax-Qıp., Qum., Oğ.) < fəsəli, *yummahıyax* (Qax-İ.Su).

2. *m* səsinin qoşalaşması: *hammı* (Cul.-Kır., Şah.-Sal.) < hamı, *həmməşə* (Muğ., Qax-İ.Su; Tov.-Şam., Cul.-Qaz.; Ord.-B.; Şah.-Sal.) // *həmməşə* (B.) < həmişə, *yummurta* (Qax-Qıp.) < yumurta, *şamma* (Z.-Aş.T.) // *şomma* (S.-Haş.) < şamama, *Sammur* (Muğ.) < Samur, *təmmiz* (Muğ.) < təmiz.

3. *n* səsinin qoşalaşması: *sinni* (Muğ.) < sini.

4. *r* səsinin qoşalaşması: *qarranquş* (Muğ., Tov.-Alk., Yan.) < qaranquş, *harrın* (Muğ.) < harın, *kərrə* (Qaz., İsm.) < kərə.

5. *v* səsinin qoşalaşması: *avvamca* (Ağs.-Eyn.) < avam.

6. *q* səsinin qoşalaşması: *oqqədər* (Qaz.-Ə.Bay.) < o qəder, *yoqquş* (Muğ.) < yoxuş.

7. *d* səsinin qoşalaşması: *addaş* (Muğ.) < adaş.

8. *z* səsinin qoşalaşması: *uzzun* (Muğ.) < uzun, *əzzəl* (Z.-Zər.) < əzəl, *təzzə*, *təzzəcə* (Z.-Aş.T.; Qax-İ.Su) < təzə.

z səsinin qoşalaşmasına türk dialektlərində də rast gəlirik; məs.: *azzık* < azık, *kazzık* < kazık, *yazzık* < yazık [Gaz. I, 71].

9. *j* səsinin qoşalaşması: *nəjjəx* (Qaz.-İ.Şıx.) < nazık.

10. *y* səsinin qoşalaşması: *abıhayyat* (Ağs.-Xıl.) < abi həyat.

y səsinin qoşalaşmasına türk dialektlərində də təsadüf edilir; məs.: *ayyak* < ayak, *bıyyık* < bıyık, *eyyi* < iyi [Gaz. I, 71-72].

11. *t* səsinin qoşalaşması: *battax* (Qaz., İsm.) < bataq, *tüttəx* (Qaz.) // *tüttəg* (İsm.) < tütək.

t səsinin qoşalaşmasına bir sıra qədim türk abidələrində və müasir türk dillərində də rast gəlirik. Brahmi əlyazmalarında: *arttok*, *kattih* [Gabain, 7]; şərqli türk dillərində: *kattik*, özbək: *kattyk*, qumuq, balkar, qazax, qaralpaq: *kattiy*; altay, teleut: *kattū*, saqay, koybal, kaçın: *kattyğ* [Рясянен, 122].

Türk dialektlərində də *t* səsinin qoşalaşması özünü göstərir; məs.: *ottuz* [Urfa, 127].

12. *ç* səsinin qoşalaşması: *kiççix* (Qaz., Tov., Ağs.) < kiçik, *qoççağ* (B., -İçş., Muğ.) // *qoççax* (Cul., Ord.) < qoçaq, *oççağacan* (B.-İçş., Bş.).

ç səsinin qoşalaşması türk dillərində də müşahidə olunur; məs.: *güççük* < küçük [Gaz. I, 71].

13. *c* səsinin qoşalaşması: *höccət* (Muğ.) < höcət.

14. *ş* səsinin qoşalaşması: *aşşağı* (Ağs.-Köçv.) < aşığı, *doşşan* (Tov.-Alk.) < dovşan.

ş səsinin qoşalaşmasına türk dialektlərində də rast gəlmək mümkündür; məs.: *aşşağı* < aşşağı, *başşak* < başak [Gaz. I, 71].

VURĞU

Ədəbi dildə olduğu kimi, dialekt və şivələrimizdə də vurğu əsasən sözün axırıncı hecası üzərinə düşür. Lakin bəzən vurğu morfoloji ayrılıqları bildirmək üçün yerini dəyişə bilər.

1. *-ma*, *-mə* şəkilçiləri ilə düzələn feli isim və feli sifətləri *-ma*, *-mə* şəkilçilərini qəbul etmiş fellərdən ayırmaq üçün vurğunun böyük rolu vardır. Vurğu *-ma*, *-mə*, *-m*, *-ba*, *-b* inkar fel şəkilçilərindən əvvəlki heca üzərinə düşür; məs.: *qázma*, *gəlmə*, *gəlmir*, *tápbadı*, *səpbədi*, *təpbir* (bütün dialekt və şivələrdə), *yazámmadı*, *yazámmaz*, *yazélmir*, *gələmmədi* (B., Ş., S.).

Qeyd. Vurğu qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçilərindən əvvəl gələn inkar şəkilçisi üzərinə düşür; məs.: *almáram*, *almázsan*, *almáz*, *almánam*, *almársan?* *gəlmársən?* Lakin bu şəkilçilər feli sifət şəkilçiləri kimi işləndikdə vurğu *-ma*, *-mə*, *-ba* şəkilçiləri üzərinə düşür; məs.: *qazmá*, *gəlmə* (bütün dialekt və şivələrdə), *yapbá* (Nax.).

2. Əmr şəklinin II şəxs cəm şəkilçisi ilə ismin yiyəlik hal şəkilçisini və ümumiyyətlə ismi bir-birindən ayırmaq üçün vurğu mühüm rolə malikdir. Burada vurğu əmr şəklinin II şəxs cəm şəkilçisindən əvvəlki heca üzərinə düşür; məs.: *álin*, *gəlin*, *átın*, *qázın*. İsmi yiyəlik halında vurğu yiyəlik hal şəkilçisi üzərinə düşür; məs.: *atín*, *qazín*. İsimlərdə də belədir; məs.: *gəlin*, *alín* və s.

3. *-da*, *-də* yerlik hal şəkilçiləri ilə *da*, *də* bağlayıcılarını bir-birindən ayırmaq üçün vurğunun böyük əhəmiyyəti vardır. Vurğu *da*, *də* bağlayıcılarından əvvəlki heca üzərinə düşür; məs.: *atám da*, *qalxóz da*. Vurğu yerlik hal şəkilçisi olan *-da*, *-də* üzərinə düşür; məs.: *atamadá*, *qalxozdá*.

4. Zərf əmələ gətirən *-ca*, *-cə* şəkilçiləri ilə kiçiltmə bildirən *-ca*, *-cə* şəkilçilərini bir-birindən ayırmaq üçün vurğudan istifadə olunur. Vurğu zərf əmələ gətirən *-ca*, *-cə* şəkilçilərindən əvvəlki heca üzərinə düşür; məs.: *ónca* (Şə.), *mánca*, *sánca*. Kiçiltmə bildirən zaman vurğu *-ca*, *-cə* şəkilçiləri üzərinə düşür; məs.: *oncá* (manat), *yaxçicá*, *körpəcá* (B., Ş., S.), *balacá* (bütün dialekt və şivələrdə).

Vurğu yuxarıda göstərdiyimiz şəkli ayırıcılıq rolundan başqa, müəyyən qrammatik kateqoriyalarla əlaqədar olaraq sözün axırıncı hecasından əvvəlki hecalar üzərinə də düşə bilər:

1. Vurğu xəbərlik kateqoriyası şəkilçilərindən əvvəlki heca üzərinə düşür; məs.: *qalxoççıyam*, *qalxoççisan*, *qalxoççidi*, *qalxoççıyug*, *qalxoççisuz*, *qalxoççidu* (B., Ş., S.), *qalxoççıyem*, *şalxoççidu*, *qalxoççıyix* (Z.-Var.), *öydəyəm*, *öydəsən*, *öydədü* (B.), *öydədi* (Z.-Göy.).

2. Bəzən vurğu əmr edilərkən II şəxs təkdə sözün əvvəlinci hecasında da özünü göstərir; məs.: *óxı* // *óxu!*, *sáxla!* *gəti!* (bütün dialekt və şivələrdə), *oxa!* (B.-İçş., Bş.).

3. Felin təsrifində vurğu şəxs şəkilçilərindən (*-am*, *-əm*, *-san*, *-sən*, *-ix*, *-ik*, *-ix*, *-ig*, *-ux*, *-ug*, *-üx*, *-üg*, *-sız*, *-siz*, *-suz*, *-süz*, *-sınız*, *-sınız*, *-sünüz*, *-sünüz*) əvvəlki heca üzərinə düşür; məs.: *almışam*, *gəlmışəm*, *almışan*, *gəlmışən*, *alıfsan*, *gəlıfsən*, *alıbsan*, *gəlıbsən*, *almışix*, *gəlmışix*, *almışux*, *gəlmüşüg*, *almışuz*, *gəlmışüz*, *gəlıfsınız*, *gəlıbsız*, *alırım*, *gəlirəm*, *alacəgəm*, *alacəxsən*, *alacəxsınız*, *alacəksüz*, *alacəxsuz*, *aláram*, *gələram*, *gələrsüz*, *gələrsiz*, *alırux*, *aláruğ* və s.

Qeyd. Zaman şəkilçisi ixtisar şəklində verilən qəti gələcək zamanın I şəxs təkində vurğu son heca üzərinə düşür; məs.: *alájam* (Qaz., Qar., G.), *alacám* (Ş., S., İsm.).

4. İndiki və qeyri-qəti gələcək zamanlarda vurğu *-lar*, *-lər* cəm şəkilçisindən əvvəlki heca üzərinə düşür; məs.: *alíllar*, *gəlíllər*, *alállar*, *gəlállər* (bütün dialekt və şivələrdə).

5. Vurğu hekayə şəkilçilərindən əvvəlki heca üzərinə düşür; məs.: *almışdı*, *gəlmışdi*, *alırđı*, *gəlirđı*, *alacəğđı*, *alacəğđı*, *gələcəğđı*, *alardı*, *gələrdi*, *aléydi*, *gələydi*, *alséydi*, *gəlséydi*.

6. Vurğu zaman və şəxs şəkilçilərindən sonra gələn şərt ədatı və sual şəkilçisindən əvvəlki heca üzərinə düşür; məs.: *alıbsa*, *gəlıbsə*, *alıfsa*, *gəlıfsə*, *alırámsə*, *gəlirəmsə*, *gələcəğsə*, *alacəxsə*, *alársə*, *gələrsə*, *aldımı?*, *gəldimi?*, *yazajáxmı?*, *görəjəhmi?* və s.

7. *-incən*, *-incən* şəkilçiləri ilə əmələ gələn feli bağlamalarda vurğu bu şəkilçilərin əvvəlki hecası üzərinə düşür; məs.: *alíncən*, *gəlincən* (bütün dialekt və şivələrdə).

8. Vurğu *nan* // *nən* (ilə) qoşmasından əvvəlki heca üzərinə düşür; məs.: *yabéynən*, *átнан*, *yólnan*, *ışnən* (bütün dialekt və şivələrdə). Çıxışlıq halımı bildirdiyi zaman vurğu *-nan*, *-nən* şəkilçiləri üzərinə düşür; məs.: *atamnán*, *əminnən*, *sənnən* və s. (bütün dialekt və şivələrdə).

9. Bəzi sözlər də vardır ki, bunlarda vurğu sözün əvvəlinci hecası üzərinə düşür; məs.: *lütüca*, *körtüca*, *yética*, *ótüca* (Ağ.-Q. Kəs.), *döyül* (Şə., Z.), *döyür* (B., Ş., S.), *dóqul* (Qax-İ.Su), *həlbətdə* (B.), *əlvətdə* (Şə.), *bálka*, *həmməşə* (Şə.), *həmməşə* (B., Ş., S.), *dúnən*, *hámıısı* // *hámıısı*, *İsreyin* (Şə.), *İsragün* (B., Ş., S.).

10. Qazax dialektində və bəzi şivələrdə bir sıra mürəkkəb sözlər vardır ki, bunların birinci sözü hələ öz vurğusunu itirməmişdir; məs.: *qúrbağa*, *sáxsəğan*, *tósbağa* (Qaz., Ağs.), *ovaşdan* (Bor.-Qaç.), *qáynata*, *qáynənə* (Bor.-B.Muğ., İlm.).

11. Bəzi ikihecalı sözlər də vardır ki, bunlarda vurğu bəzən birinci (xüsusən sual cümlələrində), bəzən də ikinci (xüsusən nəqli cümlələrdə) heca üzərinə düşür; məs.: *órda*, *ordá*, *órdan*, *ordán* (bütün dialekt və şivələrdə), *hórda*, *hórdan*, *hordá*, *hordán* (Z., Qax), *hárda*, *hardá* və s.

12. Xitab yerində işlənən sözlərdə hiss-həyəcan təsiri altında vurğu axırıncıdan əvvəlki heca üzərinə də düşə bilər; məs.: *yoldaşlar!*, *yóldaş!*, *ána!*, *Fíruzə!* və s.

MORFOLOGİYA

Dialekt və şivələrimiz ədəbi dildən morfoloji cəhətdən də bir sıra xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Lakin bu fərqlər fonetik və leksik fərqlərə nisbətən zəif, sintaktik fərqlərə nisbətən daha qüvvətlidir.

Dialekt və şivələrimizin morfoloji xüsusiyyətləri ümumiləşmiş halda aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Söz köklərinin bəzən şəkilçinin təsiri altında fonetik simasını dəyişməsi. Bu xüsusiyyət daha çox şərq dialekt və şivələrinə aiddir; məs.: *aton, atōun, atōuz, nənōn, nənōüz, mām, mē, sēn, sē* (B., Ş., Q., Muğ.), *haraveyi* (Qaz.), *mağa, sağa* (Z., Qax), *māki, səki* (Q.).

2. Sonu saitli isimlərin təsirlik halda *-yı, -yi, -yu, -yü* şəkilçilərini qəbul etməsi. Bu xüsusiyyət qərb dialekt və şivələrində daha qabarıq şəkildə özünü göstərir; məs.: *qapıyı, dəveyi, quzuyu, ütiyü* (Qaz.), *arabayı, tulaı* (B.-Qob., Hök., Güz.).

3. Mənsubiyyət şəkilçilərinin II şəxs cəmdə müxtəlif şəkildə ifadəsi; məs.: *atōuz, dədōüz, atan,ız, ataāz, ataüz, atavuz, başıyız* və s.

4. Xəbərlilik şəkilçilərinin II şəxs cəmdə müxtəlif şəkildə ifadəsi; məs.: *oyağsuz, oyaxsuz, oyaxsın,ız, oyaxsuuz, oyaxsıyız* və s.

5. Sifət dərəcələrinin müxtəlif şəkildə ifadəsi; məs.: *ağıntul, qarantul, qarantur, uzunsav, uzunsoy, qırmızısav, qırmızısöy, cannırax, köhnə-rəx, sarıturum, qaraturum, ağımtırax, göyümtrax, yaf yaxşı, əng yaxşı, qır düz, qır qara, qirt təzə, saftəmiz, göfgəyçəx, dıfdımbılı, upumşax, dəsdəyirmi, hafhamavar, upuzun* və s.

6. Sıra saylarının *-minci* şəkilçisi ilə ifadəsi; məs.: *biriminci, ikiminci* və s.

7. Şəxs əvəzliliklərinin I, II və III şəxs təkinin yönlük halda müxtəlif şəkildə ifadəsi; məs.: *man,a, maū, mā, məyə, məə, mağa, məğə, maha, san,a, saū, səyə, səə, sağa, səğə, saha, qa, oya*.

8. İşarə əvəzliliklərinin müxtəlifliyi; məs.: *habu, budəy, oday, belənçi, beləncig, budurana, odürana, bıdıxana, buduranni, odüranni, bütana, otana, butoynama, otoynama, otahamı, butahamı, onək, bunək* və s.

9. Felin bacarıq şəkli inkarının sintetik şəkildə ifadəsi; məs.: *yazam-madı, yazammaz, yazəmmədi, yazēlməz, yazēlmir* və s.

10. Felin əmr şəklinin II şəxs təkinin xüsusi şəkilçi ilə ifadəsi; məs.: *algınan, deginən, yazqınan, gəlginən, denən, deynən* və s.

11. Nəqli keçmişin II və III şəxslərinin *-ib, -ib, -ub, -üb; -if, -if, -uf, -üf* şəkilçiləri ilə ifadəsi; məs.: *alıbsan, alıbsız, alıbsuz, alıb, gəlibsən, gəlibsiz, gəlib, alıfsan, alıfsın,ız, gəlifsən, gəlifsın,ız* və s.

12. İndiki zamanın müxtəlif şəkilçilərlə və analitik yolla ifadəsi; məs.: *alēr, qurōr, görōr, aley, gəley, aliy, gəliy, alırı, gediri, gəliro, alıro, baxı, gəli, gəlū, aladu, gələdü, baxa durur, gələ durur, ala var, gələ var, gidə döğür, gələ döğü*.

13. Qəti gələcək zamanın II şəxs tək və cəmində *-as, -əs, -aş, -əş* şəkilçilərinin işlənməsi; məs.: *yazassan, gedəssən, yazassız, gedəssiz, yazaşsan, gedəşşən, yazaşsın,ız, gedəşşin,ız* və s.

14. Qeyri-qəti gələcək zamanın I şəxs inkarında *-man, -mən*, II şəxs inkarda isə *-mar, -mər* şəkilçilərinin işlənməsi; məs.: *almanam, gəlməng, yazmarsan, gəlmərsüz*.

15. Şərt şəklinin *-se*, arzu şəklinin *-e* şəkilçiləri ilə ifadəsi; məs.: *alseydi, aleydi, gəlseydi, gəleydi* və s.

16. *-iban, -ibən, -ibannarı, -ibənnəri* feli bağlama şəkilçilərinin işlənməsi; məs.: *baxıban, gəlibən, durubannarı, sürübənnəri*.

SÖZ TIPLƏRİ

Lügət cəhətdən dialektlərimizdə aşağıdakı tip sözlərə rast gəlmək olur:

1. *Sadə sözlərdir* ki, bunlar yalnız bir kökdən ibarətdir; məs.: *ot, at, otax // otağ, qızıl, qırmızı, tünik, uzun, güdə, bir, beş, on, mən, sən, o // u, hāsı, necə // neyə, al, gəl, tez, keç, sōra, qabağ, ah, oh* və s.

2. *Düzəltmə sözlərdir* ki, bunlar köklə sözdüzəldici şəkilçilərdən əmələ gəlmişdir; məs.: *əbəçi* (S.), *qalxoççi* (B.), *qalxoççu* (Qaz., Qar., G.), *duzzi, dizzig* (Muğ.), *uzunmuş* (S.), *təpikçil* (Şir.), *dadsız, yortağan* (Şir., S.), *yellənçəx, unnux, birrig* (S., Ş.), *başda, işdə* (bütün dialektlər) və s.

3. *Mürəkkəb sözlərdir* ki, bunlar bir neçə sözün birləşməsindən əmələ gəlmişdir; məs.: *xoşqədəm* (Nax.), *şirintum, uzunqıç, qaşdaş, belbağı, əyəqqabı, boyunbağı, günçixan* (B., S., Ş.), *ata-baba, arvad-uşax, qohum-qardaş* (Nax.), *qōym-qərdeş* (B.), *gec-tez, alt-üst* və s.

ŞƏKİLÇİLƏR

Şəkilçilərin işlədilməsi nöqtəyi-nəzərindən bütün Azərbaycan dialektlərini iki qrupa ayırmaq olar:

I. Həm dodaq, həm də damaq ahənginə əsasən dörd və ikivariantlı şəkilçilər işlədilən dialektlər. Bu qrupa Qarabağ, Gəncə, Qazax və s. dialektlər daxildir. Qazax dialektində üçvariantlı şəkilçilərə də təsadüf olunur; məs.: *-er, -or, -ör; -me, -mo, -mö; -se, -so, -sö; -de, -do, -dö*.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Qazax dialektində və şərqi dialekt və şivələrində ədəbi dil və başqa dialektlərdən fərqli olaraq, açıq dodaq (*ø, ö*) saitli şəkilçilərə təsadüf etmək mümkündür.

Açıq dodaq saitli şəkilçilərin işlənməsini başqırd və qırğız dillərində də görmək mümkündür; məs.: *tozlo* (duzlu), *koşso* (quşcu), *toroş* (duruş), *bötöş* (çıxış) [Дмитриев, "Баш.", 68-71]; *toolor* (dağlar), *koldor* (qollar), *bolottor* (poladlar) [Исхаков, "Сун.", 83].

II. Yalnız damaq ahənginə əsasən ikivariantlı şəkilçilər işlənən dialektlər. Bu qrupa Quba, Bakı, Şamaxı, Şəki, Naxçıvan, Ordubad, Cənubi Azərbaycan dialektləri və Muğan şivəsi daxildir. Bu qrup dialektlərdə bezi hallarda sözün ahənginə tabe olmayan birvariantlı şəkilçilərə də rast gəlmək olur.

Quba, Şəki, Ordubad, Təbriz dialektlərində, Zaqatala-Qax şivəsində arxasra saitli şəkilçilər işləndiyi halda, Bakı dialektində və İsmayılı, Lənkəran rayonu şivələrində önsıra saitli şəkilçilərə (*-lux, -lux, -nux; -ax, -ux; -dixda; -max, -mağ, -meg; -eg; -cigez; -ecəg; -yə; -i; -mci; -ə; -ki*) rast gəlmək mümkündür; məs.: *beşlux, günnux, gəlməx // gəlməğ, gidax, gedax, gəlirix, gəlirux, gəldixda, gəllix, gəllux* (Q., Şə., Ord., Təb., Z., Qax), *almeg, aleg, qızcigez, alecek, alleg* (B.), *quzi, quşi, kitabı, altı-mci, onımcı* (B., İsm., Lənk.), *ayə, quşə, altındə* (İsm.-Bas.), *axşamki, onunki* (B., İsm., Ş., Lənk.).

Bundan əlavə, Azərbaycan dialekt və şivələrinin əksəriyyətinə aid olan birvariantlı şəkilçilərə də (*-sə; -ey*) təsadüf etmək mümkündür; məs.: *alseydi, görseydi, oleydi, göreydi*. Naxçıvan və Ordubad dialektlərində bu şəkilçilər ədəbi dildə olduğu kimi, *-sa, -sə; -a, -ə* şəklində işlədilir; məs.: *alsaydım, gəlsəydim, alaydım, gələydim*.

NİTQ HİSSƏLƏRİ

İSİM

Dialekt və şivələrimizdə isim kateqoriyası leksik-semantik cəhətdən başqa, bir sıra morfoloji xüsusiyyətləri ilə də ədəbi dildən seçilməkdədir. Bu fərq hallanma, mənsubiyyət və xəbərlilik kateqoriyalarında gözə çarpmaqdadır. Belə ki, ədəbi dildən fərqli olaraq müəyyən səbəblər nəticəsində hal, mənsubiyyət, xəbərlilik şəkilçiləri başqa şəkildə və başqa variantda çıxış edir.

Leksik-semantik cəhətdən də isimlər müəyyən hallarda ədəbi dildən fərqlənir. Bu fərqlər həm sadə, həm düzəltmə, həm də mürəkkəb isimlərdə özünü göstərir.

Sadə isimlər

Dialekt və şivələrimizdə bir sıra sadə isimlər işlənir ki, bunları müasir ədəbi dilin lüğət tərkibində görə bilmirik. Nümunə üçün bunlardan bir neçəsini göstərək; məs.: *ambil* (Qaz.), *ayqax* (Nax.), *ataqar* (Z.), *belgə* (B., Ord., Qar.), *bobılbas, qobılbas* (Sal.), *balata* (Qar.), *bağdanus* (G.), *vala* (Sal.), *qıxmıx // qamqalax* (G.), *qut* (Sal.), *quloysa* (Qaz.), *qotman* (Şir.), *sızıxmağ* (B.), *dülək* (Nax.), *ərnəvüt* (Qax), *yaxınkeş* (Sal.), *gouz* (B.), *manqay* (B.), *meşməşi* (S.), *puluş* (Sal.), *xıdıl* (Z.), *xınta* (A.), *him* (Nax.), *cada* (Z.), *cağana* (Z.) və s.

Düzəltmə isimlər

Dialekt və şivələrimizdə bir sıra isimlər vardır ki, bunlar tərkib etibarilə sadə köklü sözdüzəldici şəkilçidən ibarətdir.

Tərkibində *-çı, -çi, -çu, -çü* şəkilçili sözlər: *kolxoççı // qalxoççı* (Ş., S.), *daşxçı, qoyunçu* (Nax.), *qalxoççı, ərəbəçi* (B.), *əbəçi* (S.), *kolxoççu // qalxoççu* (Qaz., Qar., G.), *sovruççu* (Nax.), *geçgəkçi* (Ş.-Göy.), *yonaxçı, ağranomçu* (Şər.), *aşığçı, becərənci* (Muğ.), *əhallaçı* (Muğ.).

Tərkibində *-lux, -liğ, -lik, -lig, -lix, -lux, -lük, -lüt, -dix, -diğ, -dik, -dig, -dix, -dux, -dük, -düt, -nux, -niğ, -nik, -nig, -nix, -nux, -nük, -nüt, -rix, -riğ, -rik, -rig, -rix, -rux, -ruk, -rüt, -zix, -ziğ, -zik, -zig, -zix, -zux, -zük, -züt* şəkilçili sözlər: *arxalix //*

arxalıg (B., Ş., Muğ.), *işixlix* (Ş.-Göy.), *beşlix* (Şə., Ord., Təb.), *yemlik* (Ş.), *qutablıg* (B.), *illig* // *illik* (Ş., Muğ.), *meşəlik*, *illix* (Qaz., Qar., G.), *bollux* (Qaz., Qar., G.), *otdıx*, *otdıg* (B., Ş., Muğ.), *başdıx* (Ş., S., Qaz., Qar., G.), *başdıg* (B., Q., Nax.), *pisdix* (Qar.), *ağızdıx*, *putduğ* // *putdıg* (B., S., Ş.), *beşdix*, *üşdüx* (Qaz., Qar., G.), *ucuzdux* (Qar.), *yağmurrux* (Z.), *yardırrıg* (Muğ.), *qabırrıg* (Qax-İ.Su), *narıg* (B., Muğ., Ş.), *yavannix* (Nax., Ş., Qar., Qaz., G.), *şinnix'* (Nax.), *samannıg* (Ş., Muğ.), *samannix* (Qaz., Qar., G.), *çəmənnik* (B., Ş., Muğ.), *uzunnuğ* (S.), *unnux* (Qar.), *darrıg* (B., Ş., Muğ.), *birrig* (Muğ.), *azzix* // *azziğ* (B., Ş., S.), *dizzig* (S.), *tozzux* (Qar.), *zərərriğ*, *mənfətdix* (Şər.), *hadıxlıx*, *bucaxlıx*, *çarxaçılıx* (Qaz., Tov.), *işıghıg* (Ş.), *xıllıx* (Ord.).

Tərkibində *-cığaz*, *-cığəz*, *-cuğaz* şəkilçili sözlər: *uşağcığaz* (B., Muğ., Qar., Qaz., G.), *uşağcıgəz*, *qızcıgəz* (B.), *quşcığaz* (Qaz., Qar.).

Tərkibində *-daş* şəkilçili sözlər: *yoldaş*, *addaş* (Muğ.), *adaş* (Təb.).

Tərkibində *-cək*, *-cək*, *-cəg*, *-ceg* şəkilçili sözlər: *dipcək* // *dipcək*, *alcək* // *alcək* (Qar., Qaz., G., Nax.), *dipcək*, *alcək* (Ş., Muğ.) // *alceg*, *dipceg* (B.), *yelçəg* (Şir.-Mey.), *bürünceg*, *tüfürceg* (B.), *bürün-cək* // *bürüncek* (Qar.), *yelləncək* (Ş.) // *yellənceg* (B.), *yelləncək* (Qar.).

Tərkibində *-lax*, *-lağ*, *-lək*, *-ləx*, *-ləg*, *-dək*, *-zək* şəkilçili sözlər: *qışlax*, *yeylax* (Ş., Muğ., Nax., Qaz., Qar., G.), *qışlağ*, *yeylağ* (B., Muğ., Ş., Mər.), *quşlax* (Z., Qax), *otlax* (Nax.), *dişdək* (Muğ.), *işlək* // *işləx'* (Qaz., Qar., G.), *düzzək* (Ş.).

Tərkibində *-qı*, *-ğı*, *-qu*, *-gı*, *-gü* şəkilçili sözlər: *alqı*, *satqı* (Qar.), *qalğı* (Qar., Qaz., G.), *çalğı'* (B., Ş., Muğ.), *seçgi*, *bölgi* (B., Ş., Muğ.), *qurqu*, *bölgü* (Qar.), *pusqu* (Qaz.), *burğı'* (Nax.).

Tərkibində *-ış*, *-ış*, *-uş*, *-üş* şəkilçili sözlər: *yəşeyiş*, *udış* (B., Ş., Muğ.), *uduş* (Qar., Qaz., G.), *gəliş-gediş* (Qar., Qaz., B., Ş.), *kəriş* (B.), *əmiş* (A.).

Tərkibində *-im*, *-im*, *-um*, *-üm* şəkilçili sözlər: *atım*, *geyim*, *içim*, *udum* // *udım*, *bölim* // *bölüm* (bütün dialekt və şivələr).

Tərkibində *-ıci*, *-ici*, *-ucu*, *-ücü* şəkilçili sözlər: *atıcı*, *bilici*, *vrucucu*, *görücü* (Qar., Qaz., G.), *bəxici* (Ord.).

Tərkibində *-ix*, *-iğ*, *-ik*, *-ix*, *-ux* şəkilçili sözlər: *qaltıx*, *bilik* // *bilix*, *burux*, *bölük* // *bölüx* (Qar., Qaz., G.), *pozıg* (B., Ş., Muğ.), *yarıx* (Nax.), *deşik* (B.), *qışqırax* (Qar., Qaz.).

Tərkibində *-x*, *-ğ*, *-k*, *-g*, *-x* şəkilçili sözlər: *darax* (Qar., Qaz., G.), *darağ* (B., Ş., Muğ.), *ələx* // *ələk* (Qar., Qaz., G., H., Nax.), *ələg* (B.), *kürək* (Muğ.), *küreg* (B.), *döşək* // *döşək* (Qaz., G., Şə., Qar.), *döşeg* (B.).

Tərkibində *-ax*, *-ağ*, *-lax* şəkilçili sözlər: *yatax*, *asqırax*, *sancax* (Qaz., Qar., G.), *içqırağ* (Muğ.), *yatağ*, *sancağ* (B., Ş., Muğ.), *sallax* (G.).

Tərkibində *-ma*, *-mə* şəkilçili sözlər: *soyutma* (Qar.), *döşəmə* (B., Ş., Muğ.), *qavırma* (Nax.), *qaurma* (Z., Qax), *yadırxma* (Muğ.).

Tərkibində *-in*, *-in* şəkilçili sözlər: *alın*, *əkin*, *səpin*, *satın*, *axın* (bütün dialekt və şivələr).

Tərkibində *-ıntı*, *-inti*, *-untu*, *-üntü* şəkilçili sözlər: *qırıntı*, *tikinti*, *yeyinti*, *sığıntı*, *siyrinti* (Nax., Qaz., G.), *püsküntü* (Muğ.).

Tərkibində *-tı*, *-ti*, *-tu*, *-tü* şəkilçili sözlər: *göyərti* (B., Ş., Muğ.), *çığırtı*, *göərti*, *böürtü* (Qar., Qaz., Tov., G.), *yıxantı* (Qar.).

Tərkibində *-ı*, *-i*, *-u*, *-ü* şəkilçili sözlər: *sancı*, *çəki*, *qorxu*, *sürü* (Qar., Qaz., G.), *qorxi*, *sürü* (B.).

Tərkibində *-ax*, *-ax* şəkilçili sözlər: *qısrax* (Z.), *süzəx'* (Şə.).

Tərkibində *-çix* şəkilçili sözlər: *qızılıx* (Muğ.).

Tərkibində *-çax/çağ* şəkilçili sözlər. Bu şəkilçilərin iki mənası vardır: 1) isimlərə əlavə olunaraq alət mənasını verir; məs.: *qolçax*, *qabçax* (Muğ.); 2) geyim isimlərinə artırılaraq həmin əşyanın olmadığını, bir sözlə, inkarlıq bildirən sifət şəkilçisinin (*-sız*) mənasını verir; məs.: *tumançağ*, *göynəkçəg* (B., Ş.). İkinci mənada türk dialektlərində də təsadüf edilir; məs.: *könekcek*, *terlikcek*, *çorapçak*.

Tərkibində *-çül*, *-çil* şəkilçili sözlər: *barmaxçıl*, *təpikçil*, *dibçil* (Muğ.).

Türkmən dilində bu şəkilçi məhsuldar olub, *-çıl*, *-çil*, *-çul*, *-çül* şəklində işlənir; məs.: *qavqaçıl*, *düzçül*, *önçül*, *bolçul*, *tereçil* [АЗЫМОВ, 95] və s.

Tərkibində *-çilik* şəkilçili sözlər: *deyirçilik* (B.-Qob.).

Tərkibində *-ıt*, *-t* şəkilçili sözlər: *yaşıt* (Qar.), *qurut* (Qaz.), *yoğurt* (G.).

Tərkibində *-quç* şəkilçili sözlər: *dağlaquç* (Şir.), *çırpaquç* (Muğ.).

Türkmən dilində bu şəkilçi məhsuldar olub, dörd variantda təsadüf edilir; məs.: *basquç*, *oturquç*, *elquç*, *süzquç* [АЗЫМОВ, 105].

Tərkibində *-ğaç*, *-ç* şəkilçili sözlər: *sarağaç*, *dolağaç*, *tıxac*, *qol-dirğaç* (Muğ.).

Tərkibində *-acağ*//*-acax* şəkilçili sözlər: *çapacağ* (B.), *baxacağ* (Sal.-Qız.), *çıxacağ* (Muğ.), *tutacax*, *buracax*, *çapacax* (Şə.).

Türk dialektlərində də bu şəkilçiyə *-acak*, *-ecek* şəklində təsadüf edilir; məs.: *dövecek*, *oyacak*, *kurudacak*, *cekecek*, *dutacak*, *silkecek*, *savacak*, *çimecek* [Gaz. I, 213].

Tərkibində *-əm* şəkilçili sözlər: *güzəm*, *göyəm*, *öləm* (Muğ.).

Türkmən dilində bu şəkilçi *-am*, *-em*, *-m* şəklində işlənir; məs.: *eqrem*, *üçem*, *tutam* [АЗЫМОВ, 17].

Tərkibində *-anağ, -ənək, -ənax* şəkilçili sözlər: *əkənag, döyə-nəg* (B.), *döyənax* (Ord.), *tozanağ* (B.), *boğanağ, doğanağ, kökənag, turşəng* (Muğ.), *biçənax* (Ord.), *sağanağ* (A.).

Bu şəkilçiyə *-anak, -enek* şəklində türk dialektlərində də rast gələ bilirik; məs.: *buğanak, sağanak, yetenek, bөрkenek, kepenek* “çoban abası” [Gaz. I, 220].

Tərkibində *-qu* şəkilçili sözlər: *qurqu, çuvuqu* (Şə.).

Tərkibində *-ucu* şəkilçili sözlər: *otucu* (Şə.). Bu söz Şəki dialektində çox bilən, bilici mənasında işlənir.

Bu sözə M.Kaşğaridə və İbnü-Mühənnada *otaçi* şəklində həkim, əlacedən [MK, I, 35-8; İbnü-Mühənnâ, 59], Əbu-Həyyanda isə otçi şəklində [Abu-Həyyân, 63] təsadüf edilir.

Mürəkkəb isimlər

Dialekt və şivələrimizdə ədəbi dildən fərqlənən bir çox mürəkkəb isimlərə təsadüf edilir ki, bunlar ya bitişik, ya fasilə ilə, ya da ixtisar şəklində ifadə olunur.

1. Bitişik deyilənlər

Əlsön, Balemi, Ağopba, Ağatdaş, turşirin, İçərşər, yuxayyan, burnotu, şirbədüşəndə, bölbəği, hörmicəg, qapbaca, qırxəyağ, qeynata, qeynana, bibgəlni, daydosdi (B.-İçş., Bş.), *Dədəkşi, Xınabəyim, Balabika, dördəyağ, ayağalti, birəlli, süttüsiyığ, boyunbağı* (S.), *altussul* “stul”, *döşussul* “stol”, *qulangərdiş, başmaxçıxan, şirintum* (Şir.), *turşərə* (Şir.), *yeralma* (Ş.-Qəl.), *yazıbişiyi, yazımaralı* (G., Ş.-Göy.), *Məhmətli, ayaqqab* (Z.-Aş.T.), *başayax* (Z.-Var.), *əşsüzən, başxarı* (Qax-Qıp.), *saçağı* (Z.-Çob.), *sinəbənd* (Qax-İ.Su), *Şāpəri* (Z.-Var.) *günçixan, günbatan, suiti, istot* (bütün dialektlər), *xoşqədəm, qarabatdax, qaqasoğ-anı, yoləppəyi, boğazaltı, əliyyuyan, çanbirşüşə* (Nax.), *ammadibi, şahp-əncəri, qoyunqulağı, yermalması, beşatılan, daşsaldı* (Ord.), *alaçalpoy* (Qaz., G.), *atqulağı, bağırbadaş, qaraqayı, başyoldaş* (Qaz.), *doğaş, qazanqapan, quşqommaz* (Muğ.), *quyruğyaran, qızılburın, köşdəri* (Füzuli).

2. Sözlərin təkrar olunması ilə əmələ gələnlər

Buraya cüt isimlər birləşməsi daxildir. Bu birləşmələr isimlərin qədim birləşmələri olub, vaxtilə bugünkü cəm şəkilçisi olan *-lar, -lər*-i əvəz etmişdir; məs.: *qapı-qapı gəzdim, dama-dama göl olar* və s.

vaxtilə *qapıları, damcıları* bildirmişdir. Cüt isim birləşmələrinin, ədəbi dildə olduğu kimi, dialektlərdə də bir neçə növü vardır:

1) Eyni isim iki dəfə təkrar olunur və bir növ cəmlilik bildirir; məs.: *gəlin-gəlin* (oyun adı), *üzüg-üzüg, top-top, kos-kos, at-at* (B., Ş., Muğ.), *diz-dizə* (bütün dialektlər).

2) Sinonimlər isim birləşməsinə əmələ gətirir; məs.: *dova-dərman* (B.) // *dava-dərman, künc-bucağ* (B., Ş., Muğ.), *künj-bujax* (Qaz., Qar., G.), *dost-yoldaş, sağ-salamat* // *sağ-sələmət* (bütün dialektlər).

3) İsim birləşməsində ikinci söz sanki birinci sözün bir hissəsi kimi özünü göstərir, lakin ikisi birlikdə bir növ yeni anlayış əmələ gətirir; məs.: *dağ-daş, qoyun-quzu, ana-bala, qol-budaq, arvad-uşaq* (bütün dialektlər).

4) İsim birləşməsində yalnız bir sözün mənası olur, o biri sözün isə heç bir mənası olmur. Mənasız söz müstəqil mənalı sözün bir növ dəyişikliyə uğramış şəklindən başqa bir şey deyildir; məs.: *az-maz, ət-mət, quru-muru, ağac-uğac, çoluq-çocuğ, dərə-dürə* (bütün dialektlərdə), *addax-buddax* (Nax.).

5) İsim birləşməsi mənacə bir-birinə yaxın və ya zidd olan sözlərdən (antonimlərdən) əmələ gəlir; məs.: *qahım-qardaş, ata-baba* (Nax.), *qoym-qərdeş* (B.), *əl-ayax* (Nax.), *gəc-tez* (Nax., B., S., Ş.), *gej-tez* (Qar., Qaz.), *yaxçı-yaman* (B., Nax., S., Ş.), *var-yox, gəliş-gediş* (bütün dialektlər), *ər-arvat* (B.) və s.

Xüsusi isimlər

Dialekt və şivələrimizdə nəzəri cəlb edən cəhətlərdən biri də təbiət hadisələri, qiymətli daş, parça, meyvə və bitkilərlə bağlı olan insan adlarıdır. Nümunə üçün bir neçəsini göstərək.

Kişi adları: *İldırım, Bulud, Aydın, Duman, Ayaz* (Qar., Nax.), *Daş-dəmir, Qəmbər* (B.) və s.

Qadın adları: *Ulduz, Səmayi-Şəms, Şəmsinur, Günəş, Şölə, Ətlaz, Almaz, Biriyanı, Cəvahir, Firuzə, Zərqələm, Məxmər, Ayna, Gümüş, Qətdan, Nəməkdan, Şəkər, Ballı, Püstə, Badam, Gültəkin, Çiçəktəkin, Xurma, Gültac, Süsən, Laləzad, Qonça, Gülizar, Bənəfsə, Güllüstan, Nargilə, Gülbahar, Göyərçin, Ceyran, Maral, Bülbül* (Nax.), *Alma, Lumi, Narınc* (Ş., S.), *Gülbadam, Gülbəyim, Güldənə* (S.).

Müştərək adlar (həm kişi, həm qadın adları): *Ənvər, İzzət, Nüsrət, Şəmsi, Qudrət, Xavər, Tərılan, Səyyat, Çəmən, Sabah, Əhəd, Ürfət, Əziz, Təmleyxa* (Nax.), *Məstan, Hümay* (B.).

Maraqlı hadisələrdən biri də bəzi dialektlərdə xüsusi isimlərin (insan adları) ixtisar şəklində ifadə olunmasıdır. İxtisar etmək üçün sözün birinci hissəsi (əvvəlinci iki və ya üç səsi) alınır və buna ya *t*, *i*, *u*, *ü* səsləri, ya da *-ı*, *-i*, *-u*, *-ü* şəkilçiləri əlavə olunur; məs.: *Şamı* – Şamxal, *Şaxı* – Şahlar, *Xası* – Xasay, *Məhi* – Məhəmməd, *Xosı* – Xosrov, *Əbili* – Əbülfət, *Hüsü* – Hüseyn, *İbiş* – İbrahim, *Fətiş* – Fətəli, *Qubuş* – Qurban, *Zili* – Züleyxa, *Zəri* – Zəhra, *Zini* – Zinyət, *Marış* – Maral, *Zəriş* – Zərnişan, *Fatış* – Fatma, *Kubuş* – Kübra (Qar.), *Miki* – Mikayıl, *Bikət* – Bikə, *Sürüş* – Səyyarə (S.), *Qubuş* – Qurban (Nax., Qar.), *Bətuş* – Bətülə, *Miza* – Müzəffər (Nax.), *İsbi* – İsfəndiyar, *Qəniş* – Qənirə (G.), *Nazı* – Nazlı, *Fatı* – Fatma, *Tatı* – Tatyay, *Fiki* – Fikrət, *Qudu* – Qüdrət, *Müzi* – Müzəffər (Ord.).

Naxçıvan və Ordubadda *-ı*, *-i*, *-u*, *-ü* əvəzinə bəzən *-oş* da əlavə olunur; məs.: *Saboş* – Sabirə, *Zeloş* – Zeynalabdin, *Lətoş* – Lətifə, *Təmoş* – Təmilə, *Əloş* – Əli, *İbiş* // *İboş* – İbrahim, *Büloş* – Bilqeyis, *Həmoş* – Həmidə (Nax.), *Teloş* – Telli, *Zəroş* – Zərifə, *Nəcoş* – Nəcibə, *Cəboş* – Cəbrayıl, *Kamoş* – Kamal (Ord.).

Bunlardan əlavə, Ordubadda *-an* şəkilçisi ilə də ixtisar adlara təsadüf edilir; məs.: *Əfqan* – Əfrasiyab, *Məsan* – Məsmə, *Rüban* – Rübabə, *Səkan* – Səkinə, *Əban* – Əbdül (Ord.).

Bu hadisəyə türk dialektlərində də rast gəlmək mümkündür; məs.: *Ali* – *Alluş*, *Mehmet* – *Memik* // *Mamiş*, *Abdulla* – *Abbuş* // *Abik*, *Meryem* – *Meriş*, *Emine* – *Emiş* // *Emey*, *Rukkiye* – *Rakkuş*, *Fatma* – *Fatış* // *Fatik*, *Zubeyde* – *Zebik* // *Zebey*, *Mustafa* – *Mistik*, *Hasan* – *Hasey*, *Ahmet* – *Ahmey* [Gaz. I, 123-124].

Zaqatala-Qax şivələrində bəzi qadın adlarının axırına *t* səsinin əlavə edilməsini görmək mümkündür; məs.: *Patimat*, *Aminət*, *Asiyət*, *Xədicət*, *Ruqiyyət* və s.

İsmlərin hallanması

Dialekt və şivələrimiz hal şəkilçilərini işlətməkdə ədəbi dildən müxtəlif variantları ilə fərqlənir.

I. Adlıq hal heç bir şəkilçi qəbul etmir.

II. Yiyəlik hal. Yiyəlik hal şəkilçilərini işlətmələrinə görə bütün dialekt və şivələrimizi iki qrupa ayırmaq olar:

1) damaq və dodaq ahənginə əsasən dördvariantlı yiyəlik hal şəkilçiləri: *-ın*, *-in*, *-un*, *-ün* (samitlə bitənlərdə), *-nın*, *-nin*, *-nun*, *-nün* (saitlə bitənlərdə)¹.

Bu qrupa Qazax, Qarabağ, Ağdam, Gəncə, Şəki, Naxçıvan dialektləri və Zaqatala-Qax, Muğan şivələri daxildir.

Qeyd. Bakının Novxanı, Qobu, Güzdek kənd şivələrində saitlə bitən isimlər yiyəlik halında ancaq *-n* şəkilçisini qəbul edir və sözün axıncı saiti də uzanır (hallanmaya dair nümunələrə bax).

2) yalnız dodaq saitli şəkilçilərlə ifadə olunan yiyəlik hal şəkilçiləri: *-un*, *-ün* (samitlə bitənlərdə), *-nun*, *-nün* (saitlə bitənlərdə).

Bu qrup dialektlərə Quba, Bakı, Şamaxı dialektləri və Mərzə, İsmayılı rayon şivələri daxildir.

Qeyd etmək lazımdır ki, türk dillərinə aid yazılmış qədim abidələrdə də şəkilçilər, ümumiyyətlə, dodaq saitləri ilə verilmişdir.

III. Yönlük hal. Yönlük hal ikivariantlı şəkilçilərlə ifadə olunur: *-a*, *-ə* (samitlə bitənlərdə), *-ya*, *-yə* (saitlə bitənlərdə).

Şəki, Quba, Bakı dialektlərində (B.-Nov., Hök., Qob., Güz. şivələri müstəsna olmaqla) çoxhecalı arxa və ya önsürə saiti ilə bitən sözlər yönlük halda yalnız *-yə* şəkilçisini qəbul edir.

Qeyd 1. Sözlərin axırında olan *a* səsi yönlük halda *t* səsinə, *ə* səsi də *ə* səsinə keçir (Qaz., Qar., A., G., Nax., Z., Qax, Muğ., Ş., İsm.). Şəki, Quba, Bakı dialektlərində (B.-Nov., Qob., Güz. kənd şivələri müstəsna olmaqla) sözlərin axırında olan *a*, *ə* saitləri yönlük halında *i* səsinə keçir. Bakının Novxanı, Qobu, Güzdek və Zaqatalanın Aşağı Tala, Ləkit və Qaxın İlisu kənd şivələrində sözün axırında olan *a* səsi yönlük halda sabit qalır.

Qeyd 2. Qazax, Qarabağ, Gəncə dialektlərində sözün birinci hecasında *u*, *ü*, *o*, *ö*, axırda isə *a*, *ə* saitləri olursa, yönlük halda sözün son saiti *a* səsi *u* səsi ilə, *ə* səsi isə *ü* səsi ilə əvəzlənir.

Qeyd 3. Qazax dialektində sözün birinci hecasında *ü*, *o*, axırda isə *a* saiti olarsa, yönlük halda sözün son saiti olan *a* səsi bəzən *ə* səsi ilə də əvəzlənir.

IV. Təsirlik hal. Təsirlik hal şəkilçilərinin işlənməsinə görə dialektlərimizi üç qrupa ayırmaq olar:

¹ Saitlə bitən təkhecalı sözlər müstəsnaqlıq təşkil edir. Belə ki, yiyəlik və təsirlik hallarda iki sait arasında *n* səsi deyil, *y* səsi özünü göstərir.

a) həm damaq, həm də dodaq ahənginə əsasən dördvariantlı təsirlik hal şəkilçiləri: *-ı, -i, -u, -ü* (səmitlə bitənlərdə), *-ni, -ni, -nu, -nü* (saitlə bitənlərdə).

Bu qrupa Qarabağ, Gəncə dialektləri, Zaqatala-Qax şivəsi daxildir.

b) yalnız damaq ahənginə əsasən ikivariantlı təsirlik hal şəkilçiləri: *-ı, -i* (səmitlə bitənlərdə); *-ni, -ni* (saitlə bitənlərdə).

Bu qrupa Şamaxı, Şəki, Naxçıvan dialektləri, İsmayılı rayonu və Muğan şivəsi daxildir.

3) sözün ahənginə tabe olmayaraq, hər yerdə birvariantlı şəkilçi ilə ifadə olunan təsirlik hal şəkilçisi: *-i* (səmitlə bitənlərdə), *-ni* (saitlə bitənlərdə).

Bu qrupa Quba, Bakı dialektləri və Lənkəran şivəsi, İsmayılı rayonunun Başqal kənd şivəsi daxildir.

Qazax dialektində, Şərur rayon şivəsində (daha canlı), Bakının Hökməli, Qobu, Güzdək və Muğanın bezi şivələrində (zəif halda, yalnız açıq saitlə bitən sözlərdən sonra) saitlə bitən sözlər təsirlik halında *-yi, -yi* şəkilçiləri qəbul edir.

Qazax dialektində sözün birinci hecasında *o, u, ö, ü*, axırda isə *a, ə* saitləri olursa, təsirlik halda sözün son *a* səsi *o* və *u, ə* səsi isə *ü* səsi ilə əvəzlənir.

-yi, -yi, -yu, -yü şəkilçiləri XI əsrdən başlamış ta XIX əsrin əvvəllərinə kimi ədəbi dilimizdə *-ni, -ni, -nu, -nü* şəkilçiləri ilə yanaşı olaraq işlənmiş, daha sonralar öz yerini *-ni, -ni, -nu, -nü* şəkilçilərinə tərk edərək, meydana çıxmışdır. *-yi, -yi* şəkilçilərinin ədəbi dil tarixində işləndiyini göstərmək üçün bir neçə misal verək. “*Borcluyu borcundan qurtardı*”, “*Bir yazın, bir küzün buğa ilə buğrayı savaşırdırlardı*”, “*Yazın buğrayı saraydan çıxardılar*”, “*Dəmir qapı Dərvənddəki dəmir qapıyı təpib alan...*” və s. [“*Dədə Qorqud*”, 21, 41]; “*Səndədir, şol gənc pünhan gəzmə hər virənəyi*” [Nəsimi]; “*Bilməz çu vəfayi kəm cəfalar*” [Xətayi]; “*Əsayi möcüzü gör kim iki bölmüş bu dəryayı*” [Füzuli]; “*Şah qəzəbnak olub Çələbiyi istər*” (XIX əsr Şəki xanlarının tarixi)¹.

Müasir türk dillərində ismin təsirlik halında *-yi, -yi, -yu, -yü* şəkilçilərini istər ədəbi dildə, istərsə də dialektlərdə işlədən türk dilidir; məs.: *babayı, dedeyi, yolcuu, köylüyü* və s.

V. Yerlik hal. Yerlik hal bütün dialekt və şivələrimizdə damaq ahənginə əsasən ikivariantlı *-da, -də* şəkilçiləri ilə ifadə olunur.

¹ Misallar dos. H.Mirzəzadənin “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasına aid materiallar” (Bakı, 1953, səh. 50) adlı əsərindən alınmışdır.

Bəzən yerlik halın assimilyasiya hadisəsi nəticəsində *z* səsi ilə bitən sözlərdə *-za, -zə*; *s* səsi ilə bitən sözlərdə isə *-sa, -sə* şəkilçiləri ilə ifadə olunan variantlarına da təsadüf edilir. Şəki dialektinin Zunud və İncə kənd şivələrində *m, n* səsləri ilə bitən sözlər yerlik halda *-na, -nə*; *l* səsi ilə bitən sözlər isə *-la, -lə* şəkilçiləri ilə ifadə olunur; məs.: *dermanna* < dəyirməndə, *kələmnə* < kələmdə, *balla* < balda, *çöllə* < çöldə.

Yerlik halda işlənən bu müxtəlif şəkilçiləri ayrı-ayrı türk dillərində və ya onların dialektlərində görmək olur. Türkmən dilinin qoqlan dialektində yerlik halda həm *-la*, həm *-za*, həm də *-sa* şəkilçilərinin işlədilməsini görmək mümkündür; məs.: *ahalla* (ahalda), *bizze* (bizdə), *qapassa* (qapazda) [Почелуевский, 48].

-na şəkilçisinə qumuq dilində *m* və *n* səsləri ilə bitən sözlərdə təsadüf edilir; məs.: *sabanna* (sabanda), *salamna* (salamda) və s. [Дмитриев, “Кум.”, 56].

-la şəkilçisi başqırd dilində saitlə bitən sözlərdə özünü göstərir; məs.: *dala + la* (çöldə), *əsa + la* (anda) [Дмитриев, “Баш.”, 64].

-za, -zə şəkilçilərinə başqırd dilində də təsadüf edilir; məs.: *kazza* (qazda), *ezze* (izdə) [Дмитриев, “Баш.”, 64].

VI. Çıxışlıq hal. Çıxışlıq hal bütün dialekt və şivələrimizdə damaq ahənginə əsasən ikivariantlı *-dan, -dən* şəkilçiləri ilə ifadə olunur. Lakin dialekt və şivələrimizdə *m, n* səsləri ilə bitən sözlərdə çıxışlıq hal assimilyasiya nəticəsində *-nan, -nən*; *z* səsi ilə bitən sözlərdə *-zan, -zən*; *s* səsi ilə bitən sözlərdə *-san, -sən* şəkilçiləri ilə ifadə olunur.

Şəki dialektinin Zunud və İncə kənd şivələrində *l* səsi ilə bitən sözlər çıxışlıq halda *-lan, -lən* şəkilçiləri ilə ifadə olunur; məs.: *ballan* < baldan, *dillən* < dildən və s.

Dialekt və şivələrimizdə işlənən çıxışlıq halın müxtəlif variantlarını ayrı-ayrı türk dillərində və ya onların dialektlərində görmək mümkündür. Türkmən dialektlərində çıxışlıq hal şəkilçisi assimilyasiya hadisəsi nəticəsində *-lan, -zen, -san* şəkilçiləri ilə ifadə olunur; məs.: *ahallan* (ahaldan), *bizzen* (bizdən), *qapassan* (qapazdan) [Почелуевский, 48]. Başqırd dilində *-zan, -zən* şəkilçilərinə rast gəldiyimiz halda (qazzan, ezzen), başqa bir sıra türk dillərində isə *-nan, -nen* şəkilçiləri ilə də çıxışlıq hal ifadə olunur; məs.: “*dovşandan*” sözü altay dilində: *koyonnon*; qazax və qaraqalpaq dillərində: *goyannan*; noqay dilində: *koyannan*; tatar dilində: *kuyannan*; xakas dilində: *xozannan*; şor dilində isə *kozannan* şəklində ifadə olunur [Исхаков, “Сущ.”, 135].

Dialekt və şivələrimizdə, eyni zamanda ədəbi dildə (kəsr saylarında və bəzi cümlələrdə) bəzən yerlik hal çıxışlıq halının yerində işlənir. Dilimizin tarixinə nəzər salsaq, görəcəyik ki, bu hadisə dilimizin ən qədim abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud”da da özünü göstərir; məs.: *Çobanūn ellerin çözdü, alnında bir öpdü*¹.

SSRİ EA müxbir üzvü N.K.Dmitriyevin fikrinə görə, tarixən çıxışlıq hal olduqca gənc hallardandır. Bu hal VIII əsrdə Orxon yazılarında olmamış və bunun vəzifəsini yerlik hal görmüşdür. Daha sonralar, bu hal klassik uyğur ədəbiyyatı dövründə meydana gəlmişdir [Дмитриев, “Баш.”, 61].

Çıxışlıq halın mənşəyi haqqında müxtəlif fikirlər (O.N.Bötling, V.V.Radlov, V.A.Boqoroditski, E.V.Sevortyan, M.Rəsənen və b.) vardır.

Saitlə bitən isimlərin hallanmasına dair nümunələr

(B.-İçş., Bş.)	(B., Q.)
A. boba	buğda
Yi. bobanun	buğdanun
Yö. bobyə	buğdıyə (Şa.)
T. bobani	buğdani
Ye. bobada	buğdada
Ç. bobadan	buğdadan

(İsm., Ş., S., Şir.)	(Şə.)
A. buğda	bala
Yi. buğdanın, buğdanun (Ş.)	balanın
Yö. buğdıya	balıya
T. buğdani ¹	balanı ¹
Ye. buğdada	balada
Ç. buğdadan	baladan

(B.-Hök., Qob., Güz.; S.-Qur., Kür.)	(Naxş.-Şah., Z.-Çob., Muğ.)
A. balta	araba
Yi. baltān	arabanın
Yö. balıya	arabiya
T. baltayı ¹	arabanı
Ye. baltada	arabada
Ç. baltadan	arabadan

¹ Dede Korkut kitabı I, Giriş-metin-faksimile. Dr. Muharrem Ergin. Ankara, 1958, seh. 105.

(Qaz., A.-Kən.)	(Q.-Möh.)
A. harava	haraba
Yi. haravanın	harabanun
Yö. haraviya	harabiya
T. haraveyi, haravanı	harabanı
Ye. haravada	harabada
Ç. haravadan	harabadan

(B.-Hök., Qob., Güz.)	(B., Q., S.-Kol.)
A. araba	ərəbə
Yi. arabān	ərəbenün, ərəbenin (S.-Kol.)
Yö. arabaya	ərəbiyə
T. arabayı ¹	ərəbeni
Ye. arabada	ərəbədə
Ç. arabadan	ərəbədən

(Qaz., Şər., Qar., G.)	(Q., B.)
A. çuxa	çuxa
Yi. çuxanın	çuxanun
Yö. çuxuya	çuxıya
T. çuxuyu, çuxanı (Qar., G.)	çuxanı
Ye. çuxada	çuxada
Ç. çuxadan	çuxadan

(Q., B., Şə., Nax., Qar., G., Ş., S., Şir., Qax-Alm.)	(Qaz.)
A. yumurta	murtəda
Yi. yumurtanın, yumurtanun (B., Q.)	murtədanun
Yö. yumurtıya, yumurtıyə (Şə., Q., B.), yumurtıya (Qar., G., Qax-Alm.)	murtəoya
T. yumurtanı, yumurtanı (Q., B.)	murtəoyu
Ye. yumurtada	murtədada
Ç. yumurtadan	murtədadan

(B., Q.)	(Qar., G., Qaz.)
A. qaya	qaya
Yi. qayanun	qayanın
Yö. qayyə	qayya
T. qayani	qayani, qayeyi (Qaz.)
Ye. qayada	qayada
Ç. qayadan	qayadan

(Şə., Ş., S., Şir., Qaz., Qar., Z., Qax, G., Nax.)	(Q., B.-İçş., Əmr., Bül., Höv., Tür., Nov.)
A. dəvə	dövə
Yi. dəvenin	dövənün
Yö. dəviyə	döviyə
T. dəvəni, dəveyi (Qaz.), dəvəyi (İr.)	dövəni
Ye. dəvədə	dövədə
Ç. dəvədən	dövədən
(B.-Hök., Qob., Güz.)	(Qax-Alm.)
A. düə	düvə
Yi. düənin // düən	düvənün
Yö. düəyə	düviyə
T. düəyi	düvəni
Ye. düədə	düvədə
Ç. düədən	düvədən
(Qaz., Şər.)	(Nax.)
A. küçə	qüçə
Yi. küçənin	qüçənin
Yö. küçüyə	qüçiyə
T. küçüyü	qüçəni
Ye. küçədə	qüçədə
Ç. küçədən	qüçədən
(Qaz.)	(Qar., G., Qaz.)
A. çömçə	gejə
Yi. çömçənin	gejənin
Yö. çömçiyə // çömçöyə	gejiyə
T. çömçüyü // çömçöyü	gejəni, gejeyi (Qaz.)
Ye. çömçədə	gejədə
Ç. çömçədən	gejədən
(Nax.)	(Q.)
A. cecə	əlçə
Yi. cecənin	əlçənün
Yö. ceciyyə	əlçəyə // əlçiyyə
T. cecəni	əlçəni
Ye. cecədə	əlçədə
Ç. cecədən	əlçədən

(Z.-Göy.)	(Q., B., Ş., S., Şir., Nax.)
A. pərə < fərə	bacı ¹ // boci (B.)
Yi. pərənin	bacınun, bacının (Ş., S., Şir., Nax.)
Yö. pəriyyə	bacıyyə, bacıya
T. pərəni	bacını, bacını ¹
Ye. pərədə	bacıda
Ç. pərədən	bacıdan
(Qar., G., Qaz.)	(Z.-Göy.)
A. bajı	tişqarı
Yi. bajının	tişqarının
Yö. bajıya	tişqarıya
T. bajını, bajıyı (Qaz.)	tişqarını ¹
Ye. bajıda	tişqarıda
Ç. bajıdan	tişqarıdan
(Qaz., Şər.)	(Z.)
A. uxarı	yuxarı
Yi. uxarının	yuxarının
Yö. uxarıya	yuxarıya
T. uxarıyı	yuxarını
Ye. uxarıda	yuxarıda
Ç. uxarıdan	yuxarıdan
(Nax.)	(Şir.-Güd.)
A. qəçi	qaçı ¹
Yi. qəçinin	qaçının
Yö. qəçiyə	qaçıya
T. qəçini	qaçını ¹
Ye. qəçidə	qaçıda
Ç. qəçidən	qaçıdan
(Qaz., Qar., G., Şə., Ş., S., B.)	(B., Q., S., Ş., Şir., Şə.)
A. qapı, qapı ¹ (Şə., B.)	gəmi
Yi. qapının	gəminin, gəminün (B., Q.)
Yö. qapıya, qapiyyə (Şə., B.)	gəmiyyə
T. qapım, qapıyı (Qaz.), qapını (B.)	gəmini
Ye. qapıda	gəmidə
Ç. qapıdan	gəmidən

(Q.)	(Qaz., Qar., G., Z.)
A. bəhli	quzu
Yi. bəhlün	quzunun
Yö. bəhliyə	quzuya
T. bəhlini	quzunu, quzuyu (Qaz.)
Ye. bəhlidə	quzuda
Ç. bəhlidən	quzudan

(Ş., S., Şir., Nax., B., Q.)	(B., Q.)
A. quzi ¹ , quzi (B., Q.)	quyi
Yi. quzımın, quzımın (B., Q., Ş.)	quyunun
Yö. quziyə, quziyə (B., Q.)	quyyə
T. quzını, quzını (B., Q.)	quyini
Ye. quzıda	quyidə // quyida
Ç. quzıdan	quyidən / quyidan

(Ş., S., Şir., Nax.)	(Qaz., Qar., G.)
A. quyi	quyu
Yi. quyımın, quyımın (Ş.)	quyunun
Yö. quyya	quyya
T. quyım	quyunu, quyyu (Qar.)
Ye. quyıda	quyuda
Ç. quyıdan	quyudan

(B.)	(Q., İsm., Nax., İr.)
A. su	suv (İr. Mecilli şivəsi)
Yi. sün	suvun (Q.)
Yö. sua	suya (Q., Nax., İsm.-Bas.)
T. sui	suyi (Q.); suni (İr.)
Ye. suda	suda
Ç. sudan	sudan

(Şə.)	(Qaz., Qar., G., Nax., Z.-Qım., Qand., Çob.)
A. su	su
Yi. suyın	suyun
Yö. suyə	suya
T. suyi	suyi, suyi ¹ (Nax.)
Ye. suda	suda
Ç. sudan	sudan

(Qar., G., Qaz., Şər., Z.)	(B., Q., Şə., Ş.)
A. ütü	üti
Yi. ütünün	ütünün // ütünün
Yö. ütiyə	ütiyə
T. ütünü, ütiyü (Qaz., Şər.)	ütini // ütünü
Ye. ütidə	ütidə
Ç. ütüdən	ütüdən

(B., Q., Ş., S., Şir., Şə., G., A.-Qarad.)	(G., Qar.)
A. oğ // õ	qro
Yi. oğun // oun	qıroun, qırõn (Qar.)
Yö. qa // oa	qıroa
T. q // oi', ou (G.)	qırou
Ye. oğda // õda	qırõda
Ç. oğdan // õdan	qırõdan

(Şə.)	(Q., B., Ş.)
A. dəmrõ	bülõ
Yi. dəmrõnın	bülõn
Yö. dəmrõyə	bülõə
T. dəmrõni ¹	bülõi
Ye. dəmrõda	bülõdə
Ç. dəmrõdan	bülõdən

(B., Q.)	(B.)
A. yelõ	elõq
Yi. yelõn	elõqn
Yö. yelova // yelõ ²	elõqa
T. yelovi // yelõ ¹	elõqi
Ye. yelõda	elõda
Ç. yelõdan	elõdan

(Ş., Q.)	(S.-Nar.)
A. yalõ	halo
Yi. yalõn	halõqn
Yö. yalqa // yalova (Q.)	halqa
T. yalõ ² // yalovi (Q.)	halqi
Ye. yalõda	haloda
Ç. yalõdan	halodan

Samitlə bitən isimlərin hallanmasına dair nümunələr

(B., Ş., S., Şir.)	(Qar., Qaz., G.)
A. gicgah	gijgax
Yi. gicgahun	gijgahun
Yö. gicgaha	gijgaha
T. gicgahi	gijgahi
Ye. gicgahda	gijgahda
Ç. gicgahdan	gijgahdan

(B., Q.)	(B., Q.)
A. Saleh	budağ
Yi. Salehün	budağun
Yö. Salehə	budağa
T. Salehi	budaği
Ye. Salehdə	budağda
C. Salehdən	budağdan

(Ş., S., Şir.)	(Qar., G., Z., Nax., Ord.)
A. bıdağ // bıdax	putax, putak (Z.)
Yi. bıdağın	putağın
Yö. bıdağa	putağa
T. bıdağı	putaği
Ye. bıdağda	putaxda
Ç. bıdağdan	putaxdan

(Nax.-Neh.)	(B.)
A. pıtax	xalx
Yi. pıtağın	xalxun
Yö. pıtağa	xalxa
T. pıtağı	xalxi
Ye. pıtaxda	xalxda
Ç. pıtaxdan	xalxdan

(A.-Xıd.)	(B., Q., Nax.)
A. sörux	buğ
Yi. söruxun	buğun
Yö. söruxa	buğa
T. söruxu	buği, buğı (Nax.)
Ye. söruxda	buğda
Ç. söruxdan	buğdan

(S. Ş., Şir.)	(B., Ş., S., Z.-Var.)
A. bığ/bıx	töğ
Yi. bığın	töğün
Yö. bığa	töğə
T. bığı	töğü, töğü' (S.)
Ye. bığda	töğda
Ç. bığdan	töğdan

(Z.-Aş.T.)	(S., Şir., Şə.)
A. töyx	töx
Yi. töyğün	töğün
Yö. töyğa	töğa
T. töyği	töği
Ye. töyxda	töxda
Ç. töyxdən	töxdən

(Qar.-Şuşa, Mal., G.)	(Nax., A.-Qal., Qaz.)
A. töyux	toyux
Yi. töyğün	toyğün
Yö. töyğa	toyğa
T. töyğu	toyğu, toyğı (Nax.)
Ye. töyuxda	toyuxda
Ç. töyuxdan	toyuxdan

(A.-Sar.)	(Qax-Əmr.)
A. töyx	tavux
Yi. töyğün	tavuğun
Yö. töyğa	tavuğa
T. töyğu	tavuği
Ye. töyuxda	tavuxda
Ç. töyuxdan	tavuxdan

(B., Q.)	(Ş., Z.-Var.)
A. ineg	inøy // inög
Yi. inegün	inöyün // inögin
Yö. inegə	inöyə // inögə
T. inegi	inöyi // inögi
Ye. inegdə	inöyde
Ç. inegdən	inöyden

(Qax-Əmr.)	(Qaz., Şə., Qar., G.)
A. inəg	inəx
Yi. inəgin	inəyin
Yö. inəgə	inəyo
T. inəgi	inəyi
Ye. inəgdə	inəhdə
Ç. inəgdən	inəhdən

(Z.-Göy., Qax-İ.Su)	(Qax-Qum.)
A. inəq	inək
Yi. inəqin	inaqın
Yö. inəqə	inaqa
T. inəqi	inaqi
Ye. inəqdə	inəkda
Ç. inəqdən	inəkdan

(B., Ş., S., Şə.)	(Qar., Qaz., G.)
A. kürk	kürk
Yi. kürkün	kürkün
Yö. kürkə	kürkə
T. kürki	kürkü
Ye. kürkdə, kürtdə (S.-Kol.)	kürhdə
Ç. kürkdən, kürtdən (S.-Kol.)	kürhdən

(S.)	(Q., B.)
A. tūəng // tūək	tūfəng
Yi. tūəngün	tūfəngün
Yö. tūəngə	tūfəngə
T. tūəngi	tūfəngi
Ye. tūəyde	tūfəngdə
Ç. tūəyden	tūfəngdən

(Nax., Qar.-Şuşa, Şə.)	(A.-Pap.)
A. tūfəng	tūvəng
Yi. tūfəngin	tūvəngin
Yö. tūfəngə	tūvəngə
T. tūfəngi	tūvəngi
Ye. tūfəhdə, tūfəhdə (Şə.)	tūfəhdə
Ç. tūfəhdən, tūfəhdən (Şə.)	tūfəhdən

(A.-Qal., Qar.-Tuğ)	(Ş., Göy., Şir.)
A. tūvəng	pələy
Yi. tūvəngin	pələngün
Yö. tūvəngə	pələngə
T. tūvəngi	pələngi
Ye. tūvəngdə	pələydo
Ç. tūvəngdən	pələydən

(Q.)	(B.)
A. çəkic	çekic
Yi. çəkicün	çekicün
Yö. çəkicə	çekicə
T. çəkici	çekici
Ye. çəkijde	çekişde
Ç. çəkijden	çekişdən

(Ş., S., Şir., G., Qar.)	(Şə.)
A. çəkiş	çekiş
Yi. çəkişin // çəkişün	çekişin
Yö. çəkişə	çekişə
T. çəkişi	çekişi
Ye. çəkişde	çekişde
Ç. çəkişden	çekişdən

(Nax.)	(Şə.-A.G.)
A. çəküc	qaxac
Yi. çəkücün	qaxacın
Yö. çəkücə	qaxacə
T. çəkici	qaxacı
Ye. çəküşde	qaxajde
Ç. çəküşden	qaxajdan

(B., Q., Ş.)	(Qar., G., Qaz., Nax., Muğ.)
A. saç	saş // saç
Yi. saçın	saçın
Yö. saça	saça
T. saçı, saçı' (Ş.)	saçı, saçı' (Muğ.)
Ye. saşda, saçda (Q.)	saşda
Ç. saşdan, saçdan (Q.)	saşdan

(Şək.-B. G.)	(Ş.)
A. saç	qılınc
Yi. saçın	qılıncın
Yö. saçə	qılıncə
T. saçı	qılıncı
Ye. saçdə	qılıncdə
Ç. saçdən	qılıncdən

(Şir.-Muğ.)	(Şir.-Mey.)
A. qılıç	qılıç
Yi. qılıncın	qılıncın
Yö. qılıncə	qılıncə
T. qılıncı	qılıncı
Ye. qılıncdə	qılıncdə
Ç. qılıncdən	qılıncdən

(B., Q., Ş.)	(Şə., S., Nax.)
A. sac	sac
Yi. sacın	sacın
Yö. sacə	sacə
T. sacı, sacı' (Ş.)	sacı'
Ye. sacdə	sacdə
Ç. sacdan	sacdən

(Qar., G., Qaz.)	(B., Q., Ş., Şə., S., Şir.)
A. saç	ağac
Yi. saçın	ağacın, ağacın (S., Şir., Şə., Z.-Aş.T.)
Yö. saçə	ağacə
T. saçı	ağacı, ağacı' (S., Ş., Şir., Şə., Z.-Aş.T.)
Ye. saçdə	ağacdə
Ç. saçdan	ağacdən

(Qaz., Qar., Nax., Qax-İ.Su; Z.-Muğ., Çob.)	(Q.)
A. ağac // ağaş	duvar
Yi. ağacın	duvarın
Yö. ağacə	duvarə
T. ağacı	duvarı'
Ye. ağacdə	duvardə
Ç. ağacdən	duvardən

(B.)	(S., Şir., Qaz.)
A. duar	duhar
Yi. duarın	duharın
Yö. duarə	duharə
T. duarı	duharı
Ye. duardə	duhardə
Ç. duardan	duhardən

(Qar.)	(B., Q., S., Ş., Şir.)
A. tıfar // tıfar	kənd, kət (S., Şir.)
Yi. tıfarın // tıfarın	kəndün, kəndin (Ş., S., Şir.)
Yö. tıfara // tıfara	kəndə
T. tıfarı // tıfarı	kəndi
Ye. tıfardə // tıfardə	kətdə
Ç. tıfardan // tıfardan	kətdən

(Z.-Aş.T., Qax-İ.Su)	(Nax., Qar., Şə.)
A. kənt	kənt // kət
Yi. kəntin	kəntin
Yö. kəntə	kəntə
T. kənti	kənti
Ye. kəntdə	kəntdə, kəntdə (Şə.)
Ç. kəntdən	kəntdən, kəntdən (Şə.)

(B., Ş.)	(Q.)
A. nōūt	nōūt
Yi. nōūtün	nōūtün
Yö. nōūtə	nōūtə
T. nōūti	nōūti
Ye. nōūtdə	nōūtdə
Ç. nōūtdən	nōūtdən

(Q.)	(B., Ş., S., Şir., Nax.)
A. uğul	oğul
Yi. uğlun	oğlun
Yö. uğla	oğla
T. uğli	oğlı', oğlu (Qar., Qaz., G.)
Ye. uğuldə	oğuldə
Ç. uğuldan	oğuldan

(Şə.-Zun., İ.)	(Nax.)
A. çöl	Aras // Araz
Yi. çölün	Arazın
Yö. çölə	Araza
T. çöli	Arazı
Ye. çöllə	Arasda
Ç. çöllən	Arasdan
(Nax.)	(B., Q., Ş., Şir., S.)
A. davşan	döşan
Yi. davşanın	döşanun, döşanın (Şir., S.)
Yö. davşana	döşana
T. davşanı	döşanı, döşanı ¹ (Ş., Şir., S.)
Ye. davşanda	döşanda
Ç. davşannan	döşannan
(Qax-İ.Su)	(A.-Qal.)
A. tevşan	döyşan
Yi. tevşanın	döyşanın
Yö. tevşana	döyşana
T. tevşanı	döyşanı
Ye. tevşanda	döyşanda
Ç. tevşannan	döyşannan
(Qaz., Qar., G., Qax-Alm.)	(Şə.-Zun., İ.)
A. qav // qab	dərman
Yi. qavın	dərmanın
Yö. qava	dərmana
T. qavı	dərmanı
Ye. qavda	dərmana
Ç. qavdan	dərmannan
(Muğ., Ş.)	(B., Q., Ş., Şir., S., Nax.)
A. iclas	qab
Yi. iclasun	qabun, qabın (Şir., S., Nax.)
Yö. iclasa	qaba
T. iclası	qabı, qabı ¹ (Ş., Şir., S., Nax.)
Ye. iclasa	qabda
Ç. iclassan	qabdan

(Nax., Qar.-Tuğ, Mal., Z.-Aş.T.)	(Nax., Z.-Muğ.)
A. yalav	alav
Yi. yalavın, yalavun (Z.-Aş.T.)	alavın
Yö. yalava	alava
T. yalavı, yalavı (Z.-Aş.T.)	alavı
Ye. yalavada	alavda
Ç. yalavadan	alavdan
(A.-Qal.)	(Qar.-Şuşa)
A. halov	yalov
Yi. halovun	yalovun
Yö. halova	yalova
T. halovu	yalovı ¹
Ye. halovda	yalovda
Ç. halovdan	yalovdan
(Qar.-Şuşa, Qax-Lək., Zər.)	(A.-Pap., Z.-Qan., Qax-Lək.)
A. ov	yalov
Yi. ovun	yalovun
Yö. ova	yalova
T. ovu	yalovu
Ye. ovda	yalovda
Ç. ovdan	yalovdan
(Qaz.)	(Nax., Qar.-Tuğ, Mal., A.-Çul.)
A. oy	av
Yi. oyun	avın
Yö. oya	ava
T. oyu	avı ¹ // avı
Ye. oyda	avda
Ç. oydən	avdan
(Qar.-Şuşa, Xoc., A.-Gül.)	(Ord.)
A. bülöy	bilöv
Yi. bülöyün	bilövin
Yö. bülöye	bilöve
T. bülöyü	bilövi
Ye. bülöyde	bilövde
Ç. bülöydan	bilövden

(Muğ.)	(Muğ.)
A. diz	bıynız
Yi. dizün	bıynızun
Yö. dizə	bıynıza
T. dizi	bıynızı'
Ye. dizzə	bıynızza
Ç. dizzən	bıynızzan

(Nax., Qar.-Tuğ, Mal., A.-Ət.)	(Qar.-Şuşa, Z.-Zər.)
A. ev	ev
Yi. evin	evin
Yö. evə	eve
T. evi	evi
Ye. evdə	evdə
Ç. evdən	evdən

(B., Ş., S., A.-Gül.)	(A.-Pap., Qax-Gül., Lək.)
A. öy	öv
Yi. oyun	övün, övin (Z.)
Yö. öyə	öve
T. öyi	övü, övi (Z.)
Ye. öydə	övdə
Ç. öydən	övdən

(B., Q., S., Şir., Ş., Nax.)	(Q.)
A. top	ō
Yi. topun, topın (Nax., S., Şir.)	ōün
Yö. topa	ōə
T. topı, topı' (S., Şir., Ş., Nax.)	ōyi // övi
Ye. topda	ōdə
Ç. topdan	ōdən

(B., S., Şir., Ş.)	(Qaz., Qar., G., Nax.)
A. boşqab	tof
Yi. boşqabun, boşqabın (S., Şir.)	topun
Yö. boşqaba	topa
T. boşqabı	topu, topı' (Şə.)
Ye. boşqabda	topda
Ç. boşqabdan	topdan

(Şə., Qaz., G., Qar.)	(Nax.)
A. boşqaf	boşqap
Yi. boşqavın	boşqabın
Yö. boşqava	boşqaba
T. boşqavı, boşqavı' (Şə.)	boşqabı
Ye. boşqafda	boşqapda
Ç. boşqafdan	boşqapdan

(B.-İçş.)	(A.-Qal.)
A. mekdəb // mekdeb	boşqof
Yi. mekdebün	boşqovun
Yö. mekdebe	boşqova
T. mekdebi	boşqovu
Ye. mekdebdə	boşqofda
Ç. mekdebdən	boşqofdan

(Qar.-Şuşa, A.-Qar.)	(S.-Tür.)
A. meytəf	məxtəb
Yi. meytəvin	məxtəbin
Yö. meytəvə	məxtəbə
T. meytəvi	məxtəbi
Ye. meytəfdə	məxtəbdə
Ç. meytəfdən	məxtəbdən

(A.-Sar.)	(A.-Qal.)
A. meytəf	meytəf
Yi. meytəbin	meytəvin
Yö. meytəbə	meytəvə
T. meytəbi	meytəvi
Ye. meytəfdə	meytəfdə
Ç. meytəfdən	meytəfdən

İSİMLƏRDƏ MƏNSUBİYYƏT KATEQORİYASI

Yiyəlik bildirmək üçün isimlərin qəbul etdiyi mənsubiyyət şəkilçiləri də dialekt və şivələrimizdə müxtəlif şəkildə özünü göstərir.

Samitlə bitənlərdə

Birinci şəxs mənsubiyyət şəkilçiləri əksər dialekt və şivələrimizdə ədəbi dildə olduğu kimi, damaq və dodaq ahənginə əsasən dörd şəkildə ifadə olunur: tək: *-um, -im, -um, -üm*; cəm: *-umuz, -imiz, -umuz, -ümüz*.

Lakin Bakı, Şamaxı dialektlərində və İsmayılı, Sabirabad, Əli Bayramlı (indiki Şirvan) və Salyan rayon şivələrində birinci şəxs mənsubiyyət şəkilçiləri əsasən ikivariantlıdır (damaq saitli); məs.: tək: *-im, -im;* cəm: *-ımız; -imiz*.

İkinci şəxs tək mənsubiyyət şəkilçiləri (şərq dialekt və şivələri daxil olmamaq şərti ilə) dördvariantlıdır: *-in, -in, -un, -ün*¹.

Şərq dialekt və şivələrində ikinci şəxs tək mənsubiyyət şəkilçiləri ancaq ikivariantlıdır (dodaq saitli): *-un, -ün*.

Dialekt və şivələrimizdə ikinci şəxs cəm mənsubiyyət şəkilçilərində daha çox müxtəliflik vardır. İkinci şəxs cəm mənsubiyyət şəkilçilərinin işlədilməsinə görə dialekt və şivələrimizi üç qrupa ayırmaq olar:

1. Damaq ahənginə görə dörd variantda ifadə edilən mənsubiyyət şəkilçiləri: *-in,iz, -in,iz, -un,uz, -ün,üz* (Qaz., G., Qar.), *-ımız, -iniz, -unuz, -ünüz* (Z., Qax).

Bu qrupa qərb dialekt və şivələri, İrəvan və Zaqatala-Qax şivələri daxildir. İrəvan şivəsində *n* səsinə *y* səsi uyğun gəlir: *-ıyız, -iyiz, -uyuz, -üyüz*.

Qax rayonu və Dağıstanın Tabasaran rayonu şivələrində *n* səsinə *v* səsi: *-ıvız, -iviz, -uvuz, -üvüz*; Cəbrayıl şivəsində isə *n* səsinə *ğ* səsi uyğun gəlir: *-ığız, -iğiz, -uğuz, -üğüz* uyğun gəlir.

Özbək dialektlərində də mənsubiyyət şəkilçiləri ikinci şəxs cəmdə *-ıyız, -iyiz köзъыыз, öyiyiz* [КОНОНОВ, “Узб.”, 191, 823]; türk dilinin Urfa dialektində II şəxs cəm *-ıyız, -iyiz* mənsubiyyət şəkilçiləri ilə ifadə olunur; məs.: *eviyiz, payamıyız* “badamınız” [Urfa, 37].

2. Yalnız dodaq saitli ilə ifadə olunan ikivariantlı mənsubiyyət şəkilçiləri: *-uuz, -üüz, -uız, -üız, -vuz, -vüz* (Q.).

Buraya şərq dialekt və şivələri daxildir.

Özbək dialektlərində *-vuz, -uvuz* ancaq birinci şəxs cəm mənsubiyyət şəkilçilərini ifadə edir [КОНОНОВ, “Узб.”, 191].

3. Sözlün ahənginə tabe olmayaraq bir şəkildə işlədilən mənsubiyyət şəkilçiləri *-uuz, -oöz, -üz* (Nax.)², *-üz, -üz* (Nax., S.-Kol.), *-üz, -oöz, -uuz* (Şə.).

¹ Qərb dialekt və şivələrində ikinci şəxs mənsubiyyət şəkilçilərində olan *n* səsinə *n*, (sağır-nun) səsi uyğun gəlir; məs.: *-in, -in, -un, -ün*. Qax rayon şivələrində və Dağıstanın Tabasaran rayonu şivələrində *n* səsinə *v* səsi uyğun gəlir; məs.: *-iv, -iv, -uv, -üv*. Bundan əlavə, Qax rayonu şivələrində II şəxs mənsubiyyət *-inğ, -inğ, -iğ* şəkilçiləri ilə də ifadə olunur.

² Naxçıvanda burun saitli olmadan *-iz, -iz* şəkilçilərinə də təsadüf olunur. Şəkildə də bu cür *-ız, -oöz, -uz* şəkilçilərinə təsadüf edilir.

Mənsubiyyət şəkilçilərinin bir şəkildə – arxa sıra saitli ilə ifadəsinə əsas səbəb sağır *n*, səsinin düşməsi və burun saitinin əmələ gəlməsidir.

Bu qrupa Şəki, Naxçıvan, Ordubad dialektləri və Sabirabad rayonunun Kolanlı kənd şivəsi daxildir.

Üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçiləri qərb və cənub dialekt və şivələrində, Zaqatala-Qax şivəsində damaq və dodaq ahənginə əsasən dördvariantlı *-i, -i, -u, -ü*; Şəki, Şamaxı dialektlərində, İsmayılı, Sabirabad, Əli Bayramlı (indiki Şirvan) və Salyan rayonu şivələrində ancaq damaq qanununa əsasən iki şəkildə *-i, -i*; Bakı, Quba dialektlərində və Lənkəran şivəsində isə ahəng qanununa tabe olmayaraq, bir şəkildə *-i* ifadə olunur.

Saitlə bitənlərdə

Bütün dialekt və şivələrimizdə mənsubiyyət kateqoriyası birinci şəxs təkdə *-m* şəkilçisi ilə ifadə olunur. İkinci şəxs təkdə əksər dialekt və şivələrimiz mənsubiyyət şəkilçisi *-n*, qərb və qismən şimal dialekt və şivələrində *-n*, Quba dialektində, Dağıstanın Tabasaran şivəsində, Qax rayonunun müəyyən şivələrində, Cənubi Azərbaycan və İraqdakı Kərküklərin dilində *-v* şəkilçisi ilə ifadə olunur; məs.: *atan, nənan* (əksər dialekt və şivələr), *atan, nənan*, (qərb dialekt və şivələri), *atuv, nənöv* (Quba və Tabasaran şivəsi), *atav, nənəv* (Qax, Cənubi Azərbaycan, Kərkük).

Qərb, cənub dialekt və şivələrində, Zaqatala-Qax şivəsində birinci şəxs cəm mənsubiyyət şəkilçiləri damaq və dodaq ahənginə əsasən dörd variantda *-muz, -miz, -muz, -müz*, şərq dialekt və şivələrində birinci və ikinci şəxs cəm iki variantda *-miz, -miz* özünü göstərir.

İkinci şəxs cəm mənsubiyyət *-miz, -miz, -muz, -müz* şəkilçiləri ilə yanaşı, qərb dialekt və şivələrində: *-niz, -niz, -nuz, -nüz*; ayrım və Cəbrayıl keçid şivəsində: *-ğiz, -ğiz, -ğuz, -ğüz*; İrəvan şivəsində: *-yız, -yiz, -yuz, -yüz*; şərq dialekt və şivələrində *-uz, -üz, -vuz, -vüz*; Cənubi Azərbaycanda, Qax rayonu şivələrində: *-viz, -viz, -vuz, -vüz*; *-iz, -iz, -uz, -üz* şəkilçiləri ilə ifadə olunur; məs.: *atanız, nənanız, atanız, nənanız, atağız, nənəğiz, atayız, nənəyiz, atöüz, nənövüz, atavuz, nənəviz, atavız, nənəviz* və s.

Qeyd. Şərq dialekt və şivələrində II şəxs mənsubiyyət şəkilçilərindən əvvəl sözlün axırında olan *a* səsi *o* səsinə, *ə* səsi isə *ö* səsinə keçir; məs.: *ato-n, atöüz, nənöv-i, nənövüz*.

İkinci şəxs cəm mənsubiyyət şəkilçiləri Şəki dialektində və Sabirabadın Kolanı kənd şivəsində bir şəkildə *-āz // -az* (Şə.), *-ōuz* (S., Kol.) ifadə olunur.

Qeyd. Şəkinin Gəncəli məhəlləsində ikinci şəxs cəm dördvariantlı *-nuz, -niz, -nuz, -nüz* özünü göstərir. Bundan əlavə, *ı* və *i* saitləri ilə bitən isimlər Şəki dialektində bəzən ikinci şəxs cəmdə *-iz*; Naxçıvanda isə *-ūz, -īz* şəkilçilərini qəbul edir.

Üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçiləri qərb və cənub dialekt və şivələrində, Zaqatala-Qax şivəsində dörd variantda *-si, -si, -su, -sü*; Şamaxı, Şəki dialektlərində, İsmayılı, Sabirabad, Əli Bayramlı (indiki Şirvan), Salyan rayonu şivələrində iki şəkildə *-si, -si*; Bakı, Quba dialektlərində bir şəkildə (*-si*) özünü göstərir.

Dialekt və şivələrimizdə analitik-sintetik mənsubiyyət kateqoriyasının *menin // meni qöz, senin // seni qöz, honun // onu qöz* (Z., Qax), *məm qonax* (Şə.) şəkilləri də işlənir.

İsmlərin mənsubiyyət şəkilçiləri ilə hallanması

Mənsubiyyət şəkilçili isimlər hallanarkən, şərq, Şəki və Naxçıvan dialektlərində ikinci şəxs tək mənsubiyyət şəkilçisi olan *-n, -n*, yiyəlik, yönlük, təsirlik hallarda düşür. Şəki və Naxçıvan dialektlərində *-n* şəkilçisi meydana çıxarkən, burun xüsusiyyətini özündən sonrakı saite verir. İrəvan şivəsində ikinci şəxs tək və cəmdə *n* səsi yiyəlik, yönlük və təsirlik hallarda *y* səsi ilə, şərq dialekt və şivələrində *v* səsi ilə, Cəbrayıl rayonunun Qaracallı kənd şivəsində *ğ* səsi ilə, qərb dialekt və şivələrində isə ancaq yiyəlik halda *n* səsi *y* səsi ilə əvəzlənir. Ağcabədi rayonunun Üzeyirkənd şivəsində I və III şəxsin təkində və cəmində yiyəlik hal *-uv* şəkilçisi ilə ifadə olunur.

Mənsubiyyət şəkilçili isimlərin hallanmasında dialektlərimizi ədəbi dildən ayıran cəhətlərdən biri də budur ki, ədəbi dildə samitlə bitən sözlər adlıq haldan başqa yerdə qalan bütün hallarda ikinci şəxs tək mənsubiyyət şəkilçiləri üçüncü şəxsdən seçilmir. Dialektlərimizdə isə müxtəlif vasitələrlə ikinci şəxs üçüncü şəxsdən ayrılır.

Şərq dialekt və şivələrində və Zaqatalanın bəzi kənd şivələrində ikinci şəxs tək mənsubiyyət şəkilçilərini üçüncü şəxs tək mənsubiyyət

şəkilçilərindən ayıran cəhətlərdən biri də budur ki, II şəxs dodaq saitli, üçüncü şəxs damaq saitli mənsubiyyət şəkilçiləri ilə ifadə olunur. Bundan əlavə, ikinci şəxs mənsubiyyət şəkilçili isimlər hallanarkən yiyəlik, yönlük və təsirlik hallarda *n* səsi düşür. Qərb dialekt və şivələrində ikinci şəxsi üçüncü şəxsdən ayırmaq üçün *n*, köməyə gəlir. Belə ki, ikinci şəxsdə *n*, üçüncü şəxsdə isə adi *n* işlənir.

Şəki, İrəvan, Naxçıvan, Ordubad dialektlərində, Zaqatala-Qaxın bəzi kənd şivələrində II şəxs üçüncü şəxsdən ancaq ismin yiyəlik, yönlük və təsirlik hallarında fərqlənir¹.

Ədəbi dildə	Qərb dialekt və şivələri
A. yerin	yerin,
Yi. yerinin	yeriyin,
Yö. yerinə	yerinə,
T. yerini	yerini,
Ye. yerində	yerində,
Ç. yerindən	yerindən,

İrəvan	Şərq dialekt və şivələri
A. yerin	yerin
Yi. yeriyin	yerin
Yö. yeriyə	yerüə
T. yeriyi	yerüi
Ye. yerində	yeründə
Ç. yerindən	yeründən

Şəki	Naxçıvan
A. yerin	yerin
Yi. yerin // yerao	yerü
Yö. yerää	yerüä
T. yerin // yeroo	yerü
Ye. yerində	yerində
Ç. yerindən	yerindən

¹ Naxçıvan dialektində yerlik və çıxışlıq hallarda da *n*, səsinin işlədilməsi üçüncü şəxsdən fərqlənir.

**Mənsubiyyət şəkilçili isimlərin hallanmasına
dair nümunələr**

I şəxs tək
(bütün dialektlərdə)

A. atam	T. atamı, atamı ¹ (Şə., Ş., Muğ.), atamı (B., Q.)
Yi. atamın, atamın (B., Q., Ş.); atamın, (Qaz.), atamuv (Ab.Üzeyirkənd)	Ye. atamda
Yö. atama	Ç. atamnan

II şəxs tək

(B., Ş., Q., Muğ., İsm.)	(Qaz., Qar., G.)
A. aton, atō (Q.)	atan
Yi. atōyn, atovun (Q.)	atōn, atān (Qar.), ateyin (Qaz., Qar.), atanın (G.)
Yö. atog, atova (Q.)	atana
T. atqi, atovi (Q.)	atani
Ye. atonda	atanda
Ç. atonnan	atannan

(Şə.)	(Qax)	(Nax.)
A. atan	atav	atan
Yi. atāā	atavın	ataū, atān, (Naxş.-Sar.)
Yö. atāā	atava	atāā, atana (Naxş.-Sar.), atava (Naxş.-Hac.)
T. atāā	atavı	atāi, atavı ¹ (Naxş.-Hac.)
Ye. atanda	atavda	atanda
Ç. atannan	atavdan	atannan

(S.-Kol.)	(İr.)	(Cəb.-Qar.)
A. afo // atū	atan	atan
Yi. atōō // atōū	atayın	atağın
Yö. atua // atoā	ataya	atağa
T. atū // atōj	atayı	atağı
Ye. atonda	atanda	atanda
Ç. atannan	atannan	atannan

III şəxs tək və cəm

(B., Q.)	(Ş., S., Şir., İsm., Şə.)
A. atası	atası ¹
Yi. atasının // atasının	atasının, atasının (Ş.)
Yö. atasına	atasına
T. atasını // atasın	atasın ¹ // atasın
Ye. atasında	atasında
Ç. atasınnan	atasınnan

(Qaz., Qar., G., Nax., Z., Qax)

A. atası	T. atasını // atasın
Yi. atasının, atasınuv (Ab.-Üzk.)	Ye. atasında
Yö. atasına	Ç. atasınnan

I şəxs cəm

(Ş., S., Şir., İsm., Şə.)	(Qaz., Qar., Nax.)	(B., Q.)
A. atamız	atamız	atamız
Yi. atamızın; atamızuv (Ab.-Üzk.)	atamızın	atamızın // atamızın
Yö. atamıza	atamıza	atamıza
T. atamızı ¹	atamızı	atamızı
Ye. atamızda	atamızda	atamızda
Ç. atamızdan // atamıznan	atamızdan	atamızdan

II şəxs cəm

(B., Q., Ş., Muğ.)	(Şə.)	(Qax)
A. atōuz	atāāz // atauz // atanız	atavız
Yi. atōuzun // atōzun	atāāzın // ataaızın	atavızın
Yö. atōuza // atōza	atāāza // ataaza	atavızta
T. atōuzı, atōuzi // atōzi (Q., B.)	atāāzi ¹ // ataazi ¹	atavızı
Ye. atōuzda, atōzza (S., Ş., Şir.)	atāāzda // ataaзда	atavızda
Ç. atōuzdan // atōzdan, atōuznan (S., Ş., Şir.)	atāāzdan // ataaздan	ağavızdan

(S.-Kol.)	(Nax.)	(Qaz., Qar., G., Nax., Z., Qax)	(Cəb.-Qar.)
A. atōuz	ataūz	atanız // atanız (Z., Qax)	atağız
Yi. atōuzun	ataūzun	atanızın // atanızın (Z., Qax)	atağızın
Yö. atōuza	ataūza	atanızta, atanızta (Z., Qax)	atağızta
T. atōuzi	ataūzi	atanızı, atanızı (Z., Qax)	atağızı
Ye. atōuzda	ataūzda	atanızda // atanızda	atağızda
Ç. atōuzdan	ataūzdan	atanızdan, atanızdan	atağızdan

I şəxs tək
(bütün dialektlərdə)

A.	nənəm	T. nənəmi
Yi.	nənəmin, nənəmün (B., Q., Ş.), nənəmin (Qaz.), nənəmuv (Ab.-Üzk.)	Ye. nənəmdə
Yö.	nənəmə	Ç. nənəmnən

II şəxs tək

(B., Q., Ş., İsm., Muğ.)		(Qaz., Qar., G.)
A.	nənən, nənən (Q.)	nənən
Yi.	nənəyin	nənən (Qar.), nənəyin (Qaz., Qar.) nənən, in (G.)
Yö.	nənə	nənən, ə
T.	nənəni	nənən, i
Ye.	nənəndə	nənən, də
Ç.	nənənən	nənən, nən

(Şə.)	(Qax)	(Nax.)
A.	nənən	nənən
Yi.	nənən	nənən, nənən (Sar.)
Yö.	nənən	nənən
T.	nənən	nənən // nənən
Ye.	nənəndə	nənən, də
Ç.	nənənən	nənən, nən

(S.-Kol.)	(İr.)	(Cəb.-Qar.)
A.	nənən	nənən
Yi.	nənəyin	nənəyin
Yö.	nənən	nənən
T.	nənən	nənən
Ye.	nənəndə	nənən, də
Ç.	nənənən	nənən, nən

III şəxs tək və cəm
(bütün dialektlərdə)

A.	nənəsi	nənəmiz
Yi.	nənəsinin, nənəsinün (B., Q., Ş.), nənəsinuv (Ab.-Üzk.)	nənəmizin, nənəmizün (B., Q., Ş.), nənəmizuv (Ab.-Üzk.)
Yö.	nənəsinə	nənəmizə
T.	nənəsinəni	nənəmizi
Ye.	nənəsinədə	nənəmizdə
Ç.	nənəsinənən	nənəmizdən

I şəxs cəm
(bütün dialektlərdə)

II şəxs cəm

(Şə.)	(Nax.)	(B., Q., Ş., Muğ.)
A.	nənən	nənən
Yi.	nənən	nənən
Yö.	nənən	nənən
T.	nənən	nənən
Ye.	nənən	nənən
Ç.	nənən	nənən

(S.-Kol.)	(Qax)	(Qaz., Qar., G., Nax., A.-Kən.)
A.	nənən	nənən
Yi.	nənən	nənən
Yö.	nənən	nənən
T.	nənən	nənən
Ye.	nənən	nənən
Ç.	nənən	nənən

I şəxs tək

(B., Q., Ş., Muğ.)	(Qaz., Şə.)	
A.	öyüm // öyim	öyüm
Yi.	öyümün // öyimin	öyümün
Yö.	öyümə // öyimə	öyümə
T.	öyümü // öyimi	öyümü, öyimi (Şə.)
Ye.	öyümdə // öyimdə	öyümdə
Ç.	öyümdən // öyimmən	öyümmən

(Qar.-Şuşa, Z.-Zər.)

(Z.-Var., Qax-Lək., Gül., A.-Pap.)

A.	evim	övüm
Yi.	evimin	övümün
Yö.	evimə	övümə
T.	evimi	övümü, övümü (A.-Pap.)
Ye.	evimdə	övümdə
Ç.	evimmən	övümmən

(Nax., Qar.-Tuğ, Zar., Mal., A.-Ət.)	
A. əvim	T. əvimi
Yi. əvimin	Ye. əvimdə
Yö. əvimə	Ç. əvimnən

II şəxs tək

(B., Ş., Q., Muğ.)	(Qaz.)
A. öyün // öyün	öyün,
Yi. öyün // öyün	öyyün,
Yö. öyə // öyə	öynə
T. öyi // öyi	öynü
Ye. öyündə // öyündə	öyündə
Ç. öyinnən // öyinnən	öyünnən

(Şə., Z.-Qım.)	(Qar.-Şuşa)
A. öyün	evin,
Yi. öyuü	evīn, // eviyin,
Yö. öyuā	evinə
T. öyuü	evin,i
Ye. öyündə	evin,də
Ç. öyünnən	evin,nən

(Z.-Var., Qax-Lək., Gül., A.-Pap.)	(Nax.)
A. övün, övün, (A.-Pap.)	ovın,
Yi. övün, övün, (A.-Pap.)	əvīn,
Yö. övüna, övünə (A.-Pap.)	ovəə
T. övüni, övünü (A.-Pap.)	ovī
Ye. övündə, övündə (A.-Pap.)	evin,də
Ç. övünnən, övünnən (A.-Pap.)	evin,nən

(Qar.-Tuğ, Zar., Mal., A.-Ət.)	(Qax)
A. əvin,	eviv // evinğ
Yi. əvin, // əviyin	evivin
Yö. əvinə	evivə
T. əvin,i	evivi
Ye. əvində	evivdə
Ç. əvin,nən	evivdən

III şəxs tək və cəm

(B., Q., Ş., Muğ.)	(Qaz., Şə.)
A. öyi // öyi	öyü, öyi (Şə.)
Yi. öyünün // öyünün, öyünin	öyünün

Yö. öyünə // öyünə	öyünə
T. öyünü // öyünü	öyünü, öyünü (Şə.)
Ye. öyündə // öyündə	öyündə
Ç. öyünnən // öyünnən	öyündən

(Qar.-Şuşa)	(Z.-Var., Qax-Lək., Gül., A.-Pap.)
A. evi	övü
Yi. evinin	övünün
Yö. evinə	övünə
T. evini	övünü, övünü (A.-Pap.)
Ye. evində	övündə
Ç. evinnən	övünnən

(Nax., Qar.-Tuğ, Zar., Mal., A.-Ət.)	
A. əvi	T. əvini
Yi. əvinin	Ye. əvində
Yö. əvinə	Ç. əvinnən

I şəxs cəm

(B., Q., Ş., Muğ.)

A. öyümüz // öyümüz // ömiz
Yi. öyümüzün // öyümüzün // öyümüzün // öyümüzün // ömizün
Yö. öyümüzə // öyümüzə // ömizə
T. öyümüzü // öyümüzü // ömizi
Ye. öyümüzdə // öyümüzdə // ömizdə // öyümüzə
Ç. öyümüzdən // öyümüzdən // ömizdən // öyümüzən

(Qaz., Şə.)	(Qar.-Şuşa, Qax-Zər.)
A. öymüz	evimiz
Yi. öymüzün	evimizin
Yö. öymüzə	evimizə
T. öymüzü, öymüzi (Şə.)	evimizi
Ye. öymüzdə	evimizdə
Ç. öymüzdən	evimizdən

(Z.-Var., Qax-Lək., Gül., A.-Pap.)	(Nax., Qar.-Tuğ, Zar., Mal., A.-Ət.)
A. övümüz	əvimiz
Yi. övümüzün	əvimizin
Yö. övümüzə	əvimizə
T. övümüzü, övümüzü (A.-Pap.)	əvimizi
Ye. övümüzdə	əvimizdə
Ç. övümüzdən	əvimizdən

II şəxs cəm

(B., Q., Ş., Muğ)	(Qaz., Şə.-Gənc.)
A. <i>öyüz</i> // <i>öyüz</i>	<i>öynüz</i>
Yi. <i>öyüzün</i> , <i>özün</i> // <i>öyüzün</i>	<i>öynüzün</i>
Yö. <i>öyüzə</i> // <i>özə</i> // <i>öyüzə</i>	<i>öynüzə</i>
T. <i>öyüzi</i> // <i>özi</i> // <i>öyüzi</i>	<i>öynüzü</i> , <i>öynüzi</i> (Şə.-Gənc.)
Ye. <i>öyüzdə</i> // <i>öyüzə</i>	<i>öynüzdə</i>
Ç. <i>öyüzdən</i> // <i>öyüzən</i>	<i>öynüzdən</i>

(Şə.-Dod.)	(Qar.-Şuşa, Z.-Zər.)
A. <i>öyüüz</i>	<i>evin,iz</i>
Yi. <i>öyüüzün</i>	<i>evin,izin</i>
Yö. <i>öyüüza</i>	<i>evin,izə</i>
T. <i>öyüüzi</i> ¹	<i>evin,izi</i>
Ye. <i>öyüüzda</i>	<i>evin,izdə</i>
Ç. <i>öyüüzdan</i>	<i>evin,izdən</i>

(Z.-Var., Qax-Lək., Güll., A.-Pap.)	(Nax.)	(Qax)
A. <i>övünüz</i> , <i>övün,üz</i> (A.-Pap.)	<i>övüz</i> // <i>əviz</i> // <i>əvız</i>	<i>eviviz</i>
Yi. <i>övünüzün</i> , <i>övün,üzün</i>	<i>övüzün</i> // <i>əvizin</i> // <i>əvızın</i>	<i>evivizin</i>
Yö. <i>övünüzə</i> , <i>övün,üzə</i>	<i>övüza</i> // <i>əvize</i> // <i>əvızə</i>	<i>evivizə</i>
T. <i>övünüzü</i> , <i>övün,üzü</i>	<i>övüzi</i> // <i>əvizi</i> // <i>əvızı</i>	<i>evivizi</i>
Ye. <i>övünüzdə</i> , <i>övün,üzdə</i>	<i>övüzda</i> // <i>əvizdə</i> // <i>əvızda</i>	<i>evivizdə</i>
Ç. <i>övünüzdən</i> , <i>övün,üzdən</i>	<i>övüzdan</i> // <i>əvizdən</i> // <i>əvızdan</i>	<i>evivizdən</i>

I şəxs tək (bütün dialektlərdə)

A. yerim	T. yerimi
Yi. yerimin, yerimün (B., Q., Ş.)	Ye. yerimdə
Yö. yerimə	Ç. yerimnən

II şəxs tək

(B., Q., Ş., Muğ)	(Şə.)
A. yerün	yerin
Yi. yerün	yeröo
Yö. yerüə, yerüvə (Q.)	yerää
T. yerün, yerüvi (Q.)	yeröo
Ye. yeründə	yerində
Ç. yeründən	yerinnən

(Qaz., Qar., G.)

(Nax.)

A. yerin	yerin
Yi. yeriyin, yerin, (Qar.)	yerüü // yerün
Yö. yerinə	yerüä
T. yerini	yerüü // yerüü
Ye. yerində	yerində
Ç. yerinən	yerinən

II şəxs tək

(S.-Kol.)	(İr.)	(Cəb.-Qar.)
A. yerü	yerin	yerin
Yi. yerüü	yeriyin	yeriğin
Yö. yerüä	yeriyə	yeriğə
T. yerüü	yeriyi	yeriği
Ye. yerunda	yerində	yerində
Ç. yerundan	yerinnən	yerinən

III şəxs tək və cəm (bütün dialektlərdə)

A. yeri	T. yerini
Yi. yerinin, yerinün (B., Q., Ş.)	Ye. yerində
Yö. yerinə	Ç. yerinnən

I şəxs cəm (bütün dialektlərdə)

A. yerimiz	T. yerimizi
Yi. yerimizin, yerimüzün (B., Q., Ş.)	Ye. yerimizdə
Yö. yerimizə	Ç. yerimizdən

II şəxs cəm

(B., Q., Ş., Muğ)	(Şə.)
A. yerüüz // yerüz, yerüvüz (Q.)	yeriüz // yerüz
Yi. yerüzün // yerüzün, yerüvüzün (Q.)	yeriüzün // yerüzün
Yö. yerüzə // yerüzə, yerüvüzə	yeriüza // yerüza
T. yerüzi // yerüzi, yerüvüzi (Q.)	yeriüzi ¹ // yerüzzi ¹
Ye. yerüzdə // yerüzdə, yerüvüzdə (Q.)	yeriüzda // yerüzda
Ç. yerüzdən // yerüzdən, yerüvüzdən (Q.)	yeriüzdan // yerüzdan

(Qaz., Qar., G.)	(Nax.)
A. yeriniz	yerüz // yeriz // yeriz
Yi. yerinizin	yerüzün // yerizin // yerizin
Yö. yerinizə	yerüza // yerizə // yerizə
T. yerinizi	yerüzi // yerizi // yerizi
Ye. yerinizdə	yerüzda // yerizdə // yerizdə
Ç. yerinizdən	yerüzdan // yerizdən // yerizdən

II şəxs cəm

(S.-Köl.)	(İr.)	(Cəb.-Qar.)
A. yerüz // yerüz	yeriyiz // yeriz	yerigiz
Yi. yerüzün	yeriyizin // yerizün	yerigizin
Yö. yerüza	yeriyizə // yerizə	yerigizə
T. yerüzi ¹	yeriyizi // yerizizi	yerigizi
Ye. yerüzda	yeriyizdə // yerizdə	yerigizdə
Ç. yerüzdan	yeriyizdən // yerizdən	yerigizdən

XƏBƏRLİK KATEQORİYASI

İsim, sifət, say, əvəzlilik və fel cümlədə xəbər olmaq üçün müəyyən şəkilçilər qəbul edir.

I şəxs tək və II şəxs tək və cəm şəkilçiləri mənşə etibarilə şəxs əvəzliliklərindən, üçüncü şəxsdə işlənən *-dir, -dir, -dur, -dür* şəkilçiləri isə mənşə etibarilə *durur* felindən törəmişdir.

Birinci şəxs cəmdə işlənən *-ığ, -ix, -ix', -uğ, -ux, -üx'* şəkilçilərinin mənşəyi hələ aydınlaşdırılmamışdır; çox güman ki, birinci şəxs cəm şəkilçilərində işlənən *x, k* ünsürü vaxtilə cəmliyi bildirən şəkilçilər olmuşdur. Cəmlik mənasında bu ünsürləri isimlərdə də görmək mümkündür; məs.: *daş + li + ğ, daş + li + x, meşə + li + k, meşə + li + x'*.

Xəbərlilik kateqoriyası hal-hazırda aid olduqda, şəxslər üzrə dialekt və şivələrimizdə aşağıdakı şəkilçiləri qəbul edir: birinci və ikinci şəxs tək bütün dialekt və şivələrimizdə samitlə bitən ikivariantlı *-am, -əm; -san, -sən* şəkilçiləri ilə ifadə olunur¹.

Saitlə bitənlərdə birinci şəxs təkədə Bakı, Quba dialektlərində və Lənkəran şivəsində ancaq *-yəm* şəkilçisi işlənir.

¹ Aynın şivəsində I və II şəxs dördvariantlı şəkilçilərlə *-im, -im, -um, -üm; -sin, -sin, -sun, -sün* ifadə olunur.

Birinci şəxs cəm şəkilçilərinin işlənməsinə görə dialekt və şivələrimizi bir neçə qrupa ayırmaq mümkündür.

Birinci qrup dialektlərdə birinci şəxs cəm həm damaq, həm də dodaq ahənginə əsasən dördvariantlı şəkilçilərlə ifadə olunur; məs.: *-ix, -ix' // -ik, -ux, -üx' // -ük*. Bu qrupa Qazax, Qarabağ, Gəncə, Naxçıvan dialektləri daxildir.

İkinci qrup dialekt və şivələrdə birinci şəxs cəm ikivariantlı (dodaq saitli) şəkilçilərlə ifadə olunur; məs.: *-uğ, -ux, -üğ, -üx' // -ük*. Bu qrupa Şamaxı dialekti və İsmayılı, Sabirabad, Əli Bayramlı (indiki Şirvan) rayonu şivələri daxildir.

Üçüncü qrup dialekt və şivələrdə birinci şəxs cəm şəkilçisi sözlün ahənginə tabe olmayaraq, bir şəkildə ifadə olunur; məs.: *-ix, -ik, -uğ, -ux*. Bu qrupa Bakı, Quba, Şəki, Ordubad, Təbriz dialektləri və Zaqatala-Qax, Lənkəran şivələri daxildir.

İkinci şəxs cəm şəkilçilərinin işlənməsinə görə də dialekt və şivələrimizi bir neçə qrupa ayırmaq olar:

Birinci qrup dialektlərdə ikinci şəxs cəm həm damaq, həm də dodaq ahənginə əsasən dördvariantlı şəkilçilərlə ifadə olunur; məs.: *-siniz, -siniz, -sunuz, -sünüz*. Bu qrupa Qazax, Qarabağ, Gəncə dialektləri daxildir.

İkinci qrup dialekt və şivələrdə ikinci şəxs cəm ikivariantlı (dodaq, ya da damaq saitli) şəkilçilərlə ifadə olunur; məs.: *-suz, -süz*. Bu qrupa Bakı, Quba, Şamaxı dialektləri, İsmayılı rayonu şivələri və Muğan şivəsi daxildir.

Naxçıvanın bezi şivələrində və İrəvan dialektində *-sız, -süz* şəkildə ifadə olunur¹.

Üçüncü qrup dialektlərdə ikinci şəxs cəm şəkilçisi sözlün ahənginə tabe olmayaraq hər yerdə bir variantda ifadə olunur; məs.: *-iz // -üz // -üz // -iz, -siüz*. Bu qrupa Naxçıvan və Şəki dialektləri daxildir.

Üçüncü şəxsdə işlənən *-dir, -dir, -dur, -dür* xəbər şəkilçiləri dialekt və şivələrimizdə son *r* səsini itirməklə aşağıdakı variantlarda özünü göstərir:

- 1) dördvariantlı *-di, -di, -du, -dü* (Qaz., Qar., G., Şə., Z., Qax).
- 2) ikivariantlı *-di, -di* (Ş., İsm., Muğ., Nax.), *-du, -dü* (Q., B.).

¹ Aynın şivəsində I və II şəxs cəm ikivariantlı açığ damaq saitli şəkilçilərlə ifadə olunur: *-ax, -ax', -sanız, -səniz*.

Təsdiq

(B., Q., Ş., S., Şir.)	
tək	cəm
I ş. oyağam	oyağuş, oyağış (B.)
II ş. oyağsan	oyağsuz
III ş. oyağdu (B., Q.), oyağdı	oyağdu (B., Q.), oyağdı
(Qaz., Qar., G., Z., Qax, Şə.)	
I ş. oyağam	oyağix
II ş. oyağsan,	oyaxsınız (Qaz., Qar., G.), oyaxsız (Şə., Z., Qax, Nax.), oyaxsınız (Nax.)
III ş. oyağdı	oyaxdı(lar)
(B., Q.)	
I ş. qalxoççıyem	qalxoççıyüş
II ş. qalxoççısan	qalxoççısız
III ş. qalxoççıdu	qalxoççıdu(lar)
(Ş., Muğ., İsm., Şə., Z., Qax)	
I ş. qalxoççıyam	qalxoççıyux (Ş., Muğ., İsm.), qalxoççıyix (Şə., Z., Qax)
II ş. qalxoççısan	qalxoççısız (Ş., Muğ., İsm.), qalxoççısız (Şə., Z., Qax)
III ş. qalxoççıdı	qalxoççıdı
(Qaz., Qar., G.)	
I ş. qalxoççıyam	qalxoççıyux
II ş. qalxoççısan,	qalxoççusunuz
III ş. qalxoççıdu	qalxoççıdu
(Nax.)	
I ş. qalxoççıyam	qalxoççıyix
II ş. qalxoççısan	qalxoççısız // qalxoççısız
III ş. qalxoççıdı	qalxoççıdı
(B., Q.)	
tək	cəm
I ş. burdıyem (B.), burdeyem (Q., B.)	burdığ // burdık (B.), burdeyüş (Q.)
II ş. burdásan	burdásuz
III ş. burdádu	burdádu(lar)
(Ş., S., Şir., İsm.)	
I ş. burdıyam	burdıyış
II ş. burdásan	burdásuz
III ş. burdádı	burdádı

(Qaz., Qar., G.)

I ş. burdıyam	burdıyux (Qaz.), burdıyix // burdağ (Qar., A.)
II ş. burdásan,	burdásınız
III ş. burdádı	burdádı
(Nax.)	
I ş. burdıyam	burdıyix // burdıyix
II ş. burdásan	burdásınız // burdásız
III ş. burdádı	burdádı
(Şə., Ord., Təb., Z., Qax)	
I ş. burdıyem // burdıyam (Şə., Ord., Təb.), burdeyem // burdıyam (Z., Qax)	burdıyix (Şə., Ord., Təb.), burdıyix (Z., Qax)
II ş. burdásan	burdásuz (Ord., Təb.), burdásız (Şə., Z., Qax)
III ş. burdádı	burdádı(lar)
İnkar	
(B., Ş. -Çar.)	
I ş. döğürəm	döğürük // döğürük (Ş.-Çar.)
II ş. döğürsən	döğürsüz
III ş. döğür	döğüllər
(Q.)	
tək	cəm
I ş. degiləm	degilüş
II ş. degilsən	degilsüz // degisüz
III ş. degil // degi	degil // degi(lər)
(S., Şir., Ş.-Çay.)	
I ş. döyürəm // dörəm	döyürüş // dörüş
II ş. döyürsən // dörşən	döyürsüz // dörşüz
III ş. döyür // dör	döyür // dör // dörler
(İsm.)	
I ş. dögiləm	dögilüş
II ş. dögilsən	dөгilсüz
III ş. dögil	dөгil(lər)
(Qaz.)	
I ş. döyam	döyüş
II ş. döysən,	döysünüz
III ş. döy	döyüş(lər)
(Qar., Şə., Z.)	
I ş. döyləm (Şə., Qar.), döyüləm (Z.)	döylux (Şə.), döylük (Qar.), döylux (Z.)
II ş. döysən (Şə., Qar.), döyülsən (Qar., Z.)	döyülsüz (Şə.), döysünüz // döyülsünüz (Qar.), döyülsüz (Z.)
III ş. döyül	döyüllər

(A.-Xıd.)	
I ş. dəyiləm	dəyilik//x
II ş. dəyilsən	dəyilsin,iz
III ş. dəyil	dəyillər
(Nax.)	
I ş. dəyiləm // dəyirəm	dəyilix // dəyirix (Nax.), dəyirix (Nax.-Neh.)
II ş. dəyilsən // dəyirsən	dəyilsiz // dəyirsiz, dəyisiz (Nax.-Neh.)
III ş. dəyi // dəyir	dəyillər
(Qax-İ.Su)	
I ş. döqulam	döqulux
II ş. döqulsan	döqulsuz
III ş. döqul	döqullar

Xəbərlik kateqoriyası keçmişə aid olduqda sözlərə *idi* köməkçi feli əlavə olunur. *Idi* köməkçi feli samitlə bitən sözlərə əlavə edilərkən əvvəlki saitini itirir, saitle bitən sözlərə əlavə olunarkən onun ilk saiti *y* səsinə keçir.

Samitlə bitənlərdə

Keçmişə aid xəbərlik kateqoriyasının birinci şəxs tək bütünü dialekt və şivələrimizdə dördvariantlı şəkilçilərlə ifadə olunur: **-dım, -dim, -dum, -düm.**

Xəbərlik kateqoriyasının birinci şəxs cəm şəkilçilərinin işlədilməsinə görə dialekt və şivələrimizi üç qrupa ayırmaq mümkündür:

Birinci qrup dialektlərdə (Qazax, Qarabağ, Gəncə) I şəxs cəm həm damaq, həm də dodaq ahənginə əsasən dördvariantlı şəkilçilərlə ifadə olunur: **-dix, -dix // -dik, -dux, -dix // -dük.**

İkinci qrup dialekt və şivələrdə (Bakı, Şamaxı, Muğan, Naxçıvan, İsmayilli) yalnız damaq ahənginə əsasən ikivariantlı şəkilçilərlə işlənir: **-dix, -dix, -dig, -duğ¹, -düg.**

Üçüncü qrup dialekt və şivələrdə (Quba, Şəki, Ordubad, Təbriz, Zaqatala-Qax) sözün ahənginə tabe olmayaraq, birinci şəxs cəm ancaq birvariantlı şəkilçilərlə ifadə olunur: **-duğ, -dix, -dox // dux.**

Xəbərlik kateqoriyasının ikinci şəxs tək və cəm şəkilçilərinin işlədilməsinə görə dialekt və şivələrimizi üç qrupa ayırmaq olar:

¹ Bakı dialektində bəzən sözün ahənginə tabe olmayaraq **-dig** şəkilçisi də işlənir.

Birinci qrup dialektlərdə (Qazax, Qarabağ, Gəncə) ikinci şəxs tək və cəm dördvariantlı şəkilçilərlə ifadə olunur: **-dın, -din, -dun, -dün, -dınız, -diniz, -dunuz, -dünüz.**

İkinci qrup dialekt və şivələrdə (Bakı, Quba, Şamaxı, Muğan, İsmayilli, Naxçıvan, İrəvan) ikinci şəxs tək və cəm ikivariantlı şəkilçilərlə ifadə olunur: **-dun, -dün, -düz, -düz (B., Q., Ş., Muğ., İsm.), -dın, -din, -dız, -diz (Nax., İr.).**

Üçüncü qrup dialekt və şivələrdə (Şəki, Naxçıvan, Ordubad, Təbriz, Zaqatala-Qax) ikinci şəxs cəm sözün ahənginə tabe olmayaraq, birvariantlı şəkilçilərlə ifadə olunur: **-dız // -döz // -düz // -düz (Şə.), -düz (Nax.), -dız // -düz (Z., Qax), -dız (Ord., Təb.).**

Xəbərlik kateqoriyasının üçüncü şəxs şəkilçilərinin işlədilməsinə görə də dialekt və şivələrimizi əsasən iki qrupa ayırmaq olar:

Birinci qrup dialektlərdə (Qazax, Qarabağ, Gəncə) üçüncü şəxs dördvariantlı şəkilçilərlə ifadə olunur: **-dı, -di, -du, -dü.**

İkinci qrup dialekt və şivələrdə (Şamaxı, Muğan, Ordubad, Təbriz, Naxçıvan, Şəki, Zaqatala-Qax, Bakı) üçüncü şəxs ikivariantlı şəkilçilərlə ifadə olunur: **-dı // -di, -di (Ş., Muğ., Ord., Təb., Nax., Şə., Z., Qax), -du // -di, -dü (B.).**

(B., Q., Ş., Muğ., İsm.)	
tək	cəm
I ş. uşağdım	uşağduğ
II ş. uşağdun	uşağduz
III ş. uşağdı ¹ , uşağdi (B., Q.)	uşağdı ¹ (lar), uşağdi(lər)
(Qaz., Qar., G.)	
I ş. uşaxdım	uşaxdix
II ş. uşaxdım	uşaxdım,iz
III ş. uşaxdı	uşaxdı(lar)
(Nax., Ord., Təb., Şə., Z., Qax)	
I ş. uşaxdım	uşaxdix (Nax., Ord., Təb.), uşaxdux (Şə.)
II ş. uşaxdım	uşaxdız (Nax., Ord., Təb.), uşaxdıüz (Nax.), uşaxdıüz (Şə., Z., Qax), uşaxdüz // uşaxdöz (Şə.)
III ş. uşaxdı	uşaxdı

¹ Quba dialektində sözün ahənginə tabe olmayaraq, üçüncü şəxs hər yerdə **-di** şəkilçisi ilə ifadə olunur.

(B., Q., Muğ., İsm.)	
tək	cəm
I ş. təkdir	təkdir // təkdük (B., Muğ., İsm.), təkduğ (Q.)
II ş. təkdün	təkdüz
III ş. təkdi	təkdi(lər)
(Qaz., Qar., G.)	
I ş. təkdir	təkdir' // təkdir
II ş. təkdin,	təkdin,iz
III ş. təkdi	təkdi(lər)
(Nax., Ord., Təb., Şə., Z., Qax)	
I ş. təkdir	təkdir (Nax.), təkdix (Ord., Təb., Şə., Z., Qax), təkdix (Şə.)
II ş. təkdin	təkdiz // təkdiz (Şə., Ord., Təb., Nax.), təkdüz (Nax.), təkdüz (Şə., Z., Qax), təkdöz (Şə.)
III ş. təkdi	təkdi

Saitlə bitənlərdə

Saitlə bitənlərdə xəbərlilik kateqoriyası şəkilçiləri dialekt və şivələrimizdə aşağıdakı şəkildə işlənir:

(B., Q., Ş., Muğ.)	
tək	cəm
I ş. -ydim	-ydid (B., Ş., Muğ.), -yduğ (Q.)
II ş. -ydün	-yduz
III ş. -ydi	-ydi(lər)
(Qaz., Qar., G.)	
I ş. -ydim, -ydim, -ydum, -ydüm	-ydid, -ydid-ydud, -yduş
II ş. -ydın, -ydin, -ydu, -ydün,	-yduş, -yduş, -yduş, -yduş
III ş. -ydi, -ydi	-ydi(lər), -ydi(lər)
(Nax., Ord., Təb.)	
I ş. -ydim, -ydim	-ydid, -ydid (Nax.), -ydid (Ord., Təb.)
II ş. -ydın, -ydin	-ydid, -ydid, -yduş (Nax.), -ydid (Ord., Təb.)
III ş. -ydi, -ydi	-ydi(lər), -ydi(lər)

(B., Q., Ş., Muğ.)	
tək	cəm
I ş. burdeydim	burdeydid (B., Muğ.), burdeyduğ (Q., Ş.)
II ş. burdeydün	burdeydüz
III ş. burdeydi	burdeydi(lər)
(Qar., G.)	
I ş. burdeydim	burdeydik // burdeydiş
II ş. burdeydin,	burdeydin,iz
III ş. burdeydi	burdeydi
(Qaz.)	
I ş. burdoydum	burdoydux
II ş. burdoydun,	burdoyduş,uz
III ş. burdoydu	burdoydu(lər)
(Nax., Ord., Təb.)	
I ş. burdaydım	burdaydix
II ş. burdaydın	burdaydınız, burdaydınız (Nax.)
III ş. burdaydı	burdaydı(lər)
(Şə., Z., Qax)	
I ş. burdiydim	burdiydid
II ş. burdiydin	burdiydid
III ş. burdiydi	burdiydi

SİFƏT

Dialekt və şivələrimizdə ədəbi dildən fərqlənən bir çox keyfiyyət, əlamət bildirən sözlərə təsadüf edirik; məs.: *tünik* (nazik), *tanxalt* (varrı), *əzvay* (acı), *əmrağ* (həvəskar), *lələğin* (acgöz), *şətəl* (nadinc), *xərnozi* (eybəcər), *əmiri* (əla), *nimdaş* (köhnəlmiş), *qeyişbaldır*, *küçəsula*, *hərza-coğab* (üzədurən), *harın* (qızışmış, azğın), *uzundraz* (B.), *qeyməz* (xəsis), *ləvərə* (gücsüz), *qaç* (ədəbsiz, yüngüllük edən), *kuna* (tənbəl), *xəpər* (gödək), *xüləgan* (xayın), *caləb* (arıq), *cunun* (tənbəl), *culuz* (arıq), *həşəri* (vəhşi) (Q.), *xımış* // *göyçi* (xəsis), *danqaz* (söz qaytaran) (Ş.), *əmsiz* (qabiliyyətsiz), *cılxa* (xalis), *culaz* (bir az geyilmiş), *hırsız* (fərasətsiz), *uzunhoqqar*, *kirdöyl*, *ammur* (acgöz), *korabıxda* (acı), *qıntır* (arıq, yarar-

sız), *say* (hamar), *natiğ* (burnunda danışan), *lül*, *çim*, *tey* (tamam), *təşər* (dəcəl), *hərdəmli* (yaxşı yeriyən), *sucaq* (sulu) (Muğ.), *ağcoza* (xəstə), *ağaşdı* (iri, boylu), *alağuz* (söz gəzdirən), *allanquş* (dələduz, hiyləgər), *arfa* (ədəbsiz, forslu), *balxı* (iş bacarmayan), *biləndər* (çoxbilən), *qılvız* (aravuran), *dunux* (key), *əzməx* (aciz), *əfçi* (qadın xasiyyətli), *xırça* (çox yeyən), *pəlləhuş* (hərdəmxəyal), *caydax* (çox uzun, arıq), *cəsvan* (igid, cəsur), *şahraz* (üzügülər), *şirgəli* (səliqəli), *nay* (əliaçıq) (Qaz.), *qəlbi* (hündür), *xınta* (nadinc), *ətənəx* (boşalmış), *ağürəx*, *şelliç* (meşəlik), *təpərri* (Qar., A.), *qarsov* (dəli, axmaq), *oxraxı* (heç bir şeyə yaramayan) (Z.), *mıylı* (inadlı), *qotemez* (xarab olmuş) (Nax.) və s.

Sifətin quruluşca növləri

Ədəbi dildə olduğu kimi, dialekt və şivələrimizdə də sifətin quruluşca üç növünə təsadüf edirik: 1) sadə; 2) düzəltmə; 3) mürəkkəb.

1. Sadə sifətlər

Harın, *əntiqə*, *cındır*, *şiltax*, *lül*, *çim*, *tey*, *sivit*, *əzvay*, *elət*, *sital*, *qəlbi*, *xımus*, *lefi*, *yey*, *qomral* və s.

2. Düzəltmə sifətlər

Dialekt və şivələrimizdə bir sıra sifətlər vardır ki, bunlar tərkib etibarını ilə sadə köklə sözdüzəldici şəkilçilərdən düzəlmişdir.

Tərkibində *-lı*, *-li*, *-lu*, *-lü* şəkilçili sözlər: *ədaxlı*, *dağlı*, *dilli*, *tanxalı*, *çöllü* (Q., B.), *güllü*, *şüllü*, *pullu* (Qar., Qaz., G.), *qaranıxlı* (Bor.).

Bu şəkilçinin dialekt və şivələrimizdə assimilyasiya nəticəsində bir çox variantları da işlənir:

-dı, *-di*, *-du*, *-dü*: *atdı*, *sütüdi*, *üzüdi* (B., Q., Ş.), *duzdu*, *ətdi*, *sütüdü* (Qaz., Qar., G.).

-rı, *-ri*: *qarrı*, *təpərri*, *karrı*, *varrı*.

-nı, *-ni*: *yannı*, *ənni* (B., Ş., Muğ.), *tuşmanı* (Qaz., Bor.), *nişanı* (Qar.), *cannı* (Qaz.).

Tərkibində *-sız*, *-siz*, *-suz*, *-süz* şəkilçili sözlər: *dassız*, *xırsız*, *dilsiz*, *yönsüz*, *dişsiz*, *dəyşəysiz*, *susuz*, *üzsüz*.

Tərkibində *-ki*, *-daki*, *-dəki* şəkilçili sözlər: *pulaki*, *dünənki*, *həmişəki*, *sərki* (B.), *bağdaki* (B., Q.), *bağdaki*, *məndəki* (bütün dialekt və şivələrdə).

Tərkibində *-qan*, *-gən* şəkilçili sözlər: *savaşqan*, *alışqan*, *ilişqən*, *sürüşqən*.

Tərkibində *-ağan*, *-əyən* şəkilçili sözlər: *çalağan*, *yatağan*, *qaçağan* (Qaz.), *gəzəyən*, *yortağan* (Qar.).

Tərkibində *-an*, *-yən* şəkilçili sözlər: *otuxan*, *əriyən* (Qaz.) “evlənmək vaxtı çatmış oğlan”.

Tərkibində *-i*, *-yi* şəkilçili sözlər: *gümişi*, *sumaği*, *armudi*, *darçını*, *mixeyi*, *noxudi*, *xanım rəngi*, *havarəngi*, *qəfeyi*, *innabi*, *cəngəri* (B., Q.), *cinayi* (Ş., S.), *əsəli* “bal rəngi”, *xineyi*, *külərəngi*, *sürəngi* “açıq-qırmızı”, *buğdayı*, *gilənari* (Nax.).

Tərkibində *-van* şəkilçili sözlər: *malvan* “maldar” (Muğ.), *lilvan* “lilli” (Şər.).

Tərkibində *-vay* şəkilçili sözlər: *ölvəy* (B., Muğ.), *türkəvay* (Muğ.).

Tərkibində *-avar* şəkilçili sözlər: *dağavar* “dağlıq” (Qaz.).

Tərkibində *-gi* şəkilçili sözlər: *köçərgi*, *gedərgi* (Şər.).

Tərkibində *-mar* şəkilçili sözlər: *qızmar* “qızmış”, *ilmar* “ılıq”, *tosmar* “tosqun” (Şər.).

Tərkibində *-ax'* şəkilçili sözlər: *çökəx* (Qar.).

Tərkibində *-əngə* şəkilçili sözlər: *bijəngə* (Füzuli).

Tərkibində *-xa*, *-ğa* şəkilçili sözlər: *teyxa*, *cıxa* (Qar., G.), *tavirğa* (Bor.). Bu şəkilçiyə *-qa*, *-qe*, *-ka*, *-ke* şəklində türkmən dilində təsadüf edilir; məs.: *ısqa*, *qısqa*, *qovqa*, *eneke* [Азымов, 172].

3. Mürəkkəb sifətlər

Dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibində ədəbi dildən fərqlənən bir çox mürəkkəb sifətlər vardır ki, bunlar ya bitişmə, ya da sözün tək-rarı ilə düzəlir. Mürəkkəb sifətlər ya isimlərin, ya da isimlə sifətlərin birləşməsindən əmələ gəlir. Mürəkkəb sifətlərə nümunə olaraq aşağıdakıları göstərmək olar: *qaraqabaq*, *qeyişbaldır*, *uzundraz*, *gicəsula*, *bəlgəmməcəz* “qanıacı” (B.), *ağziyirtig*, *qarınxur*, *dügaləgbaz* (Q.), *uzunhoqqar* (S.), *uzunhōğar* // *uzunōxar* (Q.), *dıbrıçəllək* “alçaq kök”, *pidəqarın* “azyeyən”, *muğruğ* (Muğ.), *uzunqıç* (Muğ., Ş.), *uzunboğaz* (Qaz., Qar., G.), *ağdənə* (S.), *ağbağır*, *qırdıqaşdı*, *qarōüz*, *alōüz*, *sarxoş*, *göala*,

qarala, ağzikəsərri, ağzığöyçək (Qaz., Qar.), *irəhbəirəx* (Qar.), *bədrəftar, bədgüman, xoşqədəm, xoşsüfət* (B.), *bədqılıx, bədbatın, bədyun* (Qar.), *milə-mil, zol-zol* (bütün dialektlərdə), *qupba-qupba, qırım-qırpı* (Nax.), *göləqələmsancan* (Qar.), *ilanyalı "taya", dəlməkəşir "harava"* (Qaz.), *alağız, qarağız, sarığız* (Bor.) // *sarıqız, qarıqız* (Z.), *həlləm-qəlləm* "pis işlərlə məşğul olan" (Muğ.).

Sifətin dərəcələri

Keyfiyyət və əlamətlərin dərəcələrini bildiren söz, şəkilçi və ədatlar dialekt və şivələrimizdə ədəbi dilə nisbətən daha zəngindir. Ədəbi dildən artıq çıxmış və bəzən də zəif şəkildə işlənən bəzi sifət dərəcələri dialekt və şivələrimizdə canlı surətdə yaşamaqdadır.

Adi dərəcə: *abi, qəlbi, güdə, qolay, nay, hündür, alçağ* // *alçax* və s. Kiçiltmə dərəcəsi aşağıdakı şəkilçilərlə ifadə olunur:

1. *-ca, -cə, -ja, -jə*: *xırdaca, körpəcə* (B., Q., Ş., Muğ., Nax.), *körpəjə* (Qaz., Qar., G.).

2. *-cix, -cix', -ciğ, -cik, -jix, -jix'*: *alacix, çiçicix* (Nax.), *azacığ, körpəcic* (B., Ş., S., Şir.), *alçajix, gödəjix'* (Qar., Qaz., G.).

3. *-antur, -əntur, -intur, -untur, -ıntul, -antıl, -untul, -ımtıl, -ımtul, -umtul, -ümtül, -ümtul* (səmtlə bitənlərdə), *-ntur, -mtul* (səmtlə bitənlərdə): *ağuntur, göyüntür* (S.), *sarıntur, ağıntur* (Ş.), *bozuntur, ağıntul, bozıntul* (S.), *qarantıl* (Qar.-Xoc., Tuğ), *bozuntul* (Qar.), *ağımtur, bozımtur* (S., Q.), *qırmızımtıl, ağımtıl, sarımtıl* (Qar.), *sarımtul, ağımtul, qaramtul, bozımtul* (Qar., Qaz., S., Ş.), *bozumtul* (Qar.), *göyümtül* // *göyümtul* (Qar.).

Bu şəkilçilərə türkmən dilində də rast gəlmək mümkündür; məs.: *aqımtıl, mavımtıl* [АЗЫМОВ, 86].

4. *-so, -ımsö, -ımsul, -ımsul*: *uzunso, güdəso* (B.), *ağımso, ajımso* (Qar., G.), *-umsoy, -ümsöy*: *ağımsoy, göyümsöy* (Qaz.), *sarımsul, göyümsul* (Ab.).

Gəncə dialektində *-ümsüx* şəkilçisi ilə də əmələ gələn kiçiltmə dərəcəsinə təsadüf olunur; məs.: *göyümsüx'*.

5. *-şinni*: *qaraşinni* (Şə.-B. G.).

6. *-cavaz*: *ağcavaz* (Şə.) – *Ağcavaz* çit olur, parça olur (Şə.).

Müqayisə dərəcəsi şəkilçisi olan *-rax* // *-rağ, -rək* // *-rəx* Dədə Qorqud dastanlarından başlamış, XX əsrin əvvəllərinə kimi

ədəbi dilimizdə işlənmişdir; məs.: "Bundan *yəgrəyi* yoxdur ki, gözümlə görürkən, oğul, gəl səni evəreyim" [Dədə Qorqud, 93].

A.Bakıxanovun "Kitabi-Əsgəriyyə"sində də müqayisə dərəcəsi *artuqraq, yaxşıraq, yandırıcıraq, biçərərəq, əzizraq* şəklində işlənmişdir; məs.: "Heç bir ad bəxilluqda ta *yandırıcıraq* yoxdur".

"Ona binaən indi açılan məktəbxanalarda öz dilimizi oxutmaq nəinki lazımdır, bəlkə *vacibraqdır*" ["Əkinçi", № 19, 1876, "Daxiliyyə"].

Müasir ədəbi dilimizdə iki sözdə müqayisə dərəcəsinin şəkilçisini görmək olar: *yaxşıraq¹, gödərək*. Ədəbi dilimizdə müqayisə dərəcəsi əsasən sintaktik yolla ifadə olunur. Belə hallarda müqayisə olunan əşya ismin çıxışlıq halında, sifət isə adi dərəcədə olur; məs.: *Bu dağ o dağdan ucadır*.

Müqayisə dərəcəsinin *-rax, -rək* şəkilçisi daha çox qərb dialekt və şivələrində saxlanılmışdır. Burada *-rax, -rəx* şəkilçiləri ilə yanaşı, *-tarax, -tərx* şəkilçiləri də işlənir; məs.: *qararax, sarırax, candırrax, cannırax, ajırax, təzərəx, köhnərəx, şirinrəx* (Qaz.) *cantarax* // *cantrax, şirintərəx, balatarax* (G.), *qırmızırax, uzunarax* // *uzunrax* (G., Qar.), *qoçairax, balacanrax, yaşdırax* (A.).

Gəncə və Şəki dialektlərində müqayisə dərəcəsinin *-artıdx* şəkilçisinə də təsadüf edilir; məs.: *qızartıdx, bozartıdx* (G., Şə.) – Bizim almalar gətirir, bir tərəfi *qızartıdx*, bir tərəfi ağımso (G.); – İrengi boz kimi olanda diyirsən *bozartıdx* (Şə.).

Bəzən Muğan şivəsində *-rağ, -rək* şəkilçilərinin izlərini də görmək olur; məs.: *yaxşırax, cındırrağ, köhnərəx* (S.).

Naxçıvan və Şəki dialektlərində müqayisə dərəcəsinin *-mıtrax* şəkli də işlənir. Naxçıvan dialektində *-ımıtrax, -ümıtrax*, Şəki dialektində isə *-unturux* şəkilçilərinə təsadüf edilir; məs.: *ağımıtrax, göyümıtrax* (Nax.), *bozunturux* (Şə.).

Türk dillərinin çoxunda müqayisə dərəcəsi *-rək* şəkilçisi ilə ifadə olunur ki, bunun da müxtəlif variantlarına təsadüf edilir. Bu şəkilçi özbək dilində birvariantlı *-rək*, tatar dilində ikivariantlı *-rak, -rək*, çuvaş dilində dördvariantlı *-rax, -rex, -tarax, -terex*, başqırd dilində altivariantlı *-rak, -rək, -ırak, -erək, -orak, -örək* və s. işlənmişdir [Исхаков, "При.", 154].

Müqayisə dərəcəsi dialekt və şivələrimizdə *təhər* sözü ilə də ifadə olunur;² məs.: *ağ təhər* // *ağ tər, sari tər, gij təhər* (B.), *qara tər*

¹ *Yaxşıraq* sözüne müasir dilimizdə olduqca az təsadüf edilir.

² Bu cəhət şərq dialektlərinə daha çox aiddir.

(Q., B.), *ajı təhər* (G., Qar.). Təbrizdə *təhər* əvəzində bəzən *turum* işlənir; məs.: *sariturum, qaraturum*.

Bundan əlavə, müqayisə dərəcəsi təsviri şəkildə: *baxar, çalar, mayıl, səyağ* və s. bu kimi sözlərlə də ifadə olunur; məs.: – Çit *sarıya baxar* olsun (Qar.); – Çit *sarıya çalan* // *çalar* olsun (Qar., Nax.); – Çit *göyə çalan* // *çalar* olsun (Qar., Nax.); – Bu çit *sarıya mayıldı* (G.); – *Qırmızı səyağ* çitdi (Ş.).

Türk dilinin Urfa dialektində də müqayisə dərəcəsi *çalar* sözü ilə ifadə olunur; məs.: *sarıya çalar* “sarımtrak” [Urfa, 33].

Müasir dialekt və şivələrimizdə də ədəbi dildə olduğu kimi müqayisə sintaktik yolla da verilir; məs.: – Mənim atım sənün atunnan *yeydir* (Şir.); – Bı miyvə o miyvədən *yeydi* (Nax.); – Sənnən *yey* olmasın (Şir.); – Bı öy o öydən *hündürdü* (S.).

Üstünlük dərəcəsi dialekt və şivələrimizdə ədəbi dildə olduğu kimi iki şəkildə özünü göstərir: 1) analitik; 2) sintetik.

Analitik şəkildə sifətin əvvəlinə müəyyən sözlər əlavə edilir; məs.: *çox yaxşı, lap qara, ən gözəl, çox pis, tüt* // *tünd qırmızı, düm qara, düm sarı* (bütün dialektlərdə), *yap yaxşı* (S., Şir., Ş., Göy), *yaf yaxşı* (Qaz.), *ax yaxşı*¹ (Şə.-Yux.), *əng yaxşı*¹ (Şə.-Gil.), *qır düz, qır qara* (Şə., Uc., İr.), *zil qara* (bütün dialektlərdə), *qırt təzə* (Bil.), *saf təmiz, saf qatı, saf qırmızı* (Qaz.), *illah yaxşı* (Nax.), *sap balaca* (Təb.), *tox yaşıl, toq qara* (Ab.).

Əng ədatına bir sıra türk dilləri və onların dialektlərində təsadüf edilir. Qaraqalpaq dilində: *enq jaksı*, özbək dilində: *enq yaxşı* [Исхаков, “При.”, 164]. Türkiyənin Urfa dialektində: *eng kessa, eng uzun, eng iri* şəkildə işlənir [Urfa, 32].

Sifətin üstünlük dərəcəsi sintetik şəkildə sifətin ilk hecası, ya da ilk iki səsinə *m, p, f, t, ş, r, s, l, n* səsləri əlavə etməklə əmələ gəlir: məs.: *qıpqırmızı, yamyaşıl, dümdüz, gömgöy, sapsarı¹, qapqara, taptaza¹, bapbalaca, beşbetər, tumtuş, çılçılpaq* (B., Ş., S., Şir.), *tərtəmiz* (B., Q.), *gümgüg* (Q.), *təmtəzə* (Şə.), *safsarı, qafqara, təftəzə, qəttəzə, cımcındır, dümdüz* (Qaz., G., Qar.), *şifşirin* (Şə.), *şimşirin* (B.), *kifkirdə* (Qaz.), *ufuzun* (Şə.), *yefyekə, dufduru, dəfdəyirmi, dəsdəyirmi, haphamavar, bambalaca, göfgöyçək, dıfdımbılı, aparıx, nəfnəzix, çömçöh-rayı, cümcüyux* (Qaz., G., Qar.), *əməyri* (Qaz.), *əfəyri* (Şə.), *yanyaşıl* (Z.-Muğ., Qax-Qır.), *upumşax* (Qaz.), *yupyumşax* (G.).

Bəzən üstünlük dərəcəsinin sintetik tipini əmələ gətirən *p* ünsürü ya ikiləşir, ya da öz cingiltili qarşılığı (*b*) ilə bərabər işlənir. Bu ünsür-

lərlə sifət arasına bəzən *a* və ya *ə* səsi də əlavə olunur; məs.: *əppəyri* (Nax.), *düpbədüz* // *düppədüz* (B.), *appağ¹* // *apağ* (Qax-İ.Su).

Belə bir xüsusiyyətə qumuq dilində də rast gəlirik; məs.: *boppo-boş* “tamam boş”, *yappa-yaş* “tamam gənc”, *tyuppe-tyuz* “tamam düz” [Дмитриев, “Кум.”, 72].

Bundan əlavə, bəzi dialektlərimizdə sintetik tipli üstünlük dərəcəsinin maraqlı bir şəklinə də rast gəlirik. Belə ki, üstünlük dərəcəsinə bildirən hissə ilə sifət arasına *bələn, balan* hissəciyi də əlavə olunur; məs.: *dümbələndüz, bombalanboş, gömbələngöy, lümbələnlüt* (Qar., Qaz., G.).

Məlum olduğu üzrə, tuva dilində qaranlıq, qalın, sıx, tənha mənalarında *dümbey* sözü işlənir; məs.: *dümbey arqa* “qalın meşə”. F.Q. İsxakovun fikrinə görə, bu sözdən azərbaycanca *düm* sözü törəmişdir [Исхаков, “При.”, 169]. Dialektlərimizdə rast gəldiyimiz *dümbələndüz, lümbələnlüt* sözlərinin tərkibindəki *bələn, balan* hissəciyi də mənşəcə, ola bilsin ki, *dümbey* sözünün ikinci hissəsi ilə bağlıdır.

Bələn hissəciyinə türk dialektində də rast gəlirik. Burada *bələn* sözünün bir mənası da “tənha yer” deməkdir [Söz derleme, 187].

SAY

Dialekt və şivələrimizdə işlənən saylar müəyyən xüsusiyyətləri ilə ədəbi dildən fərqlənir. Miqdar sayları deyilişlərinə görə bəzən ədəbi dildən seçilir; məs.: *bi* (S., Təb., Qax-İ.Su) < *bir, biy* (Qax-İ.Su), *üş* // *uş* (Qax-İ.Su, Lək.), *öç* (Qax-İ.Su), *alti* (B., Q.), *alti*¹ (Şə., Ş., S., Şir.), *yedi* (Z.-Muğ.), *seggiz* (B.), *un* (Q., O., Şə.), *ombir, ombəş* (B., Ş., Şir., S.), *unbeş* (Şə.), *umbeş* (Ord., Cul.), *uniki* (Muğ.), *yirmi* (Şə., Qax-Qır.), *igirimbir, igirimbeş* (B.), *utuz* (Q.), *atmış* (Ş., S., Şir., Qax-İ.Su, Z.-Aş.T.), *alhmış* (A.-Qal.), *səhsən* (Qax-İ.Su, Şə.), *səysən* // *səksən* // *seksən* // *seysən* (Z., Qax), *doxsən* (bütün dialektlərdə), *dösən* (Qax-İ.Su), *üçüz, beşüz* (B.), *üşyüz* (Qar.).

Bunlardan əlavə, dialekt və şivələrimizdə bəzən elə sözlərə rast gəlirik ki, bunlar öz əşya mənalarından başqa müəyyən sayı da bildirir; məs.: *bir əl* – 10, *iki əl* – 20, *üç əl* – 30 (Nax.). *Əl* sözü miqdar saylarından sonra gələrək dəfə mənasında da işlənir; məs.: *bir əl, iki əl* və s. *Toğullux* – 25 qoyun deməkdir (Qaz., G.), *çəpişdix* – 15 keçi deməkdir (Qaz., G.). – Bizim sürüdə 5 *toğullux* qoyun var (yeni 125 qoyun); – Bizim sürüdə 3 *çəpişdix* keçi var (yeni 45 keçi).

¹ Tatar dilində də appak şəkildə işlənir [Исхаков, “При.”, 166].

¹ Tatar dilində də belə işlənir [Исхаков, “При.”, 166].

Sıra sayı

Dialekt və şivələrimizdə sıra sayları, ədəbi dildən fərqli olaraq, bir çox hallarda *-ımcı, -ımcı, -ımcu, -ımcü* şəkilçiləri ilə ifadə olunur; ədəbi dildə *n* ünsürü işlənirsə, dialekt və şivələrimizdə *m* ünsürünə daha çox üstünlük verilir; *altımcı, ikimci, onumcu, üçümcü* (Qaz., Qar., G.), *birimci, altımcı, qırxımcı, onumci* (B., Q., Lən.), *altımcı¹, onumci¹, birimci* (Şə., Ş., S., Şir.), *altıncı, birinci, onuncu, üçüncü* (Z., Qax), *altıncı, onıncı* (Z.-Var.).

Türk ədəbi dillərində də sıra sayları *-inci, -uncu, -üncü, -ncı, -nci* şəkilçiləri ilə ifadə olunur, lakin bu dillərin dialektlərində *-ımcı, -ımcu, -ımcü, -ımcı, -ımcı, -ımcı* şəkilçilərinə müxtəlif variantlarda rast gəlmək mümkündür. Türkmən dialektlərində *-mıxı, -ümxı, -mıxı, -lanxı, -lenxı, -lamxı, -lemxı* şəkilçiləri ilə də sıra sayları ifadə olunur; məs.: *ikimxı, üçümxı, altımxı, beşimxı, ikimxı, üçülenxı, beşilenxı, altılamxı, üçülemxı¹*. Özbək dilinin Parkent şivəsində sıra sayları *-lançv, -lamçv* şəkilçiləri ilə ifadə olunur; məs.: *tortlançv* “dördüncü”, *ikaləmçv* “ikinci” [Конов, “Узб.”, 150].

Dialekt və şivələrimizdə həm *m*, həm də *n* səslərinin birləşməsi ilə əmələ gələn sıra say şəkilçilərinə də təsadüf olunur; məs.: *biriminci, ikiminci* (B., Ş.).

ƏVƏZLİK

Dialekt və şivələrimizdə əvəzlilərin işlənməsi müəyyən dərəcədə ədəbi dildən seçilir. Bu fərq hər şeydən əvvəl III şəxs əvəzlilərinin ifadəsində və I, II şəxs əvəzlilərinin hallanmasında özünü göstərir. Bundan əlavə dialekt və şivələrimizdə elə işarə əvəzliləri də işlənir ki, bunlara ədəbi dildə təsadüf edilmir.

1. Şəxs əvəzliləri

Dialekt və şivələrimizdə şəxs əvəzlilərinin tələffüzü ədəbi dildə olduğu kimidir. Lakin şərq dialekt və şivələrində II şəxs cəm dodaq saiti ilə *süz* və Quba dialektində III şəxs tək *u* şəklində ifadə olunur. Bakı dialektində III şəxs əvəzliyinin *o* ilə yanaşı, *u* şəklində də işlənməsini gör-

mək mümkündür. Zaqatala-Qax şivəsi III şəxs təkde *ho // hu* şəklində ifadə olunur. III şəxs cəm, ədəbi dildən fərqli olaraq, dialektlərdə müxtəlif şəkildə özünü göstərir; məs.: *olar* (B., Ş., Muğ., Qaz., Şə., Nax., Qar.), *ular* (Q.), *holar* (Z., Qax), *onnar* (Qar., Nax., Z, Qax), *ollar* (Qar.).

Özbək və uyğur dillərində III şəxs tək *u*, III şəxs cəm özbək, başqırd və uyğur dillərində *ular*, qumuq, qazax, qaraqalpaq, noqay, tuva, türkmən və xakas dillərində isə *olar* şəklində ifadə olunur [Исхаков, “Mec.”, 209].

Dialekt və şivələrimizdə I və II şəxs tək ismin yönlük halında müxtəlif şəkildə özünü göstərir, məs.: *mənə, məə, mē, məyə, man,a, maā, mā, mağa, sənə, səə, sē, səyə, san,a, saā, sā, sağa* və s.

Bəzi dialekt və şivələrdə ismin yönlük, təsirlik hallarında I, II və III şəxslərdə olan *n* səsinə, ya *y* səsi uyğun gəlir, ya da *n* səsi işlənmir; məs.: *məyə // mēə, məyi // mēi, səyə // səə, səyi // səi, oya // qa, oyi // qi* (B.-Hök., Qob., Güz.; Muğ.).

Türk dillərində də I, II və III şəxs əvəzliləri yönlük halda müxtəlif şəkildə ifadə olunur. Türkmən, uyğur, tatar dillərində qərb dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi: *man,a, san,a, ona* (türkmən dili), *man,a, san,a, unıŋa* (uyğur dili), *min,a, sin,a, on,a* (tatar dili).

Bundan əlavə, Zaqatala-Qax şivələrində I və II şəxs əvəzliləri (tək) yönlük halda qıpçaq tipli türk dillərinə xas olan *-ğa* yönlük hal şəkilçisi ilə ifadə olunur; məs.: *mağa // mēğa, sağa // sēğa* (Z., Qax). Oğuz rayonunun Daşağıl kənd şivəsində *maha, saha* formalarında da işləndiyi müşahidə olunmuşdur [Гусейнов, 7]. I, II və III şəxs yönlük halda noqay dilində: *maqa, saqa, oqa*; qumuq dilində: *maq̄a, saq̄a, oq̄ar*; qırğız, şor dillərində: *maqa, saqa, aqa*; xakas dilində: *mağa, ağa, ağaa*; altay dilində: *meqe, seqe, oqa* şəklində ifadə olunur [Исхаков, “Mec.”, 218-228].

Məlum olduğu üzrə, bu formaların qədim şəkli *manqa, sanqa, onqa* olmuşdur ki, bunlara həm türk dillərinə aid qədim yazılı abidələrdə – *mənğa* [MK, I, 26-16], *sanğa* [MK, I, 391-18], həm də müasir türk dillərində rast gəlik.

Müasir özbək dilində I, II və III şəxs əvəzliləri yönlük halda: *menqa, senqa, unqa*; qazax dilində isə: *mağan, sağan, oğan* şəklində işlənir [Исхаков, “Mec.”, 222, 224].

Zaqatala-Qax şivəsində I şəxs tək və cəm, II şəxs təkde yiyəlik halda ədəbi dil və başqa dialekt və şivələrdən fərqli olaraq *m* səsi əvəzinə ya *n* səsi işlənir, ya da I şəxs əlaməti olmur; məs.: *menin //*

¹ Prof. M.N.Xıdrov. Türkmən dilinin tarixindən materiallar. Aşqabad, 1958, səh. 77.

mənin, meni // məni, bizim, bizi, seni. Quba dialektində bu xüsusiyyət ancaq I şəxs cəmdə özünü göstərir; məs.: *bizin, bizi.*

Bu xüsusiyyətə türk dillərində də rast gəlirik. Türkmən dilində: *menin, bizim;* qumuq dilində: *meni, seni, bizim;* qırğız dilində: *menin;* qazax dilində: *menin;* uyuğ dilində: *menin, bizim;* şor dilində: *meen;* tuva dilində: *meen* [Исхаков, "Mec.", 218-229].

Ağcabədi rayonunun Üzeyirkənd şivəsində II və III şəxs əvəzliliklərinin tək və cəmi yiyəlik halda *-uv* şəkilçisini qəbul edir; məs.: *sənuv, sizuv, onuv, ollaruv.*

Şəkinin İncə və Zunud kənd şivələrində I və III şəxs tək yerlik halda assimilyasiya nəticəsində *-na, -nə* şəkilçilərini qəbul edir; məs.: *mənnə, sənnə, unna // hunna // onna.*

Şərq qrupunun Muğan şivələrində I və II şəxs cəm yerlik və çıxışlıq hallarda assimilyasiya nəticəsində *-zə, -zən* şəkilçilərini qəbul edir; məs.: *bizzə, sizzə, bizzən, sizzən.*

Bu xüsusiyyət başqrd dilində də mövcuddur. Burada I, II şəxs cəm yerlik və çıxışlıq hallarda *-zə, -zən* şəkilçilərini qəbul edir; məs.: *bezzə, bezzən, hezzə, hezzən* [Исхаков, "Mec.", 22].

Bütün dialekt və şivələrimizdə I, II, III şəxs tək assimilyasiya nəticəsində çıxışlıq halda *-nan, -nən* şəkilçilərini qəbul edir; məs.: *mənnən, sənnən, onnan.*

Bu xüsusiyyətə bir sıra türk dillərində də rast gəlirik; məs.: noqay dilində: *mennen, sennen, onnan;* tatar dilində: *minnən, sinnən, annan;* xakas dilində: *minnen, sinnen, annan* [Исхаков, "Mec.", 218-224].

Şəxs əvəzliliklərinin hallanmasına dair nümunələr

(B., Ş., Muğ.)	(Q.)
A. mən	mən
Yi. mənim, məm	mənim, mənin, mənin, məm
Yö. mənə, məə	mənə
T. məni (B.), məi (Ş., Muğ.)	məni
Ye. məndə	məndə
Ç. mənnən	mənnən
(B.-Hök., Qob., Güz.; Muğ.)	(Şə.-Zun., İ.)
A. mən	mən
Yi. məm	mənim

Yö. məyə // məə	maā, mā	
T. məyi // məi	məni	
Ye. məndə	mənnə	
Ç. mənnən	mənnən	
(Qaz., Qar., G.)	(Şə., Nax.)	
A. mən	mən	
Yi. mənim	məm // mənim	
Yö. məni // mə	maā // mā // maa	
T. məni	məni	
Ye. məndə	məndə	
Ç. mənnən	mənnən	
(Z., Qax)	(B., Q., Ş., Muğ.)	
A. mən	sən	
Yi. mənim // mənim, mənin // məni // məni ¹	sənün (B., Q., Ş.), sən	
Yö. məni	sənə // səə	
T. məni	səni // səi	
Ye. məndə	səndə	
Ç. mənnən	sənnən	
(B.-Hök., Qob., Güz.; Muğ.)	(Qaz., Qar., G.)	
A. sən	sən	
Yi. sən	sənin	
Yö. səə // səyə	sañ,a // sã	
T. səni // səi	səni	
Ye. səndə	səndə	
Ç. sənnən	sənnən	
(Şə., Nax.)	(Z., Qax)	(Ab.-Üzk.)
A. sən	sən	sən
Yi. sən // sənin	sənin	sənuv
Yö. səə (Nax.), saā, sã, saa	səğa // sənə	sənə
T. səni	səni	səni
Ye. səndə	səndə	səndə
Ç. sənnən	sənnən	səndən

¹ Zaqatala-Qax şivəsində I şəxs tək hallanarkən ismin yiyəlik halı ilə təsirlik halı arasında heç bir fərq olmur. Bu xüsusiyyəti qumuq dilində də görə bilərik [Дмитриев, "Кум.", 76].

(Şə.-Zun.; Şə.)	(B.)	
A. sən	o // u	
Yi. sənin	ön // ün // onun // onun	
Yö. sənə // sən	ona // una	
T. səni	oni // uni	
Ye. sənne	onda // unda	
Ç. sənən	onnan // unnan	
(Q.)	(Ş., Muğ.)	
A. u	o	
Yi. onun // ün	ön	
Yö. una	oa	
T. uni	ōi, oyi (B.-Hök., Qob., Güz.)	
Ye. unda	ōnda	
Ç. unnan	onnan	
(Qaz., Qar., G., Nax.)	(Şə.)	(Ab.-Üzk.)
A. o	o	o
Yi. onun // onun	onun // ön // onun	onuv
Yö. ona // ona	ona // uā // una	ona
T. oni	oni ¹ // uni ¹	onu
Ye. onda	onda // unda	onda
Ç. onnan	onnan // unnan	onnan
(Z., Qax)		
A. ho	T. honu // hunu	
Yi. honun // hunun	Ye. honda // hunda	
Yö. hona // huna	Ç. honnan // hunnan	
(bütün dialektlərdə)	(B., Ş., Q., Muğ.)	(Ab.-Üzk.)
A. biz	süz	siz
Yi. bizim, sizin (Q., Z., Qax)	süzün	sizuv
Yö. bizə	süzə	sizə
T. bizi	süzi	sizi
Ye. bizdə, bizdə (Muğ.)	süzde, süzde (Muğ.)	sizde
Ç. bizdən, bizdən (Muğ.)	süzden, süzden (Muğ.)	sizden
(Qaz., Qar., G., Şə., Z., Qax, Nax.)	(B.)	(Ab.-Üzk.)
A. siz	olar // ular	ollar
Yi. sizin, sizin (Qaz., Qar., G.)	oların // uların	ollaruv
Yö. sizə	olara // ulara	ollara
T. sizi	olari // ulari	olları
Ye. sizdə	olarda // ularda	ollarda
Ç. sizdən	olardan // ulardan	ollardan

(Q.)	(Qaz., Şə., Ş., Muğ.)
A. ular	olar
Yi. uların // uların	oların
Yö. ulara	olara
T. ulari	olari, oları ¹ (Şə.)
Ye. ularda	olarda
Ç. ulardan	olardan
(Qar., Nax., G.)	(Z., Qax)
A. ollar // onnar	hollar // onnar
Yi. olların // onnarın	holların // onnarın
Yö. ollara // onnara	hollara // onnara
T. olları // onnarı	holları // onnarı
Ye. ollarda // onnardada	hollarda // onnardada
Ç. ollardan // onnardan	hollardan // onnardan

2. İşarə əvəzlilikləri

İşarə əvəzlilikləri dialekt və şivələrimizdə ədəbi dilə nisbətən müxtəlif şəkillərdə özünü göstərir. *Bu* işarə əvəzliyinin ilk *b* səsine əksər dialekt və şivələrimizdə ismin adlıq halından başqa bütün hallarda *m* səsi uyğun gəlir, lakin cəm halında *b* səsi sabit qalır.

Bundan əlavə, Şəki dialektində və Zaqatala-Qax şivəsində *bu* işarə əvəzliyinin *ha* sözü ilə calaqlanmış halına da təsadüf edilir; məs.: *habu* // *habı*. *Hab* sözü avar dilində *bu* işarə əvəzliyi yerində işlənməkdədir¹. Ola bilsin ki, *habu* sözü avar dili ilə Azərbaycan dili işarə əvəzliliklərinin calaqlanmasından meydana gəlmiş işarə əvəzliyidir.

Bu, o işarə əvəzliliklərindən başqa, dialekt və şivələrimizdə *-dey, -nçik, -nçi* şəkilçiləri ilə əmələ gələn işarə əvəzliliklərinə də təsadüf olunur; məs.: *budey, oday, belənçi, belənçik* (B., Ş.). Bundan əlavə, dialekt və şivələrimizdə *bu* və *o* işarə əvəzlilikləri ilə *-dur* xəbər şəkilçisi və nida seçiyəli hissəciklərin birləşməsi ilə əmələ gələn işarə əvəzliliklərinə də rast gəlirik; məs.: *oduā, buduā* (B., Ş.), *budürana, odürana, budüraneyna, odüraneyna* (Qaz.), *bidürana, bidixana, buduranni, odüranni* (Nax.), *habıdağa, habıdırana* (Qax). *Bu* və *o* işarə əvəzlilikləri ilə *-dana, -dayna* bağlayıcılarının calaqlanmasından əmələ gələn işarə əvəzliliklərinin işlənməsini də görmək mümkündür; məs.: *butana, otana* (G.), *bıtana* (Nax.), *butoynama, otoynama, otāhamı, butāhamı* (G.).

¹ Проф. Л.И.Жирков. Аварско-русский словарь. Москва, 1936, стр. 176.

Ağdam rayonunun Qiyaslı, Xıdırlı kənd şivələrində işarə əvəzliyinin *onək*, *bünək* şəklində maraqlı tipinə təsadüf edilmişdir; məs.: – *Onəyi* ver ma, a; – *Onək nə* adamdı?

Onək və *bünək* sözləri çox güman ki, *o* və *bu* işarə əvəzlilikləri ilə *nəsnə* (əşya) sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. *Bünək* işarə əvəzliyinə oxşar özbək dialektlərində *bundək*, *bundəi* işarə əvəzlilikləri işlənir [Кохонов, “Узб.”, 93].

Qərb dialekt və şivələrində bəzən *āna*, *ēnə* kimi işarə əvəzlilikləri də müşahidə edilir; məs.: – *Āna* ket, dana (A.-Xıd.); – *Ēynə* get, dayna (A.-Gül.); – *Ēnə* dur (Qaz.).

Ēnə şəklində bu işarə əvəzliyinə özbək dialektlərində də rast gələ bilirik [Кохонов, “Узб.”, 216].

İşarə əvəzliliklərinin hallanmasına dair nümunələr

(Şə., Z., Qax)	(B., Q.)
A. bu	bu
Yi. bunun // bunun	munun
Yö. buna // bua	muna
T. bunı, bunu (Z., Qax)	muni
Ye. bunda	munda
Ç. bunnan	mundan
(Nax., Ş., S., Şir.)	(S., Ş., B.-Hök., Qob., Güz.)
A. bı	bı // bu
Yi. bının // mının	mün // mıyın // mın
Yö. bına // mına	mıya // mıya
T. bıını // mını	mıı // mıyı
Ye. bında // mında	mında
Ç. bınnan // mınnan	mınnan
(Qaz., Qar., G.)	(Qax-Zər., Gül., Lək., İ.Su)
A. bu	habu
Yi. bunun,	habunun
Yö. mün,	habuna
T. münü,	habunu
Ye. munda	habunda
Ç. munnan	habunnan

(B., Q., Şə., Z., Qax, Qaz., Qar., G.)	(Ş., Muğ.)
A. bular	bılar
Yi. buların	bıların
Yö. bulara	bılara
T. buları, buları' (Şə., B., Q.)	bıları'
Ye. bularda	bılarda
Ç. bulardan	bılardan
(B., Şə., Q., Z., Qax, Qaz., Qar., G.)	(Ş., Muğ.)
A. bura	bıra
Yi. buranın	bıranın
Yö. burya, buriyə (B., Ş., Q.)	buriyə
T. buranı, buranı' (B., Q.)	bıranı'
Ye. burda	bırda
Ç. burdan	bırdan
(Qar., G., Qaz.)	(B., Q., Ş.)
A. ora	ora
Yi. oranın	oranun
Yö. orya	oriyə
T. oranı	orani
Ye. orada // orda	orda
Ç. oradan // ordan	ordan

3. Abstrakt ziyəlik bildirən əvəzliliklər

Konkret ziyəlik bildirən əvəzliliklər şəxs əvəzliliklərinin ziyəlik halda olmasına deyilir ki, bunlar da şəxs əvəzliliklərinin hallanmasında qeyd olunmuşdur. Abstrakt ziyəlik bildirən əvəzliliklər isə konkret ziyəlik bildirən əvəzliliklərə *-ki* şəkilçisinin qoşulması ilə meydana gəlir ki, bunlar dialekt və şivələrimizdə müəyyən fonetik dəyişikliklərlə ifadə olunur.

(B., Ş., Muğ.)	
tək	cəm
I ş. mənimki // məmki	bizimki
II ş. səninki // sənki	süzünki // süzünki
III ş. onunki, ununki (B.)	olarınki, ularınki (B.)

(Q.)	
I ş. mēki // mēnki	bizinki
II ş. sēki // sēnki	süzünki
III ş. unki	ularıki (Q., B.)
(Qaz., Qar., G., Nax.)	
I ş. mēnıki	bizimki
II ş. sēnıki	sizinki
III ş. onunıki	olarınki // onlarınki // ollarınki
(Z., Qax)	
	tək cəm
I ş. mēnıki	bizinki
II ş. sēnıki	sizinki
III ş. honunıki	holarınki
(Şə.)	
I ş. mē ^h ki	bizimki, bizinki
II ş. sē ^h ki	sizinki
III ş. uu ^h ki // o ^h ki	olarınki' // olarınki

4. Qayıdış əvəzliyi

Qazax və Şəki dialektlərində bəzən *öz* əvəzliyi ilə yanaşı olaraq onun sinonimi olan *gəndi* əvəzliyi də işlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, *öz* əvəzliyi mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul edərək hallandığı halda, *gəndi* əvəzliyi Qazax və Şəki dialektlərində müəyyən tərkib daxilində işlənir; məs.: *gəndi başına* (Şə., Qaz.), *gəndi-gəndinə*, *öz gəndinə* (Qaz.), – Ho yerrər həylə *gəndi başına* qalıfdı (Şə.); – *Gəndi başına* iş görürsən, (Qaz.); – *Öz gəndinə* iş görmə (Qaz.).

Gəndi sözü *öz* sözü ilə yanaşı olaraq Dədə Qorquddan başlamış ta XX əsrin əvvəllərinə kimi klassiklərimizin əsərlərində işlənmişdir. Bundan əlavə, bu sözə türk dillərinin qədim abidələrində də tez-tez rast gəlmək mümkündür. Mahmud Kaşğaridə *kendü* [I, 127-8], Əbu-Həyyanda *kəndü* [Abu-Həyyân, 44] şəklində bu sözə təsadüf edilir. Müasir dövrdə *kendi* şəklində bu sözü özündə saxlayan türk dilidir.

Qax rayonunun İlisu şivəsində *öz-özümə* ifadəsi *men-mağa*, *öz-özünə* isə *sen-sağa* şəklində işlənir.

Qayıdış əvəzliyinin hallanması

(B., Ş., S., Şir., Sal.)		
tək		
I şəxs	II şəxs	III şəxs
A. özüm	özün	
Yi. özümün	özün	özünün
Yö. özümə	özünə, özüvə	özünə
T. özümü	özünü, özüvi	özünü
Ye. özümdə	özündə	özündə
Ç. özümənən	özünən	özünənən
cəm		
I şəxs	II şəxs	III şəxs
A. özümüz	özünüz // özüünüz	özdəri
Yi. özümüzün	özünüzün	özdərinün
Yö. özümüze	özünüze	özdərinə
T. özümüzü	özünüzi	özdərinizi
Ye. özümüzdə	özünüzdə	özdərinədə
Ç. özümüzədən // özü- mizdən	özünüzənən	özdərinənən
(Q.)		
tək		
A. üzüm	üzün	üzi
Yi. üzümün	üzün // üzünün	üzünün
Yö. üzümə	üzünə	üzünə
T. üzümü	üzünü	üzün // üzünü
Ye. üzümdə	üzündə	üzündə
Ç. üzümənən	üzünənən	üzünənən
cəm		
A. üzümüz	üzünüz	üzdəri
Yi. üzümüzün	üzünüzün	üzdərinün
Yö. üzümüze	üzünüze	üzdərinə
T. üzümüzü	üzünüzi	üzdərinizi
Ye. üzümüzdə	üzünüzdə	üzdərinədə
Ç. üzümüzdən	üzünüzdən	üzdərinənən
(Qaz., Qar., G.)		
tək		
A. özüm	özün	özü
Yi. özümün	özüyün, özünün	özünün
Yö. özümə	özünə	özünə
T. özümü	özünü	özünü
Ye. özümdə	özündə	özündə
Ç. özümənən	özünənən	özünənən

cəm		
A. özümüz	özün,üz	özderi
Yi. özümüzün	özün,üzün	özderinin
Yö. özümüze	özün,üzə	özderinə
T. özümüzü	özün,üzü	özderini
Ye. özümüzdə	özün,üzdə	özderində
Ç. özümüzdən	özün,üzdən	özderinnən
(Nax.)		
tək		
I şəxs	II şəxs	III şəxs
A. özüm	özüm // özün	özü
Yi. özümün	özünü	özünün
Yö. özümə	özünə	özünə
T. özümü // özümü	özünü	özünü // özünü
Ye. özümdə	özündə	özündə
Ç. özümənən	özünənən	özünənən
cəm		
A. özümüz	özünüz	özderi
Yi. özümüzün	özünüzün	özderinin
Yö. özümüze	özünüza	özderinə
T. özümüzü	özünüzü ¹	özderini
Ye. özümüzdə	özünüzda	özderində
Ç. özümüzdən	özünüzdan	özderinnən
(Şə.)		
tək		
A. özüm	özün	özi
Yi. özümün	özünü // özö	özünün
Yö. özümə	özünə // özüə	özünə
T. özümü	özünü // özü	özünü
Ye. özümne	özünne	özünne
Ç. özümənən	özünənən	özünənən
cəm		
A. özümüz	özüüz // özüüz	özderi
Yi. özümüzün	özüüzün	özderinin
Yö. özümüze	özüüzə	özderinə
T. özümüzü	özüüzü ¹	özderini
Ye. özümüzdə	özüüzda	özderində
Ç. özümüzdən	özüüzdan	özderinnən

5. Sual əvəzliləri

Dialekt və şivələrimizdə sual əvəzlilərinin müxtəlif növlərinə təsadüf olunur; məs.: *nə, kim, həsi* (bütün dialektlərdə), *nəmənə* (Təb.)¹, *neyün* (B.), *nəyşə, neyşə* (Muğ.), *nöşün, nöş* (B.), *nöhün* (Sal.), *haçan*², *havax, haçağ // haçax, hara, neçə, necə, nəcür, nara // nərə, nema, nemersə, narda, nardan, hancarı* (Qax).

Sual əvəzlilərinin hallanması

(Q., S., Ş., Şir., Qaz., Qar., G., Nax., Şə.)	(B., Z.-Qım., Muğ., Çob.)	(Qax)
A. nə	nə	nara
Yi. neyin, neyün, nən (Q.)	neyün, neyin (Z.)	narannın
Yö. nəyə // niyə	neyə//niyə	nara
T. neyi	neyi // niyə	nararı
Ye. nədə	neydə (Z.-Çob.)	narda
Ç. nədən	nədən, neyden (Z.-Çob.)	nardan
(Z.-Var.)	(B., Q., Ş., Muğ., Qaz., Qar., G., Nax., Şə., Z., Qax)	
A. nə	kim	
Yi. naying	kimin, kimün (B.)	
Yö. naya	kimə	
T. nayı ¹	kimi	
Ye. nayda	kimdə	
Ç. naydan	kimnən	
(B., Q., Ş., Muğ., Qaz., Qar., Nax., Z., Qax, Şə.)	(B., Q., Ş., Muğ., Qaz., Qar., G., Şə., Nax., Z., Qax)	
A. həsi, həsi ¹ (Şə., Q., Ş., Muğ.), hasi	hara	
Yi. həsinin, həsinun (B., Ş.)	haranın, haranun (B., Q., Ş.)	
Yö. həsimə	hara	
T. həsimi, həsimi ¹ (Şə., Q., Ş., Muğ.), həsimi (B.)	hararı, hararı ¹ (Ş., Muğ., Şə.), hararı (B.)	
Ye. həsində	harada // harda	
Ç. həsinən	haradan // hardan	

¹ Bu sözə *nemene* şəklində qaxax dilində də təsadüf edilir [Исхаков, "Mec." 235].

² *Haçan* sözüne bir çox türk dillərində də müxtəlif fonetik tərkibdə rast gəlikir: *qaçan, kasan, qaşan, kajan, xaçan, xahan* [Исхаков, "Mec." 242].

FEL

Ədəbi dildə olduğu kimi, dialekt və şivələrimizdə də isimlərdən fərqli olaraq, hər hansı bir fel dörd şəkildə ola bilər: 1) təsdiq; 2) inkar; 3) bacarıq; 4) qeyri-bacarıq.

Felin inkar şəkli ədəbi dildə olduğu kimi, dialekt və şivələrimizdə də əsasən **-ma**, **-mə**, **-m** şəkilçiləri ilə ifadə olunur. Lakin dialekt və şivələrdə sonu **p** səsi ilə bitən fellərdən sonra **-ba**, **-bə**, **-b** inkar şəkilçiləri də işlənir; məs.: *tapbadi*, *səpbədi*, *təpbədi*, *tapbır* və s.

Qazax dialekti, ayrım şivəsi, bəzən də Quba, Bakı və Şamaxı dialektlərində ömr şəklinin II şəxs cəm inkarında **-mo**, **-mō** inkar şəkilçilərinə də təsadüf edilir; məs.: *oxumoyun*, *üşümōn* (Qaz., ayrım), *īnemōün*, *īnemōüz*, *oxumōüz* (B.), *yazmōün*, *vurmōün* (Q.) və s.

Felin bacarıq şəkli dialekt və şivələrimizdə, ədəbi dildə olduğu kimi, analitik şəkildə, yəni feli bağlama ilə *bil* köməkçi felinin birləşməsi ilə ifadə olunur; məs.: *ala bil*, *gələ bil* və s.

Felin qeyri-bacarıq şəklinin inkarı dialekt və şivələrimizdə ədəbi dildən fərqli olaraq müxtəlif sintetik şəkildə özünü göstərir. *Bilmə* ilə yanaşı olaraq dialekt və şivələrimizdə qeyri-bacarıq şəkli **-mma**, **-mmə**, ya da **-emə**, **-əlmə**, **-ilmə** şəkilçiləri ilə ifadə olunur.

Felin qeyri-bacarıq şəklinin işlənməsinə görə dialekt və şivələrimizi dörd qrupa ayırmaq olar:

1. *Bilmə* ilə yanaşı olaraq ancaq **-mm** şəkilçisini işlədənlər; məs.: *yaza bilmədi* // *yazəmmədi*, *gələ bilmədi* // *gələmmədi*, *yaza bilməyib* // *yazəmməyib*, *gələ bilməyib* // *gələmməyib*, *yaza bilmir* // *yazəmmir*, *gələ bilmir* // *gələmmir*, *yaza bilməyəcək* // *yazəmməyəcək*, *gələ bilməyəcək* // *gələmməyəcək*, *yaza bilməz* // *yazəmməz*, *gələ bilməz* // *gələmməz*.

Bu qrupa Quba, Bakı, Şamaxı dialektləri, İsmayılı, Mərəzə, Muğan şivələri daxildir.

2. *Bilmə* ilə yanaşı olaraq **-mma**, **-mmə** şəkilçilərini işlədənlər; məs.: *yaza bilmədi* // *yazəmmadı*, *gələ bilmədi* // *gələmmədi*, *yaza bilməyib* // *yazəmməyib* // *yazəmməyif*, *gələ bilməyib* // *gələmməyib* // *gələmməyif*, *yaza bilmir* // *yazəmmir*, *gələ bilmir* // *gələmmir*, *yaza bilməyəcək* // *yazəmməyəcək* // *yazəmməyəcəx*, *gələ bilməyəcək* // *gələ bilməyəcəx* // *gələmməyəcəx*, *yaza bilməz* // *yazəmməz*, *gələ bilməz* // *gələmməz*.

Bu qrupa Şəki dialekti və Zaqatala-Qax şivəsi daxildir.

3. Ancaq **-mma**, **-mmə** şəkilçilərini işlədənlər; məs.: *yazəmmadı*, *gələmmədi*, *yazəmməyif*, *gələmməyif* (Qar., A., Qaz., G.), *yazəmməyib*,

gələmməyib // *yazəmməyib*, *gələmməyib* (Nax., Ord., İr.), *yazəmmir*, *gələmmir* (Qar., A., G., Nax., Ord., İr.), *yazəmmir*, *gələmmir* (Qaz.), *yazəmməyəcəx*, *gələmməyəcəx*' (Qar., A., G., Qaz.), *yazəmməyəcəx* (Nax., Ord., İr.), *gələmməyəcəx* (Nax., İr.) // *gələmməyəcəx* (Ord., Təb.), *yazəmməz*, *gələmməz*.

Bu qrupa Qarabağ, Qazax, Gəncə, Naxçıvan, Ordubad, Təbriz dialektləri və İrəvan şivələri daxildir.

4. **-əlmə**, **-əlmə**, **-ilmə**¹ şəkilçilərini işlədənlər; məs.: *yazəlmədi*, *gələlmədi* (Qar.-Şuşa; A.-Gül., Abd.), *yazəlmədi*, *gələlmədi* (B.-Nov., Güz.; S.-Ulac., Kol., Axt.; Şir.-Xal.), *yazəlməyif*, *gələlməyif* (Qar.-Şuşa; A.-Gül., Abd.), *yazəlməyib*, *gələlməyib* (B.-Nov., Güz.; S.-Ulac., Kol., Axt.; Şir.-Xal.), *yazəlməyib*, *gələlməyib* (İr.), *yazəlmir*, *gələlmir* (Qar.-Şuşa; A.-Gül., Abd.), *yazəlmir*, *gələlmir* (B.-Nov., Güz.; S.-Ulac., Kol., Axt.; Şir.-Xal.), *yazəlmir*, *gələlmir* (İr.), *yazəlməyəcəx*, *gələlməyəcəx* (Qar.-Şuşa; A.-Gül., Abd.), *yazəlməyəcəx*, *gələlməyəcəx* (B.-Nov., Güz.; S.-Ulac., Kol., Axt.; Şir.-Xal.), *yazəlməyəcəx*, *gələlməyəcəx* (İr.), *yazəlməz*, *gələlməz* (Qar.-Şuşa; A.-Gül., Abd.), *yazəlməz*, *gələlməz* (B.-Nov.; S.-Ulac., Kol., Axt.; Şir.-Xal.), *yazəlməz*, *gələlməz* (İr.).

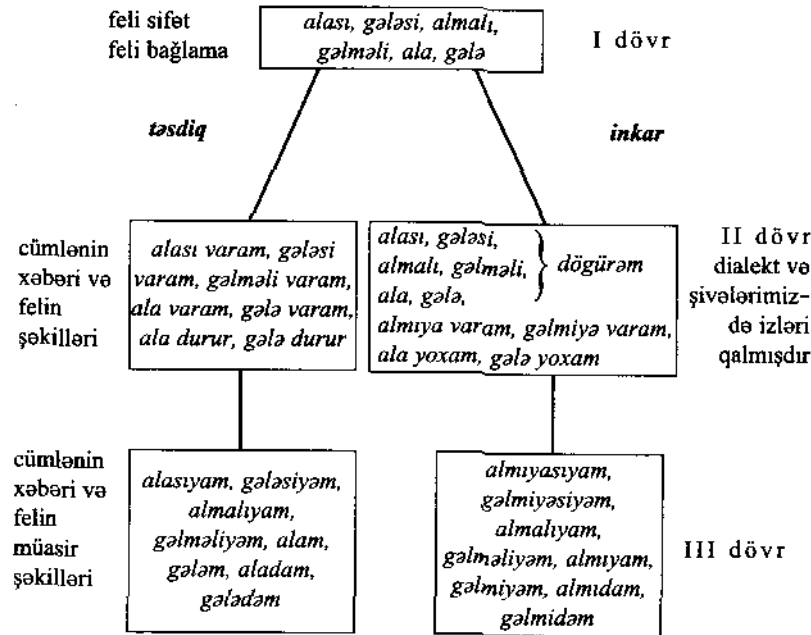
Misallardan görüldüyü kimi, bu qrupa Şuşa şəhər şivəsi, Ağdam rayonunun Gülablı, Abdal; Bakının Novxanı, Güzdek; Sabirabad rayonunun Ulacalı, Kovlar, Axtaçı kənd şivələri və İrəvan şivəsi daxildir.

Felin şəkilləri

Müasir ədəbi dilimizdə felin şəkilləri dialekt və şivələrimizə nisbətən çox inkişaf etmişdir. Ədəbi dilimizdə cümlənin xəbəri yerində işlənən felin lazım, vacib şəkilləri, bəzi dialekt və şivələri nəzərə almasaq (bu dialekt və şivələrdə də ədəbi dilin təsiri altında bu şəkillər zəif halda işlənir), demək olar ki, dialekt və şivələrimizin əksəriyyətində bu şəkillər hələ feli sifət kateqoriyası ilə felin şəkilləri arasında keçid dövrü keçirir. Ümumiyyətlə, feli sifətlər və feli bağlamalar xəbərlilik kateqoriyası şəkilçilərini qəbul edib, xəbər vəzifəsi daşımaq və beləliklə də, felin şəklini əmələ gətirmək üçün bir neçə dövr keçmişdir.

¹ Belə güman etmək olar ki, bu şəkilçilər *eləmək* felindən törəmişdir.

Birinci dövrdə feli sifət və feli bağlamanın xəbər vəzifəsində işlənməsi üçün (və beləliklə də, felin şəkli) *var, durur, deyil* sözlərindən istifadə olunmuşdur. İkinci dövrdə şəxsləri bildirmək üçün xəbərlik kateqoriyasının şəkilçiləri *var, durur, deyil* sözlərinə əlavə edilmişdir. Üçüncü dövrdə *var, deyil* sözləri meydana çıxmış və bunların sonunda olan xəbərlik kateqoriyasının şəkilçiləri isə feli sifətlərə və feli bağlamalara əlavə edilərək müasir fel şəkillərini əmələ gətirmişdir. Bu dediklərimizi əyani olaraq təxminən belə göstərmək olar:

Dialekt və şivələrimizdə ən çox işlənən felin əmr, xəbər, arzu və şərt şəkilləridir.

1. Əmr şəkli

Əmr şəklinin birinci şəxs təkii samitlə bitənlərdə Qarabağ, Gəncə, Şamaxı, Bakı, Quba dialektlərində və Muğan və Zaqatala-Qax şivələrində dördvariantlı *-ım¹, -im, -um, -üm*, Qazax dialektində isə üçvariantlı *-em, -om, -öm* şəkilçiləri ilə ifadə olunur.

¹ Şərqi dialekt və şivələrində ikivariantlı *-ım, -im* şəkilçiləri daha çox işlənir.

Əmr şəklinin I şəxs təkii inkarı Bakı, Quba və Şəki dialektlərində çox vaxt birvariantlı *-im* şəkilçisi vasitəsi ilə ifadə olunur.

Saitlə bitən fəllərdə əmr şəklinin I şəxs təkii bəzi dialekt və şivələrdə dördvariantlı *-ım, -im, -um, -üm* (Qar., Qaz., G., Nax., Z., Qax və s.), bəzi dialekt və şivələrdə ikivariantlı *-ım, -im* (Muğ., Ş., Mər.), bəzi dialekt və şivələrdə isə birvariantlı *-yim* (Şə., B., Q., İsm.) şəkilçisi ilə ifadə olunur.

Əmr şəklinin II şəxs təkii dialekt və şivələrimizdə iki şəkildə, yəni: 1) ədəbi dildə olduğu kimi, felin əsası ilə (bu, ədəbi dilin təsiridir); 2) arxaik *-ginən, -qınan* şəkilçiləri ilə ifadə olunur: *-ginən, -qınan* şəkilçiləri mənşə etibarlı ilə iki hissədən; yəni: 1) *-gil, -qıl* və 2) *-an, -ən* hissələrindən ibarətdir. *-gil, -qıl* şəkilçiləri qədim yazılı abidələrimizdə fəllərə əlavə edilərək əmr şəklini bildirmişdir; məs.: – Yerindən uru *durgil!* – Ala çadırın yer üzünə *tikdirgil* [Dədə Qorqud, 21].

-qıl şəkilçisi mənşə etibarlı ilə *qıl* felindən əmələ gəlmişdir. *Qıl* feli get-gedə öz müstəqil mənə və vurğusunu itirmiş və nəhayət, sözbə bitişərək əmr şəkilçisinə çevrilmişdir.

Daha sonralar, yəni XVII əsrdən başlayaraq ədəbi dilimizdə *-qıl, -gil* şəkilçiləri *-an, -ən* şəkilçiləri ilə birləşmiş şəkildə işlənmişlər¹. Bundan əlavə, bu şəkilçilərə türk dillərinə aid bir sıra qədim yazılı abidələrdə də təsadüf edilir. M.Kaşğaridə: *bu kün bargıl* [I, 340-7]. Müasir türk dillərində *-qıl, -gil* şəkilçilərinə ancaq şəxs şəkilçiləri ilə birlikdə rast gəlmək mümkündür; məs.: *sen barqın* (altay dilində), *sən barqın // bargına* (yeni uyğur dilində), *sen barqın* (qaraqalpaq) [Баскаков, “Сис.”, 302].

Müasir dövrdə dialekt və şivələrimizdə *-qıl, -gil* şəkilçilərinə ancaq *-qınan, -ginən* mürəkkəb şəkilçiləri tərkibində rast gəlirik. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, *-ginən* şəkilçisi əksər dialekt və şivələrimizdə istər önsürə və istərsə arxasürə saitli fel əsaslarına əlavə edildiyi halda, Muğan şivəsi, Şamaxı dialekti və Bakımın Qobu, Hökməli, Güzdək kənd şivələrində ən çox önsürə saitli fel əsaslarına qoşulur; məs.: *gəlginən, görğinən, üzginən* və s.

Arxasürə saiti olan fel əsaslarına isə bu dialekt və şivələrdə *-qınan* şəkilçisi də əlavə olunur; məs.: *alqınan, tutqınan*.

Saitlə bitən fel əsasları bəzən əmr şəklinin II şəxs təkii ancaq ikinci şəxs şəkilçisini qəbul edir; məs.: *denən, deynən, saxlayan, oturan, dinə, götürməynən* və s.

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasına aid materiallar (fonomorfologiya). Bakı, 1953, səh. 81.

Qərbi Azərbaycanın Meğri rayonunun Aldərə kənd şivəsində əmr şəklinin II şəxs tək *-dınan*, *-dünən* şəkilçiləri ilə (*aldınan*, *verdinən*, *yazmadınan*, *görmədinən*) ifadə olunur. Bundan əlavə, bu rayonun Vartanizor, Lehvaz, Nüvədi və Aldərə kənd şivələrində əmr şəklinin II şəxs tək iki əmr şəkilçisi ilə cəmlənmiş halda işlənir; məs.: *de+ynə+ dinən- deynədinən* (Aldərə), *de+ynə+ ginə – deynəginə* (Vartanizor, Lehvaz), *de+yna+ ginan – deynəginan* (Nüvədi).

Əmr şəklinin III şəxs tək və cəmi Qarabağ, Qazax, Gəncə, Naxçıvan, Şəki dialektlərində və Zaqatala-Qax şivəsində dördvariantlı *-sın*, *-sin*, *-sun*, *-sün*, Bakı, Quba, Şamaxı dialektlərində və Muğan şivəsində ikivariantlı *-sun*, *-sün* şəkilçiləri ilə ifadə olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Dədə Qorqud dastanlarından başlamış tə 1930-cu ilə qədər ədəbi dilimizdə əmr şəklinin III şəxs tək və cəmi *-sun*, *-sün* şəkilçiləri ilə ifadə edilmişdir.

Əmr şəklinin I şəxs cəm şəkilçisinin işlənməsinə görə dialekt və şivələrimizi iki qrupa ayırmaq olar:

1) İkivariantlı *-ax*, *-ax'*, ya da *-ağ*, *-əg* şəkilçilərini işlədirlər. Bu qrupa Qarabağ, Qazax, Gəncə, Naxçıvan, Şamaxı, Bakı dialektləri və Muğan şivəsi daxildir.

2) Birvariantlı *-ax // ağ* və ya *-eg* şəkilçilərini işlədirlər. Bu qrupa Quba, Ordubad, Şəki, Təbriz, Bakı dialektləri və Zaqatala-Qax şivəsi daxildir.

Bundan əlavə, dialekt və şivələrimizdə əmr şəklinin I şəxs cəmi I şəxs cəm şəkilçisi ilə II şəxs cəm şəkilçisinin birləşməsindən əmələ gələn *-ağın*, *-əyin* (Qar., Qaz., G., Nax.), *-ağın*, *-əyün*, *-əyün* (Ş., Q., Mər., Muğ.), *-egün*, *-egüz* (B.) mürəkkəb şəkilçilərlə də ifadə olunur.

Nəzəri cəhətdən bir sözdə iki şəxs şəkilçisinə yol verilmədiyi halda, dialekt və şivələrimizdə belə bir hadisənin olmasına əsas səbəb I şəxs cəmdə şəxsləri kəmiyyət etibarını ilə bildirmək üçün mənanın tələbidir. Məsələn, *alağ*, *gedəg*, *alax*, *gedəx* dedikdə I şəxs tək, II şəxs təkə müraciət edir. Bu zaman *alağ*, *gedəg* sözlərindən əvvəl bir də əmr II şəxs tək bildirən *gəl* sözü işlənir; məs.: – *Gəl alağ*; – *Gəl gedəg* (B.). *Alağın*, *gedəyin*, *alağın*, *gedəgün*, *gedəgüz* dedikdə I şəxs II şəxs cəmə müraciət edir. Bu sözlərdən əvvəl gələn *gəl* sözü də tək halda deyil, II şəxs cəm halda olmalıdır; məs.: – *Gəlin gedəgüz*, *gedəgün* (B.); – *Gəlin gedəyin* (Nax.).

Əmr şəklinin II şəxs cəm şəkilçisinin işlənməsinə görə də dialekt və şivələrimizi iki qrupa ayırmaq olar:

1) Dördvariantlı *-in*, *-in*, *-un*, *-ün* (səmitlə bitənlərdə), *-yin*, *-yin*, *-yun*, *-yün* (səitlə bitənlərdə) şəkilçilərini işlədirlər. Bu qrupa Qazax, Qarabağ, Gəncə, Naxçıvan dialektləri və Zaqatala-Qax şivəsi daxildir.

2) İkivariantlı *-un*, *-ün* (Ş., Mər., Muğ., B., Q.) və ya *-uz*, *-üz* (B., Q.) şəkilçilərini işlədirlər. Bu qrupa Bakı, Quba, Şamaxı dialektləri, Muğan şivəsi daxildir.

Qeyd. Səitlə bitənlərdə bu şəkilçilərdən əvvəl *y* səsi əlavə olunur.

Şəki dialektində və bəzən şərq dialektlərində II şəxs cəmdə səitlə bitənlərdə ancaq *-yim* şəkilçisinin işləndiyi müşahidə olunur.

Əmr şəklinin təsviri

a) Səmitlə bitənlərdə

(Qar., A., G., Nax.)

Təsdiq

tək	cəm
I ş. alın	alax // alağın
II ş. al // alginən	alın (Qar., A., G.), alın (Nax.)
III ş. alsın	alsın(nar)
I ş. gəlim	gələx(k)
II ş. gəl // gəlginə	gəlin (Qar., A., G.), gəlin (Nax.)
III ş. gəlsin	gəlsin(nər)
I ş. qurum	qurax
II ş. qur // qurginə	qurun (Qar., A., G.), qurun (Nax.)
III ş. qursun	qursun(nar)
I ş. üzüm	üzəx // üzək
II ş. üz // üzginən	üzün (Qar., A., G.), üzün (Nax.)
III ş. üzün	üzün(nər)

İnkər

I ş. almayı	almıyax
II ş. alma // alməginən	almayın, almayın (Nax.)
III ş. almasın	alması(nar)
I ş. gəlməyim // gəlmim	gəlməyəx (G.)
II ş. gəlmə // gəlməginən	gəlməyin, // gəlmən, gəlməyin (Nax.)
III ş. gəlməsin	gəlməsin(nər)
I ş. qurmuyum	qurmuyax
II ş. qurma // qurməginən	qurmuyun, qurməyin (Nax.)
III ş. qurmasın	qurması(nar)
I ş. üzümü	üzümüyəx // üzümüyək
II ş. üzmə // üzməginən	üzümüyün, üzümüyün (Nax.)
III ş. üzməsin	üzməsin(nər)

(Ş., Mər., Muğ.)	
Təsdiq	
tək	cəm
I ş. alım	alağ // alax
II ş. al // alginən // alqınan	alın
III ş. alsun	alsun(nar)
I ş. gəlim	gələg // gələy
II ş. gəl // gəlginən	gəlün
III ş. gəlsün	gəlsün(nər)
I ş. qurım // qurum	qurağ // qurax
II ş. qur // qurğinən	qurun
III ş. qursun	qursun(nar)
I ş. üzüm, üzüm	üzəg // üzəy
II ş. üz // üzginən	üzün
III ş. üzsün	üzsün(nər)
İnkər	
I ş. almiyim	almıyağ // almiyax
II ş. alma // alməginən	almıyün // almöyün
III ş. almasun	almasun(nar)
I ş. gəlməyim	gəlməyəg // gəlməyəy
II ş. gəlmə // gəlməginən	gəlməyün // gəlmöyün
III ş. gəlməsün	gəlməsün(nər)
I ş. qurmayım	qurmayəg // qurmayəy
II ş. qurma // qurməginən	qurmayün // qurmöyün
III ş. qurmasun	qurmasun(nar)
I ş. üzmiyim // üzmi m	üzmiyəg // üzmiyəy
II ş. üzmə // üzməginən	üzmiyün // üzmiyün
III ş. üzməsün	üzməsün(nər)
(B., Q.)	
Təsdiq	
I ş. alım	alağ // alağın (Q.), aleg // alegün (B.)
II ş. al // alginən	alın // aluz
III ş. alsun	alsun(nar)
I ş. gəlim	gələg // gələgün // gələgüz (B.), gələg, gələgün (Q.)
II ş. gəl // gəlginən	gəlün // gələz
III ş. gəlsün	gəlsün(nər)
I ş. qurım // qurum	qurağ // qurağın, qurəg, qurəgün (B.)
II ş. qur // qurğinən	qurun // quruz
III ş. qursun	qursun(nar)
I ş. üzüm // üzüm	üzəg // üzəgün // üzəgüz (B.), üzəg // üzəgün (Q.)
II ş. üz // üzginən	üzün // üzüz
III ş. üzsün	üzsün(nər)

İnkər	
tək	cəm
I ş. almiyim // almim	almiyeg (B.), almiyağ, almiyağ (Q.)
II ş. alma // alməginən	almıyün // almiyuz // almöyüz
III ş. almasun	almasun(nar)
I ş. gəlməyim	gəlməyeg (B.), gəlməyağ (Q.)
II ş. gəlmə // gəlməginən	gəlməyün // gəlməyüz // gəlmöyüz
III ş. gəlməsün	gəlməsün(nər)
I ş. qurmiyim	qurmiyeg (B.), qurmiyağ (Q.)
II ş. qurma // qurməginən	qurmiyün // qurmiyuz // qurmöyüz
III ş. qurmasun	qurmasun(nar)
I ş. üzmiyim // üzmi m	üzmiyeg (B.), üzmiyağ (Q.)
II ş. üzmə // üzməginən	üzmiyün // üzmiyüz // üzmiyüz
III ş. üzməsün	üzməsün(nər)
(Şə., Z., Qax)	
Təsdiq	
I ş. alım	alax
II ş. al // alginən	alın
III ş. alsın	alsın(nar)
I ş. gəlim	gələx
II ş. gəl // gəlginən	gəlin
III ş. gəlsin	gəlsin(nər)
I ş. qurım	qurax
II ş. qur // qurğinən	qurun
III ş. qursun	qursun(nar)
I ş. üzüm	üzax
II ş. üz // üzginən (Şə.), üzqınan (Z., Qax)	üzün
III ş. üzsün	üzsün(nər)
İnkər	
I ş. almiyim (Şə.), almiyim (Z., Qax)	almiyax (Şə.), almiyax (Z., Qax)
II ş. alma // alməginən	almiyin (Şə.), almiyin (Z., Qax)
III ş. almasın	almasın(nar)
I ş. gəlməyim	gəlmiyax
II ş. gəlmə // gəlməginən	gəlmiyin
III ş. gəlməsın	gəlməsın(nər)
I ş. qurmiyim (Şə., Z.), qurmiyüm (Z., Qax)	qurmiyax (Şə.), qurmiyax (Z., Qax)
II ş. qurma // qurməginən	qurmiyin (Şə.), qurmiyün (Z., Qax)
III ş. qurmasın	qurmasın(nar)
I ş. üzmiyim	üzmiyax
II ş. üzmə, üzməginən	üzmiyin (Şə.)
III ş. üzməsin	üzməsin(nər)

(Qaz.)	
Təsdiq	
tək	cəm
I ş. alem	alax // alağun
II ş. al // alginən	alın,
III ş. alsın,	alsın,(nar)
I ş. gələm	gələx
II ş. gəl // gəlginən	gəlin,
III ş. gəlsin,	gəlsin,(nər)
I ş. qurəm	qurax
II ş. qur // qurginən	qurun,
III ş. qursun,	qursun,(nar)
I ş. üzəm	üzəx
II ş. üz // üzginən	üzün,
İnkər	
I ş. alməm	almıyax
II ş. alma // almaginən	almeyin,
III ş. almasın,	almasın,(nar)
I ş. gəlməm	gəlmıyəx
II ş. gəlmə // gəlməginən	gəlmeyin,
III ş. gəlməsin,	gəlməsin,(nər)
I ş. qurməm	qurmıyax
II ş. qurma // qurmaginən	qurmıyın, // qurmıyın,
III ş. qurmasın,	qurmasın,(nar)
I ş. üzüm	üzümüx
II ş. üzümə // üzüməginən	üzümüyün, // üzümüyün,
III ş. üzüməsin,	üzüməsin,(nər)

Saitlə bitənlərdə

(Qar., A., G., Nax.)

Təsdiq	
tək	cəm
I ş. başdıyım	başdıyax // başdıyağın
II ş. başda // başdaginən	başdıyın, başdıyın (Nax.)
III ş. başdasın	başdasın(nar)
I ş. işdiyim	işdiyəx // işdiyəyın // işdiyəyn
II ş. işdə // işdəginən	işdiyın, işdiyın (Nax.)
III ş. işdəsin	işdəsin (nər)
I ş. oxuyum	oxuyax // oxuyağın
II ş. oxu // oxuğınən	oxuyun, oxuyun (Nax.)
III ş. oxusun	oxusun(nar)
I ş. bürüyüm	bürüyəx // bürüyeyin // bürüyəyn
II ş. bürü // bürüginən	bürüyün, bürüyün (Nax.)
III ş. bürüsün	bürüsün(nər)

İnkər	
tək	cəm
I ş. başdamıyım	başdamıyax
II ş. başdama // başdamaginən	başdamıyın, başdamıyın (Nax.)
III ş. başdamasın	başdamasın(nar)
I ş. oxumuyum, oxımuyım (Nax.)	oxumuyax, oxımuyax (Nax.)
II ş. oxuma // oxumaginən	oxumuyun, oxımuyın (Nax.)
III ş. oxumasın	oxumasın(nar)
I ş. bürümüyüm, bürümiyim (Nax.)	bürümüyəx, bürümiyəx (Nax.)
II ş. bürümə // bürüməginən	bürümüyün, bürümiyın (Nax.)
III ş. bürüməsin	bürüməsin(nər)

(Ş., Mər., Muğ.)

Təsdiq	
I ş. başdıyım	başdıyağ // başdıyax // başdıyağın
II ş. başda // başdaginən // başdaqınən	başdıyın // başdöyn
III ş. başdasun	başdasun(nar)
I ş. işdiyim	işdiyəğ // işdiyəğın
II ş. işdə // işdəginən	işdiyün // işdöyn
III ş. işdəsün	işdəsün(nər)
I ş. oxıyım	oxıyağ // oxıyağın
II ş. oxı // oxıgənən // oxıqınən	oxıyın
III ş. oxısun	oxısun(nar)
I ş. bürüyüm	bürüyəğ // bürüyəğın
II ş. bürü // bürüginən	bürüyün // bürüyün
III ş. bürüsün // bürüsün	bürüsün // bürüsün(nər)

İnkər

I ş. başdamıyım	başdamıyağ
II ş. başdama // başdamaginən	başdamıyın // başdamöyn, başdameyin
III ş. başdamasun	başdamasun(nar)
I ş. işdəmiyim	işdəmiyəğ
II ş. işdəmə // işdəməginən	işdəmiyün // işdəməyün // işdəmeyin
III ş. işdəməsün	işdəməsün(nər)
I ş. oxımıyım	oxımıyəğ
II ş. oxıma // oxımaginən	oxımıyın // oxımöyn
III ş. oxımasun	oxımasun(nar)
I ş. bürümiyim	bürümiyəğ
II ş. bürümə // bürüməginən	bürümiyün // bürümiyün // bürümöyn
III ş. bürüməsün // bürüməsin	bürüməsün(nər)

(B., Q.)	
<i>Təsdiq</i>	
I ş. başdiyim	başdiyeg (B.), başdiyağ, başdiyegün // başdiyağın
II ş. başda // başdagingən	başdiyün // başdiyüz // başdöyn // başdöyz
III ş. başdasun	başdasun(nar)
I ş. işdiyim	işdiyeg // işdiyegün (B.), işdiyağ // işdiyağın (Q.)
II ş. işdə // işdəginən	işdiyün // işdiyüz // işdöüz
III ş. işdəsün	işdəsün(nər)
I ş. oxiyim	oxiyeg // oxiyegün (B.), oxiyağ // oxiyağın
II ş. oxı // oxıginən, oxı (B.)	oxiyun // oxiyuz
III ş. oxısun (B.), oxısun (Q.)	oxısun // oxısun(nar)
I ş. büriyim	büriyeg // büriyegün (B.), büriyağ // büriyağın (Q.)
II ş. büri // büriginən	büriyün // büriyüz // büriyün // büriyüz
III ş. bürisün // bürisün	bürisün // bürisün(nər)
(Şə., Z., Qax)	
<i>Təsdiq</i>	
I ş. başdiyim, başdıyım	başdiyax, başdıyax (Z., Qax)
II ş. başda // başdagingən	başdiyın, başdıyın (Z., Qax)
III ş. başdasın	başdasın(nar)
I ş. işdiyim	işdiyax // işdiyağın
II ş. işdə // işdəginən	işdiyın
III ş. işdəsin	işdəsin(nər)
tək	cəm
I ş. oxiyim (Şə.), oxuyum (Z., -Muğ., Qax-Qıp.), oxuyım (Qax-Gül., İ.Su)	oxiyax (Şə., Z.-Var.), oxuyax (Z., Qax), oxiyağın
II ş. oxı ¹ (Şə.), oxu (Z., Qax), oxıginən	oxiyın (Şə.), oxuyun (Z., Qax)
III ş. oxısın (Şə.), oxusun (Z., Qax)	oxısınnar (Şə.), oxusunnar
I ş. büriyim (Şə.), büriyüm (Z., Qax)	büriyax // büriyax
II ş. büri (Şə.), büriginən // büriginən	büriyın (Şə.), büriyün (Z., Qax)
III ş. bürisin (Şə.), bürisün (Z., Qax)	bürisinnər (Şə.), bürisünnər (Z., Qax)

İnkər	
tək	cəm
I ş. başdamıyım, başdamıyım	başdamıyax (Şə.), başdamıyax (Z., Qax)
II ş. başdama // başdamaginən	başdamıyün (Şə.), başdamıyın (Z., Qax)
III ş. başdamasın	başdamasın(nar)
I ş. işdəmiyim	işdəmiyax
II ş. işdəmə // işdəməginən	işdəməyın
III ş. işdəməsin	işdəməsin(nər)
I ş. oxımıyım (Şə.), oxımıyım (Z., Qax)	oxımıyax (Şə.), oxımıyax (Z., Qax)
II ş. oxıma // oxımaginən (N), oxuma (Z., Qax)	oxımıyın (Şə.), oxımıyın (Z., Qax)
III ş. oxımasın // oxumasın	oxımasınnar // oxumasınnar
I ş. bürümiyim	bürümiyax
II ş. bürümə, bürüməginən	bürümiyın
III ş. bürüməsin	bürüməsin(nər)
(Qaz.)	
<i>Təsdiq</i>	
I ş. başdēm	başdıyax // başdiyağın
II ş. başda // başdagingən	başdeyın,
III ş. başdasın,	başdasın(nar)
I ş. işdēm	işdiyəx // işdiyəyın,
II ş. işdə // işdəginən	işdeyın,
III ş. işdəsin,	işdəsin(nər)
I ş. oxuyom	oxıyax
II ş. oxu // oxuginən	oxuyın,
III ş. oxusun,	oxusun(nar)
I ş. bürüyem	bürüyəx
II ş. bürü // bürüginən	bürüyün,
III ş. bürüsün,	bürüsün(nər)
İnkər	
I ş. başdamēm	başdamıyax
II ş. başdama // başdamaginən	başdameyın,
III ş. başdamasın,	başdamasın(nar)
I ş. işdəmēm	işdəmiyəx
II ş. işdəmə // işdəməginən	işdəməyın,
III ş. işdəməsin,	işdəməsin(nər)
I ş. oxumōm	oxumuyax
II ş. oxuma // oxumaginən	oxumoyun,
III ş. oxumasın,	oxumasın(nar)
I ş. bürümōm	bürümüyəx
II ş. bürümə // bürüməginən	bürümöyün,
III ş. bürüməsin,	bürüməsin(nər)

2. Xəbər şəkli

a) Sadə xəbər şəkli

Dialekt və şivələrimizi morfoloji cəhətdən ədəbi dildən ayıran başlıca fərqlərdən biri də dialekt və şivələrimizdə sadə xəbər şəklinin müxtəlif şəkildə özünü göstərməsidir. Bircə bunu demək kifayətdir ki, ədəbi dildə indiki zamanın bir şəkli olduğu halda, dialekt və şivələrimizdə bunun səkkizə qədər müxtəlif şəkli vardır.

Şühudi keçmiş

Şühudi keçmiş zaman şəkilçilərinin işlədilməsinə görə dialekt və şivələrimizi üç qrupa ayırmaq olar:

1) Bütün şəxslər üzrə tək və cəmdə ədəbi dildə olduğu kimi dördvariantlı şəkilçilərin işlədilməsi:

tək	cəm
I ş. <i>-dim, -dim, -dum, -düm</i>	<i>-dix, -dix, -dux, -düz</i>
II ş. <i>-din, -din, -dun, -dün</i>	<i>-din,ız, -din,ız, -dun,uz, -dün,üz</i>
III ş. <i>-di, -di, -du, -dü</i>	<i>-di(lar), -di(lər), -du(lar), -dü(lər)</i>

Bu qrupa Qazax, Qarabağ, Gəncə dialektləri və Ağdam rayon şivələri daxildir.

2) Bütün şəxslər üzrə tək və cəmdə ikivariantlı şəkilçilərin işlədilməsi:

tək	cəm
I ş. <i>-dim, -dim</i>	<i>-duğ, -düg</i>
II ş. <i>-dun, -dün</i>	<i>-düz, -düz</i>
III ş. <i>-di, -di</i>	<i>-di(lar), -di(lər)</i>

Bu qrupa Bakı, Şamaxı dialektləri və Muğan şivəsi daxildir.

3) Bütün şəxslər üzrə deyil, ancaq ayrı-ayrı şəxslər üzrə müxtəlifvariantlı şəkilçilərin işlədilməsi. Bu qrupa Naxçıvan, Quba, Şəki, Ordubad və Təbriz dialektləri və Zaqatala-Qax şivəsi daxildir. Bu qrup dialekt və şivələrdən Naxçıvan, Şəki, Ordubad, Təbriz dialektlərində və Zaqatala-Qax şivəsində şühudi keçmiş həm dördvariantlı, həm ikivariantlı, həm də birvariantlı, Quba dialektində isə iki və birvariantlı şəkilçilərlə ifadə edilir:

(Nax., Şə., Z., Qax, Ord., Təb.)	
tək	cəm
I ş. <i>-dim, -dim, -dum, -düm</i>	<i>-dix, -dix (Nax.), -dix, -dux, -dox (Şə.), -dix (Nax.-Neh., Z., Qax; Ord., Təb.)</i>
II ş. <i>-din, -din, -dun, -dün</i>	<i>-diz, -düz (Nax.), -düz, düz (Şə., Z., Qax), -düz, -dooz (Şə.)</i>
III ş. <i>-di, -di, -di</i>	<i>-di, -di(lar), -di(lər)</i>

(Q.)

I ş. <i>-dim, -dim</i>	<i>-duğ</i>
II ş. <i>-dun, -dün</i>	<i>-düz, -düz</i>
III ş. <i>-di, -di</i>	<i>-di(lər)</i>

Şühudi keçmişin şəkilçisi bəzən fel əsasının son samitindən (*l, n, m, z, s*) asılı olaraq, assimilyasiya nəticəsində *-li, -ni, -zi, -si* şəklində də ifadə olunur.

Şəkinin Zunud, İnçə kənd şivələrində *l* səsi ilə bitən fellərdə şühudi keçmiş *-li, -li, -lu, -lü; n* səsi ilə bitən fellərdə isə *-ni, -ni, -nu, -nü* şəkilçiləri ilə, şərq dialekt və şivələrində (daha çox Muğan şivəsində) *z* səsi ilə bitən fellərdə *-zi, -zi; s* səsi ilə bitən fellərdə isə *-si, -si* şəkilçiləri ilə ifadə olunur. Bu xüsusiyyəti türkmən dilinin mərkəzi dialektlərində də görə bilirik; məs.: *yannı, qelli, yazzı, kessi*¹. Noxur şivəsində: *men billim, sen billin, ol billi, biz billiq, siz billin,iz, olar billi*.

Şühudi keçmişin təsrifi

(Qaz., Qar., A., G.)

Təsdiq	
tək	cəm
I ş. <i>aldım</i>	<i>aldıx</i>
II ş. <i>aldın</i>	<i>aldın,ız</i>
III ş. <i>aldı</i>	<i>aldı(lar)</i>

Ağdam rayon şivələrində icbar fel növü şühudi keçmişdə öz *r* səsi ni itirir; məs.:

(A.)

I ş. <i>yandıdım</i>	<i>yandıdıx</i>
II ş. <i>yandıdın</i>	<i>yandıdın,ız</i>
III ş. <i>yandıdı</i>	<i>yandıdı(lar)</i>
I ş. <i>ışdédım</i>	<i>ışdédix</i>
II ş. <i>ışdédin</i>	<i>ışdédin,ız</i>
III ş. <i>ışdédi</i>	<i>ışdédi(lər)</i>
I ş. <i>qurdum</i>	<i>qurdux</i>
II ş. <i>qurdun</i>	<i>qurdun,uz</i>
III ş. <i>qurdu</i>	<i>qurdu(lar)</i>
I ş. <i>bürüdüüm</i>	<i>bürüdüdx</i>
II ş. <i>bürüdüün</i>	<i>bürüdüün,üz</i>
III ş. <i>bürüdüü</i>	<i>bürüdüü(lər)</i>

¹ M.N.Xıdroy. Türkmən dilinin tarixindən materiallar. Aşqabad, 1958, səh. 84.

(A.)	
<i>Inkar</i>	
tək	cəm
I ş. almadım	almadıx
II ş. almadın,	almadıñız
III ş. almadı	almadı(lar)
I ş. işdəmədim	işdəmədix
II ş. işdəmədin,	işdəmədin,iz
III ş. işdəmədi	işdəmədi(lər)
I ş. qurmadım	qurmadıx
II ş. qurmadın,	qurmadın,ız
III ş. qurmadı	qurmadı(lar)
I ş. bürümədim	bürümədix
II ş. bürümədin,	bürümədin,iz
III ş. bürümədi	bürümədi(lər)
(B., Ş., Mər., İsm., Muğ.)	
<i>Təsdiq</i>	
I ş. aldım	alduğ // aldig (B.)
II ş. aldun	alduz
III ş. aldı ⁱ	aldı ⁱ (lar)
I ş. işdədim	işdədüg, işdədig (B.)
II ş. işdədün	işdədüz
III ş. işdədi	işdədi(lər)
I ş. qurdım	qurduğ // qurdiğ
II ş. qurdun	qurduz
III ş. qurdi ⁱ	qurdi ⁱ (lar)
I ş. bürüdüm	bürüdüg
II ş. bürüdün	bürüdüz
III ş. bürüdi	bürüdi(lər)
<i>Inkar</i>	
I ş. almadım	almaduğ
II ş. almadun	almaduz
III ş. almadı ⁱ	almadı ⁱ (lar)
I ş. işdəmədim	işdəmədig
II ş. işdəmədün	işdəmədüz
III ş. işdəmədi	işdəmədi(lər)
I ş. qurmadım	qurmaduğ
II ş. qurmadun	qurmaduz
III ş. qurmadı ⁱ	qurmadı ⁱ (lar)
I ş. bürümədim	bürümədüg
II ş. bürümədün	bürümədüz
III ş. bürümədi	bürümədi(lər)

(Nax., Ord., Təb., Şə., Z., Qax)	
tək	cəm
<i>Təsdiq</i>	
I ş. aldım	aldıx, aldux (Şə.)
II ş. aldın	aldız (Nax., Ord., Təb.), aldüz (Nax.), aldüz (Şə., Z., Qax), aldüz // aldooz (Şə.)
III ş. aldı, aldı ⁱ (Şə.)	aldı // aldı ⁱ (lar)
I ş. işdədim	işdədix ⁱ (Nax.), işdədix (Nax.-Neh., Ord., Təb., Şə., Z., Qax), işdədux // işdədox (Şə.)
II ş. işdədin	işdədiz (Nax.), işdədüz (Nax.-Neh., Ord., Təb.), işdədüz (Nax.), işdədüz (Şə., Z., Qax), işdədüz // işdədooz (Şə.)
III ş. işdədi	işdədi(lər)
I ş. qurdum	qurdux (Nax., Ord., Təb.), qurdux (Şə., Z., Qax), qurdox (Şə.)
II ş. qurdun	qurduz (Nax., Ord., Təb.), qurduz (Nax.), qurduz (Şə., Z., Qax), qurduz // qurdooz (Şə.)
III ş. qurdi // qurdi ⁱ	qurdi // qurdi ⁱ (lar)
I ş. bürüdüm	bürüdix (Nax.), bürüdix (Nax.-Neh., Ord., Təb.), bürüdüz (Şə., Z., Qax)
II ş. bürüdün	bürüdiz (Nax.), bürüdiz (Nax.-Neh., Ord., Təb.), bürüdüz (Nax.), bürüdüz (Şə., Z., Qax), bürüdüz (Şə.)
III ş. bürüdi	bürüdi(lər)
<i>Inkar</i>	
I ş. almadım	almadıx, almadux (Şə.)
II ş. almadın	almadıx (Nax., Ord., Təb.), almadüz (Nax.), almadüz (Şə., Z., Qax), almadüz // almadooz (Şə.)
III ş. almadı, almadı ⁱ (Şə.)	almadı, almadı ⁱ (lar)
I ş. işdəmədim	işdəmədix (Nax.), işdəmədix (Nax.-Neh., Ord., Təb.), işdəmədux, işdəmədox (Şə.)
II ş. işdəmədin	işdəmədiz (Nax.), işdəmədüz (Nax.-Neh., Ord., Təb.), işdəmədüz (Nax.), işdəmədüz (Şə., Z., Qax), işdəmədüz // işdəmədooz (Şə.)
III ş. işdəmədi	işdəmədi(lər)
I ş. qurmadım	qurmadıx (Nax., Ord., Təb., Z., Qax), qurmadux (Şə.)
II ş. qurmadın	qurmadız (Nax., Ord., Təb.), qurmadüz (Nax.), qurmadüz (Şə., Z., Qax), qurmadüz // qurmadooz (Şə.)
III ş. qurmadı, qurmadı ⁱ	qurmadı, qurmadı ⁱ (lar)
I ş. bürümədim // bürümədim	bürümədix ⁱ (Nax.), bürümədix (Nax.-Neh., Ord., Təb.), bürümədix (Şə.)
II ş. bürümədin, // bürümədin	bürümədiz (Nax.), bürümədiz (Nax.-Neh., Ord., Təb.), bürümədüz (Nax.), bürümədüz (Şə., Z., Qax), bürümədüz // bürümədooz (Şə.)
III ş. bürümədi // bürümədi	bürümədi // bürümədi(lər)

Nəqli keçmiş

(Q.)	
Təsdiq	
tək	cəm
I ş. aldım	alduğ
II ş. aldun	alduz
III ş. aldı	aldı ¹ (lar)
I ş. işlədim	işləduğ
II ş. işlədün	işlədüz
III ş. işlədi	işlədi(lər)
I ş. qurdım	qurduğ
II ş. qurdun	qurduz
III ş. qurdi	qurdi ¹ (lar)
I ş. bürüdüm	bürüduğ
II ş. bürüdün	bürüdüz
III ş. bürüdi	bürüdi(lər)
İnkər	
I ş. almadım	almaduğ
II ş. almadun	almaduz
III ş. almadı ¹	almadı ¹ (lar)
I ş. işləmədim	işləməduğ
II ş. işləmədün	işləmədüz
III ş. işləmədi	işləmədi(lər)
I ş. qurmadım	qurmaduğ
II ş. qurmadun	qurmaduz
III ş. qurmadı	qurmadı ¹ (lar)
I ş. bürümədim	bürüməduğ
II ş. bürümədün	bürümədüz
III ş. bürümədi	bürümədi(lər)
(Şə.-Zun., İ.)	
Təsdiq	
I ş. qanıım	qanııx
II ş. qanıın	qanıınüz
III ş. qanıı	qanıı(lar)
I ş. cumnım	cumnıx
II ş. cumnıın	cumnıınüz
III ş. cumnu	cumnı(lar)
(Ş., Mər., Muğ., Şah.)	
I ş. yazzım	yazzıı, yazzııx (Şah.)
II ş. yazzıın, yazzıın (Şah.)	yazzıız, yazzıız (Şah.)
III ş. yazzıı ¹ , yazzıı (Şah.)	yazzıı ¹ , yazzıı (Şah.)
(Muğ.)	
I ş. kəssım	kəssıı
II ş. kəssıın	kəssıınüz
III ş. kəssi	kəssi(lər)

Nəqli keçmiş şəkilçiləri dialekt və şivələrimizdə ədəbi dilə nisbətən zəngindir. Ədəbi dilə nəqli keçmiş ifadə etmək üçün *-mış, -miş, -muş, -müş* şəkilçiləri işlənirsə, dialekt və şivələrimizdə nəqli keçmiş ifadə etmək üçün *-mış, -miş, -muş, -müş; -mi, -mi, -mu, -mü, -ib, -ib, -ub, -üb, -if, -if, -uf, -üf; -ıtdı, -ıtdı, -ıtdı, -ıtdı* şəkilçiləri işlənir.

Nəqli keçmiş bildiren *-mış* şəkilçisi dialekt və şivələrimizdə bir o qədər inkişaf etməmişdir. Ədəbi dilə bütün şəxslər üzrə işlənən *-mış* şəkilçisi dialekt və şivələrimizdə əsasən birinci şəxsə özünü göstərir¹.

II şəxsə əksər dialekt və şivələrimizdə *-mi, -mi, -mu, -mü* (B., Q., Ş., Mər., İsm., Muğ., Qar., A., Şə., Nax.), bəzi dialekt və şivələrimizdə *-ib, -ib, -ub, -üb, -ip, -ip, -up, -üp* (Z., Qax, İr.), bəzi dialekt və şivələrimizdə *-ib, -ib* (şərqi dialekt və şivələri), bəzilərinə də *-if, -if, -uf, -üf* (Qaz., G., Z., Qax) şəkilçiləri işlənir.

III şəxsə bir qrup dialekt və şivələrimizdə *-ib, -ib, -ub, -üb, -ip, -ip, -up, -üp* (Z., Qax, İr., Nax., Ord., Təb.), *-ib, -ib* (B., Ş., Q., Mər., İsm., Muğ.), başqa bir qrup dialekt və şivələrimizdə isə *-if, -if, -uf, -üf* (Qaz., A., G., Z., Qax) şəkilçiləri işlənir. Şəki dialektində və Zaqatalanın, Qaxın bəzi kənd şivələrində III şəxsə *-ıtdı, -ıtdı, -ıtdı, -ıtdı* şəkilçiləri də işlənir.

Nəqli keçmiş şəxslər üzrə ahəng qanunundan asılı olaraq, dialekt və şivələrimizdə dörd və ya ikivariantlı şəkilçilərlə ifadə edilir.

Qazax, Qarabağ, Gəncə, Şəki, Naxçıvan dialektləri və Zaqatala-Qax şivəsində nəqli keçmiş dördvariantlı, Bakı, Quba, Şamaxı dialektləri və Muğan şivəsində isə ikivariantlı və I, II şəxs cəmdə bəzən dördvariantlı şəkilçilərlə ifadə edilir.

(Qaz., Qar., A., G., Şə., Nax., İr., Z., Qax)	
tək	
I ş.	<i>-mışam, -mişəm, -muşam, -müşəm</i>
II ş.	<i>-mısan, -mişən, -muşan, -müşən</i> (Qar., A., Şə., Nax.); <i>-ıpsan, -ipsən, -upsan, -üpsən</i> (İr., Z., Qax); <i>-ıfsan, -ıfsən, -ıfsan, -ıfsən</i> (Qaz., G.); <i>-ıfsan, -ıfsən, -ıfsan, -ıfsən</i> (Z., Qax).
III ş.	<i>-ip, -ip, -up, -üp</i> (İr., Z., Qax); <i>-ib, -ib, -ub, -üb</i> (Nax., Ord., Təb.); <i>-if, -if, -uf, -üf</i> (Qaz., Qar., G., Z., Qax); <i>-ıtdı, -ıtdı, -ıtdı, -ıtdı</i> (inkər) (Şə., Z., Qax).

¹ Cənubi Azərbaycan dialektlərindən sayılan Zəncan dialektində *-mış* şəkilçisi II şəxsə də özünü göstərir; məs.: *gəlmişən*.

cəm

- I ş. *-mişix, -mişix', -muşux, -müşüx'* (Qaz., Qar., A., G., Nax.); *-mişix, -mişix, -muşix, müşix* (Şə., Z., Qax, Nax.-Neh., Ord., Təb.).
- II ş. *-mısın,ız, -mısın,ız, -musun,uz, -müsün,üz* (Qar., A.); *-mısız, -mısız, -musuz, -müsüz, -mısüz, mısüz, -musüz, -müsüz* (Nax.); *-mısız, -mısız, -musuz, -müsüz* (Nax.-Neh.); *-mısüz, -mısüz, -musüz, -müsüz, -mısuz, -mısuz, -musuz, -müsuz, -müsooz* (Şə.); *-ipsuz, -ipsüz, -upsuz, -üpsüz, -ipsiyüz, -ipsiyüz, -ipsiyüz, -upsuyuz, -üpsüyüz* (İr.); *-ıbsız, -ıbsız, -ubsız, -übsüz, -ıpsız, -ıpsız, -upsuz, -üpsüz, -ıpsüz, -ıpsüz, -upsüz, -üpsüz* (Z., Qax); *-ıfsız, -ıfsız, -ıfsız, -ıfsız* (Z.-Qım., Qax-Alm., Qıp.); *-ıfın,ız, -ıfın,ız, -ıfın,ız, -ıfın,ız* (Qaz., G.).
- III ş. *-ıp, -ıp(lar), -ıp, -ıp(lar)* (İr., Z., Qax); *-ib, -ib(lar), -ib, -ib(lar)* (Nax., Ord., Təb.); *-if, -ıf(lar), -if, -ıf(lar)* (Qaz., Qar., A., G., Z., Qax); *-ıtdı, -ıtdı(lar), -ıtdı, ıtdı(lar)* (Şə., Z., Qax).

(B., Q., Ş., Mər., İsm., Muğ.)

tək	cəm
I ş. <i>-mişəm, -mişəm</i>	<i>-mişuğ, -mişük, -muşuğ, -müşüğü, -mişüğü, -mişüğü</i> (Q.)
II ş. <i>-mısan, -mısən, -ıbsan, -ıbsən</i>	<i>-musuz, -müsüz, -musuz, -müsüz, -ıbsuz, -ıbsüz</i>
III ş. <i>-ib, -ib, -ıp, -ıp</i>	<i>-ib, -ıp(lar), -ib, -ıp(lar)</i>

Ayrılm şivəsində birinci və ikinci şəxs təkdə başqa dialekt və şivələrimizdən fərqli olaraq şəxs şəkilçiləri qapalı saitlərlə, yəni **-ım, -im, -um, -üm, -sın, -sin, -sun, -sün**, kimi işlənir; məs.: *yazmışım, gəlmişim, vurmuşum, görmüşüm, yazıfsın, gəlifsın, vurıfsun, görüfsün*. Birinci və ikinci şəxsədə şəxs şəkilçilərinin qapalı saitlə işlənməsi bir sıra türk dillərində də özünü göstərir. Türk dilində nəqli keçmiş zamanın I və II şəxsi *yazmışım, gəlmişim, yazmışsın, gəlmişsin* şəklində işlənməkdədir.

Cənubi Azərbaycan dialektlərindən sayılan Zəncan dialektində nəqli keçmiş zamanın II şəxs təkində şəxs şəkilçisinin *s* səsi düşür və *gəlmişən* şəklində işlənir.

Nəqli keçmiş zamanın təsrifi
Samit və saitle bitən fellər¹

(Qar., A.)	
Təsdiq	
tək	cəm
I ş. <i>almışam</i>	<i>almışix</i>
II ş. <i>almısan,</i>	<i>almısın,ız</i>
III ş. <i>alıf</i>	<i>alıf(lar)</i>
I ş. <i>ışdemişəm</i>	<i>ışdemişix</i>
II ş. <i>ışdemişən,</i>	<i>ışdemişin,ız</i>
III ş. <i>ışdəyif</i>	<i>ışdəyif(lər)</i>
I ş. <i>qurmuşam</i>	<i>qurmuşux</i>
II ş. <i>qurmusan,</i>	<i>qurmusun,uz</i>
III ş. <i>quruf</i>	<i>quruf(lar)</i>
I ş. <i>bürümüşəm</i>	<i>bürümüşix</i>
II ş. <i>bürümüşən,</i>	<i>bürümüşün,üz</i>
III ş. <i>bürüyüf</i>	<i>bürüyüf(lər)</i>
İnkər	
I ş. <i>almamışam</i>	<i>almamışix</i>
II ş. <i>almamısan,</i>	<i>almamısın,ız</i>
III ş. <i>almıyif</i>	<i>almıyif(lar)</i>
I ş. <i>ışdəmemişəm</i>	<i>ışdəmemişix</i>
II ş. <i>ışdəmemişən,</i>	<i>ışdəmemişin,ız</i>
III ş. <i>ışdəmiyif</i>	<i>ışdəmiyif(lər)</i>
I ş. <i>qurmamışam</i>	<i>qurmamışix</i>
II ş. <i>qurmamısan,</i>	<i>qurmamısın,ız</i>
III ş. <i>qurmuyuf</i>	<i>qurmuyuf(lar)</i>
I ş. <i>bürüməmişəm</i>	<i>bürüməmişix</i>
II ş. <i>bürüməmişən,</i>	<i>bürüməmişin,ız</i>
III ş. <i>bürümüyüf</i>	<i>bürümüyüf(lər)</i>
(Qaz., G., Z.-Qım.; Qax-Alm., Qıp.)	
Təsdiq	
I ş. <i>almışam</i>	<i>almışix</i>
II ş. <i>alıfsan, alıfsan,</i> (Qaz., G.)	<i>alıfsın,ız, alıfsız</i> (Z., Qax)
III ş. <i>alıf</i>	<i>alıf(lar)</i>
I ş. <i>ışdemişəm</i>	<i>ışdemişix</i> (Qaz., G.), <i>ışdemişix</i> (Z., Qax)
II ş. <i>ışdiyifsən,</i> (Qaz., G.), <i>ışdiyifsən</i> (Z., Qax)	<i>ışdiyifsın,ız</i> (Qaz., G.), <i>ışdiyifsız</i> (Z., Qax)
III ş. <i>ışdiyif</i>	<i>ışdiyif(lər)</i>

¹ Saitle bitən fellərdə nəqli keçmiş zaman şəkilçilərindən əvvəl *y* səsi əlavə olunur.

tək	cəm
I ş. qurmuşam	qurmuşux
II ş. qurufsan, (Qaz., G.), qurufsan Z., Qax)	qurufsun,uz (Qaz., G.), qurufsuz (Z., Qax)
III ş. quruf	quruf(lar)
I ş. bürümüşəm	bürümüşüx (Qaz., G.), bürümüşix (Z., Qax)
II ş. bürüyüfsən, (Qaz., G.), bürüyüfsən (Z., Qax)	bürüyüfsün,üz (Qaz., G.), bürüyüfsüz (Z., Qım., Qax-Alm., Qıp.)
III ş. bürüyüf	bürüyüf(lər)
İnkər	
I ş. almamışam	almamışix
II ş. almyıfsan, (Qaz., G.), almyıfsan (Z., Qax)	almyıfsın,ız (Qaz., G.), almyıfsız (Z., Qax)
III ş. almyıf	almyıf(lar)
I ş. işdəməmişəm	işdəməmişix (Qaz., G.), işdəməmişix (Z., Qax)
II ş. işdəmiyfsən,	işdəmiyfsın,ız (Qaz., G.), işdəmiyfsız (Z., Qax)
III ş. işdəmiyf	işdəmiyf(lər)
I ş. qurmamışam	qurmamışix
II ş. qurmoyufsan, (Qaz.), qurmuyufsan (G.), qurmuyufsan (Z., Qax)	qurmoyufsun,uz (Qaz.), qurmuyufsun,uz (G.), qurmuyufsuz (Z., Qax)
III ş. qurmoyuf (Qaz.), qurmuyuf (G., Z., Qax)	qurmoyuf (Qaz.), qurmuyuf(lar) (G., Z., Qax)
I ş. bürüməmişəm	bürüməmişix (Qaz., G.), bürüməmişix (Z., Qım., Qax-Alm., Qıp.)
II ş. bürümöyüfsən, (Qaz.), bürümöyüfsən (Z., Qax)	bürümöyüfsün,üz (Qaz., G.), bürümöyüfsün,üz (G.), bürümöyüfsüz (Z., Qax)
III ş. bürümöyüf (Qaz.), bürümöyüf (G., Z., Qax)	bürümöyüf (Qaz.), bürümöyüf(lər) (G., Z., Qax)
(Nax., Ord., Təb.)	
Təsdiq	
I ş. almışam	almışix
II ş. almısan	almısız, almısüz
III ş. alıp // alıb	alıp // alıb(lar)
I ş. işdəmişəm	işdəmişix (Nax.), işdəmişix (Nax.-Neh., Ord., Təb.)
II ş. işdəmisen	işdəmisiz, işdəmisüz (Nax.)
III ş. işdiyip // işdiyib	işdiyip // işdiyib(lər)
I ş. qurmuşam // qurmuşam	qurmuşux // qurmuşix
II ş. qurmusan // qurmusan	qurmusuz // qurmisüz (Nax.)
III ş. qurup // qurub	qurup // qurub(lar)
I ş. bürümüşəm // bürümüşəm	bürümüşüx, bürümüşix (Nax.-Neh., Təb.)
II ş. bürümüsən // bürümüsən	bürümüsüz, bürümüsiz, bürümüsüz (Nax.)
III ş. bürüyüb // bürüyüb // bürüyüb	bürüyüb // bürüyüb(lər)

İnkər	
tək	cəm
I ş. almamışam	almamışix
II ş. almamısan	almamısız // almamısüz
III ş. almyıp // almyıb	almyıp // almyıb(lar)
I ş. işdəməmişəm	işdəməmişix (Nax.), işdəməmişix (Nax.-Neh., Ord., Təb.)
II ş. işdəmisen	işdəmemisiz, işdəmemisüz (Nax.)
III ş. işdəmiyip // işdəmiyib	işdəmiyip // işdəmiyib(lər)
I ş. qurmamışam	qurmamışix
II ş. qurmamısan	qurmamısız, qurmamısüz (Nax.)
III ş. qurmyıp // qurmyıb	qurmyıp // qurmyıb(lar)
I ş. bürüməmişəm	bürüməmişix (Nax.), bürüməmişix (Nax.-Neh., Ord., Təb.)
II ş. bürümüsən	bürümemisiz, bürümemisüz (Nax.)
III ş. bürümiyip // bürümiyib	bürümiyip // bürümiyib(lər)
(Şə., Z.-Var.)	
Təsdiq	
I ş. almışam (Şə.), almışəm (Z.-Var.)	almışix (Şə., Z.-Var.), almışux (Şə.)
II ş. almısan (Şə.), almısən	almısız // almısız // almısüz (Şə.), almısiz (Z.-Var.)
III ş. altdı ¹	altdı(lar)
I ş. işdəmişəm	işdəmişux (Şə.), işdəmişix (Şə., Z.-Var.)
II ş. işdəmisen	işdəmisiz // işdəmisüz // işdəmisüz (Şə.), işdəmisiz (Z.-Var.)
III ş. işdiyitdi	işdiyitdi(lər)
I ş. qurmuşam (Şə.), qurmuşəm (Z.-Var.)	qurmuşix (Şə.), qurmuşix (Z.-Var.)
II ş. qurmusan (Şə.), qurmusən (Z.-Var.)	qurmusüz // qurmisüz // qurmusuz (Şə.), qurmisiz (Z.-Var.)
III ş. qurutdı	qurutdı(lar)
I ş. bürümüşəm	bürümüşix (Şə.), bürümüşix (Z.-Var.)
II ş. bürümüsən	bürümüsüz // bürümüsüz // bürümüsüz (Şə.) // bürümüsiz (Z.-Var.)
III ş. bürüyütdi	bürüyütdi(lər)

<i>İnkâr</i>	
tək	cəm
I ş. almamışam (Şə.), almamışəm (Z.-Var.)	almamışix // almamışux
II ş. almamışan (Şə.), almamışən (Z.-Var.)	almamışüz // almamışüz // admamışüz (Şə.), almamışiz (Z.-Var.)
III ş. almiyidti	almiyidti(lər)
I ş. işdēməmişəm	işdēməmişix
II ş. işdēməmişən	işdēməmişüz, işdēməmişüz, işdēməmişüz (Şə.), işdēməmişiz (Z.-Var.)
III ş. işdēmiyidti	işdēmiyidti(lər)
I ş. qurmamışam (Şə.), qurmamışəm (Z.-Var.)	qurmamışix (Şə.) // qurmamışix (Z.-Var.)
II ş. qurmamışan (Şə.), qurmamışən (Z.-Var.)	qurmamışüz // qurmamışüz // qurmamışüz (Şə.), qurmamışiz (Z.-Var.)
III ş. qurmiyidti	qurmiyidti(lər)
I ş. bürüməmişəm	bürüməmişix
II ş. bürüməmişən	bürüməmişüz, bürüməmişüz (Z.-Var.)
III ş. bürimiyidti	bürimiyidti(lər)

(İr., Z.-Göy., Qax-İ.Su., Əmr., Qum.)	
I ş. almişam	almışix
II ş. alıpsan ¹	alıpsız, alıpsız (İr.), alıpsız (Z.,-Qax)
III ş. alıp	alıp(lar)
I ş. işdemişəm // işləmişəm	işdemişix (İr.), işdemişix (Z., Qax)
II ş. işdiyipsən // işlİpsən	işdiyipsiz // işdiyipsüz (İr.), işdipsiz (Z., Qax)
III ş. işdiyip // işdİp	işdiyip // işdİp(lər)
I ş. qurmuşam	qurmuşux
II ş. qurupsan	qurupsüz // qurupsuyuz (İr.), qurupsuz (Z., Qax)
III ş. qurup	qurup(lar)
I ş. bürümüşəm	bürümüşix (İr.), bürümüşix (Z., Qax)
II ş. bürüyüpsən	bürüyüpsüz // bürüyüpsüz (İr.), bürüyüpsüz // bürüpsüz (Z., Qax)
III ş. bürüyüp	bürüyüp(lər)

¹ Zaqatalanın bezi kənd şivələrində (Aş. T., Çob., Qan.) *alıpsan, alıb, alıpsız* şəkilləri işlənir.

<i>İnkâr</i>	
tək	cəm
I ş. almamışam	almamışix
II ş. almiyipsan ¹	almyipsız // almyipsız (İr.), almyipsız ² (Z., Qax)
III ş. almiyip	almyip(lar)
I ş. işdēməmişəm // işləməmişəm	işdēməmişix (İr.), işdēməmişix (Z., Qax)
II ş. işdēmiyipsən // işləmiyipsən	işdēmiyipsız // işdēmiyipsız (İr.), işdēmiyipsız, işdēmiyipsız (Z., Qax)
III ş. işdēmiyip // işləmiyip	işdēmiyip, işdēmiyp(lər)
I ş. qurmamışam	qurmamışix
II ş. qurmuyupsan	qurmuyupsuz // qurmuyupsuz (İr.), qurmuyupsuz (Z., Qax)
III ş. qurmuyup	qurmuyup(lar)
I ş. bürüməmişəm	bürüməmişix (İr.), bürüməmişix (Z.-Göy., Qax-İ.Su., Əm., Qum.)
II ş. bürümüyüpsən // bürümüpsən	bürümüyüpsüz // bürümüyüpsüz (İr.), bürümüpsüz (Z., Qax)
III ş. bürümüyüp // bürümüp	bürümüyüp // bürümüp(lər)

(B., Q., Ş., Mər., İsm., Muğ.)

<i>Təsdiq</i>	
I ş. almışam	almışuğ
II ş. almışan	almışuz
III ş. alıb, alıp (Mər.)	alıb(lar)
I ş. işdemişəm	işdemişuğ, işdemişuğ (Q.)
II ş. işdemişən	işdemişüz
III ş. işdiyib // işdİb, işdİp (Mər.)	işdiyib // işdİb(lər)
I ş. qurmuşam	qurmuşuğ // qurmuşuğ
II ş. qurmuşan	qurmuşuz // qurmuşuz
III ş. qurub // qurıb, qurıp (Mər.)	qurub // qurıb, qurıp(lar)
I ş. bürümüşəm	bürümüşuğ // bürümüşuğ, bürümüşuğ (Q.)
II ş. bürümüşən // bürümüşən	bürümüşüz // bürümüşüz
III ş. bürüyüb // bürüyüb, bürüyüp (Mər.)	bürüyüb // bürüyüb, bürüyüp(lər)

¹ Zaqatalanın bezi kənd şivələrində (Aş. T., Çob., Qan.) *almyipsan, almyip, almyipsız* şəkilləri də işlənir.

² Bezen Zaqatala-Qax şivəsində II şəxs cəmdə *almyipsüz, işdēmiyipsüz, qurmuyipsüz* şəkillərinə də təsadüf olunur.

<i>İnkâr</i>	
tək	cəm
I ş. almamışam	almamışuğ
II ş. almamısan	almamısuz
III ş. almayıb	almayıb, almayıp(lar)
I ş. işdemişəm	işdemişig, işdemişuğ (Q.)
II ş. işdemişən	işdemişüz
III ş. işdəmiyib // işdəmiyip (Mər.)	işdəmiyib, işdəmiyip(lər)
I ş. qurmamışam	qurmamışuğ
II ş. qurmamısan	qurmamısuz
III ş. qurmayıb // qurmayıp (Mər.)	qurmayıb, qurmayıp(lar)
I ş. bürümemişəm	bürümemişük, bürümemişük, bürümemişuğ (Q.)
II ş. bürümemişən	bürümemişüz // bürümemişüz
III ş. bürümiyib, bürümiyip (Mər.)	bürümiyib, bürümiyip(lər)

İndiki zaman

İndiki zamanı ifadə etmək üçün dialekt və şivələrimizdə bir çox şəkilçilər işlənir ki, bunlara ədəbi dildə təsadüf edilmir. Dialekt və şivələrimizdə işlənən indiki zaman şəkilçilərinin bir qismi (az hissəsi) qıpçaq tipli türk dillərinə, digər qismi (çox hissəsi) isə oğuz tipli türk dillərinə xas olan şəkilçilərdir. Qıpçaq tipli indiki zaman şəkilçisi *-a-dı, -ə-di, -a-du, -ə-dü* bir o qədər geniş yayılmamışdır. Bu şəkilçiyə bütünlüklə Quba dialektində, səpələnmiş halda isə Bakı, Mərzə və Əli Bayramlı (indiki Şirvan) rayonlarının bəzi kənd şivələrində rast gəlirik.

Məlum olduğu üzrə, bu şəkilçilər indiki zamanın analitik tipi sayılan felin kökü + *a durur* (*ala durur*) şəklindən törəmişdir. Qıpçaq tipli indiki zamanın bu qədim şəkli Zaqatala-Qax şivəsində və Quba dialektində təsviri məqamda özünü göstərməkdədir; məs.: – Simavar horda *qayniya durur* (Qax-Gül.); – Nə var qaparetivün qavağuna *baxa durmusan* (Q.-Alp.); Əli *baxa durur* (Qax-İ.Su).

Məlum olduğu üzrə, dialekt və şivələrimizdə indiki zamanın *-a, -ə durur* şəkli ancaq III şəxsə özünü göstərir; lakin Qax rayonu şivələrində indiki zamanın *-a, -ə durıy* şəklinə bütün şəxslərdə təsadüf edilir; məs.: *ala durıyam, ala durıysın, ala durıy, ala durıyx, ala durıysız, ala durır.*

İndiki zamanın *turur // durur* şəklinə qədim ədəbi dilimizdə rast gəlmək mümkündür. XIV və XV əsr ədəbi dilimizdə artıq *-a, -ə durur* şəklindən meydana gəlmiş *-a-dır, -ə-dir, -a-dur, -ə-dür* indiki zaman

şəkilçilərinə təsadüf edilir; məs.: Nəsiminin suzi ərşə *çıxadır* (Nəsimi, XIV əsr); Sular *axadır* kənarı bağdan (Xətayi, XV əsr); Üştə *ölədür* çəkmə dəxi dil-nigərani (Kışvəri, XV əsr) [Рагимов, 214].

XV əsrdən sonra indiki zamanın bu şəkli ədəbi dildə öz yerini oğuz tipli indiki zaman şəkilçilərinə verərək meydandan çıxmışdır. Müasir dialekt və şivələrimizdə isə bu şəkilçinin ancaq I və III şəxsə işlənən *-a, -d, -ə, -d* (I şəxs), *-a-dı, -ə-di, -a-du, -ə-dü* (III şəxs) formalarına təsadüf edilir. İndiki zamanın analitik tipinə (*-a, -ə tutur*) türk dillərinə aid qədim yazılı abidələrdə də rast gəlmək mümkündür. M.Kaşğaridə bunu aşağıdakı şeirdə görmək mümkündür:

Etil suyu *aka turur*
Kaya tübi *kaka turur*
Balıq telim *baka tutur*
Könlüng taki küşerür [MK, I, 73-5-6].

Müasir qıpçaq tipli türk dillərinin bir qisminə indiki zaman *a-tır, a-dır, -a-ad // a-d // -a-at* şəklində bütün şəxslərdə özünü göstərirdi halda, bir qisminə də ancaq III şəxsə özünü göstərir.

Qaraqalpaq dilində

I ş. *bar-a-tır-man*
II ş. *bar-a-tır-sanı*
III ş. *bar-a-tır*

Altay dilində

I ş. *bar-a-dır-ım // bar-a-ad-ım // br-a-d-ım*
II ş. *bar-a-dır-ınъ // br-a-ad-ınъ // br-a-d-ın*
III ş. *bar-a-dır-ı // bar-a-at // br-a-at* [Баскаков, "Сис.", 286-287]

Özbək dilində

tək	cəm
I ş. <i>ükiätirman</i>	<i>ükiätirmiz</i>
II ş. <i>ükiätirsan</i>	<i>ükiätirsiz</i>
III ş. <i>ükiätir</i>	<i>ükiätirlar</i> [Кононов, "Узб.", 167]

Noqay dilində *baradı // baradır* [Баскаков, "Ног.", 95], türkmən dialektlərində *aladı, alade, alədir, aladır, aladu* [Попелуевский, 50].

Oğuz tipli indiki zaman şəkilçiləri dialekt və şivələrimizdə olduqca müxtəlifdir.

I. Ədəbi dildə olduğu kimi, ümumxalq dili xarakteri daşıyan indiki zaman şəkilçiləri *-ir, -ir, -ur, -ür* (B., Ş., Mər., İsm., Qar., Muğ., G., A., İr., Şə., Z., Qax, Nax., Şah., Şər., Cul., Ord. və s.) şəkilçiləri, Qarabağ, Gəncə, İrəvan, Şəki, Naxçıvan, Ordubad dialektlərində və Zaqatala-Qax, Ağdam, Şahbuz, Şərur, Culfa şivələrində dörd variantda, Bakı, Şamaxı dialektlərində və Mərzə, İsmayılı, Muğan şivələrində isə iki variantda *-ir, -ir* özünü göstərir¹.

Bəzi dialekt və şivələrimizdə *-ir, -ir, -ur, -ür* şəkilçiləri indiki zamanla bərabər qeyri-qəti gələcəyi də ifadə edir.

(Naxçıvan və Cənubi Azərbaycan dialektləri)	
I ş. <i>tanıram</i>	<i>tanırax</i>
II ş. <i>tanırsan</i>	<i>tanırsız</i>
III ş. <i>tanır</i>	<i>tanır(lar)</i>
(Mər.-Ərəb.)	
I ş. <i>oxıram</i>	<i>oxırax</i>
II ş. <i>oxırsan</i>	<i>oxırsız</i>
III ş. <i>oxır</i>	<i>oxır(lar)</i>

– Mən onu *tanıram* (indiki zaman); – Mən onu görsem *tanıram* (qeyri-qəti gələcək zaman); – Mən *oxıram* (indiki zaman); – Mən sabah *oxıram* (qeyri-qəti gələcək zaman).

İndiki zaman şəkilçisinin bu ikilik xüsusiyyətini ədəbi dilimizin tarixinə müraciət etdikdə də görə bilərik. XIV–XVIII əsr ədəbi dili materiallardan götürülən bir çox misallar göstərir ki, *-ir, -ir, -ur, -ür* şəkilçiləri qeyri-qəti gələcəyi bildirmək üçün geniş dairədə işlənmişdir, məs.:

Şərh əgər etsəm, cəmalin dəftərindən bir vərəq,
Hər sözümin min fəsl *olur*, hər fəsil yüz min bəblər.

(Nəsimi, XIV əsr)

Sancılır kiprikləri könlümə sorsam ləlini.

(Kişvəri, XV əsr)

¹ Şərqi dialekt və şivələrində və Şəki dialektində açıq damaq və *r* saitləri ilə bitən fəllər indiki zamanda birvariantlı şəkilçilərlə ifadə olunur; məs.: *başdıyır, işdiyir, ödiyir, ağrıyır, oynıyır, oxıyır* və s.

Əgər bu müsəlmanları islam yolınca yerə göməsüz bu bələdan rədd *olursuz* və illa cümləvüz həlak *olursuz* (“Dərbəndnamə”, XVII əsr).

*Al geyinib çıxsan gülşən seyrinə,
Yığılır başına güllər dolandır.*

(Vaqif, XVIII əsr) [Рагимов, 225].

Müasir ədəbi dildə isə *-ir, -ir, -ur, -ür* şəkilçiləri ancaq indiki zamanı ifadə edir. Bir sıra türk dillərində də *-ir, -ir, -ur, -ür* şəkilçiləri ancaq qeyri-qəti gələcəyi ifadə edir. Müasir türk dilində qeyri-qəti gələcək həm *-ar, -er, -r*, həm də *-ir, -ir, -ur, -ür* şəkilçiləri ilə ifadə olunur; məs.: *yazar, çalışır, okur, göstərir* [Коронов, “Тур.”, 130-131].

Bu xüsusiyyəti qumuq dilində də görə bilərik; məs.: *alar, barar, berer, qeler, alır, barır, berir, qelir* və s. [Дмитриев, “Кум.”, 98].

2. Qazax dialektində işlənən indiki zaman şəkilçiləridir ki, üç variantda özünü göstərir: *-er // -er, -ör // -or, -ör // -ör*.

Oğuz tipli türk dillərindən *-er* şəkilçisini özündə saxlayan qaqauz dilidir. Moşkova görə, qaqauz dilində indiki zamanın iki şəkilçisi vardır: 1) *ior* (yor); 2) *ēr* (er): *oijnēr* (oyner), *oijnəor* (oynayor) [Kowalski, 1007].

-or şəkilçisinə isə bir sıra türk dialektlərində rast gələ bilərik. Fərq yalnız burasındadır ki, qazax dialektində bu şəkilçi arxasına dodaq saitlərindən sonra gəlirsə, türk dialektlərində bu şəkilçi bütün hallarda özünü göstərir; məs.: *gelorum, gelorsun, gelor, geloruk, gelorsun, uz, gelorlar* [Gaz. I, 156].

3. Şəki, Zaqatala-Qax, Ordubad və Cənubi Azərbaycanın bəzi şivələrində indiki zaman *-iy* şəkilçisi ilə də ifadə edilir. Ordubadın bəzi kənd şivələrində bu şəkilçi ahəng qanununa tabe olaraq iki variantda (*-ty, -iy*), Zaqatala-Qax şivəsində dörd variantda (*-ty, -iy, -uy, -üy*), Şəki dialektində və Cənubi Azərbaycan dialektlərində isə bir variantda (*-iy*) özünü göstərir. *-iy* şəkilçisinə bəzi türk dialektlərində də rast gəlmək mümkündür. Urfa dialektində *korhıyam, korhısan, korhıy, korhıyih, korhısız, korhılar* [Urfa, 49-50]; Gaziantep dialektində *geliym, geliyn // gelisin, geliy, geliyk, geliysin, iz // geliysez, geliyeler* [Gaz. I, 156].

4. Ayrım şivəsində, Muğan, Ordubad və Cənubi Azərbaycanın bəzi şivələrində indiki zamanı ifadə etmək üçün *-ey* şəkilçisi də işlənir. Bu şəkilçi ayrım dialektində üç varianta (*-ey, -oy, -öy*), Biləsuvar, Ordubad və Cənubi Azərbaycan dialektlərində isə bir variantda özünü göstərir.

Bu şəkilçiyə türk dialektlərindən sayılan Adakala adasının dialektində də rast gəlmək mümkündür [Kowalski, 1007].

5. Cəlilabad rayonu Xanəgah, Gülməmmədli kənd şivələrində indiki zamanı ifadə etmək üçün **-ay** şəkilçisindən də istifadə olunur. Lakin bu şəkilçiyə II və III şəxslərdə təsadüf edilir. Bu şəkilçinin Adakala türk dialektlərində də işləndiyini Kovalski qeyd edir [Kowalski, 1007].

6. Qərbi Azərbaycanın Böyük Qarakilsə rayonunun Hallavar kənd şivəsində indiki zaman **-i-yo**, **-i-yö** şəkilçiləri ilə də ifadə olunur; məs.: *alıyo, gəliyo* və s.

Anadolu türk dialektlərinin bir çoxunda (xüsusən cənub və qərb dialektlərində) indiki zamanı bildirmək üçün **-yo** şəkilçisi işlənir [Kowalski, 1007]. Fərq yalnız burasındadır ki, Hallavar kənd şivəsində bu şəkilçi ahəng qanununa tabe edilərək iki variantda işlənirsə, türk dialektlərində bir variantda özünü göstərir; məs.: *geliyom, geliyon, geliyo, geliyor, geliyonuz, geliyolar* [Gaz. I, 156].

7. **-i, -i, -u, -ü**. İndiki zamanın ən qədim şəkl, yəni formaca felii bağlama, lakin indiki zaman yerində işlənən bu şəkilçilərə Bakı, Şamaxı, Xanlar, Göyçay, Cəbrayıl, Tovuz, Lənkəran rayonunun bezi kənd şivələrində təsadüf edilir; məs.: *alu, gəliü, duru, kətiri, oli, bili* və s.

Şəxslər üzrə indiki zaman şəkilçiləri

(Qar., A., G., İr., Nax., Ord., Təb., Şə., Z., Qax)	
tək	cəm
I ş. <i>-iram, -irəm, -uram, -ürəm</i>	<i>-ırx, -irix, -urux, -ürüx</i> (Qar., A., G., İr., Nax.), <i>-ırx, -irux, -urux, -ürüx, -irox</i> (Şə.), <i>-ırx, -irix</i> (Nax.-Neh., Ord., Təb.), <i>-ırx, -irik, -urux, ürük</i> (Z.-Göy., Muğ., Qan., Qax-Alm.)
II ş. <i>-ırsan, -ırsən, -ursan, -ürsən</i>	<i>-ırsınız, -ırsınız, -ırsınuz, -ürsünüz</i> (Qar., A., G.), <i>-ırsınız, -ırsıyız, -ırsıyuz, -ürsüyüz</i> (İr.), <i>-ırsız, -ırsız, -ırsuz, -ürsüz</i> (Nax., Z.-Göy., Muğ., Qan., Qax-Alm., Qıp.), <i>-ırsıüz, -ırsüüz, -ırsüüz, -ürsüüz</i> (Nax.), <i>-ırsınız, -ırsınız, -ırsunuz, -ürsünüz, -yirsoz, -yirsuz</i> (Şə.), <i>-ırsız, -ırsız, -ırsuz, -ürsüz</i> (Nax.-Neh., Ord., Təb.)
III ş. <i>-ır, -ir, -ur, -ür, -yir</i> (səitlə bitənlərdə) (Şə.)	<i>-ıllar, -illər, -ullar, -üllər, -yillər</i> (Şə.)

(Qax-İSu, Zər., Lək., Şə.-B. G., A. G., B. L., Bil., Baq., Ord., Dəs., Kıl., Cənubi Azərb.)

tək	cəm
I ş. <i>-iyam, -iyəm, -uyam, -üyəm</i> (Qax), <i>-iyix, -iyix, -uyix, -üyix</i> (Qax), <i>-iyam, -iyəm</i> (Ord.), <i>-iyəm</i> (Cənubi Azərb., Şə.)	<i>-iyix, -iyix, -uyix, -üyix</i> (Qax), <i>-iyix, -iyix</i> (Ord.), <i>-iyix</i> (Cənubi Azərb., Şə.)
II ş. <i>-ıysan, -ıysən, -ıysan, -üysən</i> (Qax), <i>-ıysan, -ıysən</i> (Ord.), <i>-ıysən</i> (Cənubi Azərb., Şə.)	<i>-ıysız, -ıysız, -ıysız, -üysüz</i> (Qax), <i>-ıysız, -ıysız</i> (Ord.), <i>-ıysız</i> (Cənubi Azərb., Şə.)
III ş. <i>-iy, -iy, -uy, -üy</i> (Qax), <i>-üy, -iy</i> (Ord.)	<i>-iy, -üy(lər), -iy, -üy(lər)</i> (Qax), <i>-iy(lər), -iy(lər)</i>

(Bil., Ord., Cənubi Azərb.)

I ş. <i>-eyam, -eyəm</i>	<i>-eyux, -eyix, -eyüg, -eyig</i>
II ş. <i>-eysan, -eysən</i>	<i>-eysız, -eysüz, -eysız, -eysız</i>
III ş. <i>-ey</i>	<i>-ey(lər)</i>

(Ayrıntı)

I ş. <i>-eyrim, -eyrim, -oyrum, -öyürüm</i>	<i>-eyrix, -eyrix, -oyrix, -öyürük</i>
II ş. <i>-eysin, -eysin, -oysun, -öysün,</i>	<i>-eysiniz, -eysiniz, -oysunuz, -öysünüz</i>
III ş. <i>-ey, -oy, -öy</i>	<i>-ey, -oy, -öy</i>

(Qaz.)

I ş. <i>-əram // -eram, -ərəm // -erəm, -oram // -oram, -örəm // -örəm</i>	<i>-ərix // -erix, -ərix // -erix, -örux // -orux, -örük // -örük</i>
II ş. <i>-ərsən // -ersən, -ərəsən // -ersən, -örsən // -orsən, -örsən // -örsən,</i>	<i>-ərsiniz // -ersiniz, -ərəsınız // -ersiniz, -örsünüz // -örsünüz, -örsünüz // -örsünüz</i>
III ş. <i>-ər // -er, -ör // -or, -ör // -ör</i>	<i>-əllər, -əllər, -öllər, -öllər</i>

(B., Ş., Mər., İsm., Muğ.)

I ş. <i>-ıram, -irəm</i>	<i>-ıruğ, -irüg, -ıruğ, -ürüg</i>
II ş. <i>-ırsan, -ırsən</i>	<i>-ırsuz, -ırsüz, -ırsuz, -ürsüz</i>
III ş. <i>-ır, -ir, -ur, -ür</i>	<i>-ıllar, -illər</i>

(Q., B.-Nov., Cor., Hök., Qob., Güz., Mər.-Quş., Nər., Qur., Nab., Ərəb., Şir.-Ağam.)

I ş. <i>-adam, -ədəm</i>	<i>-aduğ, -ədiğ</i> (B., Mər., Şir.), <i>-aduğ</i> (Q.)
II ş. <i>-asan, -əsən</i>	<i>-asuz, -əsüz</i>
III ş. <i>-adu, -ədü, -adi, -ədi</i>	<i>-adu(lar), -ədi(lər)</i>

İndiki zamanın təsrifi

(Qar., A., G., İr.)

<i>Təsdiq</i>	
tək	cəm
I ş. alıram	alırıx
II ş. alırsan, (Qar., A., G.)	alırınsın,ız, alırırsıyız (İr.)
III ş. alır	alıllar
I ş. işdiyirəm	işdiyirix
II ş. işdiyirsən, işdiyirsən (İr.)	işdiyirsın,ız, işdiyirsıyız (İr.)
III ş. işdiyir	işdiyillər
I ş. qururam	qururux
II ş. qurursan, qurursan (İr.)	qurursun,uz, qurursuyuz (İr.)
III ş. qurur	qurullar
I ş. bürüyürəm	bürüyürüx
II ş. bürüyürsən, bürüyürsən (İr.)	bürüyürsın,ız, bürüyürsıyız (İr.)
III ş. bürüyür	bürüyüllər
<i>İnkər</i>	
I ş. almıram	almırıx
II ş. almırsan, almırsan (İr.)	almırınsın,ız, almırırsıyız (İr.)
III ş. almır	almıllar
I ş. işdəmirəm	işdəmirix
II ş. işdəmirsən, işdəmirsən (İr.)	işdəmirsın,ız, işdəmirsıyız (İr.)
III ş. işdəmir	işdəmillər
I ş. qurmuram	qurmurux
II ş. qurmursan, qurmursan (İr.)	qurmursun,uz, qurmursuyuz (İr.)
III ş. qurmur	qurmullar
I ş. bürümürəm	bürümürüx
II ş. bürümürsən, bürümürsən (İr.)	bürümürsın,ız, bürümürsıyız (İr.)
III ş. bürümür	bürümüllər
(Nax., Ord., Təb., Şə., Z.-Göy., Muğ., Z.-Qan., Qax-Alm., Qıp.) ¹	
<i>Təsdiq</i>	
I ş. alıram	alırıx
II ş. alırsan	alırınsız (Nax., Ord., Təb., Z., Qax), alırınsın,ız // alırınsız // alırınsız // alırınsız (Şə.), alırınsız (Nax.)
III ş. alır	alıllar
I ş. işdiyirəm	işdiyirix (Nax.), işdiyirik (Z., Qax), işdiyirix (Şə., Nax.-Neh., Ord., Təb.), işdiyirux (Şə.)
II ş. işdiyirsən	işdiyirsız (Nax., Z.-Qax), işdiyirsın,ız // işdiyirsız (Şə.), işdiyirsız (Nax.-Neh., Ord., Təb.)
III ş. işdiyir	işdiyillər

¹ Mətbəədə əsərin yığılmasındakı çətinliyi nəzərə alaraq təsrifdə verdiyimiz misəllərin yanında kənd şivələrinin adı çox olduğu zaman bunların əvəzinə, aid olduqları rayonun adı göstərilir. Misalın rayonun hansı kənd şivəsinə aid olduğu başlıqdan aydın olur.

tək	cəm
I ş. qururam	qururux, qurırıx (Nax.-Neh., Ord., Təb), qurursuz (Nax., Z., Qax), qurursız (Nax.), qurursın,ız // qurursız // qurursız (Şə.), qurursız (Nax.-Neh., Ord., Təb.)
II ş. qurursan	
III ş. qurur	qurullar
I ş. bürüyürəm // bürüyürəm	bürüyürüx, bürüyürix (Nax.), bürüyürük (Z., Qax), bürüyürix (Nax.-Neh., Ord., Təb.), bürüyürux (Şə.)
II ş. bürüyürsən // bürüyürsən	bürüyürsız (Nax., Qax), bürüyürsız (Nax.), bürüyürsın,ız // bürüyürsız // bürüyürsız (Şə.), bürüyürsız // bürüyürsız (Nax.-Neh., Ord., Təb.)
III ş. bürüyür // bürüyür	bürüyüllər // bürüyüllər

<i>İnkər</i>	
I ş. almıram	almırıx (Nax., Ord., Təb., Z., Qax), almıruş (Şə.)
II ş. almırsan	almırınsız (Nax., Ord., Təb.), almırınsız (Nax.), almırınsın,ız // almırınsız // almırınsız (Şə.), almırınsız // almırınsız (Z., Qax)
III ş. almır	almıllar
I ş. işdəmirəm	işdəmirix' (Nax.), işdəmirik (Z., Qax), işdəmirix (Şə., Nax.-Neh., Ord., Təb), işdəmirux (Şə.)
II ş. işdəmirsən	işdəmirsız (Nax., Z., Qax), işdəmirsız (Nax.), işdəmirsın,ız, işdəmirsız (Şə.), işdəmirsız (Nax.-Neh., Ord., Təb.)
III ş. işdəmir	işdəmillər
I ş. qurmuram	qurmurux, qurmırıx (Nax.-Neh., Ord., Təb.)
II ş. qurmursan	qurmursuz (Nax., Z., Qax), qurmursız (Nax.), qurmursın,ız, qurmırsız // qurmursız (Şə.), qurmursız (Nax.-Neh., Ord., Təb.),
III ş. qurmur	qurmullar
I ş. bürümürəm // bürümürəm	bürümürüx, bürümürix (Nax.), bürümürük (Z., Qax), bürümürix (Nax.-Neh., Ord., Təb.), bürümürux (Şə.)
II ş. bürümürsən // bürümürsən	bürümürsız (Nax., Z., Qax), bürümürsız (Nax.), bürümürsın,uz // bürümürsız // bürümürsız (Şə.), bürümürsız (Nax.-Neh., Ord., Təb.)
III ş. bürümür // bürümür	bürümüllər // bürümüllər

Naxçıvan dialektinin Nehrəm kənd şivəsində indiki zamanın II şəxs tək və cəmində bəzən *r* səsinin düşdüyü, inkarda I şəxs tək və cəmdə isə *r* səsinin assimilyasiya nəticəsində *n* səsine keçdiyi müşahidə olunmuşdur. Bu xüsusiyyəti (*r* > *n*) Şəki dialektinin Baş Göynük, Baş Layski, Aşağı Göynük kənd şivələrində də görə bilirik.

(Nax.-Neh.)	
tək	cəm
Təsdiq	
I ş. deyirəm	deyirix // deyirix
II ş. deyirsən	deyisiz
III ş. deyir	deyillər
I ş. gəlirəm	gəlirix // gəlirix
II ş. gəlirsən	gəlisiz
III ş. gəlir	gəllilər
(Nax.-Neh., Şə.-A. G., B. G., B. L.)	
İnkər	
I ş. yeminəm	yeminix
II ş. yemirsən (Nax.-Neh.), yemiysən (Şə.)	yemisiz (Nax.-Neh.), yemiysiniz (Şə.)
III ş. yemir	yemillər
I ş. yazmınam	yazmınix
II ş. yazmısan (Nax.-Neh.), yazmıysan (Şə.)	yazmısız (Nax.-Neh.), yazmıysınız (Şə.)
III ş. yazmır	yazmıllar
(Qax-I.Su, Zər., Lək., Şə.-B. G., A. G., B., B. L., Bil., Baq., Ord.-Dəs., Kil., Cənubi Azərb.)	
Təsdiq	
I ş. alıyam (Qax, Ord.), aliyəm (Cənubi Azərb., Şə.)	alıyix (Qax, Ord.), aliyix (Cənubi Azərb., Şə.)
II ş. alıysan (Qax, Ord.), alıysən (Cənubi Azərb., Şə.)	alıysız (Qax, Ord.), alıysız (Cənubi Azərb., Şə.)
III ş. alıy (Qax, Ord.), aliy (Cənubi Azərb., Şə.)	alıylar (Qax, Ord.), aliyələr (Cənubi Azərb., Şə.)
I ş. işdiyirəm	işdiyix
II ş. işdiysən	işdiysiz
III ş. işdiyiy // işdiy	işdiyilər
I ş. quruyam (Qax), qurıyam (Ord.), quriyəm (Cənub Azərb., Şə.)	quruyix (Qax), qurıyix (Ord.), quriyix (Cənubi Azərb., Şə.)
II ş. quruysan (Qax), qurıysan (Ord.), quriysən (Cənub Azərb., Şə.)	quruysız (Qax), qurıysız (Ord.), quriysız (Cənubi Azərb., Şə.)
III ş. quruy (Qax), quriy (Ord.), quriy (Cənubi Azərb., Şə.)	quruyilər (Qax), quriylar (Ord.), quriylər (Cənubi Azərb., Şə.)
I ş. bürüyüyəm // bürüyyəm (Qax), bürüyyəm // bürüyyəm (Cənubi Azərb., Şə., Ord.)	bürüyyix, bürüyyix (Qax, Ord.)
II ş. bürüyüysən (Qax), bürüyyisən // bürüysən (Cənubi Azərb., Şə., Ord.)	bürüyyüsüz (Qax), bürüyyisiz // bürüysiz (Cənubi Azərb., Şə., Ord.)
III ş. bürüyüy (Qax), bürüyyiy (Cənubi Azərb., Şə., Ord.)	bürüyyülər, bürüyyilər

İnkər	
tək	cəm
I ş. almıyam // almıyyam (Qax, Ord.), almıyyəm (Cənubi Azərb., Şə.)	almıyix (Qax, Ord.), almıyix (Cənubi Azərb., Şə.)
II ş. almıysan (Qax, Ord.), almıysən (Cənubi Azərb., Şə.)	almıysız (Qax, Ord.), almıysız (Cənubi Azərb., Şə.)
III ş. almiy (Qax, Ord.), almiy (Cənubi Azərb., Şə.)	almıylar (Qax, Ord.), almiylər (Cənubi Azərb., Şə.)
I ş. işdəmiyyəm	işdəmiyyix
II ş. işdəmiysən	işdəmiysiz
III ş. işdəmiyiy // işdəmiy	işdəmiylər
I ş. qurmiyyam (Qax, Ord.), qurmiyyəm (Cənubi Azərb., Şə.)	qurmiyyix (Qax, Ord.), qurmiyyix (Cənubi Azərb., Şə.)
II ş. qurmiysan (Qax, Ord.), qurmiysən (Cənubi Azərb., Şə.)	qurmiysız (Qax, Ord.), qurmiysız (Cənubi Azərb., Şə.)
III ş. qurmiy (Qax, Ord.), qurmiy (Cənubi Azərb., Şə.)	qurmiylar (Qax, Ord.), qurmiylər (Cənubi Azərb., Şə.)
I ş. bürümüyyəm (Qax), bürümüyyəm (Cənubi Azərb., Şə., Ord.)	bürümüyyix (Qax), bürümüyyix (Cənubi Azərb., Şə., Ord.)
II ş. bürümüysən (Qax), bürümüysən (Cənubi Azərb., Şə., Ord.)	bürümüysüz (Qax-Zər., Lək.), bürümüysiz (Cənubi Azərb., Şə., Ord.)
III ş. bürümüy (Qax), bürümüy (Cənubi Azərb., Şə., Ord.)	bürümüylər, bürümüylər
(Bil., Ord.-Kil., Cənubi Azərb.)	
I ş. aleyam	aleyix
II ş. aleysan	aleysız
III ş. aley	aley(lar)
I ş. gedeyəm	gedeyik (Bil.), gedeyix (Ord., Cənubi Azərb.)
II ş. gedeyən	gedeysiz
III ş. gedey	gedey(lər)
(Ayrıım)	
I ş. yazeynim	yazeynix
II ş. yazeysin	yazeysin,uz
III ş. yazey	yazey(lər)
I ş. quroyrum	quroynix
II ş. quroysun	quroysun,uz
III ş. quroy	quroy(lar)
I ş. göröyrüm	göröyrux'
II ş. göröysün	göröysün,üz
III ş. göröy	göröy(lər)

(Cəl.- Xan., Güt.)	
tək	cəm
Təsdiq	
I ş. baxiyom	baxoğğ
II ş. baxaysən	baxaysüz
III ş. baxay	baxay
İnkər	
I ş. baxmiyəm	baxmōğğ
II ş. baxmaysən	baxmaysüz
III ş. baxmay	baxmay
(Böyük Qarakilsə rayonu Hallavar kənd şiv.)	
I ş. alyom	ahyox
II ş. alyon,	ahyon,uz
III ş. alyo	ahyolar
I ş. gəliyöm	gəliyök
II ş. gəliyön,	gəliyön,üz
III ş. gəliyö	gəliyöllər
(Qaz.)	
Təsdiq	
I ş. aləram // aləram	alərix // alərix
II ş. alərsən, // alərsən,	alərsin,ız // alərsin,ız
III ş. alər // alər	aləllər // aləllər
I ş. işdərəm // işdərəm	işdərix' // işdərix
II ş. işdərsən, // işdərsən,	işdərsin,ız // işdərsin,ız
III ş. işdər // işdər	işdəllər // işdəllər
I ş. qurōram // qurōram	qurōrox // qurōrox
II ş. qurōrsən, // qurōrsən,	qurōrsun,uz // qurōrsun,uz
III ş. qurōr // qurōr	qurōllər // qurōllər
I ş. bürōrəm // bürōrəm	bürōrux' // bürōrux'
II ş. bürōrsən, // bürōrsən,	bürōrsün,üz // bürōrsün,üz
III ş. bürōr // bürōr	bürōllər // bürōllər
İnkər	
I ş. alməram	almərix
II ş. almərsən,	almərsin,ız
III ş. almər	alməllər
I ş. işdəmərəm	işdəməriş
II ş. işdəmərsən,	işdəmərsin,ız
III ş. işdəmər	işdəməllər
I ş. qurmōram	qurmōrox
II ş. qurmōrsən,	qurmōrsun,uz
III ş. qurmōr	qurmōllər
I ş. bürümōrəm	bürümōrux
II ş. bürümōrsən,	bürümōrsün,üz
III ş. bürümōr	bürümōllər

(B., Ş., Mər., İsm., Muğ.)	
tək	cəm
Təsdiq	
I ş. alıram	alıruğ
II ş. alırsən	alırsuz
III ş. alır	alıllar
I ş. işdiyəm // işdiyəm	işdiyirüg // işdiyrüg
II ş. işdiyirsən // işdiyirsən	işdiyirsüz // işdiyirsüz
III ş. işdiyir // işdiyr	işdiyillər // işdiyillər
I ş. qırıram	qırıruğ // qıruğu
II ş. qırırsən	qırırsuz // qırsuz
III ş. qırır	qırılar
I ş. bürüyərəm // bürüyərəm	bürüyürüg // bürüyürüg
II ş. bürüyürsən // bürüyürsən	bürüyürsüz // bürüyürsüz
III ş. bürüyür // bürüyür	bürüyüllər // bürüyüllər
İnkər	
I ş. almıram	almıruğ
II ş. almırsən	almırsuz
III ş. almır	almıllar
I ş. işdəmirəm	işdəmirüg
II ş. işdəmirsən	işdəmirsüz
III ş. işdəmir	işdəmillər
I ş. qurmıram	qurmıruğ // qurmıruğ
II ş. qurmırsən	qurmırsuz // qurmırsuz
III ş. qurmır	qurmıllar
I ş. bürümərəm	bürümürüg // bürümürüg
II ş. bürümürsən	bürümürsüz // bürümürsüz
III ş. bürümür	bürümüllər // bürümüllər
(Q., B.-Nov., Cor., Hök., Qob., Mər.-Quş., Nər., Qur., Nab., Ərəb., Şir.-Ağam.)	
Təsdiq	
I ş. aladam	aladuğ
II ş. alasan	alasz
III ş. aladın' // aladı // aladu	aladı' // aladı // aladu(lər)
I ş. işdiyədəm	işdiyədəğ (B., Mər., Şir.), işdiyədəğ (Q.)
II ş. işdiyəsən	işdiyəsüz
III ş. işdiyədi // işdiyədü	işdiyədi // işdiyədü(lər)
I ş. quradam	quraduğ
II ş. qurasən	qurasuz
III ş. quradı' // quradu // quradi	quradı' // quradu(lər), quradi(lər)
I ş. bürüyədəm	bürüyədəğ
II ş. bürüyəsən	bürüyəsüz
III ş. bürüyədü	bürüyədü(lər)

<i>İnkər</i>	
tək	cəm
I ş. almidam, almidəm // almeydəm (Q.)	almıyadığ (Mər., Şir.), almiyədik (B.), almiduğ // almeyduğ (Q.)
II ş. almiyasan, almısan // almısən // almeysən (Q.)	almıyasuz (Mər., Şir.), almiyəsüz (B.), almısuz // almısüz // almeysüz (Q.)
III ş. almiyadi ⁱ (Mər., Şir.), almiyad (B.), almidı // almeydi (Q.)	almıyadi ⁱ (lar), almiyadu(lar), almidı // almeydi(lər)
I ş. işdəmidəm (Q., B.), işdəmiyədəm (Mər., Şir.)	işdəmiyədig (B.), işdəmiyədig (Mər., Şir.), işdəmiduğ // işdəmeyduğ (Q.)
II ş. işdəmisan (B., Q.), işdəmeysən (Q.), işdəmiyəsən (Mər., Şir.)	işdəmiyəsüz, işdəmisüz // işdəmeysüz (Q.)
III ş. işdəmiyədü (B., Mər., Şir.), işdəmidi // işdəmeydi (Q.)	işdəmiyədü(lər) // işdəmiyədi(lər), işdəmidi(lər)
I ş. qurmiyadam (B., Mər., Şir.), qurmidam // qurmeydam (Q.)	qurmiyadıg, qurmiduğ // qurmeyduğ (Q.)
II ş. qurmiyasan (B., Mər., Şir.), qurmisən // qurmeysən (Q.)	qurmiyasuz (Mər., Şir.), qurmiyəsüz (B.), qurmisuz // qurmeysuz (Q.)
III ş. qurmiyadi ⁱ (Mər., Şir.), qurmiyədi (B.), qurmidı // qurmeydi (Q.)	qurmiyadi ⁱ (lar), qurmiyədi(lər), qurmidı(lər) // qurmeydi(lər)
I ş. bürümiyədəm, bürimidəm (Q.)	bürümiyədig, bürimiduğ (Q.)
II ş. bürümiyəsən, bürimisen (Q.)	bürümiyəsüz, bürimisüz (Q.)
III ş. bürümiyədü, bürimidi (Q.)	bürümiyədü(lər), bürimidi(lər)

İndiki zamanın bu formalarından başqa, Quba dialektində, Qax rayonu şivələrində və Bakının Hökməli, Qobu, Güzdək kənd şivələrində indiki zamanın qədim analitik şəklinə də (*ala var, ala yux, ala döğü*) təsadüf edilir. Quba dialektində indiki zamanın təsdiq və inkar şəklində *ala var, almiya var, ala yux* şəklində işlənirsə, Bakının Qobu, Güzdək, Hökməli kənd şivələrində *ala döğü* şəklində bunun yalnız inkarı özünü göstərməkdədir.

Qax rayonu şivələrində indiki zamanın *-a -ə var* şəklindən başqa heç bir şəxs şəkilçisi qəbul etməyən *-a -ə varkan* şəklinə də rast gəlirik.

(Q.) <i>Təsdiq</i>	
tək	cəm
I ş. ala varam	ala varuğ
II ş. ala varsan	ala varsuz
III ş. ala var	ala var
I ş. gidə varam	gidə varuğ
II ş. gidə varsan	gidə varsuz
III ş. gidə var	gidə var

<i>İnkər</i>	
tək	cəm
I ş. almiya // almiyə varam	almiya // almiyə varuğ
II ş. almiya // almiyə varsan	almiya // almiyə varsuz
III ş. almiya // almiyə var	almiya // almiyə var
I ş. gidmiyə varam	gidmiyə varuğ
II ş. gidmiyə varsan	gidmiyə varsuz
III ş. gidmiyə var	gidmiyə var
(Q., B.-Hök., Qob., Güz. şivələrində və bəzi hallarda Q. dialektində)	
<i>İnkər</i>	
I ş. gələ dögəm // döyəm	gələ dögiğ // döyig
II ş. gələ dögsən // döysən	gələ dögsüz // döysüz
III ş. gələ döğ // döyü	gələ döğü // döyü
(Qax)	
<i>Təsdiq</i>	
I ş. men ala varkan	biz ala varkan
II ş. sen ala varkan	siz ala varkan
III ş. ho ala varkan	holar ala varkan
<i>İnkər</i>	
I ş. men alma varkan	biz alma varkan
II ş. sen alma varkan	siz alma varkan
III ş. ho alma varkan	holar alma varkan

Bəzən şərqi dialekt və şivələrində və Şəki dialektində *r, l* səsləri ilə bitən təkhecalı fellərdə indiki zaman şəkilçisi ixtisar edilir və bunun əvəzinə kökün saiti uzanır. Şərqi dialekt və şivələrində bu hadisəyə ancaq *r* səsi ilə bitən fellərdə bütün şəxslər üzrə təsadüf edilirsə, Şəki dialektində bu hadisə həm *r*, həm də *l* səsi ilə bitən fellərə aid olub, I və II şəxslərdə özünü göstərir.

tək	cəm
I ş. <i>gōrəm</i>	<i>gōrik // gōriik</i> (şərq qrupu), <i>gōrux</i> (Şə.)
II ş. <i>gōrsən</i>	<i>gōrsüz</i>
III ş. <i>gōr</i> (şərq qrupu)	<i>gōllər</i> (şərq qrupu)
(Şə.)	
<i>Təsdiq</i>	
I ş. <i>bīləm</i>	<i>bīlux</i>
II ş. <i>bīsən</i>	<i>bīsuz // bisüz</i>
III ş. <i>bilir</i>	<i>bilir</i>

Qəti gələcək zaman şəkilçiləri

Qəti gələcək zaman dialekt və şivələrimizdə **-acax**, **-acağ**, **-əcək**, **-əcəx**, **-ajax**, **-əjəx** şəkilçiləri vasitəsi ilə ifadə olunur. **-acax**, **-acağ**, **-əcək**, **-əcəx** şəkilçiləri dialekt və şivələrimizin əksər qismini (B., Q., Ş., Mər., İsm., S., Şir., Sal., Nax., İr., O., Təb., Z., Qax) əhatə edirsə, **-ajax**, **-əjəx** şəkilçiləri ancaq bir sıra dialekt və şivələri (Qaz., Qar., A., G., ayırım və s.) əhatə edir. Bu iki əsas şəkilçidən başqa dialekt və şivələrimizdə bunların bir sıra variantlarına da təsadüf edilir. Bu variantlar gələcək zamanın şəxslər üzrə təsrifində özünü göstərir.

I şəxs təkdə gələcək zaman şəkilçisi əksər dialekt və şivələrimizdə ixtisar olunmuş, yəni **-ac**, **-əc**, **-aj**, **-əj** şəklində ifadə olunur. Şəki dialektində bəzən gələcək zaman şəkilçisinin əvvəlindəki **a**, **ə** saitləri ixtisar olunur; məs.: **-c**, **-am**, **-c**, **-əm**, **-c**, **-ux**.

Ağdam və Borçalı rayonlarının müəyyən kənd şivələrində II şəxs təkdə həm gələcək zamanın, həm də şəxs şəkilçisinin ixtisar şəklinə təsadüf edilir; məs.: **-ac**, **-an**, **-əc**, **-ən**; **-aj**, **-an**, **-əj**, **-ən**.

Ayırım şivəsinin də bu ixtisar şəkli həm II şəxs təkdə, həm də II şəxs cəmdə özünü göstərir; məs.: *alajan*, *alajan,ız*¹. Gələcək zamanın bu ixtisar şəkli türk dialektlərində daha çox yayılmışdır; məs.: *bakacam*, *sölecen*, *üzvecən*, *gelecən-mi*, *verecəniz* [Kowalski, 1008], *gelecəm*, *yapacām*, *yapacān* [Gaz. I, 159-160].

Ədəbi dildən fərqli olaraq, bir çox dialekt və şivələrimizdə (B., Mər., Qar., A., G., Qaz., Nax., Ord., Təb., Şə.) I şəxs tək və cəmdə, Bakı, Naxçıvan dialektlərində II şəxs tək və cəmdə də ikinci hecası qapalı saitle gələcək zaman şəkilçilərinə təsadüf edilir; məs.:

tək	cəm
I ş. <i>-acək -əm</i> , <i>-əceg -əm</i> (B.), <i>-acı -yəm</i> , <i>-əci -yəm</i> (Mər., Nax., Ord., Təb.), <i>-aji -yəm</i> , <i>-əji -yəm</i> (Qar., A., G., Qaz.)	<i>-acəjg</i> , <i>-əcəjg</i> (B.), <i>-acı -yux</i> , <i>-əci -yux</i> (Mər., Nax., Ord., Təb.), <i>-aji -yux</i> , <i>-əji -yux</i> (Qar., A., G., Qaz.)
II ş. <i>-acəg -sən</i> , <i>-əcəg -sən</i> (B.), <i>-acı -san</i> , <i>-əci -sən</i> (Nax.)	<i>-acəg -süz</i> , <i>-əcəg -süz</i> (B.), <i>-acı -sız</i> , <i>-əci -siz</i> (Nax.)

Şəki dialektində gələcək zaman, ümumiyyətlə, qapalı saitle şəkilçilərlə ifadə olunur; məs.:

tək	cəm
I ş. <i>-uc -am</i> , <i>-ic -am</i> , <i>-yicə -əm</i> , <i>-yici -yəm</i>	<i>-ici -yux</i> , <i>-ici -yox</i> , <i>-yici -yux</i> , <i>-yuci -yux</i>
II ş. <i>-ici -san</i> , <i>-uci -san</i> , <i>-ci -san</i> , <i>-ci -sən</i> , <i>-cix -sən</i> , <i>-yici -sən</i> , <i>-yuci -sən</i> , <i>-yicix -sən</i>	<i>-ici -sımız</i> , <i>-ici -süz</i> , <i>-uci -sooz</i> , <i>-ci -sooz</i> , <i>-cix -suz</i>
III ş. <i>-icix</i> , <i>-ucix</i> (di)	<i>-icix</i> , <i>-ucix</i> (di)

Naxçıvan dialektində II şəxs tək və cəmdə qəti gələcək zamanı ifadə edən **-as**, **-əs**, Qazax dialektində **-aş**, **-əş** şəkilçilərinə də təsadüf edilir; məs.: *tutassan*, *tutassız* (Nax.), *gedəşşən*, *gedəşşin,iz* (Qaz.).

Tovuz rayonunun Qovlar kənd şivəsində **-aş**, **-əş** şəkilçilərindən sonra bu vaxta qədər tədqiq olunmuş dialekt və şivələrimizdə rast gəlmədiyimiz şəxs şəkilçilərinə (**-dan**, **-dən**, **-dın,ız**, **-din,iz**) təsadüf olunur; məs.: *alaşdan*, *gələşdən*, *alaşdın,ız*, *gələşdin,iz*.

Bu hadisəni mənəcə, dissimilyasiyanın təsiri ilə **c** qovuşuq səsinin parçalanması nəticəsi kimi izah etmək olar. Şəki və Quba dialektlərində III şəxs tək və cəmdə gələcək zaman şəkilçisi felii bağlama (**-a**, **-ə**) şəkilçisi olmadan **-cax** şəklində işlənir¹. Bu xüsusiyyətə türkmən dilində də rast gəlirik; məs.: *ol var -djak* [Баккаков, "Суч.", 290].

Şəxslər üzrə qəti gələcək zaman şəkilçiləri

(Qar., A., G., Qaz.)	
tək	cəm
I ş. <i>-ajam</i> , <i>-əjam</i> , <i>-ajtyam</i> , <i>-əjtyəm</i>	<i>-ajyux</i> , <i>-əjyux</i> , <i>-ajeyix</i> ¹ , <i>-ajiyix</i> , <i>-əjix</i>
II ş. <i>-ajaxsan</i> , <i>-əjəhsən</i> , <i>-acan</i> , <i>-əcən</i> , (A.-Çul.), <i>-ajan</i> , <i>-əjən</i> , (ayırım, A.-Əfət., Bor.-Lej.), <i>-aşsan</i> , <i>-əşşən</i> , (Qaz.)	<i>-ajaxsımız</i> , <i>-əjəhsin,iz</i> , <i>-ajan,ız</i> , <i>-əjən,iz</i> (ayırım), <i>-aşşımız</i> , <i>-əşşin,iz</i> (Qaz.)
III ş. <i>-ajax</i> , <i>-əjəx</i>	<i>-ajax(lar)</i> , <i>-əjəh(lər)</i>
(Ş., Mər., İsm., Muğ.)	
I ş. <i>-acam</i> , <i>-əcəm</i> , <i>-acağam</i> , <i>-əcəyəm</i> , <i>-acıyam</i> , <i>-əciyəm</i>	<i>-acöğg</i> , <i>-əcöğg</i> , <i>-acög</i> , <i>-acök</i> , <i>-aceyig</i> , <i>-əceyig</i>
II ş. <i>-acağsan</i> , <i>-əcəgsən</i> , <i>-acasan</i> , <i>-əcəsən</i>	<i>-acağsuz</i> , <i>-əcəgsüz</i> , <i>-acasuz</i> , <i>-əcəsüz</i>
III ş. <i>-acağ</i> , <i>-əcəg</i>	<i>-acağ(lar)</i> , <i>-əcəg(lər)</i>

¹ Azer Hüseynov. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı, 1958, səh. 77.

¹ Şəki dialektində **-cax** şəkilçisindən əlavə **-cix** şəkilçisi də işlənir.

(Nax., İr., Ord., Təb.)	
tək	cəm
I ş. <i>-acıyam, -acıyəm, -acam, -acəm</i> (İr.)	<i>-acıyix, -acıyix', -acıyix</i> (Nax.-Neh., Ord., Təb.)
II ş. <i>-acısən, -acısən, -acaxsən, -acaxsən, -acasan, -acəsən, -acsən, -acsən, -assən, -əssən</i>	<i>-acısız, -acısız, -acaxsız, -acaxsız</i> (Nax., Ord., Təb.) <i>-acaxsıuz, -acax'sıuz // -assız, -əssiz</i> (Nax.), <i>-acaxsıyız, -acaxsıyız</i> (İr.)
III ş. <i>-acax, -acax', -acax</i> (Nax., Neh., Ord., Təb.)	<i>-acax(lar), -acax'(lar), -acax(lar)</i>
(B.)	
I ş. <i>-ecəgəm, -acegəm, -acəgəm</i>	<i>-acəğg, -acəğg, -acəğg, -acəğg,</i> <i>-ecəğg, -ecəğg, -ecəğg</i>
II ş. <i>-ecəgsən, -acegsən, -acəgsən</i>	<i>-ecəgsüz, -acegsüz, -acəgsüz</i>
III ş. <i>-ecəg, -aceg, -acəg</i>	<i>-ecəg(lar), -aceg(lar), -acəg(lar)</i>
(Q.)	
I ş. <i>-acağam, -acağam, -cağam</i>	<i>-acəğg, -acəğg, -cəğg</i>
II ş. <i>-acağsən, -acağsən, -cağsən</i>	<i>-acağsuz, -acağsuz, -cağsuz</i>
III ş. <i>-acağ, -acağ, -cağ</i>	<i>-acağ, -acağ, -cağ(lar)</i>
(Z., Qax)	
I ş. <i>-acam, -acəm, -cam, -cəm, -ıcam, -icəm, -acıyam, -acıyəm, -ecəyəm, -ıciyam</i>	<i>-acıyix, -aceyix', -acayix, -acəyix,</i> <i>-acəyix', -acağix, acəğix, -cix</i>
II ş. <i>-acaxsən, -acaxsən, -caxsən, -acısən, -acəsən</i>	<i>-acaxsız, -aceksiz, -aceksüz, -acaxsız,</i> <i>-acəksiniz, -acəysiz, -acaxsız</i>
III ş. <i>-acax, -acək, -acək, -acax, -cax, -ca, -ja</i>	<i>-acax, -acax, -cax(lar), -acək,</i> <i>-acək(lar)</i>
(Şə.)	
I ş. <i>-cam, -cəm, -ıcam, -icəm, -ucam, -iciyəm</i>	<i>-iciyix, -iciyox, -ciyox, -uciyox,</i> <i>-ciyux, -icix, -cix, -cix</i>
II ş. <i>-icısən, -ucısən, -cısən, -ucısən, -icısən, -cix'sən, -cısən, -cəsən</i>	<i>-icısınız, -icısız, -caxsuz, -cix'suz,</i> <i>-ucısız, -icısız, -cısız</i>
III ş. <i>-icix(di), -ucix(di), -cax, -cix(di), -acax</i>	<i>-icixdilər, -ucixdilər, -cix'lər, -acaxlar</i>

Qəti gələcək zamanın təsrifi

(Qar., A., G., Qaz)	
Təsdiq	
I ş. <i>başdıyacam // başdıyayıyam</i>	<i>başdıyayıyix // başdıyayıyix'</i> <i>// başdıyayıyix'</i>
II ş. <i>başdıyaxsən, başdıyaxsən, (A.-Çul.), başdıyaxsən, (ayrım, A., Bor.), başdıyaxsən, (Qaz.), başdıyaxsən, (Tov.-Qov.)</i>	<i>başdıyaxsınız, başdıyaxsınız (ayrım), başdıyaxsınız (Qaz.), başdıyaxsınız (Tov.-Qov.)</i>
III ş. <i>başdıyax</i>	<i>başdıyax(lar)</i>

tək	cəm
I ş. <i>gələjəm // gələjİYƏM</i>	<i>gələjİYIX // gələjİX'</i>
II ş. <i>gələjəhsən, gələcən, (A.-Çul.), gələjən, (A., ayrım, Bor.), gələşsən, (Qaz.), gələşdən, (Tov.-Qov.)</i>	<i>gələjəhsiniz, gələjəniz (ayrım), gələşsəniz (Qaz.), gələşdiniz (Tov.-Qov.)</i>
III ş. <i>gələjəx</i>	<i>gələjəx(lər)</i>
I ş. <i>oxuyajam // oxuyajİYAM</i>	<i>oxuyajİYIX, oxuyajİYIX'</i>
II ş. <i>oxuyajaxsən, oxuyajaxsən, (A., ayrım), oxuyajaxsən, (A.-Çul.), oxuyajaxsən, (Qaz.), oxuyajaxsən, (Tov.-Qov.)</i>	<i>oxuyajaxsınız, oxuyajaxsınız (ayrım), oxuyajaxsınız (Qaz.), oxuyajaxsınız (Tov.-Qov.)</i>
III ş. <i>oxuyajax</i>	<i>oxuyajax(lar)</i>
I ş. <i>görəjəm // görəjİYƏM</i>	<i>görəjİYIX // görəjİX'</i>
II ş. <i>görəjəhsən, görəcən, (A.-Çul.), görəjən, (A., ayrım, Bor.), görəşsən, (Qaz.), görəşdən, (Tov.-Qov.)</i>	<i>görəjəhsiniz, görəjəniz (ayrım), görəşsəniz (Qaz.), görəşdiniz (Tov.-Qov.)</i>
III ş. <i>görəjəx</i>	<i>görəjəx(lər)</i>
İnkər	
I ş. <i>başdamıyajam // başdamıyajİYAM</i>	<i>başdamıyajİYIX // başdamıyajİYIX'</i>
II ş. <i>başdamıyajaxsən, başdamıyajaxsən, (A.-Çul.), başdamıyajaxsən, (A., ayrım, Bor.), başdamıyajaxsən, (Bor.)</i>	<i>başdamıyajaxsınız, başdamıyajaxsınız, başdamıyajaxsınız (Bor.)</i>
III ş. <i>başdamıyajax</i>	<i>başdamıyajax(lar)</i>
I ş. <i>gəlmİYƏJƏM // gəlmİYƏJİYƏM</i>	<i>gəlmİYƏJİYIX // gəlmİYƏJİX'</i>
II ş. <i>gəlmİYƏJƏHSƏN, gəlmİYƏCƏN, (A.-Çul.), gəlmİYƏJƏN, (A., ayrım, Bor.), gəlmİYƏŞSƏN,</i>	<i>gəlmİYƏJəhsiniz, gəlmİYƏJənz, (ayrım), gəlmİYƏŞsəniz (Bor.)</i>
III ş. <i>gəlmİYƏJƏX</i>	<i>gəlmİYƏJəx(lər)</i>
I ş. <i>oxumıyajam // oxumıyajİYAM</i>	<i>oxumıyajİYIX, oxumıyajİYIX'</i>
II ş. <i>oxumıyajaxsən, oxumıyajaxsən, (A.-Çul.), oxumıyajaxsən, (A., ayrım, Bor.), oxumıyajaxsən, (Bor.)</i>	<i>oxumıyajaxsınız, oxumıyajaxsınız (ayrım), oxumıyajaxsınız (Bor.)</i>
III ş. <i>oxumıyajax</i>	<i>oxumıyajax(lar)</i>
I ş. <i>görmİYƏJƏM // görmİYƏJİYƏM</i>	<i>görmİYƏJİYIX</i>
II ş. <i>görmİYƏJƏHSƏN, görmİYƏCƏN, (A.-Çul.), görmİYƏJƏN, (A., ayrım, Bor.), görmİYƏŞSƏN, (Bor.)</i>	<i>görmİYƏJəhsiniz, görmİYƏJənz, (ayrım), görmİYƏŞsəniz (Bor.)</i>
III ş. <i>görmİYƏJƏX</i>	<i>görmİYƏJəx(lər)</i>
(Ş., Mər., Muğ., İsm.)	
I ş. <i>başdıyacam // başdıyacağam, başdıyacıyam (Mər.)</i>	<i>başdıyacıyix, başdıyacıyix' (Mər.)</i>
II ş. <i>başdıyacağsən, başdıyacəsən (İsm.)</i>	<i>başdıyacağsuz, başdıyacəsuz (İsm.)</i>
III ş. <i>başdıyacağ</i>	<i>başdıyacağ(lar)</i>
I ş. <i>gələcəm // gələcəyəm // gələcİYƏM</i>	<i>gələcəğg, gələcəğg (İsm.), gələcəyix (Mər.)</i>
II ş. <i>gələcəksən, gələcəcən (İsm.)</i>	<i>gələcəksüz, gələcəcəsüz (İsm.)</i>
III ş. <i>gələcək</i>	<i>gələcək(lər)</i>

tək	cəm
I ş. oxuyacam // oxıyacağam, oxıyacıyam (Mər.)	oxıyacıyığ, oxıyaceyığ (Mər.)
II ş. oxıyacağsan, oxıyacasan (İsm.)	oxıyacağsuz, oxıyacasuz (İsm.)
III ş. oxıyacağ	oxıyacağ(lar)
I ş. görəcəm // görəcəgəm, görəcəyəm (Mər.)	görəcəyığ, görəcəğ (İsm.), görəcəyığ (Mər.)
II ş. görəcəksən, görəcəsən (İsm.)	görəcəksüz, görəcəsüz (İsm.)
III ş. görəcəğ	görəcəğ(lər)
İnkər	
I ş. başdamıyacam // başdamıyacağam, başdamıyacıyam (Mər.)	başdamıyacıyığ, başdamıyaceyığ (Mər.)
II ş. başdamıyacağsan, başdamıyacasan (İsm.)	başdamıyacağsuz, başdamıyacasuz (İsm.)
III ş. başdamıyacağ	başdamıyacağ(lar)
I ş. gəlmiyəcəm // gəlmiyəcəyəm, gəlmiyəciyəm (Mər.)	gəlmiyəciyığ, gəlmiyəceyığ (Mər.)
II ş. gəlmiyəcəgsən, gəlmiyəcəsən (İsm.)	gəlmiyəcəksüz, gəlmiyəcəsüz (İsm.)
III ş. gəlmiyəcəğ	gəlmiyəcəğ(lər)
I ş. oxımıyacam // oxımıyacağam, oxımıyacıyam (Mər.)	oxımıyacıyığ, oxımıyaceyığ (Mər.)
II ş. oxımıyacağsan, oxımıyacasan (İsm.)	oxımıyacağsuz, oxımıyacasuz (İsm.)
III ş. oxımıyacağ	oxımıyacağ(lar)
I ş. görmiyəcəm // görmiyəcəgəm, görmiyəcəyəm (Mər.)	görmiyəcəyığ, görmiyəcəyığ (İsm.)
II ş. görmiyəcəgsən, görmiyəcəsən (İsm.)	görmiyəcəksüz, görmiyəcəsüz (İsm.)
III ş. görmiyəcəğ	görmiyəcəğ(lər)
(Nax., İr., Ord., Təb.)	
Təsdiq	
I ş. başdıyacıyam // başdıyacam	başdıyacıyığ // başdıyacıyığ
II ş. başdıyacısan // başdıyacaxsan, başdıyacasan // başdıyacsan, başdıyassan (Nax.)	başdıyacıksüz // başdıyacaxksüz, başdıyacıksüz (Nax.), başdıyacıksüz (Nax.), başdıyacıksüz (İr.)
III ş. başdıyacax	başdıyacıx(lar)
I ş. gələciyəm // gələcəm	gələciyığ, gələciyığ (Nax., İr.), gələciyığ (Nax.-Neh., Ord., Təb.)
II ş. gələcisən // gələcəxsən, gələcəsən // gələcsən, gələssən (Nax.)	gələcisiz, gələcəksüz, gələcəksüz, gələcisiz (Nax.), gələcəksüz (İr.)
III ş. gələcəx (Nax., İr.), gələcax (Nax.-Neh., Ord., Təb.)	gələcəx(lər), gələcax(lar) (Nax.-Neh., Ord., Təb.)
I ş. oxıyacıyam // oxıyacam	oxıyacıyığ // oxıyacıyığ
II ş. oxıyacısan // oxıyacaxsan // oxıyacasan // oxıyacsan, oxıyassan (Nax.)	oxıyacıksüz // oxıyacaxksüz, oxıyacıksüz, oxıyacıksüz (Nax.), oxıyacıksüz (İr.)
III ş. oxıyacax	oxıyacıx(lar)
I ş. görəcəyəm // görəcəm	görəcəyığ, görəcəyığ (Nax., İr.), görəcəyığ (Nax.-Neh., Ord., Təb.)
II ş. görəcəsən, görəcəxsən	görəcəksüz // görəcəksüz, görəcəksüz, görəcəksüz (Nax.), görəcəksüz (İr.)
III ş. görəcəx (Nax., İr.), görəcəax (Nax.-Neh., Ord., Təb.)	görəcəx(lər) (Nax., İr.), görəcəax(lar) (Nax.-Neh., Ord.)

tək	cəm
İnkər	
I ş. başdamıyacıyam // başdamıyacam // başdamıyacıyım	başdamıyacıyığ // başdamıyacıyığ
II ş. başdamıyacısan // başdamıyacaxsan // başdamıyacasan, başdamıyassan, başdamıyassan (Nax.)	başdamıyacıksüz // başdamıyacaxksüz, başdamıyacıksüz, başdamıyacıksüz (Nax.), başdamıyacıksüz (İr.)
III ş. başdamıyacax	başdamıyacax(lar)
I ş. gəlmiyəciyəm // gəlmiyəcəm	gəlmiyəciyığ, gəlmiyəciyığ (Nax., İr.)
II ş. gəlmiyəcisən // gəlmiyəcəxsən // gəlmiyəcəsən // gəlmiyəcəssən, gəlmiyəcəssən (Nax.)	gəlmiyəcisiz // gəlmiyəcəksüz, gəlmiyəcəksüz, gəlmiyəcəksüz (Nax.), gəlmiyəcəksüz (İr.)
III ş. gəlmiyəcəx (Nax., İr.), gəlmiyəcəx (Nax.-Neh., Ord., Təb.)	gəlmiyəcəx(lər) (Nax., İr.), gəlmiyəcəx(lar) (Nax.-Neh., Ord., Təb.)
I ş. oxımıyacıyam, oxımıyacam (İr.)	oxımıyacıyığ // oxımıyacıyığ
II ş. oxımıyacısan // oxımıyacaxsan // oxımıyacasan // oxımıyassan (Nax.)	oxımıyacıksüz // oxımıyacaxksüz, oxımıyacıksüz, oxımıyacıksüz (Nax.), oxımıyacıksüz (İr.)
III ş. oxımıyacax	oxımıyacax(lar)
I ş. görmiyəcəyəm // görmiyəcəm	görmiyəcəyığ // görmiyəcəyığ (Nax., İr.), görmiyəcəyığ (Nax.-Neh., Ord., Təb.)
II ş. görmiyəcisən // görmiyəcəxsən	görmiyəcisiz, görmiyəcəksüz, görmiyəcəksüz, görmiyəcəksüz (Nax.), görmiyəcəksüz (İr.)
III ş. görmiyəcəx (Nax., İr.), görmiyəcəx (Nax.-Neh., Ord., Təb.)	görmiyəcəx(lər) (Nax., İr.), görmiyəcəx(lar) (Nax.-Neh., Ord., Təb.)
(B.)	
Təsdiq	
I ş. başdıyəcəgəm	başdıyəcəyığ // başdıyəcəyığ
II ş. başdıyəcəgsən	başdıyəcəksüz
III ş. başdıyəcəğ	başdıyəcəğ(lər)
I ş. gələcəgəm // gələcəgəm	gələcəyığ // gələcəyığ
II ş. gələcəgsən // gələcəgsən	gələcəksüz
III ş. gələcəğ // gələcəğ	gələcəğ // gələcəğ(lər)
I ş. oxıyəcəgəm	oxıyəcəyığ // oxıyəcəyığ
II ş. oxıyəcəgsən	oxıyəcəksüz
III ş. oxıyəcəğ	oxıyəcəğ(lər)
I ş. görəcəgəm // görəcəgəm	görəcəyığ // görəcəyığ
II ş. görəcəgsən	görəcəksüz // görəcəksüz
III ş. görəcəğ // görəcəğ	görəcəğ(lər) // görəcəğ(lər)
İnkər	
I ş. başdamıyəcəgəm	başdamıyəcəyığ // başdamıyəcəyığ
II ş. başdamıyəcəgsən	başdamıyəcəksüz
III ş. başdamıyəcəğ // başdamıyəcəğ	başdamıyəcəğ(lər) // başdamıyəcəğ(lər)
I ş. gəlmiyəcəgəm // gəlmiyəcəgəm	gəlmiyəcəyığ // gəlmiyəcəyığ
II ş. gəlmiyəcəgsən // gəlmiyəcəgsən	gəlmiyəcəksüz // gəlmiyəcəksüz
III ş. gəlmiyəcəğ // gəlmiyəcəğ	gəlmiyəcəğ(lər) // gəlmiyəcəğ(lər)

tək	cəm
I ş. oximiyəcəgəm // oximiyəcəgəm	oximiyəcəüğ // oximiyəcəig
II ş. oximiyəcəgsən // oximiyəcəgsən	oximiyəcəgsüz // oximiyəcəgsüz
III ş. oximiyəcəg // oximiyəcəg	oximiyəcəg(lər) // oximiyəcəg(lər)
I ş. görmiyəcəgəm // görmiyəcəgəm	görmiyəcəüğ // görmiyəcəig
II ş. görmiyəcəgsən // görmiyəcəgsən	görmiyəcəgsüz // görmiyəcəgsüz
III ş. görmiyəcəg // görmiyəcəg	görmiyəcəg(lər) // görmiyəcəg(lər)
(Q.)	
Təsdiq	
I ş. başdiyəcəgəm // başdiyəcəgəm	başdiyəcəüğ // başdiyəcəig
II ş. başdiyəcəgsən // başdiyəcəgsən	başdiyəcəgsüz // başdiyəcəgsüz
III ş. başdiyəcəg // başdiyəcəg	başdiyəcəg(lər) // başdiyəcəg(lər)
I ş. gidəcəgəm	gidəcəüğ
II ş. gidəcəgsən	gidəcəgsüz
III ş. gidəcəg	gidəcəg(lər)
I ş. yicəgəm	yicəüğ
II ş. yicəgsən	yicəgsüz
III ş. yicəg	yicəg(lər)
I ş. güəcəgəm	güəcəüğ
II ş. güəcəgsən	güəcəgsüz
III ş. güəcəg	güəcəg(lər)
İnkər	
I ş. başdamicəgəm // başdamicəgəm	başdamicəüğ // başdamicəig
II ş. başdamicəgsən // başdamicəgsən	başdamicəgsüz // başdamicəgsüz
III ş. başdamicəg // başdamicəg	başdamicəg(lər) // başdamicəg(lər)
I ş. gəlmicəgəm // gəlmicəgəm	gəlmicəüğ // gəlmicəig
II ş. gəlmicəgsən // gəlmicəgsən	gəlmicəgsüz // gəlmicəgsüz
III ş. gəlmicəg // gəlmicəg	gəlmicəg(lər) // gəlmicəg(lər)
I ş. oximicəgəm	oximicəüğ
II ş. oximicəgsən	oximicəgsüz
III ş. oximicəg	oximicəg(lər)
I ş. gürmiyəcəgəm	gürmiyəcəüğ
II ş. gürmiyəcəgsən	gürmiyəcəgsüz
III ş. gürmiyəcəg	gürmiyəcəg(lər)
(Qax)	
Təsdiq	
I ş. alcəm	alcux
II ş. alcəsən	alcəsiz
III ş. alca	alca(lər)
(Z., Qax)	
Təsdiq	
I ş. başdiyəcəm // başdiyəcəm, başdiyəcəgəm	başdiyəcix // başdiyəcəyik, başdiyəcəüx, başdiyəcəyix
II ş. başdiyəcəsən // başdiyəcəxən, başdiyəcəxən	başdiyəcəxsız // başdiyəcəysiz, başdiyəcəxsız
III ş. başdiyəcəcək // başdiyəcəcax // başdiyəcəcax	başdiyəcəcək(lər) // başdiyəcəcax(lər), başdiyəcəcax(lər)

tək	cəm
I ş. gələcəm // gələcəm	gələcəgix // gələcəyix // gələcəüğ
II ş. gələcəksən // gələcəxən	gələcəxsız // gələcəksiniz
III ş. gələcax // gələcək	gələcax(lər) // gələcək(lər)
I ş. oxuycəm // oxuycəm, oxuycıyəm	oxuyəcəyix // oxuyəcix // oxuyəcüyix
II ş. oxuyəcəxən // oxuyəcəxən, oxuyəcəxən	oxuyəcəgsiz // oxuyəcəxsız // oxuyəcəsüz
III ş. oxuyəcəcax // oxuyəcəcax, oxuyəcəcax	oxuyəcəcax(lər) // oxuyəcəcax(lər) // oxuyəcəcək(lər)
I ş. görəcəm // görəcəm, görəcəyəm	görəcəgix // görəcəyix, görəcəüx
II ş. görəcəksən // görəcəxən	görəcəxsız // görəcəksiniz
III ş. görəcəcax // görəcəcək	görəcəcax(lər), görəcəcək(lər)
İnkər	
I ş. başdamicəyəm // başdamicəyəm, başdamicəyəcəgəm	başdamicəyix // başdamicəyəcik // başdamicəyəcix
II ş. başdamicəyəcən // başdamicəyəcəxən // başdamicəyəcəxən	başdamicəyəcəxsız // başdamicəyəcəysiz // başdamicəyəcəxsız
III ş. başdamicəyəcəcək // başdamicəyəcəcax // başdamicəyəcəcax	başdamicəyəcəcək(lər) // başdamicəyəcəcax(lər) // başdamicəyəcəcax(lər)
I ş. gəlmiyəcəm	gəlmiyəcəgix // gəlmiyəcəyix
II ş. gəlmiyəcəksən // gəlmiyəcəxən	gəlmiyəcəxsız // gəlmiyəcəksiniz
III ş. gəlmiyəcəcək // gəlmiyəcəcək	gəlmiyəcəcax(lər) // gəlmiyəcəcək(lər)
I ş. oxumiyəcəm // oxumiyəcəm // oxumiyəcəm	oxumiyəcəyix // oxumiyəcəyix // oxumiyəcəyix
II ş. oxumiyəcəxən // oxumiyəcəxən // oxumiyəcəxən	oxumiyəcəgsiz // oxumiyəcəxsız // oxumiyəcəsüz
III ş. oxumiyəcəcax // oxumiyəcəcax // oxumiyəcəcək	oxumiyəcəcax(lər) // oxumiyəcəcax(lər) // oxumiyəcəcək(lər)
I ş. görmiyəcəm // görmiyəcəm // görmiyəcəm	görmiyəcəgix, görmiyəcəyix, görmiyəcəüx
II ş. görmiyəcəksən // görmiyəcəxən	görmiyəcəxsız // görmiyəcəksiniz
III ş. görmiyəcəcax // görmiyəcəcək	görmiyəcəcax(lər) // görmiyəcəcək(lər)
(Şə.)	
Təsdiq	
I ş. başdiyəcəm // başdiyəcəm, başdiyəcüyəm	başdiyəcix // başdiyəcüyix // başdiyəcüyox // başdiyəcüyox
II ş. başdiyəcisən // başdiyəcisən // başdiyəcisən	başdiyəcix'sız // başdiyəcix'suz // başdiyəcisuüz // başdiyəcisoz // başdiyəcisiz
III ş. başdiyəcix(di) // başdiyəcix // başdiyəcax	başdiyəcix(lər) // başdiyəcax(lər)
I ş. gəlciyəm // gəlcəm	gəlciyox // gəlcix // gəlcux // gəlcüyox
II ş. gəlcisən // gəlcəsən // gəlcix'sən	gəlcisöz // gələcəxsız // gəlcix'suz
III ş. gəlcix // gəlcax	gəlcax(lər)
I ş. oxiyəcüyəm // oxiyəcüyəm // oxiyəcüyəm // oxiyəcüyəm	oxiyəcüyox // oxiyəcüyox // oxiyəcüyox // oxiyəcüyox
II ş. oxiyəcüsən // oxiyəcüsən // oxiyəcəxən // oxiyəcəxən	oxiyəcüsüz // oxiyəcüsüz // oxiyəcəxsız // oxiyəcixsınız
III ş. oxiyəcix(di) // oxiyəcix // oxiyəcəcax // oxiyəcix(di)	oxiyəcix(di) // oxiyəcix(lər) // oxiyəcəcax(lər) // oxiyəcix(lər)

tək	cəm
I ş. görücəm // görücəm // görücəm	görcüyox // görcüyux // görcux
II ş. görücüsən // görücüsən // görücüsən	görcüxsuz // görcüsüz // görücüsü // görücüsü
III ş. görəcəx(di) // görəcəx(di), görücüxd	görcəcəxd(lar) // görəcəx(lər), görücüx(lər)
İnkər	
I ş. başdamiycəm // başdamiyciyəm	başdamiyciyox // başdamiyciyux // başdamiyciyox // başdamiyciox
II ş. başdamiycüsən // başdamiycüsən // başdamicüsən	başdamiycüxsüz // başdamiycix'suz // başdamiycüsü // başdamiycüsü
III ş. başdamiycüxd // başdamiycax // başdamiycix	başdamiycix di(lər) // başdamiycax(lar) // başdamiycix(lər)
I ş. gəlmicəm // gəlmiciyəm	gəlmiciyox // gəlmiciyux // gəlmicux // gəlmiciyux
II ş. gəlmicüsən // gəlmicüsən // gəlmicüxsən	gəlmicüsü // gəlmicaxsuz // gəlmiciyaxsuz // gəlmiciyaxsuz
III ş. gəlmicix // gəlmicax	gəlmicix(lər) // gəlmiciyax(lər) // gəlmiciyax(lar)
I ş. oxumiyciyəm // oxumicəm // oxumiycığam	oxumiyciyox // oxumicix // oxumiycax
II ş. oxumiycüsən // oxumicäsən // oxumicaxsən	oxumiycüsü // oxumicaxsuz // oxumicaxsuz
III ş. oxumiycüxd // oxumiycax // oxumicax	oxumiycüxd(lər) // oxumicax(lar) // oxumicax(lar)
I ş. görmiciyəm // görmicəm // görmicəm	görmiciyox // görmiciyox // görmiciyux
II ş. görmicüsən // görmicüsən // görmicüxsən	görmicix'suz // görmiciyax'suz // görmiciyax'suz // görmiciyax'suz
III ş. görmiyəcəx // görmiciyax(di) // görmicax	görmiyəcəx(lar) // görmiciyax'di(lər) // görmicax(lar)

Qeyri-qəti gələcək

Qeyri-qəti gələcək zamanın təsdiq şəklində ədəbi dildə olduğu kimi, dialekt və şivələrimizdə də *-ar*, *-ər* şəkilçiləri ilə ifadə olunur. Saitlə bitən fəllərdə bəzən qeyri-qəti gələcək zamanı ifadə etmək üçün *-r* şəkilçisi də kifayət edir.

Qax rayonunun İlisu kənd şivəsində, qeyri-qəti gələcək zaman təsdiq olunarkən bəzən şəxs şəkilçisi işlənir. İşin, hərəkətin hansı şəxsə aid olması müstəqil şəxs əvəzliliklərinin işlənməsi ilə aydın olur; məs.:

men	} bilər	biz	} bilər
sen		siz	
ho		holar	

Qeyri-qəti gələcək zamanın inkar şəklində isə dialekt və şivələrimizdə vəziyyət tamamilə dəyişir. Ədəbi dildən fərqli olaraq bir sıra dialekt və şivələrimizdə (İr., Nax., B., Q., Ş., Muğ., Mər., Z., Qax) I şəxs tək və cəmdə qeyri-qəti gələcək zamanın qədim şəkilçilərindən biri olan *-manam*, *-mənəm*, *-manığ*, *-mənig* şəkilçilərinə təsadüf edilir.

XX əsrə qədər ədəbi dilimizdə qeyri-qəti gələcək zamanın I şəxs inkarında həm *-manam*, *-mənəm*, həm də *-man*, *-mən* şəkilçiləri işlənmişdir.

Alman səni mən fəraq əlindən (*Xətayi*).

İncimən hər necə kim əğyar bidad eyləsə (*Füzuli*).

Yüz min cəfa qılсан mənə, mən səndən üz döndərmənəm
(*Nəsimi*).

Payğamız dəxi *dumanam* quş (*Xətayi*)¹.

Çəkin getsin, mən *minmənəm* yad ata

Keçə *bilmən*, bu dəryalar dərinidir (*Nəbati*).

Qeyri-qəti gələcək zamanın *-man*, *-mən* şəkilçiləri ilə ifadəsinə türkmən və türk dialektlərində də təsadüf edilir. Türkmən dilinin Noxurlu dialektində bu xüsusiyyəti II şəxsədə də görə bilirik; məs.: *alman*, *qelman* (I və II şəxs tək), *almanız*, *qelmanız* (II şəxs cəm)².

Türk dialektlərində bu xüsusiyyətə Kastamonu, Bolqarıstandakı türk və Qaziantep dialektlərində rast gəlirik; məs.: *gorman* < görməm, *varman* < varmam, *yimen* < yeməm, *olman* < olmam, *bilmen*, *gitmen* [Kowalski, 1008], *gelmen*, *dayanman* [Gaz. I, 154]. Urfa dialektində I şəxs təkdə *menem* şəkilçisinin işləndiyi müşahidə olunmuşdur; məs.: *soylemenem*, *ellemenem* [Kowalski, 1008].

Bəzi dialekt və şivələrimizdə (Quba dialektinin Amsar, Quba şəhəri, İspik, İkinci Nügədi, Şamaxı dialektinin Cabanı, Çarhan, Şəki dialektinin Baş Göynük, Ağsu rayonunun İlxıçı, Mərzə rayonunun Kolanı, Sabirabad rayonunun Yolçubəyli, Əli Bayramlı (indiki Şirvan) rayonunun Ağammədli, Zaqatala rayonunun Varxiyan, Ağdam rayonunun Qalayçılar, Çullu, Boyəhmədli kənd şivələrində) ədəbi dildən fərqli olaraq qeyri-qəti gələcək zamanın inkarının II və bəzən də III şəxsində *-mar*, *-mər* şəkilçilərinin işlənməsinə təsadüf edilir. Halbuki

¹ Məsəllər M.Rəhimovun "Форма выражения настоящего и будущего времени" məqaləsindən alınmışdır.

² M.N.Xıdırov. Türkmən dilinin tarixindən materiallar. Aşqabad, 1958, səh. 82.

ədəbi dildə bu şəkilçilər ancaq I şəxsdə mühafizə edilmiş, II və III şəxslərdə isə *-maz, -məz* şəkilçiləri işlənir. *-mar, -mər* şəkilçilərinin II və III şəxslərdə işlənməsi türkmən dilinin əsas xüsusiyyətlərindən birini təşkil edir. Bu şəkilçi türkmən ədəbi dilində II şəxsdə, türkmən dialektlərində isə həm II, həm də III şəxsə özünü göstərir; məs.: *qazmarsan, qazmarsınız* (ədəbi dil), *almar, qelmer* [Амансарыев, 12]. Dialekt və şivələrimizdə qeyri-qəti gələcək zamanda nəzərə çarpan xüsusiyyətlərdən biri də budur ki, *n, l* səsləri ilə bitən fellərdə qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçiləri I şəxsə assimilyasiya nəticəsində *-nam, -nəm, -niğ, -nig, -lam, -ləm, -luğ, -lig* formasında özünü göstərir; məs.: *öyrənməm, öyrənnik, allam, gəlləm* və s.

Şəxslər üzrə qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçiləri

(Qar., A., G., Qaz., İr.)	
tək	cəm
I ş. <i>-aram, -ərəm</i>	<i>-arix, -ərix</i>
II ş. <i>-arsan, -ərsən</i> (Qar., A., G., Qaz.), <i>-arsan, -ərsən</i> (İr.)	<i>-arsınız, -ərsiniz</i> (Qar., A., G., Qaz.), <i>-arsiyiz, -ərsiyiz</i> (İr.)
III ş. <i>-ar, -ər</i>	<i>-allar, -əllər</i>
(Nax., Ord., Təb., Şə., Z., Qax)	
I ş. <i>-aram, -ərəm</i>	<i>-arix, -ərix'</i> (Nax.), <i>-arix, -ərix</i> (Nax.-Neh., Ord., Təb., Z., Qax), <i>-arux, -əruş</i> (Şə.)
II ş. <i>-arsan, -ərsən</i>	<i>-arsuz, -ərsüz</i> (Nax., Ord., Təb., Z., Qax), <i>-arsüz, -ərsüz</i> (Nax.), <i>-arsuz, -ərsuz, -arsınız, -ərsiniz</i> (Şə.)
III ş. <i>-ar, -ər</i>	<i>-allar, -əllər</i>
(B., Q., Ş., Mər., İsm., Muğ.)	
(Samitlə bitənlərdə)	
I ş. <i>-aram, -ərəm</i>	<i>-aruğ, -ərüg</i> (B., Ş., İsm., Muğ.), <i>-aruğ, -əruğ</i> (Q.)
II ş. <i>-arsan, -ərsən</i>	<i>-arsuz, -ərsüz</i>
III ş. <i>-ar, -ər</i>	<i>-allar, -əllər</i>
(Saitlə bitənlərdə)	
I ş. <i>-ram, -rəm, -yəram</i> (B., Q., İsm.), <i>-yaram, -yəram</i> (Ş., Mər., Muğ.)	<i>-ruğ, -rüg</i> (B., Ş., Mər., İsm., Muğ.), <i>-yaruğ, -yəruğ</i> (Ş., Mər., Muğ.), <i>-yaruğ, -yəruğ, -ruğ</i> (Q.), <i>-yəruğ</i> (B.)
II ş. <i>-rsan, -rsən, -yərsən</i> (B., Q., İsm.), <i>-yarsan, -yərsən</i> (Ş., Mər., Muğ.)	<i>-rsuz, -rsüz, -arsuz, -ərsüz</i> (Ş., Mər., Muğ.), <i>-ərsüz</i> (Q., B.)
III ş. <i>-r, -yə</i> (B., Q., İsm.), <i>-yar, -yə</i> (Ş., Mər., Muğ.)	<i>-allar, -əllər, -yallar, -yəllər</i>

Qeyri-qəti gələcək zamanın təsrifi

(Qar., A., G., Qaz.)	
Təsdiq	
tək	cəm
I ş. <i>başdaram // başdıyaram</i>	<i>başdarix // başdıyarix</i>
II ş. <i>başdarsan // başdıyarsan</i>	<i>başdarsınız // başdıyarsınız</i>
III ş. <i>başdar // başdıyar</i>	<i>başdar // başdıyar, başdallar // başdıyallar</i>
I ş. <i>gələrəm, gəlləm</i>	<i>gələrix, gəllix</i>
II ş. <i>gələrsən</i>	<i>gələrsiniz</i>
III ş. <i>gələr</i>	<i>gələr, gələllər</i>
I ş. <i>oxuyaram</i>	<i>oxuyarix</i>
II ş. <i>oxuyarsan</i>	<i>oxuyarsınız</i>
III ş. <i>oxuyar</i>	<i>oxuyar, oxuyallar</i>
I ş. <i>görərəm // görürəm</i>	<i>görərix // görürix</i>
II ş. <i>görərsən</i>	<i>görərsiniz</i>
III ş. <i>görər</i>	<i>görər // görəllər</i>
İnkər	
I ş. <i>başdamaram</i>	<i>başdamarix</i>
II ş. <i>başdamassan, başdamarsan</i> (A.-Çul., Boy., Qal.)	<i>başdamassınız, başdamarsınız</i> (A.-Çul., Boy., Qal.)
III ş. <i>başdamaz</i>	<i>başdamaz(dər)</i>
I ş. <i>gəlmərəm</i>	<i>gəlmərix</i>
II ş. <i>gəlmərsən, gəlmərsən</i> (A.-Çul., Boy., Qal.)	<i>gəlmərsiniz, gəlmərsiniz</i> (A.-Çul., Boy., Qal.)
III ş. <i>gəlməz</i>	<i>gəlməz(dər)</i>
I ş. <i>oxumaram</i>	<i>oxumarix</i>
II ş. <i>oxumassan, oxumarsan</i> (A.-Çul., Boy., Qal.)	<i>oxumassınız, oxumarsınız</i> (A.-Çul., Boy., Qal.)
III ş. <i>oxumaz</i>	<i>oxumaz(dər)</i>
I ş. <i>görmərəm</i>	<i>görmərix</i>
II ş. <i>görmərsən, görmərsən</i> (A.-Çul., Boy., Qal.)	<i>görmərsiniz, görmərsiniz</i> (A.-Çul., Boy., Qal.)
III ş. <i>görməz</i>	<i>görməz(dər)</i>
(İr., Nax., Ord., Təb., Z.-Aş.T., Qım., Qax-I.Su)	
Təsdiq	
I ş. <i>başdaram // başdıyaram</i>	<i>başdarix // başdıyarix</i>
II ş. <i>başdarsan // başdıyarsan</i>	<i>başdarsız // başdıyarsız, başdarstiyiz</i> (İr.), <i>başdarsüz</i> (Nax.)
III ş. <i>başdar // başdıyar</i>	<i>başdar // başdıyar, başdallar // başdıyallar</i>
I ş. <i>gələrəm, gəlləm</i>	<i>gələrix // gəllix</i> (Nax., İr.), <i>gələrix, gəllix</i> (Nax.-Neh., Ord., Təb., Z., Qax)
II ş. <i>gələrsən</i>	<i>gələrsiz, gələrsiyiz</i> (İr.), <i>gələrsüz</i> (Nax.)
III ş. <i>gələr</i>	<i>gələr, gələllər</i>

tək	cəm
I ş. oxıyaram	oxıyarıx
II ş. oxıyarsan	oxıyarsız, oxıyarsıyız (İr.), oxıyarsıüz (Nax.)
III ş. oxıyar	oxıyar // oxıyallar
I ş. görürəm // görürəm	görürix // görürix (Nax., İr.), görürix (Nax.-Neh., Ord., Təb., Z.-Qax)
II ş. görürsən	görürsüz // görürsiyız (İr.), görürsiüz (Nax.)
III ş. görür	görür, görürələr
İnkər	
I ş. başdamanam // başdamaram	başdamanıx // başdamarıx
II ş. başdamassan	başdamassız, başdamassıyız (İr.), başdamassıüz (Nax.),
III ş. başdamaz	başdamaz(dar)
I ş. gəlmənəm // gəlmərəm	gəlmənıx // gəlməriş (Nax., İr.), gəlmənıx (Nax.-Neh., Ord., Təb., Z., Qax)
II ş. gəlməssən	gəlməssız, gəlməssiıyız (İr.), gəlməssiüz (Nax.)
III ş. gəlməz	gəlməz(dər)
I ş. oxımanam // oxımarım	oxımanıx // oxımarıx
II ş. oxımassan	oxımassız, oxımassıyız (İr.), oxımassıüz (Nax.)
III ş. oxımaz	oxımaz(dar)
I ş. görmənəm // görmərəm	görmənıx // görməriş, görmənıx (Nax.-Neh., Ord., Təb., Z., Qax)
II ş. görməssən	görməssız, görməssiıyız (İr.), görməssiüz (Nax.)
III ş. görməz	görməz(dər)
(B., Q., Ş., Mər., İsm., Muğ., Şə., Z.)	
Təsdiq	
I ş. başdaram, başdıyaram, başdıyərəm (B., Q., İsm., Şə.)	başdaruğ, başdıyarıx, başdıyərüx (Q.), başdıyarıx (Şə.), başdıyərüx (B.)
II ş. başdarsan, başdıyarsan, başdıyərəsən (B., Q., İsm., Şə.)	başdarsuz, başdıyarsuz, başdıyərəsüz (B., Q.), başdıyərəsıız (Şə.)
III ş. başdar, başdıyar, başdıyər (B., Q., İsm., Şə.)	başdar // başdıyar // başdıyər, başdallar // başdıyallar, başdıyələr (B., Q., İsm., Şə.)
I ş. gələrəm, gəlləm	gələrüx // gəllüx, gələrüx (Q.), gələrüx (Şə.)
II ş. gələrsən	gələrsuz // gələrsıız (Şə.)
III ş. gələr	gələr, gələrələr

tək	cəm
I ş. oxıyaram, oxıyərəm (B., Q., Şə.), oxıram (B., Q., Mər.-Ərəb)	oxıyarıx, oxıyərüx (B.), oxıruğ (B., Q., Mər.-Ərəb.), oxıyərüx (Şə.)
II ş. oxıyarsan, oxıyərəsən (B., Q., Şə.), oxırsan (B., Q., Mər.-Ərəb.)	oxıyarsuz, oxırsuz (B., Q., Mər.-Ərəb.), oxıyərəsüz (B., Q.), oxıyərəsuz (Şə.)
III ş. oxıyar, oxıyər (B., Q., Şə.), oxır (B., Q., Mər.-Ərəb.)	oxıyar // oxıyallar, oxıyər // oxıyələr (B., Q., Şə.), oxır, oxıyələr (B., Q., Mər.-Ərəb.)
I ş. görürəm // görürəm	görürüx, görürüx, görürüx, görürüx (Q.), görürüx // görürüx (Şə.)
II ş. görürsən	görürsüz, görürsüz // görürsıız // görürsüz (Şə.)
III ş. görür	görür, görürələr
İnkər	
I ş. başdamaram, başdamanam	başdamarıx, başdamarıx, başdamanıx, başdamanıx
II ş. başdamassan, başdamarsan	başdamassuz, başdamassız, başdamarsuz
III ş. başdamaz, başdamar (Q.)	başdamazdar, başlamazlar (Şə.), başdamarlar (Q.)
I ş. gəlmərəm, gəlmənəm	gəlmərüx, gəlmənüx, gəlmərüx (Şə.), gəlmərüx (Q.)
II ş. gəlməssən, gəlmərsən	gəlməssüz, gəlmərsüz, gəlmərsız
III ş. gəlməz, gəlmər (Q.)	gəlməzdar, gəlməzler (Şə.), gəlmərlər
I ş. oxımarım, oxımanam	oxımarıx, oxımarıx, oxımanıx
II ş. oxımassan, oxımarsan	oxımassuz, oxımarsuz, oxımarsız
III ş. oxımaz, oxımar (Q.)	oxımazdar, oxımarlar (Q.)
I ş. görmərəm, görmənəm	görmərüx, görmənüx, görmərüx, görmənüx
II ş. görməssən, görmərsən	görməssüz, görmərsüz, görmərsız
III ş. görməz, görmər (Q.)	görməzdar, görmərlər (Q.)

b) Mürəkkəb xəbər şəkli

Mürəkkəb xəbər şəkli ədəbi dildə olduğu kimi, dialekt və şivələrimizdə də sadə xəbər şəkli ilə *idi* köməkçi felinin birləşməsindən əmələ gəlir. Dialekt və şivələrimizdə *idi* köməkçi feli daha çox öz ilk saitini itirir və ahəng qanununa görə *-di*, *-di*, *-du*, *-dü* şəklində işlənir. Mürəkkəb xəbər şəklinin işlədilməsinə görə dialekt və şivələrimizi üç qrupa ayırmaq olar:

Birinci qrupa Qazax, Qarabağ, Gəncə dialektləri, İrəvan şivəsi və Ağdam rayonu şivələri daxildir ki, bu qrup dialekt və şivələrdə mürəkkəb xəbər şəklində *idi* köməkçi felinin dörd variantı işlənir; məs.:

tək	cəm
I ş. <i>-dim, -dim, -dum, -düm</i>	<i>-dix, -dix, -dux, -dix</i>
II ş. <i>-din, -din, -dun, -dün</i> (Qaz., Qar., A., G.), <i>-din, -din, -dun, -dün</i> (İr.)	<i>-diniz, -diniz, -dunuz, -dünüz</i> (Qaz., Qar., A., G.), <i>-diyiz, -diyiz, -duyuz, -düyüz</i> (İr.)
III ş. <i>-di, -di, -du, -dü</i>	<i>-di, -di(lar), -di, -di(lər)</i>

İkinci qrupa Bakı, Şamaxı dialektləri, Muğan, Mərəzə və İsmayılı rayonu şivələri daxildir ki, bu dialekt və şivələrdə mürəkkəb xəbər şəklində *idi* köməkçi felinin iki variantı işlənir; məs.:

tək	cəm
I ş. <i>-dim, -dim</i>	<i>-duğ, -düg</i>
II ş. <i>-dun, -dün</i>	<i>-duz, -düz</i>
III ş. <i>-di, -di</i>	<i>-di(lar), -di(lər)</i>

Üçüncü qrupa Quba, Naxçıvan, Ordubad, Təbriz, Şeki dialektləri, Zaqatala-Qax şivəsi daxildir ki, bu dialekt və şivələrdə mürəkkəb xəbər şəklində *idi* köməkçi felinin bütün şəxslər üzrə deyil, ancaq ayrı-ayrı şəxslər üzrə müxtəlif variantı işlənir; məs.:

(Q.)	
tək	cəm
I ş. <i>-dim, -dim</i>	<i>-duğ</i>
II ş. <i>-dun, -dün</i>	<i>-duz, -düz</i>
III ş. <i>-di, -di</i>	<i>-di(lər)</i>
(Nax., Ord., Təb., Z., Qax, Şə.)	
I ş. <i>-dim, -dim, -dum, -düm</i>	<i>-dix, -dix</i> (Nax.), <i>-dix</i> (Nax.-Neh., Z., Qax, Ord., Təb., Şə.)
II ş. <i>-din, -din, -dun, -dün</i>	<i>-diz, -diz</i> (Nax., Ord., Təb., Z., Qax), <i>-düz</i> (Nax.), <i>-diniz, -diniz</i> (Z., Qax), <i>-diniz, -düz, -diz, -diz</i> (Şə.)
III ş. <i>-di, -di, -di</i>	<i>-di, -di(lar), -di(lər)</i>

(Qaz., Qar., A., G., İr.)

Təsdiq

tək	cəm
I ş. <i>başdamışdım</i>	<i>başdamışdix</i>
II ş. <i>başdamışdın</i> (Qaz., Qar., A., G.), <i>başdamışdım</i> (İr.)	<i>başdamışdınız</i> (Qaz., Qar., A., G.), <i>başdamışdiyiz</i> (İr.)
III ş. <i>başdamışdı</i>	<i>başdamışdı</i>
I ş. <i>gəlirdim, gələrdim</i> (Qaz.)	<i>gəlirdix, gələrdix</i> (Qaz.)
II ş. <i>gəlirdin, gələrdin</i> (Qaz.), <i>gəlirdin</i> (İr.)	<i>gəlirdiniz, gələrdiniz</i> (Qaz.), <i>gəlirdiyiz</i> (İr.)
III ş. <i>gəlirdi</i> (Qar., A., G., İr.), <i>gələrdi</i> (Qaz.)	<i>gəlirdi, gələrdi</i> (Qaz.)
I ş. <i>oxuyajeydim, oxuyacaxdım</i> (İr.)	<i>oxuyajeydix, oxuyacaxdix</i> (İr.)
II ş. <i>oxuyajeydın, oxuyacaxdın</i> (İr.)	<i>oxuyajeydiniz, oxuyacaxdiyiz</i> (İr.)
III ş. <i>oxuyajeydi, oxuyacaxdı</i> (İr.)	<i>oxuyajeydi, oxuyacaxdı(lar)</i>
I ş. <i>görərdim</i>	<i>görərdix</i>
II ş. <i>görərdin, görərdin</i> (İr.)	<i>görərdiniz, görərdiyiz</i> (İr.)
III ş. <i>görərdi</i>	<i>görərdi(lər)</i>

İnkər

I ş. <i>başdamamışdım</i>	<i>başdamamışdix</i>
II ş. <i>başdamamışdın, başdamamışdın</i> (İr.)	<i>başdamamışdınız, başdamamışdiyiz</i> (İr.)
III ş. <i>başdamamışdı</i>	<i>başdamamışdı</i>
I ş. <i>gəlmirdim, gəlmərdim</i> (Qaz.)	<i>gəlmirdix, gəlmərdix</i> (Qaz.)
II ş. <i>gəlmirdin, gəlmərdin</i> (Qaz.), <i>gəlmirdin</i> (İr.)	<i>gəlmirdiniz, gəlmərdiniz</i> (Qaz.), <i>gəlmirdiyiz</i> (İr.)
III ş. <i>gəlmirdi, gəlmərdi</i> (Qaz.)	<i>gəlmirdilər, gəlmərdilər</i> (Qaz.)
I ş. <i>oxumüyajeydim, oxumüyacaxdım</i> (İr.)	<i>oxumüyajeydix, oxumüyacaxdix</i> (İr.)
II ş. <i>oxumüyajeydın, oxumüyacaxdın</i> (İr.)	<i>oxumüyajeydiniz, oxumüyacaxdınız</i> (İr.)
III ş. <i>oxumüyajeydi, oxumüyacaxdı</i> (İr.)	<i>oxumüyajeydi, oxumüyacaxdı</i>
I ş. <i>görməzdim</i>	<i>görməzdix</i>
II ş. <i>görməzdin, görməzdin</i> (İr.)	<i>görməzdiniz, görməzdiyiz</i> (İr.)
III ş. <i>görməzdi</i>	<i>görməzdi(lər)</i>

(B., Ş., Mər., İsm., Muğ.)

Təsdiq

I ş. <i>başdamışdım</i>	<i>başdamışduğ</i>
II ş. <i>başdamışdın</i>	<i>başdamışduz</i>
III ş. <i>başdamışdı</i>	<i>başdamışdı(lar)</i>
I ş. <i>gəlirdim</i>	<i>gəlirdüğ</i>
II ş. <i>gəlirdün</i>	<i>gəlirdüz</i>
III ş. <i>gəlirdi</i>	<i>gəlirdi</i>

tək	cəm
I ş. oxıyacağdım, oxıyecegdım (B.)	oxıyacağduğ, oxıyecegdüğ (B.)
II ş. oxıyacağdun, oxıyecegdün (B.)	oxıyacağduz, oxıyecegdüz (B.)
III ş. oxıyacağdı, oxıyecegdı (B.)	oxıyacağdı ¹ , oxıyecegdı (B.)
I ş. görərdim	görərdüğ
II ş. görərdün	görərdüz
III ş. görərdi	görərdi(lər)
İnkər	
I ş. başdamamışdım	başdamamışduğ
II ş. başdamamışdun	başdamamışduz
III ş. başdamamışdı ¹	başdamamışdı ¹ (lar)
I ş. gəlmirdim	gəlmirdüğ
II ş. gəlmirdün	gəlmirdüz
III ş. gəlmirdi	gəlmirdi(lər)
I ş. oxımıyacağdım, oxımıyecegdım (B.)	oxımıyacağduğ, oxımıyecegdüğ (B.)
II ş. oxımıyacağdun	oxımıyecegdüz (B.)
III ş. oxımıyacağdı ¹ , oxımıyecegdı (B.)	oxımıyacağdı(lar)
I ş. görməzdım	görməzdüğ
II ş. görməzdün	görməzdüz
III ş. görməzdi	görməzdi(lər)
(S.-Yol., Mur., Kol.)	
I ş. görmədim	görmərdüğ
II ş. görmərdün	görmərdüz
III ş. görmərdi	görmərdi(lər)
(Q.)	
Təsdiq	
I ş. başdamışdım	başdamışduğ
II ş. başdamışdun	başdamışduz
III ş. başdamışdı	başdamışdı(lar)
(Q., B.-Nov., Cor., Hök., Qob., Güz., Mər.-Quş., Nər., Qur., Nab., Ərəb., Şir.-Ağam.)	
I ş. gələtdim	gələtdüğ, gələtdüğ (Q.)
II ş. gələtdün	gələtdüz
III ş. gələtdi	gələtdi(lər)
(Q.-Xur.)	
I ş. ala vardım	ala varduğ
II ş. ala vardun	ala varduz
III ş. ala vardı	ala vardı

(Q.)	
tək	cəm
I ş. oxıyəcay idim // oxıyəcaydım // oxıyəcaydım	oxıyəcay iduğ // oxıyəcayduğ // oxıyəcayduğ
II ş. oxıyəcay idün // oxıyəcaydun // oxıyəcaydun	oxıyəcay idüz // oxıyəcayduz // oxıyəcayduz
III ş. oxıyəcay idi // oxıyəcaydi // oxıyəcaydi	oxıyəcay idi(lər) // oxıyəcaydi(lər) // oxıyəcaydi(lər)
I ş. görərdim	görərdüğ
II ş. görərdün	görərdüz
III ş. görərdi	görərdi(lər)
İnkər	
I ş. başdamamışdım	başdamamışduğ
II ş. başdamamışdun	başdamamışduz
III ş. başdamamışdı	başdamamışdı(lər)
(Q., B.-Nov., Cor., Hök., Qob., Güz., Mər.-Quş., Nər., Qur., Nab., Ərəb., Şir.-Ağam.)	
I ş. gəlmıyətđm	gəlmıyətđüğ, gəlmıyətđüğ (Q.)
II ş. gəlmıyətđün	gəlmıyətđüz
III ş. gəlmıyətđi	gəlmıyətđi(lər)
(Q.-Xur.)	
(Birinci variant)	
I ş. almiyə var idim	almiyə var iduğ
II ş. almiyə var idün	almiyə var idüz
III ş. almiyə var idi	almiyə var idi
(İkinci variant)	
I ş. ala yux idim	ala yux iduğ
II ş. ala yux idün	ala yux idüz
III ş. ala yux idi	ala yux idi(lər)
(Q.)	
I ş. oxımicay idim // oxımicaydım // oxımicaydım	oxımicay iduğ // oxımicayduğ // oxımicayduğ
II ş. oxımicay idün // oxımicaydun // oxımicaydun	oxımicay idüz // oxımicayduz // oxımicayduz
III ş. oxımicay idi // oxımicaydi // oxımicaydi	oxımicay idi(lər) // oxımicaydi(lər) // oxımicaydi(lər)
I ş. görməzdım	görməzdüğ
II ş. görməzdün	görməzdüz
III ş. görməzdi	görməzdi(lər)
(Qax-İSn, Zər., Lək., Cənubi Azərb.)	
I ş. gəliydim	gəliydux
II ş. gəliydin	gəliyduz
III ş. gəliydi	gəliydi(lər)

(Nax., Ord., Təb., Şə., Z., Qax)	
tək	cəm
Təsdiq	
I ş. başlamışdım	başlamışdım
II ş. başlamışdın	başlamışdınız, başlamışdınız (Şə.), başlamışdınız (Nax.)
III ş. başlamışdı	başlamışdı(lar)
I ş. gəlirdim	gəlirdim (Nax.), gəlirdim (Şə., Nax.-Neh., Ord., Təb., Z., Qax)
II ş. gəlirdin	gəlirdiniz, gəlirdiniz (Z., Qax), gəlirdiniz (Nax.), gəlirdiniz (Şə.)
III ş. gəlirdi	gəlirdi(lər)
I ş. oxuyacağdım (Nax.), oxuyacaydım // oxuyaceydım (Z., Qax), oxuyaceydım // // oxuyacağdım (Şə.)	oxuyacaydınız (Nax.), oxuyacaydınız // oxuyacaydınız (Z., Qax), oxuyacaydınız // // oxuyacaydınız (Şə.)
II ş. oxuyacağdın (Nax.), oxuyaceydın // oxuyaceydın (Z., Qax), oxuyaceydın // oxuyacağdın (Şə.)	oxuyacaydınız (Nax.), oxuyacaydınız // oxuyacaydınız (Z., Qax), oxuyacaydınız // oxuyacaydınız (Şə.)
III ş. oxuyacağıdı (Nax.), oxuyacaydı // oxuyaceydi (Z., Qax), oxuyaceydi // oxuyacağıdı (Şə.)	oxuyacaydı(lar) (Nax.), oxuyacaydı(lar) // oxuyacaydı(lar) (Z., Qax), oxuyacaydı(lar) // // oxuyacaydı(lar)
I ş. görürdüm	görürdüm (Nax.), görürdüm (Şə., Nax.-Neh., Z., Qax, Ord., Təb.)
II ş. görürdün	görürdünüz (Nax.), görürdünüz (N)
III ş. görürdi	görürdi(lər)
İnkâr	
I ş. başlamamışdım	başlamamışdım
II ş. başlamamışdın	başlamamışdınız (Nax., Ord., Təb., Z., Qax), başlamamışdınız (Nax.), başlamamışdınız (Şə.)
III ş. başlamamışdı	başlamamışdı(lar)
I ş. gəlmirdim	gəlmirdim (Nax.), gəlmirdim (Şə., Nax.- Neh., Ord., Təb., Z., Qax)
II ş. gəlmirdin	gəlmirdiniz (Nax., O., Təb., Z., Qax), gəlmirdiniz (Nax.), gəlmirdiniz (Z., Qax), gəlmirdiniz // gəlmirdiniz (Şə.)
III ş. gəlmirdi	gəlmirdi(lər)
I ş. gəlmiydim	gəlmiydiniz
II ş. gəlmiydin	gəlmiydiniz
III ş. gəlmiydi	gəlmiydi(lər)

tək	cəm
I ş. oxumuyacağdım (Nax.), oxumuyacay- dım // oxumuyaceydım (Z., Qax), oxumuyaceydım // oxumuyacağdım (Şə.)	oxumuyacaydınız (Nax.), oxumuyacaydınız // oxumuyacaydınız (Z., Qax), oxumuyacaydınız // oxumuyacaydınız (Şə.)
II ş. oxumuyacağdın (Nax.), oxumuyacay- dın // oxumuyaceydın (Z., Qax), oxi- muyaceydın // oxumuyacağdın (Şə.)	oxumuyacaydınız (Nax.), oxumuyacaydınız // oxumuyacaydınız (Z., Qax), oxumuyacaydınız // oxumuyacaydınız (Şə.)
III ş. oxumuyacağıdı (Nax.), oxumuya- caydı // oxumuyaceydi (Z., Qax), oxumuyaceydi // oxumuyacağıdı (Şə.)	oxumuyacaydı(lar) // oxumuyacaydı(lar) // oxumuyacaydı(lar) (Z., Qax), oxumuyacaydı(lar) // oxumuyacaydı(lar) (Şə.)
I ş. görməzdim	görməzdiniz (Nax.), görməzdiniz (Şə., Nax.-Neh., Z., Qax, Ord., Təb.)
II ş. görməzdin	görməzdiniz (Nax., Ord., Təb., Z., Qax), görməzdiniz (Nax.), görməzdiniz (Şə.)
III ş. görməzdi	görməzdi(lər)

3. Felin arzu şəkli

Felin arzu şəkli ədəbi dildə olduğu kimi, dialekt və şivələrimizdə də *-a*, *-ə* (samitlə bitənlərdə), *-ya*, *-yə* (saitlə bitənlərdə) şəkilçiləri ilə ifadə olunur. Lakin arzu şəklinin mürəkkəbi bir çox dialekt və şivələrimizdə ədəbi dildən fərqlənir. Ədəbi dildə arzu şəkli *-a*, *-ə*, *-ya*, *-yə* şəkilçiləri ilə ifadə olunduğu halda, dialekt və şivələrimizdə ancaq *-e* (samitlə bitənlərdə) və *-ye* (saitlə bitənlərdə) şəkilçiləri ilə ifadə olunur. Naxçıvan, İrəvan, Ordubad dialektləri isə bu məsələdə əksər dialekt və şivələrimizdən ayrılaraq, ədəbi dilə yaxınlaşır və arzu şəklinin mürəkkəbi ədəbi dildə olduğu kimi *-a*, *-ə* və *-ya*, *-yə* şəkilçiləri ilə ifadə edilir; məs.:

Ədəbi dildə	(B., Q., Ş., Mər., İsm., Muğ., Qar., Qaz., A., G., Şə., Z., Qax)	(Nax., İr., Ord.)
<i>ala idi // alaydı</i>	<i>aleydi // aleydi</i>	<i>alaydı</i>
<i>gələ idi // galaydı</i>	<i>gəleydi</i>	<i>galaydı</i>
<i>başlaya idi // başlayaydı</i>	<i>başdıyeydi // başdıyeydi</i>	<i>başdıyaydı</i>
<i>işləyə idi // işləyaydı</i>	<i>işdiyeydi</i>	<i>işdiyaydı</i>

Şəxslər üzrə arzu şəklinin şəkildələri

(Bütün dialekt və şivələrdə)

Arzu şəklinin sadəsi

tək	cəm
I ş. -am, -əm	-ağ, -ək, -ax, -eg, -əx, -ək, -ax (Nax.-Neh., Ord., Təb., Şə.), -ağ (Q.)
II ş. -asan, -əsən, -asan, -əsən, (Qaz., Qar., A., G.)	-asız, -asiz (Nax., Ord., Təb., Z., Qax), -asıüz, -asıüz (Nax.), -asınız, -əsiniz (Qar., Qaz., A., G.), -asıyız, -asıyız (İr.), -asuz, -əsüz (B., Q., Şə., Mər., İsm., Muğ.), -sınız, -süz, -süz (Şə.)
III ş. -a, -ə	-a(lar), -ə(lər)

Qeyd. Saitlə bitənlərdə şəkildən əvvəl bir y səsi əlavə olunur. Bakı və Quba dialektlərində saitle bitən fellər arzu şəklində ancaq birvariantlı şəkildə qəbul edilir.

(B., Q.)	
tək	cəm
I ş. -yəm	-yeg (B.), -yağ (Q.)
II ş. -yasən, -yesən	-yəsüz // -yesüz
III ş. -yə	-yə(lər)

Arzu şəklinin mürəkkəbi

(Qar., A., G.)	
I ş. -eydim, -eydim	-eydix, -eydix
II ş. -eydin, -eydin	-eydiniz, -eydiniz
III ş. -eydi, -eydi	-eydi(lar), -eydi(lər)
(Qaz.)	
I ş. -eydim, -eydim, -oydum, -öydüm	-eydix, -eydix, -oydux, -öydüx
II ş. -eydin, -eydin, -oydun, -öydün	-eydiniz, -eydiniz, -oydunuz, -öydünüz
III ş. -eydi, -eydi, -oydu, -öydü	-eydi(lar), -eydi(lər), -oydu(lar), -öydü(lər)

(B., Q., Şə., Mər., İsm., Muğ., Şə., Z., Qax)

tək	cəm
I ş. -eydim, -eydim (Şə., Mər., İsm., Muğ.), -eydim (B., Q., Şə., Z., Qax)	-eyduğ, -eydüg (Şə., Mər., İsm., Muğ.), -eydüg (B.), -eydüg (Q.), -eydix (Şə., Z., Qax)
II ş. -eydun, -eydün (Şə., Mər., İsm., Muğ.), -eydün (B., Q.), -eydin (Şə., Z., Qax)	-eyduz, -eydüz (Şə., Mər., İsm., Muğ.), -eydüz (B., Q.), -eydüz (Z., Qax), -eydüz (Şə.)
III ş. -eydi, -eydi (Şə., Mər., İsm., Muğ.), -eydi (B., Q., Şə., Z., Qax)	-eydi (lar), -eydi (Şə., Mər., İsm., Muğ.), -eydi(lar) (B., Q., Şə., Z., Qax)
(Nax., İr., Ord.)	
I ş. -aydim, -aydim	-aydix, -aydix (Nax., İr.), -aydix (Nax.-Neh.; Ord.)
II ş. -aydin, -aydin	-aydiz, -aydiz (Nax., İr., Ord.), -aydüz, -aydüz (Nax.)
III ş. -aydi, aydi	-aydi(lar), -aydi(lər)

Arzu şəklinin təsrifi

Arzu şəklinin sadəsi

(Bütün dialektlərdə)

Təsdiq	
tək	cəm
I ş. yazam	yazağ, yazax, yazeg (B.) yazasız (Nax., Ord., Təb., Z., Qax), yazasıüz (Nax.), yazasınız (Qaz., Qar., A., G., Şə.), yazasuz (B., Q., Şə., Mər., İsm., Muğ.), yazasıyız (İr.)
II ş. yazasan, (Qaz., Qar., A., G.), yazasan	
III ş. yaza	yaza(lar)
I ş. işdiyəm	işdiyəx (Nax., İr., Qaz., Qar., A., G.), işdiyeg (B.), işdiyək (Şə., Mər., İsm., Muğ.), işdiyax (Nax.-Neh., Ord., Təb., Şə., Z., Qax), işdiyag (Q.) işdiyəsiz (Nax., Ord., Təb., Z., Qax), işdiyəsiüz (Nax.), işdiyəsiyız (İr.), işdiyəsınız (Qaz., Qar., A., G.), işdiyəsüz (B., Q., Şə., Mər., İsm., Muğ.), işdiyəsınız (Şə.)
II ş. işdiyəsən, (Qaz., Qar., A., G.), işdiyəsən	
III ş. işdiyə	işdiyə(lər)

tək	cəm
I ş. duram	durax, durağ, dureg (B.)
II ş. durasan, durasan, (Qaz., Qar., A., G.)	durasız (Nax., Ord., Təb., Z., Qax), durasıüz (Nax.), durasıyız (İr.), durasınız (Qaz., Qar., A., G., Şə.), durasuz (B., Q., Ş., Mər., İsm., Muğ.)
III ş. dura	dura(lar)
I ş. bürüyəm // bürüyəm	bürüyəx (Nax., İr., Qaz., Qar., A., G.), bürüyax (Nax.-Neh.; Ord., Təb., Şə., Z., Qax), bürüyağ (Q.), bürüyeg (B.), bürüyök (Ş., Mər., İsm., Muğ.)
II ş. bürüyəsən, (Qar., Qaz., A., G.), bürüyəsən	bürüyəsəniz (Qaz., Qar., A., G.), bürüyəsiz (İr.), bürüyəsüz (Nax.), bürüyəsüz (B., Q., Ş., Mər., İsm., Muğ.), bürüyəsünüz (Şə.)
III ş. bürüyə, bürüyə	bürüyə(lər), bürüyə(lər)
İnkar	
I ş. yazmıyam (Qaz., Qar., A., G., Nax., İr.), yazmıyam (Ş., Mər., İsm., Muğ., Z., Qax, Ord., Təb.), yazmıyəm (B., Q., Şə.)	yazmıyax (Qaz., Qar., A., G., Nax., İr.), yazmıyağ (Q., Ş., Mər., İsm., Muğ.), yazmıyax (Şə., Nax.-Neh., Ord., Təb., Z., Qax), yazmıyeg (B.)
II ş. yazmıyasan, (Qaz., Qar., A., G.), yazmıyasan (Nax., İr.), yazmıyasan (Ş., Mər., İsm., Muğ., Z., Qax, Ord., Təb.), yazmıyəsən (B., Q., Şə.)	yazmıyasınız (Qaz., Qar., A., G.), yazmıyasız (Nax., Ord., Təb.), yazmıyasıüz (Nax.), yazmıyasuz (Ş., Mər., İsm., Muğ.), yazmıyəsüz (B., Q.), yazmıyəsünüz (Şə.)
III ş. yazmıya (Qaz., Qar., A., G., Nax., İr.), yazmıya (Ş., Mər., İsm., Muğ., Qax, Ord., Təb.), yazmıyə (B., Q., Şə.)	yazmıya(lar), yazmıya(lar), yazmıyə(lər)
I ş. işdəmiyəm	işdəmiyəx (Nax., İr., Qaz., Qar., A., G.), işdəmiyeg (B.), işdəmiyök (Ş., Mər., İsm., Muğ.), işdəmiyax (Şə., Nax.-Neh., Ord., Təb., Z., Qax), işdəmiyağ (Q.)
II ş. işdəmiyəsən, (Qaz., Qar., A., G.), işdəmiyəsən	işdəmiyəsiz (Nax., Ord., Təb., Z., İr., Qax), işdəmiyəsüz (Nax.), işdəmiyəsəniz (Qaz., Qar., A., G.), işdəmiyəsünüz (Şə.), işdəmiyəsüz (B., Q., Ş., Mər., İsm., Muğ.)
III ş. işdəmiyə	işdəmiyə(lər)

tək	cəm
I ş. durmıyam (Qaz., Qar., A., G., Nax., İr.), durmıyam (Ş., Mər., İsm., Muğ., Z., Qax, Ord., Təb.), durmıyəm (B., Q., Şə.)	durmıyax (Qaz., Qar., A., G., Nax., İr.), durmıyağ (Q., Ş., Mər., İsm., Muğ.), durmıyax (Şə., Nax.-Neh., Ord., Təb., Z., Qax), durmıyeg (B.)
II ş. durmıyasan, (Qar., Qaz., A., G.), durmıyasan (Ş., Mər., İsm., Muğ., Qax, Ord., Təb.), durmıyəsən (B., Q., Şə.)	durmıyasız (Nax., Ord., Təb., Z., Qax, İr.), durmıyasıüz (Nax.), durmıyasınız (Qaz., Qar., A., G.), durmıyasuz (Ş., Mər., İsm., Muğ.), durmıyəsünüz (Şə.)
III ş. durmıya (Qaz., Qar., A., G., Nax., İr.), durmıya (Ş., Mər., İsm., Muğ., Z., Qax)	durmıya(lar), durmıya(lar), durmıyə(lər)
I ş. bürümüyəm (Qaz., Qar., A., G.), bürümüyəm (Nax., İr., Ord., Təb., Z., Qax, Ş., Mər., İsm., Muğ.), bürümüyəm (B., Q., Şə.)	bürümüyəx (Qaz., Qar., A., G.), bürümüyəx (Nax., İr.), bürümüyax (Nax.-Neh., Ord., Təb., Z., Qax), bürümüyax (Şə.), bürümüyəğ (Q.), bürümüyek (B.), bürümüyök (Ş., Mər., İsm., Muğ.)
II ş. bürümüyəsən, (Qaz., Qar., A., G.), bürümüyəsən (Nax., İr., Ord., Təb., Z., Qax, Ş., Mər., İsm., Muğ.)	bürümüyəsəniz (Qaz., Qar., A., G.), bürümüyəsiz (Nax., Ord., Təb., Z., Qax), bürümüyəsüz (Nax.), bürümüyəsünüz (Şə.), bürümüyəsüz (Ş., Mər., İsm., Muğ.), bürümüyəsüz (B., Q.)
III ş. bürümüyə, bürümüyə (B., Q.)	bürümüyə(lər), bürümüyə(lər)

Arzu şəklinin mürəkkəbi

(Qar., A., G.)	
<i>Təsdiq</i>	
I ş. yazeydım	yazeydix
II ş. yazeydin,	yazeydiniz
III ş. yazeydi	yazeydi(lar)
I ş. işdiyeydim	işdiyeydix
II ş. işdiyeydin,	işdiyeydiniz
III ş. işdiyeydi	işdiyeydi(lər)
I ş. dureydim	dureydux
II ş. dureydin,	dureydiniz
III ş. dureydi	dureydi(lar)
I ş. bürüeydim	bürüeydix
II ş. bürüeydin,	bürüeydiniz
III ş. bürüeydi	bürüeydi(lər)

İnkâr	
tək	cəm
I ş. yazmıyeydım	yazmıyeydix
II ş. yazmıyeydın,	yazmıyeydın,ız
III ş. yazmıyeydi	yazmıyeydi(lar)
I ş. işdəmiyeydım	işdəmiyeydiş
II ş. işdəmiyeydın,	işdəmiyeydın,ız
III ş. işdəmiyeydi	işdəmiyeydi(lər)
I ş. durmıyeydım	durmıyeydix
II ş. durmıyeydın,	durmıyeydın,ız
III ş. durmıyeydi	durmıyeydi(lar)
I ş. bürümüyeydım	bürümüyeydiş
II ş. bürümüyeydın,	bürümüyeydın,ız
III ş. bürümüyeydi	bürümüyeydi(lər)
(Qaz.)	
Təsdiq	
I ş. yazeydım	yazeydix
II ş. yazeydın,	yazeydın,ız
III ş. yazeydi	yazeydi(lar)
I ş. işdiyeydım	işdiyeydiş
II ş. işdiyeydın,	işdiyeydın,ız
III ş. işdiyeydi	işdiyeydi(lər)
I ş. duroydum	duroydux
II ş. duroydun,	duroydun,uz
III ş. duroydu	duroydu(lar)
I ş. bürüyöydüm	bürüyöydüş
II ş. bürüyöydün,	bürüyöydün,üz
III ş. bürüyöydü	bürüyöydü(lər)
İnkâr	
I ş. yazmeydım	yazmeydix
II ş. yazmeydın,	yazmeydın,ız
III ş. yazmeydi	yazmeydi(lar)
I ş. işdəmeydım	işdəmeydiş
II ş. işdəmeydın,	işdəmeydın,ız
III ş. işdəmeydi	işdəmeydi(lər)
I ş. durmoydum	durmoydux
II ş. durmoydun,	durmoydun,uz
III ş. durmoydu	durmoydu(lar)
I ş. bürümöydüm	bürümöydüş
II ş. bürümöydün,	bürümöydün,üz
III ş. bürümöydü	bürümöydü(lər)

(B., Q., Ş., Mər., İsm., Muğ., Şə., Z., Qax)	
Təsdiq	
tək	cəm
I ş. yazeydım, yazeydim (B., Q., Z., Qax)	yazeyduğ, yazeydüğ (B.), yazeydix (Şə., Z., Qax)
II ş. yazeydun, yazeydün (B., Q.), yazeydin (Şə., Z., Qax)	yazeyduz, yazeydüz (B., Q.), yazeydiz (Z., Qax), yazeydiz (Şə.)
III ş. yazeydi (Ş., Mər., İsm., Muğ.), yazeydi (B., Q., Şə., Z., Qax)	yazeydılar, yazeydi(lər)
I ş. işdiyeydim	işdiyeydüğ, işdiyeydüğ (Q.), işdiyeydix (Şə., Z., Qax)
II ş. işdiyeydün (B., Q., Ş., Mər., İsm., Muğ.), işdiyeydin (Şə., Z., Qax)	işdiyeydüz, işdiyeydiz (Z., Qax), işdiyeydüz (Şə.)
III ş. işdiyeydi	işdiyeydi(lər)
I ş. dureydım, dureydim (B., Q., Şir., Z., Qax)	dureyduğ, dureydüğ (B.), dureydix (Şə., Z., Qax)
II ş. dureydun, dureydün (B., Q.), dureydin (Şə., Z., Qax)	dureyduz, dureydüz (B., Q.), dureydiz (Z., Qax), dureydüz (Şə.)
III ş. dureydi, dureydi (B., Q., Şə., Z., Qax)	dureydi(lar), dureydi(lər)
I ş. bürüyeydim // bürüyeydim	bürüyeydük // bürüyeydüğ, bürüyeydüğ (Q.), bürüyeydix (Şə., Z., Qax)
II ş. bürüyeydün // bürüyeydün (B., Q., Ş., Mər., İsm., Muğ.), bürüyeydin (Şə., Z., Qax)	bürüyeydüz // bürüyeydüz, bürüyeydüz (Qax, Z.), bürüyeydüz (Şə.)
III ş. bürüyeydi // bürüyeydi	bürüyeydi // bürüyeydi(lər)
İnkâr	
I ş. yazmıyeydım // yazmeydım, yazmıyeydim // yazmeydim (B., Q., Z., Qax), yazmıyeydim (Şə.)	yazmıyeyduğ, yazmeyduğ, yazmeydüg (B.), yazmeydix (Şə., Z., Nax.)
II ş. yazmıyeydun // yazmeydun, yazmıyeydün // yazmeydün (B., Q.), yazmıyeydin (Şə., Z., Qax)	yazmıyeyduz // yazmeyduz, yazmeydüz (B., Q.), yazmıyeydiz (Z., Qax), yazmıyeydüz (Şə.)
III ş. yazmıyeydi // yazmeydi (Ş., Mər., Muğ.), yazmeydi // yazmıyeydi // yazmeydi (B., Q., Şə., Z., Qax)	yazmıyeydi(lar) // yazmeydi(lar), yazmıyeydi(lər) // yazmeydi(lər) (B., Q., Şə., Z., Qax)
I ş. işdəmiyeydim // işdəmeydim	işdəmiyeydüğ // işdəmeydüğ, işdəmeyduğ (Q.), işdəmiyeydix (Şə., Z., Qax)
II ş. işdəmiyeydün // işdəmeydün, işdəmiyeydin (Şə., Z., Qax)	işdəmiyeydüz // işdəmeydüz, işdəmiyeydüz (Z., Qax), işdəmiyeydüz (Şə.)
III ş. işdəmiyeydi // işdəmeydi	işdəmiyeydi(lər) // işdəmedi(lər)

tək	cəm
I ş. durmıyeydim, durmıyeydim (B., Q., Şə., Z., Qax), durmeydim (B., Q.)	durmıyeyduğ, durmıyeydüğ // durmeydüğ (B., Q.), durmıyeydix (Şə., Z., Qax)
II ş. durmıyeydün, durmıyeydün // durmeydün (B., Q.), durmıyeydin (Şə., Z., Qax)	durmıyeydüz, durmıyeydüz // durmeydüz (B., Q.), durmıyeydiz (Z., Qax), durmıyeydüz (Şə.)
III ş. durmıyeydi, durmıyeydi // durmeydi (Şə., Z., Qax)	durmıyeydi(lar), durmıyeydi // durmeydi(lər)
I ş. bürümiyeydim // bürimiyeydim, bürimeydim	bürümiyeydüğ // bürimiyeydüğ (B., Ş., Mər., İsm., Muğ.), bürimiyeyduğ (Q.), bürimiyeydix (Şə., Z., Qax)
II ş. bürümiyeydün // bürimiyeydin // bürimeydün (Şə., Z., Qax)	bürümiyeydüz // bürimiyeydüz (B., Q., Ş., Mər., İsm., Muğ.), bürimiyeydiz (Z., Qax), bürimiyeydüz (Şə.)
III ş. bürümiyeydi // bürimiyeydi // bürimeydi	bürümiyeydi(lər) // bürimiyeydi(lər), bürimeydi(lər)
(Nax., İr., Ord.)	
Təsdiq	
I ş. yazaydım	yazaydix
II ş. yazaydın	yazaydız (Nax., Ord.), yazaydüz (Nax.), yazaydıyız (İr.)
III ş. yazaydı	yazaydı(lar)
I ş. işdiyeydim	işdiyeydix (Nax., İr.), işdiyeydix (Nax.-Neh., Ord.)
II ş. işdiyeydin	işdeyeydiz (Nax., Ord.), işdiyeydüz (Nax.), işdeyeydiyiz (İr.)
III ş. işdiyeydi	işdiyeydi(lər)
I ş. duraydım	duraydix
II ş. duraydın	duraydız (Nax., Ord.), duraydüz (Nax.), duraydıyız (İr.)
III ş. duraydı	duraydı(lar)
I ş. bürüyeydim	bürüyeydix (Nax., İr.), bürüyeydix (Nax.-Neh., Ord.)
II ş. bürüyeydin	bürüyeydiz (Nax., Ord.), bürüyeydüz (Nax.), bürüyeydiyiz (İr.)
III ş. bürüyeydi	bürüyeydi(lər)
İnkər	
I ş. yazmıyaydım	yazmıyaydix
II ş. yazmıyaydın	yazmıyaydız (Nax., Ord.), yazmıyaydüz (Nax.), yazmıyaydıyız (İr.)
III ş. yazmıyaydı	yazmıyaydı(lar)

tək	cəm
I ş. işdəmiyeydim	işdəmiyeydix (Nax., İr.), işdəmiyeydix (Nax.-Neh., Ord.)
II ş. işdəmiyeydin	işdəmiyeydiz (Nax., Ord.), işdəmiyeydüz (Nax.), işdəmiyeydiyiz (İr.)
III ş. işdəmiyeydi	işdəmiyeydi(lər)
I ş. durmıyaydım	durmıyaydix
II ş. durmıyaydın	durmıyaydız (Nax., Ord.), durmıyaydüz (Nax.), durmıyaydıyız (İr.)
III ş. durmıyaydı	durmıyaydı(lar)
I ş. bürimiyeydim	bürimiyeydix (Nax., İr.), bürimiyeydix (Nax.-Neh., Ord.)
II ş. bürimiyeydin	bürimiyeydiz (Nax., Ord.), bürimiyeydüz (Nax.), bürimiyeydiyiz (İr.)
III ş. bürimiyeydi	bürimiyeydi(lər)

4. Felin şərt şəkli

Dialekt və şivələrimizdə də felin şərt şəkli quruluşca iki şəkildə özünü göstərir: 1) sadə; 2) mürəkkəb.

Şərtin sadə şəkli ədəbi dildə olduğu kimi, dialekt və şivələrimizdə də *-sa*, *-sə* şəkilçiləri ilə ifadə olunur. Lakin şərq dialekt və şivələrində I şəxs (tək) və II şəxs tək və cəmdə şərt şəkilçiləri *-so*, *-sö* şəklində özünü göstərir. Şərt şəklinin mürəkkəbinin ifadəsində (Naxçıvan, İrəvan və Ordubad dialektləri müstəsna olmaqla) dialekt və şivələrimiz ədəbi dildən fərqlənir. Ədəbi dildə, Naxçıvan və Ordubad dialektlərində şərt şəklinin mürəkkəbində şərt şəkilçiləri iki variantda (*-sa*, *-sə*) özünü göstərsə, dialekt və şivələrimizdə şərt şəkli birvariantlı (*-se*) şəkilçi ilə ifadə olunur.

Qazax dialektində dodaq saitli fellər şərt şəklinin mürəkkəbinin təsdiqində *-so*, *-sö* şəkilçilərini, inkarda isə yenə *-se* şəkilçilərini qəbul edir.

Dialekt və şivələrimizdə şərt şəkli ilə bağlı olan iki maraqlı xüsusiyyətə rast gəlirik.

Şəxslər üzrə şərt şəkilçiləri

Şərt şəklinin sadəsi

(Qaz., Qar., A., G., Şə., Z., Qax, Nax., İr., Ord., Təb.)	
tək	cəm
I ş. -sam, -səm	-sax, -sax (Qaz., Qar., A., G., Nax., İr.), -sax (Şə., Z., Qax, Nax.-Neh., Ord., Təb.)
II ş. -san, -sən, (Qaz., Qar., A., G.), -san, -sən (Şə., Z., Qax, Nax., İr.)	-sanız, -səniz (Qaz., Qar., A., G.), -sanız, -səniz (Z., Qax), -saz, -saz (Nax., Ord., İr., Z., Qax), -saüz (Nax.), -saüz (Şə.)
III ş. -sa, -sə	-sa(lar), -sə(lər)
(Q., B., Ş., Mər., İsm., Muğ.)	
I ş. -sam, -səm	-soğ, -sög (B., Ş., Mər., İsm., Muğ.), -soğ, -söğ, -suğ (Q.), -seg (B.)
II ş. -son, -sön, -sov, -söv, -sun, -sün (Q.)	-soz, -söz, -söüz, -söz, -süz (Q.)
III ş. -sa, -sə	-sa(lar), -sə(lər)

Şərt şəklinin mürekkəbi

(Qar., A., G.)	
tək	cəm
I ş. -seydim, -seydim	-seydix, -seydix
II ş. -seydin, -seydin,	-seydin,iz, -seydin,iz
III ş. -seydi, -seydi	-seydi(lar), -seydi(lər)
(Qaz.)	
I ş. -seydim, -seydim, -soydum, -söydüm	-seydix, -seydix, -soydux, -söydüx
II ş. -seydin, -seydin, -soydu, -söydün,	-seydin,iz, -seydin,iz, -soydu,uz, -söydün,üz
III ş. -seydi, seydi, -soydu, -söydü	-seydi(lar), -seydi(lər), -soydu(lar), -söydü(lər)
(B., Q., Ş., Mər., İsm., Muğ., Şə., Z., Qax)	
I ş. -seydim, -seydim (B., Q., Z., Şə., Qax)	-seydüğ, -seydük, -seydüg (B.), -seydüğ (Q.), -seydix (Şə., Z., Qax)
II ş. -seydin, -seydin (B., Q.), -seydin (Şə., Z., Qax)	-seydüz, -seydüz (Ş., İsm., Mər., Şə., Qax, Z.), -seydüz (B., Q.), -seydüz (Z., Qax), -seydüz (Şə.)
III ş. -seydi ¹ , -seydi (B., Q., Şə., Z., Qax)	-seydi ¹ (lar), -seydi ¹ (lər)

1. Quba dialektində şərt şəklinin sadəsi II şəxs təkde -sov, -söv, II şəxs cəmdə isə v səsinin düşməsi nəticəsində -söüz, -söüz şəkilçiləri ilə ifadə olunur.

-sov şəkilçisində iki şəkilçi özünü göstərir: 1) -so; 2) -v, -so şərt şəkilçisinin əlamətidirsə, bəs -v şəkilçisi nəyi bildirir? Görünür ki, -v şəkilçisi qədim şəxs şəkilçilərindən biri olmuş və həm I şəxs cəmdə, həm də II şəxs tək və cəmdə işlənmişdir. I şəxs cəmdə "Dədə Qorqud" dastanı -v + uz, -v + üz şəklində geniş material verir. II şəxsdəki -v şəkilçisi indiki -n şəkilçisinin yerində işlənərək, II şəxsi bildirmişdir. -v şəkilçisi II şəxs cəm mənsubiyyət şəkilçisinin daxilində şərq və Cənubi Azərbaycan dialekt və şivələrində II şəxsin bir əlaməti kimi işlənərkədir; məs.: əlüvüz, başuvuz (B., Q., Cənubi Azərb.), əlin,iz, başın,iz (Qar., Qaz., G.).

Bütün bu gətirdiyimiz dəlillər bir daha sübut edir ki, Quba dialektində şərt şəklinin II şəxsində işlənən -v (-so+v) şəxs şəkilçisindən başqa bir şey deyildir.

2. Qazax dialektində bəzən şərt şəklinin mürekkəbində şəxs şəkilçisi iki dəfə, yəni həm şərt şəkilçisindən, həm də idi köməkçi felindən sonra işlənir. Bu xüsusiyyət I şəxs tək və II şəxs tək və cəmdə özünü göstərir; məs.: bilsəm idim, bilsən idin, bilsən,iz idin,iz və s.

- Mən belə bilsəm idim deməzdim; - Siz özün,üz bu kəndə gəl-sən,iz idin,iz görərdin,iz.

Bu xüsusiyyəti canlı surətdə özündə saxlayan qaraqalpaq dilidir; məs.: men barsam idim, sen barsan edin, ol barsa edi [Баскаков "Сис.", 300].

Bu xüsusiyyət türkmən dilində də müşahidə olunur; məs.: - Men bu işi tizrək gutarsamdım, tizrək işi başlasakdık¹. Özbək dilində şəxs şəkilçisi ancaq şərt şəkilçisindən sonra gəlir, idi köməkçi feli isə heç bir şəkilçi qəbul etmir; məs.:

tək	cəm
I ş. ukisam edi	ukisak edi
II ş. ukisanq edi	ukisanqiz edi
III ş. ukisa edi	ukisalar edi [Коронюв, "Узб.", 189]

¹ H.Bajlşjev ve G.Sopşjev. Grammatika. Aşgabat, 1937, səh. 69.

(Nax., Ord., İr.)	
tək	cəm
I ş. -saydim, -səydim	-saydix, -səydid, -səydux (Nax., Neh. Ord.)
II ş. -saydin, -səydin	-saydız, -səydidiz, -saydıyız, -səydiyiz (İr.), -saydıüz, -səydiüz (Nax.)
III ş. -saydı, -səydi	-saydı(lar), -səydi(lər)

Şərt şəklinin təsrifi

a) Şərt şəklinin sadəsi

(Qaz., Qar., A., G., Şə., Z., Qax, Nax., İr., Ord., Təb.)	
Təsdiq	
tək	cəm
I ş. alsam	alsax
II ş. alsan, (Qaz., Qar., A., G.), alsan	alsan,ız (Qaz., Qar., A., G.), alsaz (Nax., Ord., İr.), alsanız (Z., Qax), alsaüz (Nax.), alsaüz (Şə.)
III ş. alsa	alsa(lar)
I ş. işdəsəm	işdəsəx, işdəsax (Şə., Z., Qax, Nax.-Neh., Ord., Təb.) işdəsəniz (Qaz., Qar., A., G.), işdəsəniz (Z., Qax), işdəsəz (Nax., Ord., İr., Z., Qax), işdəsaüz (Nax.), işdəsaüz (Şə.)
II ş. işdəsən, (Qaz., Qar., A., G.)	işdəsə(lər)
III ş. işdəsə	işdəsə(lər)
I ş. qursam	qursax
II ş. qursan, (Qaz., Qar., A., G.), qursan (Şə., Z., Qax, Nax., İr., Ord., Təb.)	qursan,ız (Qaz., Qar., A., G.), qursaz (Nax., Ord., İr.), qursanız (Z., Qax), qursaüz (Nax.), qursaüz (Şə.)
III ş. qursa	qursa(lar)
I ş. üşüsəm	üşüsəx, üşisax (Şə., Z., Qax, Nax.-Neh., Ord., Təb.)
II ş. üşüsən, (Qaz., Qar., A., G.), üşüsən (Şə., Z., Qax, Nax., İr., Ord., Təb.)	üşüsəniz (Qaz., Qar., A., G.), üşüsəniz (Z., Qax), üşisəz (Nax., Ord., İr., Z., Qax), üşüsəüz (Nax.), üşisaüz (Şə.)
III ş. üşüsə // üşisə	üşüsə // üşisə(lər)
İnkər	
I ş. almasam	almasax
II ş. almasan, (Qaz., Qar., A., G.), almasan	almasan,ız (Qaz., Qar., A., G.), almasaz (Nax., Ord., İr.), almasanız (Z., Qax)
III ş. almasa	almasa(lar)

tək	cəm
I ş. işdəməsəm	işdəməsəx, işdəməsax (Şə., Z., Qax, Nax.-Neh., Ord., Təb.)
II ş. işdəməsən, (Qaz., Qar., A., G.), işdəməsən	işdəməsəniz (Qaz., Qar., A., G.), işdəməsəniz (Z., Qax), işdəməsəz (Nax., Ord., İr., Z., Qax), işdəməsaüz (Şə.)
III ş. işdəməsə	işdəməsə(lər)
I ş. qurmasam	qurmasax
II ş. qurmasan, (Qaz., Qar., A., G.), qurmasan	qurmasan,ız (Qaz., Qar., A., G.), qurmasaz (Nax., O., İr.), qurmasanız (Z., Qax), qurmasaüz (Nax.), qurmasaüz (Şə.)
III ş. qurmasa	qurmasa(lar)
I ş. üşüməsəm // üşiməsəm	üşüməsəx (Qaz., Qar., A., G., Nax., İr.), üşiməsax (Şə., Z., Qax, Nax.-Neh., Ord., Təb.)
II ş. üşiməsən, (Qaz., Qar., A., G.), üşiməsən	üşüməsəniz (Qaz., Qar., A., G.), üşiməsəniz (Z., Qax), üşiməsəz (Nax., Ord., İr., Z., Qax), üşiməsəüz (Nax.), üşiməsəüz (Şə.)
III ş. üşüməsə // üşiməsə	üşüməsə // üşiməsə(lər)
(Q., B., Ş., Mər., İsm., Muğ.)	
Təsdiq	
I ş. alsam	alsoğ, alsöyğ // alsuğ (Q.), alseg (B.)
II ş. alsən, alsöv // alsun (Q.)	alsoz, alsöyüz // alsuz (Q.)
III ş. alsa	alsa(lar)
I ş. işdəsəm	işdəseg, işdəsoğ // işdəsöyğ, işdəsuğ (Q.), işdəseg (B.)
II ş. işdəsən, işdəsöv // işdəsün (Q.)	işdəsöz, işdəsöyüz // işdəsüz (Q.)
III ş. işdəsə	işdəsə(lər)
I ş. qursam	qursoğ, qursöyğ // qursuğ (Q.), qurseğ (B.)
II ş. qurson, qursov // qursun (Q.)	qursoz, qursöyüz // qursuz (Q.)
III ş. qursa	qursa(lar)
I ş. üşüsəm	üşüsög, üşüsüğ // üşüsöyğ // üstüstüz (Q.)
II ş. üşüsən, üşüsöv // üstüstün (Q.)	üşüsöz, üstüstöyüz // üstüstüz
III ş. üşüsə // üstüstə	üşüsə(lər) // üstüstə(lər)
İnkər	
I ş. almasam	almasoğ, almasöyğ // almasuğ (Q.), almaseğ (B.)
II ş. almasən, almasöv // almasun (Q.)	almasoz, almasöyüz // almasuz (Q.)
III ş. almasa	almasa(lar)

tək	cəm
I ş. işdəməsəm	işdəməsög, işdəməsöğ // işdəməsöyğ // işdəməsuğ (Q.), işdəməseg (B.)
II ş. işdəməsön, işdəməsöv // işdəməsün (Q.)	işdəməsöz, işdəməsöüz // işdəməsüz (Q.)
III ş. işdəməsə	işdəməsə(lər)
I ş. qurmasam	qurmasoğ, qurmasöyğ // qurmasuğ (Q.), qurmaseg (B.)
II ş. qurmason, qurmasov // qurmasun (Q.)	qurmasoz, qurmasöz // qurmasuz (Q.)
III ş. qurmasa	qurmasa(lar)
I ş. üşiməsəm // üşüməsəm	üşüməsög, üşüməsöğ // üşüməsöyğ // üşüməsüğ (Q.)
II ş. üşiməsön, üşiməsöv // üşiməsün (Q.)	üşüməsöz, üşüməsöüz // üşüməsüz (Q.)
III ş. üşiməsə // üşüməsə	üşiməsə // üşüməsə(lər)

b) Şərt şəklinin mürəkkəbi

(Qar., A., G.) <i>Təsdiq</i>	
tək	cəm
I ş. alseydım	alseydix
II ş. alseydın,	alseydın,ız
III ş. alseydi	alseydi(lar)
I ş. işdəseydim	işdəseydix
II ş. işdəseydin,	işdəseydin,ız
III ş. işdəseydi	işdəseydi(lər)
I ş. qurseydım	qurseydix
II ş. qurseydın,	qurseydın,ız
III ş. qurseydi	qurseydi(lar)
I ş. üşüseydim	üşüseydix
II ş. üşüseydin,	üşüseydin,ız
III ş. üşüseydi	üşüseydi(lər)
<i>İnkər</i>	
I ş. almaseydım	almaseydix
II ş. almaseydın,	almaseydın,ız
III ş. almaseydi	almaseydi(lar)

tək	cəm
I ş. işdəməseydim	işdəməseydix
II ş. işdəməseydin,	işdəməseydin,ız
III ş. işdəməseydi	işdəməseydi(lər)
I ş. qurmaseydım	qurmaseydix
II ş. qurmaseydın,	qurmaseydın,ız
III ş. qurmaseydi	qurmaseydi(lar)
I ş. üşüməseydim	üşüməseydix
II ş. üşüməseydin,	üşüməseydin,ız
III ş. üşüməseydi	üşüməseydi(lər)
(Qaz.) <i>Təsdiq</i>	
I ş. alseydım	alseydix
II ş. alseydın,	alseydın,ız
III ş. alseydi	alseydi(lar)
I ş. işdəseydim	işdəseydix
II ş. işdəseydin,	işdəseydin,ız
III ş. işdəseydi	işdəseydi(lər)
I ş. qurseydım	qurseydix
II ş. qurseydın,	qurseydın,ız
III ş. qurseydi	qurseydi(lar)
I ş. üşüseydim	üşüseydix
II ş. üşüseydin,	üşüseydin,ız
III ş. üşüseydi	üşüseydi(lər)
<i>İnkər</i>	
I ş. almaseydım	almaseydix
II ş. almaseydın,	almaseydın,ız
III ş. almaseydi	almaseydi(lar)
I ş. işdəməseydim	işdəməseydix
II ş. işdəməseydin,	işdəməseydin,ız
III ş. işdəməseydi	işdəməseydi(lər)
I ş. qurmaseydım	qurmaseydix
II ş. qurmaseydın,	qurmaseydın,ız
III ş. qurmaseydi	qurmaseydi(lar)
I ş. üşüməseydim	üşüməseydix
II ş. üşüməseydin,	üşüməseydin,ız
III ş. üşüməseydi	üşüməseydi(lər)
(B., Q., Ş., Mər., İsm., Muğ., Şə., Z., Qax) <i>Təsdiq</i>	
I ş. alseydım, alseydım (B., Q., Şə., Z., Qax)	alseyduğ, alseydüğ (B.), alseydix (Şə., Z., Qax)
II ş. alseydın, alseydın (B., Q.), alseydin (Şə., Z., Qax)	alseyduz, alseydüz (B., Q.), alseydız (Z., Qax), alseydüz (Şə.)
III ş. alseydi ¹ , alseydi (B., Q., Şə., Z., Qax)	alseydi(lar) // alseydi(lər)

tək	cəm
I ş. işdəseydim	işdəseydüg, işdəseydüğ (Q.), işdəseydix (Z., Qax, Şə.)
II ş. işdəseydün, işdəseydin (Şə., Z., Qax)	işdəseydüz, işdəseydiz (Z., Qax), işdəseydüz (Şə.)
III ş. işdəseydi	işdəseydi(lər)
I ş. qurseydım, qurseydım (B., Q., Şə., Z., Qax)	qurseydüg, qurseydüg (B.), qurseydix (Şə., Z., Qax)
II ş. qurseydun, qurseydün (B., Q.), qurseydin (Şə., Z., Qax)	qurseydüz, qurseydüz (B., Q.), qurseydiz (Z., Qax), qurseydüz (Şə.)
III ş. qurseydi, qurseydi (B., Q., Şə., Z., Qax)	qurseydi(lar), qurseydi(lər)
I ş. üşüseydim // üşüseydim	üşüseydüg // üşüseydüğ, üşüseydüg (Q.), üşüseydix (Şə., Z., Qax)
II ş. üşüseydün, üşüseydin (Şə., Z., Qax)	üşüseydüz // üşüseydüz, üşüseydiz (Z., Qax), üşüseydiz (Z., Qax), üşüseydüz
III ş. üşüseydi // üşüseydi	üşüseydi(lər) // üşüseydi(lər)
<i>İnkər</i>	
I ş. almaseydım, almaseydım (B., Q., Şə., Z., Qax)	almaseydüg, almaseydüg (B.), almaseydix (Şə., Z., Qax)
II ş. almaseydun, almaseydün (B., Q.), almaseydin (Şə., Z., Qax)	almaseydüz, almaseydüz (Q., B.), almaseydtz (Z., Qax), almaseydüz (Şə.)
III ş. almaseydi, almaseydi (B., Q., Şə., Z., Qax)	almaseydi(lar) // almaseydi(lər)
I ş. işdəməseydim	işdəməseydüg, işdəməseydüğ (Q.), işdəməseydix (Z., Qax, Şə.)
II ş. işdəməseydün, işdəməseydin (Şə., Z., Qax)	işdəməseydüz, işdəməseydiz (Z., Qax), işdəməseydüz (Şə.)
III ş. işdəməseydi	işdəməseydi(lər)
I ş. qurmaseydım, qurmaseydım (B., Q., Şə., Z., Qax)	qurmaseydüg, qurmaseydüg (B.), qurmaseydix (Şə., Z., Qax)
II ş. qurmaseydun, qurmaseydün (B., Q.), qurmaseydin (Şə., Z., Qax)	qurmaseydüz, qurmaseydüz (Q., B.), qurmaseydiz (Z., Qax), qurmaseydüz (Şə.)
III ş. qurmaseydi', qurmaseydi (B., Q., Şə., Z., Qax)	qurmaseydi(lar), qurmaseydi(lər)
I ş. üşüməseydim	üşüməseydüg // üşüməseydüğ (B., Ş., Mər., İsm., Muğ.), üşüməseydüg (Q.), üşüməseydix (Şə., Z., Qax)
II ş. üşüməseydün (Q., B., Ş., Mər., İsm., Muğ.), üşüməseydin (Şə., Z., Qax)	üşüməseydüz // üşüməseydüz (B., Q., Ş., İsm., Muğ.), üşüməseydiz (Z., Qax)
III ş. üşüməseydi // üşüməseydi	üşüməseydi(lər) // üşüməseydi(lər)

(Nax., İr., Ord.)	
<i>Təsdiq</i>	
tək	cəm
I ş. alsaydım	alsaydix
II ş. alsaydın	alsaydız (Nax., Ord.), alsaydüz (Nax.), alsaydıyız (İr.)
III ş. alsaydı	alsaydı(lar)
I ş. işdəsəydım	işdəsəydiş (Nax., İr.), işdəsəydix (Nax.-Neh., Ord.)
II ş. işdəsəydim	işdəsəydiz (Nax., Ord.), işdəsəydüz (Nax.), işdəsəydiyız (İr.)
III ş. işdəsəydi	işdəsəydi(lər)
I ş. qursaydım	qursaydix
II ş. qursaydın	qursaydız (Nax., Ord.), qursaydüz (Nax.), qursaydıyız (İr.)
III ş. qursaydı	qursaydı(lar)
I ş. üşüsəydım	üşüsəydiş (Nax., İr.), üşüsəydix (Nax.-Neh., Ord.)
II ş. üşüsəydim	üşüsəydiz (Nax., Ord.), üşüsəydüz (Nax.), üşüsəydiyız (İr.)
III ş. üşüsəydi	üşüsəydi(lər)
<i>İnkər</i>	
I ş. almasaydım	almasaydix
II ş. almasaydın	almasaydız (Nax., Ord.), almasaydüz (Nax.), almasaydıyız (İr.)
III ş. almasaydı	almasaydı(lar)
I ş. işdəməsəydım	işdəməsəydiş (Nax., İr.), işdəməsəydix (Nax.-Neh., Ord.)
II ş. işdəməsəydim	işdəməsəydiz (Nax., Ord.), işdəmə- səydüz (Nax.), işdəməsəydiyız (İr.)
III ş. işdəməsəydi	işdəməsəydi(lər)
I ş. qurmasaydım	qurmasaydix
II ş. qurmasaydın	qurmasaydız (Nax., Ord.), qurma- saydüz (Nax.), qurmasaydıyız (İr.)
III ş. qurmasaydı	qurmasaydı(lar)
I ş. üşüməsəydım	üşüməsəydiş (Nax., İr.), üşüməsəydix (Nax.-Neh., Ord.)
II ş. üşüməsəydim	üşüməsəydiz (Nax., İr.), üşümə- səydüz (Nax.), üşüməsəydiyız (İr.)
III ş. üşüməsəydi	üşüməsəydi(lər)

Felin vacib və lazım şəkilləri

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, dialekt və şivələrimizdə felin vacib və lazım şəkilləri bir o qədər inkişaf etməmişdir. Burada vacibin şəkilçiləri olan *-malı, -məli* və lazımın şəkilçiləri olan *-ası, -əsi* dialekt və şivələrimizdə əsasən fəli sifət vəzifəsində işlənir. Felin vacib şəklində dialekt və şivələrimizdə əsasən azsavadlı və ortasavadlıların danışığında təsadüf edilərsə, bu da çox vaxt ədəbi dilin təsiri ilə izah edilə bilər. Ədəbi dildə olan vacib və lazım şəkillərinin vəzifəsini dialekt və şivələrimizdə çox vaxt arzu və xəbərin mürəkkəb şəkilləri görür. Dialekt və şivələrimizdə vacib və lazım şəkillərinin inkarı ədəbi dildən fərqli olaraq isim və sifətdə olduğu kimi *deyil* zərfi ilə ifadə olunur; məs.: *almalı döğürəm* (Z., Mər., B., Ş., Muğ.), *alası döğürəm* (Q., Mər., B., Ş., Muğ.).

Dialekt və şivələrimizdə vacib və lazım şəklinin mürəkkəbinə nisbətən sadəsi daha çox işlənir.

5. Felin vacib şəkl

Dialekt və şivələrimizdə cümlənin xəbər kimi işlənən vacib şəklində çox az hallarda rast gəlirik. Vacibin vəzifəsini çox vaxt *gərək* köməkçi sözü ilə işlənən arzu şəklində görür.

Felin vacib şəklinin dialekt və şivələrimizdə həm sadəsi, həm də mürəkkəbi vardır.

Felin vacib şəklində oğuz tipli türk dillərinə aid olub, türk və türkmən dillərində *-malı, -məli* şəkilçiləri ilə ifadə edilir. Vacib şəklinin inkarı türkmən ədəbi dilində Azərbaycan və türk dialektlərində olduğu kimi, inkar zərfi ilə (*dəl*) ifadə olunur; lakin türkmən dilində istər *-malı* şəkilçisi və istərsə *dəl* zərfi şəxs şəkilçilərini qəbul etmir; məs.:

Təsdiq	
<i>men almali</i>	<i>biz almali</i>
<i>sen almali</i>	<i>siz almali</i>
<i>ol almali</i>	<i>olar almali</i>
İnkâr	
<i>men qitmeli däl</i>	<i>biz qitmeli däl</i>
<i>sen qitmeli däl</i>	<i>siz qitmeli däl</i>
<i>ol qitmeli däl</i>	<i>olar qitmeli däl¹</i>

¹ N.Kürəyev, A.Qurbanov. Türkmən dilinin qrammatikası, I bölüm (fonetika, morfolojiya). Aşqabad, 1954, səh. 124.

Türk dilinin Qaziantep dialektində vacibin inkarı Azərbaycan dialektlərində olduğu kimidir; məs.: *Gelmeli değılim, gelmeli değılsin, gelmeli değıl, gelmeli değılik, gelmeli değılsiniz, gelmeli değıller* [Gaz. I, 163].

Şəxslər üzrə vacib şəkilçiləri

Vacib şəklinin sadəsi

tək	cəm
I ş. <i>-malıyam, -məliyəm; -malıyəm, -məliyəm</i> (B., Q., Şə.)	<i>-malıyux, -məliyüx; -malıyuğ, -məliyüğ</i> (B., Q., Ş., Mər., İsm., Muğ.), <i>-malıyuğ, -məliyüğ</i> (Q.), <i>-malıyux, -məliyux</i> (Nax.-Neh., Ord., Təb., Şə., Z., Qax)
II ş. <i>-malısən, -məlisən, -malısən, -məlisən</i> (Qaz., Qar., A., G.)	<i>-malısız, -məlisiz; -malısınız, -məlisiniz</i> (Qaz., Qar., A., G.), <i>malısuz, -məlisüz</i> (B., Q., Ş., Mər., İsm., Muğ.), <i>-malısüz, -məlisüz</i> (Nax.), <i>-malısıyız, -məlisiyız</i> (İr.)
III ş. <i>-məlidı, -məlidı; -məlidu, -məlidü</i> (B., Q., Ş., Mər., İsm., Muğ.)	<i>-məlidı(lar), -məlidı(lər), məlidu(lar), -məlidü(lər)</i>

Vacib şəklinin mürəkkəbi

tək	cəm
I ş. <i>-malıydım, -məliydim</i>	<i>-malıydıx, -məliydiç, -malıyduğ, -məliydüğ</i> (B., Ş., Mər., İsm., Muğ.), <i>-malıyduğ, -məliyduğ</i> (Q.), <i>-malıydıx, -məliydiç</i> (Nax.-Neh., Ord., Təb., Şə., Z., Qax)
II ş. <i>-malıydın, -məliydin, -malıydın, -məliydin</i> (Qaz., Qar., A., G.), <i>-malıydun, -məliydüün</i> (B., Q., Mər., İsm., Muğ.)	<i>-malıydız, -məliydiç, -malıydınız, -məliydiniz</i> (Qaz., Qar., A., G.), <i>-malıydız, -məliydiç</i> (B., Q., Ş., Mər., İsm., Muğ.), <i>-malıydıyız, -məliydiçiz</i> (Şə.), <i>-malıydıyız, -məliydiçiz</i> (İr.)
III ş. <i>-məlidı, -məlidı</i>	<i>-məlidı(lar), -məlidı(lər)</i>

Vacib şəklinin təsrifi

Vacib şəklinin sadəsi

<i>Təsdiq</i>	
tək	cəm
I ş. yazmalıyam, yazmalıyəm (B., Q., Şə.)	yazmalıyım (Qaz., Qar., A., G., Ord., Təb., Nax., İr.), yazmalıyıq (B., Q., Ş., İsm., Muğ.)
II ş. yazmalısən, (Qaz., Qar., A., G.), yazmalısən (Nax., İr., Ord., Təb., Z., Qax, Şə.)	yazmalısınız (Qaz., Qar., A., G.), yazmalısınız (B., Q., Ş., Mər., İsm., Muğ.), yazmalısınız (Nax., Ord., Təb., Z., Qax), yazmalısınız (Nax.), yazmalısınız (Şə.), yazmalısınız (İr.)
III ş. yazmalıdı, yazmalıdu	yazmalıdı(lar), yazmalıdu(lar)
I ş. işdəməliyəm	işdəməliyix (Qaz., Qar., A., G., Nax., İr.), işdəməliyik (B., Ş., Mər., İsm., Muğ.), işdəməliyəm (Q.), işdəməliyəm (Nax.-Neh., Ord., Təb., Şə., Z., Qax)
II ş. işdəməlisən, (Qaz., Qar., A., G.), işdəməlisən (Nax., İr., Ord., Təb., Z., Qax, Şə.)	işdəməlisiniz (Qaz., Qar., A., G.), işdəməlisiniz (B., Q., Ş., Mər., İsm., Muğ.), işdəməlisiniz (Nax., Ord., Təb., Z., Qax), işdəməlisiniz (Nax.), işdəməlisiniz (Şə.), işdəməlisiniz (İr.)
III ş. işdəməlididi, işdəməlidü (B., Q.)	işdəməlididi(lər), işdəməlidü(lər)
<i>İnkər</i>	
I ş. yazmamalıyam, yazmamalıyəm (B., Q., Şə.), yazmalı döğürəm (B.-Güz., Mər.-Nab.), yazmalı degiləm (Q.)	yazmamalıyım (Qaz., Qar., A., G., Nax., Ord., Təb., Z., Qax, Şə.), yazmamalıyıq (B., Q., Ş., Mər., İsm., Muğ.), yazmamalıyıq // yazmalı degiləm (Q.), yazmalı döğürüm (Mər.-Nab.)
II ş. yazmamalısən, (Qaz., Qar., A., G.), yazmamalısən (B., Ş., Mər., İsm., Muğ., Nax., Ord., İr., Təb.), yazmamalısən // yazmalı degisən (Q.), yazmalı döğürsən (Mər.-Nab., B.-Güz.)	yazmamalısınız (Qaz., Qar., A., G.), yazmamalısınız (B., Ş., Q., Mər., İsm., Muğ.), yazmamalısınız (Nax.), yazmamalısınız (Şə.), yazmamalısınız (İr.), yazmalı döğürsünüz (Mər.-Nab., B.-Güz.), yazmalı degisünüz (Q.)
III ş. yazmamalıdı, yazmamalıdu (B., Q.), yazmalı degi (Q.), yazmalı döğür (B.-Güz., Mər.-Nab.)	yazmamalıdı(lar) // yazmamalıdu(lar), yazmalı degi(lər), yazmalı döğür(lər)

tək	cəm
I ş. işdəməməliyəm, işdəməməli degiləm (Q.), işdəməməli döğürəm (B.-Güz., Mər.-Nab.)	işdəməməliyix (Qaz., Qar., A., G., Nax., İr.), işdəməməliyik (B., Ş., Mər., İsm., Muğ.), işdəməməliyəm (Q.), işdəməməliyəm (Nax.-Neh., Ord., Təb., Şə., Z., Qax), işdəməməli döğürüm (B.-Güz., Mər.-Nab.)
II ş. işdəməməlisən, (Qaz., Qar., A., G.), işdəməməlisən (B., Q., Ş., Mər., İsm., Muğ., Nax., İr., Z., Qax, Şə.), işdəməməli degisən (Q.), işdəməməli döğürsən (B.-Güz., Mər.-Nab.)	işdəməməlisiniz (Qaz., Qar., A., G.), işdəməməlisiniz (B., Q., Ş., Mər., İsm., Muğ.), işdəməməlisiniz (Nax., Ord., Təb., Z., Qax), işdəməməlisiniz (Şə.), işdəməməlisiniz (İr.), işdəməməli degisünüz (Q.), işdəməməli döğürsünüz (B.-Güz., Mər.-Nab.)
III ş. işdəməməlididi, işdəməməlidü (B., Q.), işdəməməli degi (Q.), işdəməməli döğür (B.-Güz., Mər.-Nab.)	işdəməməlididi(lər), işdəməməlidü(lər), işdəməməli degi(lər), işdəməməli döğür(lər)

Vacib şəklinin mürəkkəbi

<i>Təsdiq</i>	
tək	cəm
I ş. yazmalıydım, yazmalıydım (B., Q.)	yazmalıydım (Qaz., Qar., A., G., Z., Qax, Nax., Ord., Təb., İr.), yazmalıydıq (B., Q., Ş., Mər., İsm., Muğ.)
II ş. yazmalıydın, (Qaz., Qar., A., G.), yazmalıydın (B., Q., Ş., Mər., İsm., Muğ.), yazmalıydın (Nax., İr., Ord., Təb., Z., Qax, Şə.)	yazmalıydınız (Qaz., Qar., A., G.), yazmalıydınız (B., Q., Ş., Mər., İsm., Muğ.), yazmalıydınız (Nax., Ord., Təb., Z., Qax), yazmalıydınız (Nax.), yazmalıydınız (Şə.), yazmalıydınız (İr.)
III ş. yazmalıydı, yazmalıydı (B., Q.)	yazmalıydı(lar), yazmalıydı(lər) (B., Q.)
I ş. işdəməməliydim	işdəməməliyix (Qaz., Qar., A., G., Nax., İr.), işdəməməliyik (B., Ş., Mər., İsm., S., Şir., Sal.), işdəməməliyəm (Q.), işdəməməliyəm (Nax.-Neh., Ord., Təb., Şə., Z., Qax)
II ş. işdəməməliydin, (Qaz., A., G.), işdəməməliydin (Nax., İr., Ord., Təb., Z., Qax, Şə.), işdəməməliydin (B., Q., Ş., Mər., İsm., Muğ.)	işdəməməliydiniz (Qaz., Qar., A., G.), işdəməməliydiniz (Nax., Ord., Təb., Z., Qax), işdəməməliydiniz (Nax.), işdəməməliydiniz (B., Q., Ş., Mər., İsm., Muğ.), işdəməməliydiniz (İr.), işdəməməliydiniz (Şə.)
III ş. işdəməməliydi	işdəməməliydi(lər)

<i>İnkâr</i>	
tək	cəm
I ş. yazmamalıydım, yazmamalıydım (B., Q.), yazmalı döğürdüm (B.-Güz., Mər.-Nab.), yazmalı degildim (Q.)	yazmamalıydıx (Qaz., Qar., A., G., Nax., İr., Ord., Təb., Z., Qax), yazmamalıyduğ (B., Q., Ş., Mər., İsm., Muğ.), yazmalı degildüğü (Q.)
II ş. yazmamalıydın, (Qaz., Qar., A., G.), yazmamalıydın (Nax., İr., Ord., Təb., Z., Qax, Şə.), yazmamalıydun (B., Q., Ş., Mər., Muğ.), yazmalı döğürdün (B.-Güz., Mər.-Nab.), yazmalı degildün (Q.)	yazmamalıydınız (Qaz., Qar., A., G.), yazmamalıyduz (B., Q., Ş., Mər., İsm., Muğ.), yazmamalıydız (Nax., Ord., Təb., Z., Qax), yazmamalıydüz (Nax.), yazmamalıydüz (Şə.), yazmamalıydüz (İr.), yazmalı degildüz (Q.), yazmalı döğürdüz (B.-Güz., Mər.-Nab.)
III ş. yazmamalıydı, yazmamalıydı (B., Q.), yazmalı döğürdü (B.-Güz., Mər.-Nab.), yazmalı degildi (Q.)	yazmamalıydı(lar), yazmamalıydı(lər), yazmalı döğürdü(lər), yazmalı degildi(lər)
I ş. işdəməməliydim, işdəməməli döğürdüm (B.-Güz., Mər.-Nab.), işdəməməli degildim (Q.)	işdəməməliydiş (Qaz., Qar., A., G., Nax., İr.), işdəməməliydiş (B., Ş., Mər., İsm., Muğ.), işdəməməliydiş (Q.), işdəməməliydiş (Nax.-Neh., Ord., Təb., Şə., Z., Qax), işdəməməli döğürdük (B.-Güz., Mər.-Nab.), işdəməməli degildük (Q.)
II ş. işdəməməliydin, (Qaz., Qar., A., G.), işdəməməliydin (Nax., İr., Ord., Təb., Z., Qax, Şə.), işdəməməliydin (B., Q., Ş., Mər., İsm., S., Şir., Sal.), işdəməməli döğürdün (B.-Güz., Mər.-Nab.), işdəməməli degildün (Q.)	işdəməməliydiyiniz (Qaz., Qar., A., G.), işdəməməliydiyiniz (Nax., Ord., Təb., Z., Qax), işdəməməliydiyiniz (B., Q., Ş., Mər., İsm., Muğ.), işdəməməliydiyiniz (Nax.), işdəməməliydiyiniz (Şə.), işdəməməliydiyiniz (İr.), işdəməməli döğürdüz (B.-Güz., Mər.-Nab.), işdəməməli degildüz (Q.)
III ş. işdəməməliydi, işdəməməli döğürdü (B.-Güz., Mər., Nab.), işdəməməli degildi (Q.)	işdəməməliydi(lər), işdəməməli döğürdi(lər), işdəməməli degildi(lər)

6. Felin lazım şəkli

Məlum olduğu üzrə, müasir Azərbaycan dilini başqa türk dillərindən, birinci növbədə qıpçaq tipli türk dillərindən ayıran cəhət burada lazım şəklinin işlənməsidir. Ədəbi dildə işlənən lazım şəklinin *-ası*, *-əsi* şəkilçisi dialekt və şivələrimizdə daha çox feli sifət şəkilçisi

kimi özünü göstərir. Felin lazım şəklinə daha çox şimal dialekt və şivələrində, eləcə də şərq dialektinə daxil olan İsmayılı və Mərzə rayonu şivələrində təsadüf edilir.

Müasir ədəbi dilimizdə bir o qədər geniş işlənməyən felin lazım şəkli professor H.Mirzəzadənin tədqiqinə görə, XIX əsrin ortalarına qədər daha geniş dairədə işlənmişdir¹. Türk dialektlərində bu şəkil çox vaxt ya feli sifət yerində, ya da mürəkkəb felin tərkibində özünü göstərir; məs.: *gürüyəsi başımız, gözü çıxması herif* [Kowalski, 1009], *yatası gəlmək, goresi gəlmək, yiyəsi gəlmək, gidesi olmamak, bitiresi olmamak* və s. [Gaz. I, 171-173]. Bunlarla yanaşı olaraq Qaziantep dialektində *göresidim, göresimiş* formaları da işlənməkdədir [Gaz. I, 172].

Şəxslər üzrə lazım şəkilçiləri

Lazım şəklinin sadəsi

tək	cəm
I ş. <i>-asıyam, -asıyəm, -asıyem, -asıyem</i> (Şə., Mər., İsm.)	<i>-asıyuğ, -asıyüük</i> (Mər., İsm.), <i>-asıyix, -asıyux</i> (Şə., Z., Qax)
II ş. <i>-asısan, -asisən</i>	<i>-asisuz, -asisüz</i> (Mər., İsm.), <i>-asisüz, -asisüz</i> (Şə.), <i>-asisınız, -asisiniz, -asisız, -asisiz</i> (Z., Qax)
III ş. <i>-asidi, -asidi</i>	<i>-asidi¹ (lar), -asidi(lər)</i>

Lazım şəklinin mürəkkəbi

I ş. <i>-asıyım, əsiydim</i> (Z., Şə., Qax), <i>-asıyım, -asıyım</i> (Mər., İsm.)	<i>-asıyıtıx, -asıyıtıx</i> (Şə., Z., Qax), <i>-asıyıtıx, -asıyıtıx</i> (Mər., İsm.)
II ş. <i>-asıyın, -asıyın</i> (Z., Şə., Qax), <i>-asıyın, -asıyın</i> (Mər., İsm.)	<i>-asıyıtız, -asıyıtız</i> (Z., Qax), <i>-asıyıtız, -asıyıtız</i> (Mər., İsm.), <i>-asıyıtız</i> (Şə.)
III ş. <i>-asıyıtı, -asıyıtı</i> (Şə., Z., Qax), <i>-asıyıtı, -asıyıtı</i> (Mər., İsm.)	<i>-asıyıtı(lar), -asıyıtı(lər), -asıyıtı, -asıyıtı(lər)</i>

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasına aid materiallar (fonomorfologiya). Bakı, 1953, səh. 74.

Lazım şəklinin təsrifi

Lazım şəklinin sadəsi

(Şə., Z., Qax, Mər., İsm.)	
<i>Təsdiq</i>	
tək	cəm
I ş. danışasiyəm (Mər., İsm., Şə.), danışasiyam (Z., Qax)	danışasiyuğ (İsm., Mər.), danışasiyix (Şə., Z., Qax)
II ş. danışasın	danışasısız (Mər., İsm.), danışasısız (Şə.), danışasısız // danışasız (Z., Qax)
III ş. danışasıdı ¹ // danışasıdı	danışasıldı(lar)
I ş. biçəsiyəm	biçəsiyüç (İsm., Mər.), biçəsiyix (Z., Qax, Şə.)
II ş. biçəsisən	biçəsisüz (İsm., Mər.), biçəsisiniz // biçəsisiz (Z., Qax)
III ş. biçəsidi	biçəsidi(lər)
I ş. diyəsiyəm	diyəsiyüç (Mər., İsm.), diyəsiyix (Z., Qax, Şə.)
II ş. diyəsisən	diyəsisüz (Mər., İsm.), diyəsisiz // diyəsisiniz (Z., Qax)
III ş. diyəsidi	diyəsidi(lər)
I ş. şumliyasıyem (Mər., İsm., Şə.), şumliyasıyam (Z., Qax)	şumliyasıyüç (Mər., İsm.), şumliyasıyix (Z., Qax)
II ş. şumliyasın (Mər., İsm.), şumliyasın (Z., Qax)	şumliyasısız (Mər., İsm.), şumliyasısız (Z., Qax) // şumliyasısız (Z., Qax), şumliyasısız (Şə.)
III ş. şumliyasıdı ¹ , şumliyasıdı	şumliyasıldı ¹ (lar), şumliyasıldı(lar)

Dialekt və şivələrimizdə lazım şəklinin inkarında bəzən *-mi*, *-mi* şəkilçilərinin iştirak etməsinə baxmayaraq, inkarlıq əsasən *deyil* zərfi ilə ifadə olunur.

tək	cəm
I ş. danışasi ¹ döğürəm // döürəm // danışmiyasıyem (Mər., İsm.), danışasi döyüləm // danışmiyasıyam (Z., Qax)	danışasi döğürüg // döürüg // danışmiyasıyüç (Mər., İsm.), danışasi döylük // danışmiyasıyix (Z., Qax)
II ş. danışasi döğürsən // döürsən // danışmiyasısın (Mər., İsm.), danışasi döyülsən // danışmıyasısın (Z., Qax)	danışasi döğürsüz // döürsüz, danışmiyasısız (Mər., İsm.), danışasi ¹ döyülsünüz // danışmıyasısız (Z., Qax)
III ş. danışasi döğür // döür // danışmiyasıdı (Mər., İsm.), danışasi döyül // danışmıyasıdı (Z., Qax)	danışasi döğür // döür(lər), danışmiyasıdı(lar) (Mər., İsm.), danışmiyasıdı(lar) (Z., Qax)

Lazım şəklinin mürəkkəbi

(Mər., İsm., Z., Qax)	
<i>Təsdiq</i>	
I ş. danışasiydim (Mər., İsm.), danışasiydım (Z., Qax)	danışasiyduğ (Mər., İsm.), danışasiydıx (Z., Qax)
II ş. danışasiydun (Mər., İsm.), danışasiydın (Z., Qax)	danışasiyduz (Mər., İsm.), danışasiydız // danışasiydınız (Z., Qax)
III ş. danışasiydi (Mər., İsm.), danışasiydi (Z., Qax)	danışasiydi(lər), danışasiydi(lar)
I ş. biçəsiydim	biçəsiyduğ (Mər., İsm.), biçəsiyduz (Z., Qax)
II ş. biçəsiydün (Mər., İsm.), biçəsiydin (Z., Qax)	biçəsiyduz // biçəsiydiniz (Z., Qax)
III ş. biçəsiydi	biçəsiydi(lər)
I ş. diyəsiydim	diyəsiyduğ (Mər., İsm.), diyəsiyduz (Z., Qax)
II ş. diyəsiydün (Mər., İsm.)	diyəsiyduz (Mər., İsm.), diyəsiydız // diyəsiydiniz (Z., Qax)
III ş. diyəsiydi	diyəsiydi(lər)
I ş. şumliyasiydim (Mər., İsm.), şumliyasiydım (Z., Qax)	şumliyasiyduğ (Mər., İsm.), şumliyasiyduz (Z., Qax)
II ş. şumliyasiydun (Mər., İsm.), şumliyasiydın (Z., Qax)	şumliyasiyduz (Mər., İsm.), şumliyasıydız // şumliyasiydınız (Z., Qax)
III ş. şumliyasiydi (Mər., İsm.), şumliyasiydi (Z., Qax)	şumliyasiydi(lər), şumliyasiydi(lar)

<i>İnkâr</i>	
tək	cəm
I ş. danışası döğürdüm // danışmasıydım (Mər., İsm.), danışası döyüldüm // danışmasıydım (Z., Qax)	danışası döğürdüg // danışmasıyduğ (Mər., İsm.), danışmasıyduxd (Z., Qax)
II ş. danışası döğürdün // danışmasıydu (Mər., İsm.)	danışası döğürdüz // danışmasıyduzd (Mər., İsm.), danışası döyüldüz // danışmasıyduzd (Z., Qax)
III ş. danışası döğür // danışmasıydı (Mər., İsm.), danışası döyül // danışmasıydı (Z., Qax)	danışası döğür(lər), danışmasıydı(lar), danışası döyül(lər), danışmasıydı(lar)

Felin modalları

Felin modalları ədəbi dildə olduğu kimi, dialekt və şivələrimizdə də rəvayət, şərt, sual tərzində özünü göstərir.

Felin rəvayət modallığı (*imış*)

Ədəbi dildə felin rəvayət modallığı dialekt və şivələrimizə nisbətən çox inkişaf etmişdir. Ədəbi dildə felin rəvayət modallığı əlaməti bütün şəxslərlə işləndiyi halda, dialekt və şivələrimizdə ancaq üçüncü şəxsə özünü göstərir. Bundan əlavə, bu modallıq dialekt və şivələrimizdə assimilyasiya hadisəsinə görə *-bış*, *-bış* şəklində özünü göstərir; məs.: *yazıpbış*, *yazırmış*, *yazacaqmış*, *yazarmış* və s.

Nəqli keçmişin rəvayət modallığına hələlik Qarabağ, Qazax dialektlərində və Ağdam rayonu şivələrində təsadüf edilmişdir; məs.: *yazmışmış*, *gəlmişmiş*, *oxumuşmuş*, *görmüşmüş* və s.

Felin şərt modallığı (*isə*)

Felin şərt modallığı ədəbi dildə olduğu kimi dialekt və şivələrimizdə də *-sa*, *-sə* şəkilçiləri ilə ifadə olunur və zaman, şəxs şəkilçilərinə sonra gəlir; məs.: *yazdısa*, *yazırsa*, *yazıbsa*, *yazıfsa*, *yazacağsa*, *yazajaxsa*, *yazarsa*; *yazdımsa*, *yazırsansa*, *yazmışamsa*, *yazacağsussa*, *yazacaxsın,ızsa*, *yazaramsa* və s.

Felin sual modallığı

Felin sual modallığı ədəbi dildə olduğu kimi *-mı*, *-mi*, *-mu*, *-mü* şəkilçiləri ilə ifadə olunur. Felin sual modallığının işlənməsinə görə dialekt və şivələrimizi iki qrupa ayırmaq olar: 1) felin sual modallığını işlədənlər; 2) felin sual modallığını işlətməyənlər.

Birinci qrupa Qazax, Qarabağ, Gəncə dialektləri, Ağdam və Göyçay rayonu şivələri, ikinci qrupa Bakı, Şamaxı, Naxçıvan, Ordubad, Təbriz dialektləri və Mərəzə, İsmayılı rayonu və Muğan şivələri daxildir; məs.: *aldın,mı? gəldin,mı? gördün,mü?* (Qaz., Qar.), *aldun? gəldün? gördün?* (B., Ş., Mər., İsm., Muğ.).

İkinci qrup dialekt və şivələrdə sual modallığı əsasən intonasiya vasitəsi ilə ifadə olunur. Quba dialekti və Zaqatala-Qax şivəsində sual modallığı həm intonasiya, həm də sual şəkilçiləri vasitəsilə ifadə olunur.

Feli bağlamalar

Feli bağlama şəkilçiləri dialekt və şivələrimizdə ədəbi dilə nisbətən bir o qədər zəngin deyildir. Ədəbi dildə çox işlənən *-araq*, *-ərak*, *-madan*, *-mədən*, *-arkən*, *-ərkən*, *-armaz*, *-ərməz* kimi feli bağlama şəkilçiləri dialekt və şivələrimizdə bir o qədər yayılmamışdır. Digər tərəfdən, dialekt və şivələrimizdə elə feli bağlama şəkilçiləri işlənir ki, onlara müasir ədəbi dilimizdə rast gəlmirik.

Dialekt və şivələrimizdə gözə çarpan başlıca feli bağlama şəkilçiləri aşağıdakılardır:

Samitlə bitənlərdə: *-ib*, *-ib*, *-ub*, *-üb* (Q., Ş., İsm., Mər., Muğ., Nax., Ord., Təb.); məs.: *alıb*, *gəlib*, *qurub*.

Saitlə bitənlərdə *-yib*, *-yib* (Ş., İsm., Mər., Muğ.), *-yib*, *-b* (B.); məs.: *başdıyib*, *işdiyib*, *quruyib*, *üşiyib* (Q., Mər., İsm., Muğ.), *başdıyib* // *başdıb*, *işdiyib*, *quruyib*, *üşiyib* (B.).

-ıp, *-ıp*, *-up*, *-üp* (İr., Z., Qax); məs.: *alıp*, *gəlip*, *qurup*, *görüp*, *başdıyıp*, *işdiyıp*, *quruyup*, *üşüyüp*.

-ıf, *-ıf*, *-uf*, *-üf* (Qaz., Qar., A., G., Z., Qax, Şə.); məs.: *alıf*, *gəlif*, *quruf*, *görüf*, *başdıyıf*, *işdiyif*, *quruyuf*, *üşüyüf*.

-ıfdan, *-ıfdən*, *-ufdan*, *-üfdən* (Ağs., Tov.); məs.: *aparıfdan*, *gəlifdən*, *oxuyufdan*, *oturufdan*, *görüfdən*, *üşüyüfdən*.

Şeki dialektində inkar şəklində və bəzən də saitlə bitənlərdə ancaq *-yif* şəkilçisi işlənir; məs.: *oxiyif, oyniyif, almiyif, gəlmiyif, üşümiyif, yumiyif* və s.

-iban, -ibən, -uban, -übən (Q., Ş., Mər., İsm., Z., Qax, Qar.), *-ubəni, -übəni* (Q.), *-ibanı, -ibəni, -ubanı, -übəni* (Z., Qax); məs.: *aliban, gəlibən, quruban, görübən, başdıyiban, işdiyibən, quruyuban, quruyuban, üşiyibən // üşüyübən, alubəni, gəlibəni, qurubani, görübəni* (Q.), *alibanı, gəlibəni, qurubanı, görübəni* (Z., Qax).

Professor Kazım bəyin verdiyi məlumatlara əsasən, feli bağlama iki şəkilçinin: *-ib, -ib, -ub, -üb və -an, -ən* birləşməsindən əmələ gəlmiş və keçmişdə olan hərəkətin tamamilə icra olunduğunu ifadə edir¹.

-iban, -ibən, -ibanı, -ibəni şəkilçiləri ilə əmələ gələn feli bağlamalar yalnız dialekt və şivələrimizdə deyil, eyni zamanda XI əsrdən başlamış ta XX əsrin əvvəllərinə qədər ədəbi dilimizdə də işlənmişdir.

Göz açılan gördüyüm, gönül verib sevdiyim Dirse xan! [Dədə Qorqud, 25]; *Alibanı* ordusuna gətirdilər [Dədə Qorqud, 27].

Durna uçuban havaya düşdü,
Laçın alubən ovaya düşdü.

(Xətayi)

Sallamban kəklik kimi səkəndə,
Oxşarsan yaşılbaş sonayə, Zeynəb!
Yalvarıban yarın könlün almadıq,
Elə getdi, bərişmədiq, ayrıldıq.

(Vaqif)

Hac Bədəli yandırıban yaxmaram.

(Sabir)

Quba dialektində *-iban, -ibən, -uban, -übən* şəkilçiləri ilə cəm şəkilçisinin birləşməsindən əmələ gəlmiş feli bağlama şəkilçilərinə də (*-ibannarı¹, -ibənnəri, -ubannarı, -übənnəri*) təsadüf edilir; məs.: *qışqırıbannarı¹, gidibənnəri, oxıyibannarı, diyibənnəri*.

-alı, -əli. Bu feli bağlama şəkilçilərinə qərb dialekt və şivələrimizdə daha çox təsadüf edilir. Şərqi dialekt və şivələrimizdə isə bu feli

bağlama vəzifəsində *-anı, -əni* şəkilçiləri işlənir; məs.: *alalı, gələli* (Qar., Qaz., A., G.), *alanı¹, gələni, oxıyanı¹, diyəni* (B., Ş., Mər., İsm., Muğ.).

-incən, -incən (B., Q., Ş., Mər., İsm., Muğ.), *-ınca, -incə, -unca, -üncə* (B., Q., Ş., Mər., İsm., Muğ.), *-incax, -incəx, -uncax, -üncəx* (Qar., Qaz., A., G.); məs.: *alincən, gəlincən, görüncən, oxıyincən, diyincən* (B., Q., Ş., Mər., İsm., Muğ.), *alınca, gəlincə, görüncə, qurunca, alincax, gəlincəx, görüncəx, quruncax* (Qar., Qaz., A., G.), *bişdincəx* (Bor.).

-anda, -əndə: *alanda, gələndə, quranda, görəndə, başdıyanda, işdiyəndə* və s. Bakı, Quba, Şeki dialektində inkar şəklində ancaq *-yəndə* şəkilçisi işlənir; məs.: *yazmiyəndə, almiyəndə* və s.

-ma-mışdan, -mə-mışdan: *almamışdan, gəlməmişdən, başdama-mışdan, işdəməmişdən* (B., Ş., Mər.).

-dixca, -dihcə, -duxca, -dühcə, -dixcən, -dihcən, -duxcən, -dühcən (Qaz., Qar., A., G.).

-dixca, -duxca (Şə., Z., Qax, Ord., Təb.), *-diğcan* (Q.), *-diğca, -dikcə, -diğcən, -diğcən* (B., Ş., Mər., İsm., Muğ.); məs.: *aldixca, gəldihcə, oxuduxca, gördühcə, aldixcən, gəldihcən, qurduxcən, gördühcən* (Qaz., Qar., A., G.), *aldixca, gəldixca, oxuduxca, görduxca, başdadixca, işdədixca* (Şə., Z., Qax, Ord., Təb.), *aldığcən, gəldığcən, qurdiğcən, gördığcən* (Q.), *aldığca, gəldikcə, qurduğca, gördikcə, başdadığca, işlədikcə, aldığcən, gəldikcən, gördikcən, üzdikcən, başdadığcən, işlədikcən* (B., Ş., Mər., İsm., Muğ.).

-annan, -ənnən (sora). Bu şəkilçilərlə əmələ gələn sözlərdən sonra həmişə *sora* qoşması gəlir; məs.: *alannan sora, gələnnən sora, alannan sūra, gələnnən sūra* (Q.).

-dixdan, -dihdən, -duxdan, -dühdən (sōra) (Qaz., Qar., A., G.), *-dixdan sōra* (Şə., Z., Q., Ord., Təb.); məs.: *aldixdan sōra, gəldihdən sōra, qurduxdan sōra, gördühdən sōra* (Qaz., Qar., A., G.), *aldixdan sōra, gəldixdan sōra, işdədixdan sōra* (Şə., Z., Qax, Ord., Təb.), *deyin* (Qaz., Qar.); məs.: – İneş azarıdı *deyin* san,ə tafşırıram (Qar.).

-cağın (Mağ.); məs.: *açcağın, tutcağın*.

-iəncin (Bor.); məs.: *gəliəncin, yetiriəncin*. – *Yetiriəncin* atı min-dim (Bor.).

-qacın (Bor.); məs.: *qayıtqacın*. – Mən ordu sırasınan *qayıtqacın* öyü tihdirdim (Bor.).

¹ Проф. М.Каземь-Бек. Грамматика турецко-татарского языка. Казань, 1839 г., стр. 310.

Məsdər

Məsdər əksər dialektlərimizdə ədəbi dildə olduğu kimi ikivariantlı şəkilçilərlə ifadə olunur. Lakin bir sıra dialekt və şivələrimiz də vardır ki, burada məsdər şəkilçisi sözün ahənginə tabe olmayaraq yalnız birvariantlıdır.

Məsdərin ikivariantlı şəkilçiləri Qazax, Qarabağ, Gəncə, Naxçıvan, İrəvan, Şamaxı, Bakı dialektləri və Ağdam, Mərəzə, İsmayılı rayonu, Muğan şivələrində işlənir; məs.: *-max, -māx* (Qaz., Qar., A., G., Nax., İr.): *almax, oxumax, gəlməx, işdəməx*.

-mağ, -māg (Ş., B., Mər., İsm., Muğ.): *almağ, gəlməg, oxumağ, işdəməg* və s.

Məsdərin birvariantlı şəkilçisi Bakı, Quba, Şəki, Ordubad, Təbriz dialektləri və Zaqatala-Qax şivəsində işlənir; məs.: *almeg, gəlmeg* (B.), *almağ, gəlməğ* (Q.), *almax, gəlməx* (Şə., Z., Qax, Ord., Təb.).

Məsdərlər də isimlər kimi hallanır və mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul edir.

(B.)	(Q.)	(Şə., Z., Qax, Ord., Təb.)
A. almeg	gəlməğ	işdəmax
Yi. almegün	gəlməğün	işdəməğün
Yö. almege	gəlməğa	işdəməğa
T. almegi	gəlməği	işdəməği
Ye. almegdə	gəlməğda	işdəmaxda
Ç. almegdən	gəlməğdan	işdəmaxdan

(B., Ş., Mər., İsm., Muğ.)	
A. almağ	gəlməg
Yi. almağün // almağın	gəlməgün
Yö. almağa	gəlməge
T. almağı // almağı ¹	gəlməgi
Ye. almağda	gəlməgdə
Ç. almağdan	gəlməgden

(Qaz., Qar., A., G., Nax., İr.)

A. almax	gəlməx
Yi. almağın	gəlmeyin
Yö. almağa	gəlməyə
T. almağı	gəlməyi
Ye. almaxda	gəlməhdə
Ç. almaxdan	gəlməhdən

Məsdərlərin mənsubiyyət şəkilçiləri ilə işlədilməsi

(B., Ş., Mər. İsm., Muğ.)

tək	cəm
I ş. almağın	almağımız
II ş. almağın	almağüz // almağuz
III ş. almağı ¹	almağı ¹
I ş. gəlməgim	gəlməgimiz
II ş. gəlməgün	gəlməgüz // gəlməgüz
III ş. gəlməgi	gəlməgi

(Qaz., Qar., A., G., Nax., İr.)

I ş. almağın	almağımız
II ş. almağın (Qaz., Qar., A., G.), almağın (Nax., İr.)	almağınız (Qaz., Qar., A., G.), almağız (Nax.), almağız (İr.)
III ş. almağı	almağı
I ş. gəlməyim	gəlməyimiz
II ş. gəlməyin (Qaz., A., G.), gəlməyin (Nax., İr.)	gəlməyiniz (Qar., Qaz., A., G.), gəlməyiz (Nax.), gəlməyiz (İr.)
III ş. gəlməyi	gəlməyi

(Q., Şə., Z., Qax, Ord., Təb.)

I ş. almağın	almağımız
II ş. almağın // almağın (Q.)	almağınız (Şə.), almağız (Z., Qax, Ord., Təb.), almağüz (Q.)
III ş. almağı ¹	almağı ¹
I ş. gəlməğim	gəlməğımız
II ş. gəlməğın (Şə., Z., Qax, Ord., Təb.), gəlməğın (Q.)	gəlməğınız (Şə.), gəlməğız (Z., Qax, Ord., Təb.), gəlməğuz (Q.)
III ş. gəlməği ¹	gəlməği ¹

ZƏRF

Dialekt və şivələrimizdə zərflərin miqdarı ədəbi dilə nisbətən daha çoxdur. Burada bir çox sadə və mürəkkəb zərflər işlənir ki, onları ədəbi dildə görə bilmirik. Bundan əlavə, zərfdüzəldici şəkilçilər də öz müxtəlifliyi ilə seçilməkdədir. Zərflər də dialekt və şivələrimizdə ədəbi dildə olduğu kimi quruluşca üç şəkildə ola bilər: 1) sadə; 2) düzəltmə; 3) mürəkkəb.

1. Sadə zərflər

Hindi, indi, həmişə, gec, tez, daim, hələ, hərəbaş, qərəm, haliyə, eyzən, bəyax, biyax, yox, deyil, dəyil, döül, döyül, zol, şıdırğı, xurt, qənşər, muda və s.

2. Düzəltmə zərflər

-ca, -cə, -jə: ehmalca (Nax., Qar., A.), *yazca, xəlbətə, gizdica* (B.), *yavacca, teçcə* (İsm.), *təzəcə* (Q.), *girimışca* (A.), *əzəlcə* (Sal.), *hindicə* (Şə.), *yenijə, təzəjə* (Qar.).

-can, -cən: ummancan (S., Şir., Sal.), *oruscan // uruscan* (B., Ş., Mər., İsm., Muğ.), *qabaqcan, əvvəlcən* (B., Ş., Muğ.), *irəlicən*.

-cana, -cənə: yaxşıcana, təmizcənə (Füzuli).

-dan, -dən: çoxdan, çoxdandı, gürpadan (B.), *gürfadan* (A.), *tezdən, birdən, hərdən, qəfildən* (bütün dialekt və şivələrdə), *sifdədən, tezdən* (B., Muğ.), *gennən* (Muğ.).

-dannan, -dännən: çoxdannan (B., Ş., Sal.), *tezdännən* (Q., B., Ş.), *soradannan* (Qar.).

-nan, -nən: sabbahnan (Q.), *sabahnan* (Muğ., Ş., Mər.).

-lıgnan, -liknən: soralıgnan, təzəliknən (Sal.), *tezdiknən* (B., Ş.).

-lari, -lari, -ləri, -nəri: sabahlari (Muğ.), *sabahlari* (B.), *builləri, dünənnəri* (bütün dialekt və şivələrdə).

-larım, -lərim, -nərim: axşamlarım, səhərlərim, dünənim, o gün-nərim (Qar.).

-lərisi: bu illərisi, o gün-nərisi (Füzuli).

-lərim: bu illərim.

-lıqcan, -lükən, -likcən, -dikcən: yaxşılıqcan, bütünlükcən (Füzuli), *təzəlikcən, bijdigcən* (B., Muğ.).

-yənətənə: indiyənətənə (Bor.).

-ıcax: dalıcax (Qaz.).

-aki, -əki: yanaki, çapəki (Muğ.).

3. Mürəkkəb zərflər

Mürəkkəb zərflər dialekt və şivələrimizdə də ya sözlərin təkrar edilməsi, ya müxtəlif sözlərin birləşməsi və yanaşması, ya da *ba, bə, bō* bitişdiriciləri vasitəsi ilə əmələ gəlir.

a) sözlərin təkrar edilməsi ilə əmələ gələn mürəkkəb zərflər; məs.: *bıldır-bıldır* (Qaz.), *ajı-ajı* (Qar.), *beytin-beytin* (B.), *asda-asda* (B., Q.), *yaxçı-yaxçı* (B.), *gic-gic* (B.), *vəsəllayı-vəsəllayı* (B.-Güz.), *avara-avara* (B., Q.), *yavaş-yavaş* (bütün dialektlərdə), *xudrı-xudrı, gəvəzə-gəvəzə* (Nax.), *hərdən-hərdən* (Z.), *yegin-yegin* (Mər.), *becə-becə* (Muğ.);

b) sözlərin bitişməsi ilə əmələ gələn mürəkkəb zərflər; məs.: *pusatca* (Qaz.), *birdivli* (Qaz.), *naxantana* (Qar.), *addakıl* (Qar.), *uğarta, uçağacan, birōur, peydərpey, tərsovan, gilgōüz, dübarə* (B.); *oqqədər, oğartan* (Qaz.), *böyün* (Nax.), *büyün* (Şə.), *ağlanqıyas* (A.), *yanperti* (Nax.), *öyən, büyən* (Füzuli), *biyaz* (Muğ.);

c) sözlərin yanaşması ilə əmələ gələn mürəkkəb zərflər; məs.: *baş-başa, hərdən-bir, birdən-birə* (B., Ş., Q.), *gec-tez, birbaşa* (Muğ., Q.), *axşam çağı, sər çağı* (Muğ., Ş., Mər.), *hosamat* (Z.), *əlüssü* (Sal.), *yazzan-yaza* (Sal.), *aran-soran* (Muğ., Ş., Mər.), *savağ ertə* (Şə.), *bir hōrdan sōra* (bütün dialektlərdə);

ç) *ba, bə, bō* bitişdiriciləri ilə əmələ gələn mürəkkəb zərflər; məs.: *üzbəüz, düpbədüz, təkbətək, yerbəyer, dalbadal* (bütün dialektlərdə), *üzbəüz* (B.).

Zərflərin mənaca növləri

1. Zaman bildirən zərflər: *tezdən, pusatca, boylum* (sonra), *dan, üzü* (Qaz.), *çoxdan, indijə, dünən, tezdən* (Qar.), *hindidən, dünənnəri, sirəngün, isreyin, uçağacan, biyağ* (B.), *hindi, həmişə* (Z.), *hindicə, beyax, savağ ertə, çoxdannan* (Şə.), *sabbahnan, isrengün,*

ibirigün, həmişə (Q.), *əzəlcə, həməşə, biyax, çoxdannan, günortaçağı, hindi, sıra gün, təzəlicən, yazzan-yaza, obaş, bəyax, böyün, indi, sabeyannəri, israqayinnəri, büyünnəri, hələm* (İsm.), *nişil, addakil, axşamlarım* (Qar.), *innən belə, gūnaşrı* (A.), *sürüzə* < həmişə (A.-Sarc.), *qərəm* “həmişə”, *haliyə* (Ord.) “indi”, *indiyanətənə* (Bor.), *yengidə, hosamat* (Qax).

Zaman zərflərinin cümlə içərisində işlənməsi

– Olar *pusatca* getdilər (Qaz.); – *Boylum* bizə gələrsən, (Qaz.); – Məni *tezzən* qaldır, *dan, üzü* Şıxlıya gedəjəm (Qaz.); – *İndijə* getdi (Qar.); – Səliq olsun bağlarda *biil* bihədd bəhər olaceg, *hindidən* məlim eliyir (B.); – *Sirəngün* süzə gəlmişdim, öydə olmadun (B.); – *Uçağacan* gözlədim ki, poyez gəldi (B.); – Əli *biyağ* gəlmişdi (B.); – Tülki *hosamat* bildi (Qax-İ.Su); – *Həmişə* gələ-gələ duriy (Qax-İ.Su); – *Çoxdandı* yağış yağmır (Şə.); – *Savax-ərtə* *gejdən* duruf bazara getdim (Şə.); – *İsrəngün* gürədəm ki, quca üzi duruban gəlib (Q.); – *İnişil* pammıq, barama planın doldurmuşduz (Muğ.); – *Sər tezdənnən* duruban gidəcəyəm işə (Q.); – *Ən əzəlcə* öyi tikirüg (Sal.); – *Həməşə* qar yağmışdı (Sal.); – *Tezəlicən* qəflətifə çit gəlip (Sal.); – *Su yazzan-yaza* gəlir (Sal.); – Mən *obaş* durdum, getdim işləməyə (Nax.); – *Böyün* mənim bu adama işim düşüb (Nax.); – *Bünnəri* Şəkür yeni açmış qozaları dərrib verib (Muğ.); – Bu adam *sürüzə* xəstədi (A.-Sarc.); – Hələ diyan *sabeyinnəri* gedərüg (İsm.); – Onu *israqayinnəri* yola salduq getdi (İsm.); – *İndiyanətənə* qulluq elədim (Bor.)

2. Yer bildirən zərflər: *aşağa* (B., Q., Qar., Muğ.), *yuxari* (B., Muğ.), *uxarı* (Q.), *burda, orda, irəli* (Muğ.), *geri* (bütün dialektlərdə), *gənnən* (Muğ., Qar.), *başsağı* (İsm.), *tişxarı, nayandan, nayna* (Qax).

Yer zərflərinin cümlə içərisində işlənməsi

– *Aşağı* düşdü (B., Q., Muğ.); – *Yuxari* çıxdı (B., Muğ.); *Gənnən* baxson, çallı çəpər, *İrəli* baxson, özüvə çəkər (Sal.); – *Gənnən* duruf tamaşa eliyirdi (Qar.); – *Başsağı* bir qohaqqo düşdi ki, gəl görəsən (İsm.); – İsmarıym gəlmiyi, heç bilmiyəm *nayandadı*. – *Tişxarı* getdi oynamağa (Qax).

3. Tərzi-hərəkət bildirən zərflər: *qəlbi, yenijə* (Qar.), *birədi, birdivli, tər, bağırdə-bağırdə, bildir-bildir* (Qaz.), *ehmal* (Nax.), *düpbədüz, asda-asda* (B., Q.), *yaxçı-yaxçı, filföri, üzböüz, tekbetek* (B.), *yassı-yassı, sinəbasinə, ləntarayı-ləntarayı, taybatay, birdən-birə* (İsm.), *aransoran, şıdırği, birbaşə* (Muğ.), *ehmalca-ehmalca, qijaqıj, ağlanqiyas, gürcücax, uruscax* (Qaz., Qar., A., G.), *kiriticə* (A.), *yavacca* (İsm.), *uruscan* (Muğ.), *birdən, qəfildən* (bütün dialektlərdə), *gücnən* (B., Ş., Q.), *yanperti, xudrı-xudrı, gəvəzə-gəvəzə* (Nax.), *zır* (G., Qaz.), *sirənnən, yügürəbbə* (Muğ.), *firal* (Qaz.) “dərhal”, *tatiya-tatiya, birənti* (Qaz.), *qaçarabuxur* (Qax).

Tərzi-hərəkət zərflərinin cümlə içərisində işlənməsi

– Ay *qəlbi* qalxıb (Qar.); – Mən yoldaşlarımla *birədi* getdim (Qaz.); – Məsələni *birdivli* qutar (Qaz.); – O *bir tər* danışır (Qaz.); – *Ehmalca* yenir aşağı (Nax.); – Bir söz didim ona, *düpbədüz* getdi (B.); – Məsələni *filföri* başa düşdi (B.); – Biz əyağa duruban, *asda-asda* gitduq (Q.); – Hələ sən *yassı-yassı* danışmağı bilirsən (İsm.); – Gəlib məni görə kim *firal* qayıtdı (Qaz.); – Hasan *tatiya-tatiya* vazqala edirdi (Qaz.); – Canavar kimi *sinəbasinə* durub bir-birinin üzünə baxırdılar (İsm.); – Məni gözdə, *birənti* gedərix (Qaz.); – Mahmud məkdəbə *ağır-ağır* gedir (Muğ.); – Bira quş *aran-soran* gəlir (Muğ.); – Nə *ləntarayı-ləntarayı* söylənirsən (İsm.); – Tez olqınan, *şıdırği* ged, *şıdırği* gəl (Muğ.); – *Ehmalca-ehmalca* sağırug (A.); – Aravanı *qija-qij* qovajax (A.); – Əli bu sözü *ağlanqiyas* deyif (A.); – *Gürcücax* danışsənmi? (Qaz.); – Məhiş *ruscax* yaxşı bilir (A.); *Kiriticə* yolunu keçə bilmirsən? (A.); – *Gücnən* gəlib sənə çatdım (B.); – İndi öylər *sirənnən* tikilir (Muğ.); – Mısa *yügürəppəy* // *yügürəbbə* gəldi bizə (Muğ.); – *Xudrı-xudrı* danışma (Nax.); – *Gəvəzə-gəvəzə* danışma (Nax.); – Alça *zır* kaldı (Qaz.; G.); – Əli iş *yanperti* baxır (Nax.); – Sözü *yığnax* danışmırsən (Bor.); *Anasıgile qaçarabuxur* gəldi.

4. Miqdar zərfləri: *xeylax* (Qaz., Qar., A., G.), *xeylağ* (B., Ş., Mər., İsm.), *birciyi* (Qaz.), *naxantana, buryatan* (Qar.), *az, çox, oğarta* // *oxarta, uğarta, birez, bir samat* (Q.), *oğartana* (Qaz.), *açca* (Nax.), *bircilo* (B.), *birhəmbir* (Ağs.) “tamamilə”.

Miqdar zərflərinin cümlə içərisində işlənməsi

– Səni eşixdə *xeylax* gözdədim (Qaz.); – Dünən Əlişi dayısına *xeylax* abırratmışam (Qar.); – Mənim imtahanımın *birciyi* qalif (Qaz.); – *Naxantana* dedimsə, fikir vermədi (Qar.); – *Biryatan* yığardılar (Qar.); – *Üğarta* danışdı ki, lap baş-beynimizi getdi (B.); – Bu gün *xeylax* görmüşəm (Q.); – *Bir cilo* yedim (Ş.); – İndi *bir samat* dincəldim (Q.); – *Açca* töx (Nax.); – *Oğartana* yedi kin, yerinnən tərpen-nəmmədi (Qaz.); – *İki cilo* getdim (B.); – Ə, möşöyləri *birhəmbir* doluruf harya apararsan? (Ağs.).

5. Sual zərfləri: *nəş* (B., Sal., S., Şir.), *nöşün* (B., İsm., Mər.), *nəşə* (Sal., S., Şir.), *nəişə*, *neşə* (İsm.), *nüşün* (Q.), *hacağ*, *havax* (B., Q., Ş., İsm., Şə., Qaz., Qar., Z., Qax, Nax., İr.), *hancarı* (Qaz., Qar., A.), *hancari* (Nax., B.-Şağ.).

Sual zərflərinin cümlə içərisində işlənməsi

– *Nöş* bizə gəlmədün? (B.); – Adə, başuuz ağrıyır, mi belə *nöş* qalamısuz (Sal.); – *Nöş* yoxdı, var (Sal., S., Şir.); – Əskər aşığa *nəşə* gəldün? (Muğ.); – Kəndə *nöşün* getmişdün? (B., Ş., Mər., İsm.); – *Nüşün* bizə dā gəlmiyəsən? (Q.); – *Haçağ* gedəcəksən? (B., Ş., Q., İsm., Mər., Muğ.); – O *neçə* əsir bunnan qavax düzəlmişdi, *havax* düzəldiyimi yaxşı bilmirəm (Şə.); – *Hancarı* gəldin? (G.); – Heç bilmədim Əhməd *hancarı* getdi (Nax., B.-Şağ.).

MODAL SÖZLƏR

Dialekt və şivələrimizdə modal sözlərə ədəbi dildə olduğu kimi bir o qədər geniş dairədə rast gəlmirik. Burada, əsasən, şübhə, təsdiq və inkar bildirən modal sözlər işlənir.

1. Şübhə bildirən modal sözlər: *bəlkəm* (Q., Muğ., İsm.), *bərkəm*, *gāvar* (B.), *dāsən* (Qar., Qaz., G.), *diasən* (B., Ş.), *diyəsən* (Muğ.), *görən* (Qar.).

– *Dāsən*, yağış yağajax (Qaz., Qar., G.); – *Diasən*, gələn Əlidü (B.); – *Diyəsən*, o hamısını bilir (Q., Muğ., İsm.); – *Bərkəm*, gəldi (B.); – *Bəlkəm*, gələmmədim (Muğ., Ş., Mər.); – *Gāvar* o, öyə getdi (B.).

2. Təsdiq və inkar bildirən modal sözlər: *hə*, *həlbəttə*, *doğrısı* (İsm.), *yəğın*, *doğrıdan da*, *həri*, *doğursi* (B.), *bəli* (Q., İsm.) *xeyr*, *əttöbə* (B.), *xeyr*, *ömrəsürə* (Sal.), *adi* (Qar.), *yox* (bütün dialektlər), *illahım* “xüsusən” (A., Nax.), *yōüz* “yəqin” (Şir.-Qar.):

– *Hə*, necə oldi? (B., Ş., İsm., Mər., Muğ.); – *Həlbəttə*, gedib görecegəm (B.); – *Doğrusi*, mən bu işdən baş çıxarta bilmirəm (B.); – *Yəğın*, ön bu işdən xəbəri yoxdı! (B.); – *Doğrıdan da* yimiyənün malımı' yiyəllər (B.); – *Doğrıdan* sən diyən düz çıxdı (Q.); – *Həri*, mən getmişdim (B.); – *Bəli*, əxşam hamımız urda ulacōyğ (Q.); – *Xeyr*, hələ gəlib çıxmıyib (Q.); – Əli öydə *dōgür* (B.); – *Yox*, mən görməmişəm (Qar.); – Bizzərdə, *ömrəsürə*, dəvə olmbıdı (Sal.); – *Əttöbə*, mənim işdən xəbərim yoxdu (B.); – Abasın gəlməsində, *yōüz*, bir iş olmuşdur (Şir.-Qar.); – Yəqub yaxşı adamdı, *illahım* kiççəx qardaşı (A.); – Filənkəs çox danışandı, *illaham* da, Həsən (Nax.).

BAĞLAYICILAR

Bağlayıcılar dialekt və şivələrimizdə ədəbi dilə nisbətən bir o qədər inkişaf etməmişdir; çünki ədəbi dildə çox işlənən bağlayıcılar həmcins üzvlü sadə və mürəkkəb cümlələrə dialekt və şivələrimizdə az təsadüf edilir. Dialekt və şivələrimizdə *və*, *lakin*, *hətta* kimi sadə və *sanki*, *halbuki*, *madam ki*, *nəinki*, *yainki*, *bununla belə*, *bunun üçün* kimi mürəkkəb bağlayıcılar az işlənir. Dialekt və şivələrimizdə işlənən bağlayıcılardan aşağıdakıları göstərmək olar: *amma* (Q., Ş., Mər., Sal.), *amman* (Q.), *hamma* (Qar., S.), *ama* // *əmma* (B.), *ama* // *əmba* (İsm.), *əmbə* (G., Qaz.), *amba* // *əmmə* (G.), *əmə* (Nax.), *əgəm* (B.), *əgər* // *əgənə* (Q.), *əyəm* // *əgəm* (İsm.), *əm* (Qar.), *bəgəm* (Nax., B.-İçş.), *şāyət* (B.), *ancax* (Nax.), *ancağ* // *hancağ* (Q.), *əncəq* // *ancağ* (B.), *ancan* (Qar.), *bəlkəm* (B., Ş.), *begəm* // *begə*, *bərkəm* (Sal.), *gənə* (Ş., Mər., İsm., Qar., Qaz., Nax.), *genə* (B., Q., A.), *gənə də* (İsm.), *həm* (Ş., Mər., İsm., Muğ., Qaz., G., A., Nax.), *ham* (Q., Z., Qax), *həmi* (Sal.), *hamu* (Q.), *ya*, *nə* (B., Ş., İsm., Muğ., Qar., Qaz., A., G., Z., Qax, Nax.), *önörə* (Füzuli), *gah* (B., Ş., İsm., Mər.), *guya ki* (B., Ş., Mər., İsm., Muğ.), *taki* (S.), *da*, *də* (bütün dialektlərdə), *za*, *zə* (Muğ.), *səki* “sanki” (Qar., A.), *ara* (Ş.), *ərə* (Qax), *dişn* (Qar.).

Şəki və Quba dialektlərində, Mərəzə rayon şivələrində *ya* bağlayıcısının *nə* bağlayıcısı, *nə* bağlayıcısının da *ya* bağlayıcısı yerində işləndiyinə təsadüf edilmişdir.

Bağlayıcılar ahəng qanununa tabe olmadığı halda, Qarabağ, Qazax, Gəncə dialektlərində və Ağdam rayonu şivələrində *ki* bağlayıcısı *kın*, *kin*, *kun*, *kün* şəklində ahəng qanununa tabe edilmişdir. Bakı dialektində bəzən *ki* bağlayıcısından sonra *ya* bağlayıcısının da gəldiyinə təsadüf edilmişdir.

Bağlayıcıların cümlə daxilində işlənməsi

– Getdim, *amma* görəmmədim (Ş.); – Şərə mən *də* gitmişdim, *amma* əxşamnan qeyitəmmədim (Q.); – Mən getdim, *hamma* səni örmədim (Qar., A.); – Özümü verdim bir qarannıq yerə, *hamma* yerim qanşarında bir ağac vardı¹ (S.); – Gördüm, *ama* // *əma* bir söz demədi (B.); – *Əmbə* nə istiqanmı adamdu (İsm.); – Güləşəx, *əmbə* badax vurmaq yoxtu (Qaz.); – *Əmbə* // *əmmə* nə yaxşı oldu (G.); – *Əmə* nə dedin (Nax.); – *Əgəm* gedəcəksənsə, mənə // *mə* xəbər elə (B.); – *Əgənə* hava açulsa, çülə gidəcəyü (Q.); – *Əyəm* sədri görüb-eləsən dey *ki*, mərkəzdən adam gəlib omı gözdüyür (İsm.); – *Əm* dedin, ərşin, ged anan, san, *a* // *sā* qarvız versin (Qar., A.); – *Bəlkəm* gəlmədi? (B., Ş.); – Onun *begəm* xəbəri yoxdu? (B.); – *Bəgəm* gəlmədi (Nax.); – Bible adami öy tutar *bəgəm* (Sal.); – Sizə gələcəydim, *ancax* işim oldu (Nax.); – Didi tez gəlləm, *hancağ* gəlib çıxmadi (Q.); – *Begə*, mınnan da artıx öy oleydi? (Sal.); – Yoli bizə tərəf idi, *əncəğ* sora bilmirəm hara getdi (B.); – A Nazdı, bu baftalı donu geyif *gənə* nə firıldadərsan, (Qaz.); – *Genə də* ora bir baş vur, görək nə olar (Ş., İsm., Mər., S., Şir.); – *Genə* bilmirəm bu bizzən nə issir (B.); – Qalxozmıza bir maşın gəlib *ki*, *həm* biçir, *həm* təmizziyir, *həm də* döğür (B., Ş., Mər., İsm.); – *Ham* yaşlı qalxozçu balaları, *ham da* qalxozçular gecə qursunda savaddanır (Z.); – *Ham* briqadirdü, *ham da* qalxoz sədrinin yerinə işdiyədü (Q.); – *Hamu* qələm vuradı, *hamu da* bərkidəduğ (Q.); – Yeri malalirü, *həmi* alçağ-hundiri düzəlir, *həmi* yumşalır (Sal.); – *Nə* danışır, *nə də* yazır (B., Ş., İsm., Muğ., Qaz., Qar., A., G., Z., Qax, Nax.); – *Ya* elə, *ya* belə (B., Ş., Muğ., Qar., Qaz., A., G., Z., Qax, Nax.); – *Nə* isdər gider, *nə* isdər qalar (Q.); – *Nə* mən gəlləm, *nə də* Fazil (Q.)

Bütün bu misallarda *nə* bağlayıcısı *ya* bağlayıcısı yerində işlənməmişdir.

– *Ya* ata yada düşür, *ya da* ana (Şə., Mər.); *Ya* ata yada düşədü, *ya da* ana (Q.); – *Ya* yimağ istiyədəm, *ya* içmağ, yuxum gələ var (Q.).

Verilən misallarda *ya* bağlayıcısı *nə* bağlayıcısı yerində işlənməmişdir.

– *Gah* durur, *gah* oturur (B., Ş., Mər., İsm.); – *Keşgə* gəleydim (B.); – Olar elə bilir *ki*, *guya* mənim bu işdən xəbərim var (B.); – O qalxozcu yoxdu *ki*, qapısında bir inək olmasın (Z., Qax); – Qalxoz sədri dedi *kin*, savah iklas olajax (Qaz.); – Sonra *kın*, eşiddix *kin*, qalada dava düşüf (Qar.); – O *da* yazan döy *kün*? (Qar.); – Sən *də* yazan döysən *kin*? (Qar.); – Aton *da* gəlsə, mən oni sənə verən döğürəm (B.); – Yaxşı oxımağlar *da*, oynamağlar *da* bırdə çox olub (Sal.); – *Keşgə* gedeydim (B.); – Yeri biçirəm *də*, əkirəm *də* (Sal.); – *Əyərangah* bizə gəlsən, çitabı *da* cətir (Nax.); – Hava soyuğ oldu *diğn* mirçək doldu öğ (Qar.); – On il çoban olmuşam, onnan sora qalxoz olmuşam *ta ki* hindiyəcəm (Ş.); – Mən *səki* bazara edəyəydim, işim oldu (A.); – Una biyaz duz *za* qatırux (Sal.); – İküz *zə* gedün (Sal.); – *Ara* yağış yağır, *ara* gün çıxır (Ş.); – Neyləsin, *ərə* bizə gəley, *ərə* sizə (Qax).

QOŞMALAR

Ədəbi dildə təsadüf etdiyimiz bir sıra qoşmaları dialekt və şivələrimizdə də görmək mümkündür. Lakin dialekt və şivələrimizdə elə qoşmalar da vardır ki, bunlar müasir ədəbi dildə işlənmir, məsələn: *ötürü* mənasında işlənən *yana*; *başqa* mənasında işlənən *alahi*, *la*, *lə* qoşmaları əvəzinə də işlənən *nan*, *nən* qoşmaları ancaq dialekt və şivələrə məxsusdur.

Dialekt və şivələrimizdə işlənən qoşmalar: *kimi* (B., Q., Ş., Mər., İsm., Muğ., Qar., Qaz., G., Şə., Nax., Ord., Təb., Z., Qax), *çimin* (Nax.-Neh.), *kimin*¹ (Nax., Ord.), *kimik* (Qax-İ.Su), *gərə* (B., Ş., Mər., İsm., Qar., Qaz., G., A., Şə., Nax., İr.), *gora* (Muğ.), *gürə* (Q.), *ötürü* // *ötürü*² (Qaz., Qar., A., G., Nax., İr.), *ötürü* // *ötəri* (B., Ş., Mər., İsm., Muğ.), *ütürü* (Q.), *ötəri* (Nax., Z., Qax), *örki* (S.-Qas.), *tək* // *təki* (B., Q., Ş., Mər., İsm., Muğ., Nax., İr.), *təkin* (Qaz., Qar., A., G., Z., Qax, Ord.), *sōra* (Ş., Mər., İsm., Muğ., Qaz., Qar., A., G., Z., Qax), *sōyura* (B.), *sura*

¹ *kimin* qoşmasına türkmən ədəbi dilində və türk dialektlərində də rast gəlmək mümkündür; məs.: Sizin *kimin* qovı pakta bizim kolxozumuzda xəm kep [N.Kürreyev, A.A.Qurbanov. Türkmən dilinin qrammatikası, I bölüm. Aşqabad, 1954, səh. 145]; kar *kimin* deyey [Gaz. I, 146].

² *ötürü* qoşmasına türk dialektlərində *ötürü* şəklində rast gəlirik; məs.: Benden *ötürü* sana ne dedi [Gaz. I, 147].

(Q.), *sora* (Şə.), *sorasına* (Sal.), *soxra // soğra* (Füzuli), *qabağ* (B., Q., Ş., İsm., Mər., Muğ.), *qavax* (Qaz., G., A.), *qabax // qavax* (Qaz.), *qabax* (Nax., Yer., Ord., N., Z., Qax) *sarı* (Qaz., Qar., A., Şə., Nax., İr.), *sarı*¹ (Şə., Z., Qax, Ş., Mər.), *sari* (B., Q., İsm.), *başqa* (bütün dialektlərdə), *savayı* (Qaz., Qar., A., G., İsm.), *suvay // sıvay* (Füzuli), *alahi* (Q., B., Ş., Mər., İsm., Muğ.), *yana*¹ (Nax., Ord.), *bəri* (B., Ş., Mər., İsm., Muğ.), *-can, -cən* (B., Ş., Mər., İsm., Muğ., Qaz., Qar., A., G., Şə., Z., Qax, İr.), *-nan, -nən, -ynən* (B., Q., Ş., Mər., İsm., Muğ., Qaz., Qar., A., G., Nax., İr., Şə., Z., Qax), *-çun, -çün* (B., Q., Ş., Mər., İsm., Muğ.), *-çin, -çin, -çün* (Qaz., Qar., A., G., Sal.), *uçun* (Z., Qax), *üçün // içün // çün* (Şə.), *-tan, -tən* (Qaz., Qar., A., G., İsm.)

gil qoşması. Bu qoşma ədəbi dilə nisbətən dialektlərdə daha çox işlənir. *gil* qoşması xüsusi və qohumluq bildirən ümumi isimlərə (I, II və III şəxs tək mənsubiyyət şəkilçilərindən sonra) bitişərək ailəni, ailənin yaşadığı yeri bildirir; məs.: *Həsəngil, xalamgil, dayıngil, amisiqil* və s.

Qrammatika kitablarında *gil* qoşması şəkilçi kimi verilir ki, bu da yanlışdır. Bu qoşmanı şəkilçiyə yaxınlaşdıran yalnız onun sözə bitişməsidir; qalan xüsusiyyətlərinə görə (sözün ahənginə tabe olması və vurğusuzluq) o tamamilə qoşmadır.

Bu qoşmaya türk dialektlərində də tez-tez rast gəlmək olar. Ədəbi türk dilində isə bu qoşmanı *-lar, -lər* şəkilçisi əvəz edir; məs.: Mehmet Alilerin bir boz eşegi var. Teymezler geldi [КОНОВ, "Typ.", 69].

gil qoşmasının etimologiyası da bu vaxta qədər izah edilməmişdir. Sözün morfoloji inkişafına əsasən qoşmalar vaxtilə müstəqil mənaya malik sözlər olmuşdur ki, sonralar get-gedə öz müstəqil mənasını itirmiş və qoşmaya çevrilmişdir. Bu qoşmanın müstəqil mənaya malik söz kimi işlənməsinə müasir çuvaş dilində rast gəlirik.

Çuvaş dilində *kil* – “ev”, “mənzil” mənasında işlənir; məs.: *Sire kilten telefonna çənçəç* [ПЧ сл., 145] “Sizə evdən zəng vurdular”.

Beləliklə, məlum olur ki, *gil* qoşması vaxtilə ev mənasını bildirən müstəqil söz olmuş və daha sonralar öz müstəqilliyini itirərək Azərbaycan və türk dillərində qoşma vəzifəsində işlənmiş və işlənməkdədir. Çuvaş dilində isə indi də müstəqil söz kimi işlənməkdədir.

¹ Türk dialektlərində də qoşma *yani* şəklində işlənməkdədir; məs.: Benden *yani* sana ne dedi [Gaz. I, 147].

– Nölub una, cavair *kimi* qızdu (B.); – Üzi *kimi* yaxşı adam yuxdu (Q.); – Qələm *kimi* işdək arvad olmaz (İsm.); – Əvə *çimin* ötürdü (Nax.–Neh.); – Səni *kimik* əziz bacım gəliy diyə, gözimi yola tikərəm (Qax–İ.Su); – Sənə *görə* mən də işimnən avara oldum (B.); – Ona *gora* da güjdəri çatmadı¹ (Muğ.); – Sənə *gürə* mən una bir süz demədim (Q.); – Sənnən *ötrü* gəlmişəm (Qaz.); – Sənnən *ötrü* üzümün sün tökdülər (İsm.); – Bizdən *ütri* sərden gidib, hələ də qeyitmiyib (Q.); – Həmişə *ötəri* ağlamağ olmaz (Şə.); – Qurumağdan *örki* pammığı sərillər (S.); – İspişkə vıran *teki* elə ələndi ki, seksəndim (B.); – On *təki* adam tapmarsan (İsm.); – Mən ura çatan *təki* işə başladılar (Q.); Bağman oldum sən *təkin* bağa (Z.–Muğ.); – Sənnən *söyürə* biz xeyli oturduğ. (B.); – On il çoban olmuşam, onnan *sora* qalxoz olmuşam *ta ki*, hindiyəcən (S.); – Şərdən qeytənnən *sürə* onunla görüşməmişəm (Q.); – Dərs sət yarımnan *söra* başdanicixdi (Şə.); – Sənnən bir az *qabağ* bırdıydım (İsm.); – Sənnən *qavax* buriyə kim gəlmişdi? (Qaz.); – Öyə *sarı* gedib (Ş.); – Kəndə *sarı* getdi (Qaz.); – Sənnən *başqa* hamı vardı (B.); – Munnan *savayı* yoxiydi ki, gətireydün? (İsm.); – Puldan *yana* gəlmişəm (Nax.); – İşdən *yana* şəhərə getmişəm (Nax.); – Dünənnən *bəri* səni gözdfirəm (B.); – İgirmi səkkizimci ildən *bəri* bizi su basmaz (Sal.); – Yağış bizi dərimizə *cən* isdatdı (Qaz.); – Nadiri qala qapısının *can* ötürdüm (B.); – Bırdan *dərmanacan* getdim (Sal.); – Təzəsin alan *can* üzündə saxla (Q.); – Ata mindim, *sərəcən* otuz kilometr yol getdim (Sal.); – Muni bağdan *sənçün* götürmüşəm (Q.); – Səi öglumuz *çun* almağa gəlmüşük (S.); – Məmcün bir iskan çay süz, Kərim (Sal.); – Balıq tutmağ *çun* məm oğəder səriştəm yoxdi (Sal.); – Mənçin ərqf eləməz (Muğ.); – Ayın–oyun *almaxçin* şərə gedif (Qar.); – Səninçin gəlmişəm (Qar.); – Hün *uçun* sağsağan qorxusunnan bi balanı saliy, tülki yib balanı gedy (Qax–İ.Su); – Qış *üçün* odun hazırramax lazımdı (Şə.); – Tiflisə *satmaxçun* nə qədər pul istər (Şə.); – Bir saadatan gələjəm (Qaz.); – Haratan ötürdün? (İsm.); – Biz öyün üsdünə nərdivannan çıxdıx (Qaz.); – Buların *diliyənən* başqa yerin dilində nə təfüt var? (Şə.); Gözüm *nən* gördim (B.); – Dünən verübən *qıznan* gündərdim (Q.); – Orda *biziçün* yaxşı keçər (Sal.); – Oxıdmağ *çin* göndərdim (Sal.); – Onnan *sorasına* yetişən vaxdı başdıruğ biçirüg (Sal.); – Mən gecə–gündüz pammığı dəridim, sərən qulağı açılannan axşama *qədər* dəridim (Muğ.).

ƏDATLAR

Dialekt və şivələrimizdə bir sıra ədatlara da rast gəlirik ki, bunlardan ən çox işlənəni aşağıdakılardır: *a // ā* (B., Q., Ş., Mər., İsm.), *a, ə* (Qaz., Qar.), *ha* (Mər.), *də* (B., Q.), *da* (Mər.), *dayna* (A.-Çul.), *dana* (A.-Xıd.), *dənə* (Muğ.), *am, əm* (B., Ş.); – Əhmed, bildün, gəl *a!* (B.); – *Əxşəm* hükmən bizə gəl *a!* (Qaz.); – Bax, get *a!* (İsm.); – Ağız, beşiyi az yırğasan *a!* (Qaz.); – Gedif işdəsən *ə!* (Qaz.); – Bı sözi heş kəsə demə *ha!* (Mər.); – Nölub, nə xəbərdü, bir-bir danışuz *də!* (B.); – Vaxdur dur, git *də!* (Q.); – Yap üzülmüsen, bir az yat *da!* (Mər.); – *Ana* get *dana!* (A.-Xıd.); – *Əynə* get *dayna!* (A.-Çul.); – Bı nağayırır *dənə!* (Sal.); – A kosa-kosa, gəlsənəm, gəlib salam versənəm! (B.); – *Gedib alsanam!* (B., Ş.)

NİDALAR

Hiss-həyəcan bildirən sözlərə – nidalara əsasən dialoqlarda təsadüf edilir. Buna görə də ədəbi dildə nidalara daha çox dram əsərlərində işlənir. Dialekt və şivələrin əsasında dialoq durduğundan burda (hiss-həyəcan məqamında) nidalara çox və müxtəlif şəkildə təsadüf edilir.

Dialekt və şivələrimizdə nidaların mənaca aşağıdakı növlərinə təsadüf olunur:

1. Şadlıq bildirənlər: *pəh-pəh, bəh-bəh* (Mər.), *hura* (Ş., İsm.), *vurrey, urrey* (B.), *hurrey* (Mər., Ş.). – *Pəh, pəh*, bir almiyə bax, adamın lap yimaği gəldi! (Q.); – Sabalari gedəcəgəm gezmege, *vurrey!* (B.); – Sabah kefdi, gəzməyə gedirik, *hurrey!* (Ş., Mər.)

2. Qəmginlik bildirənlər: *Vaxsey* (B., Q., İsm.), *vaxsöü* (B.), *şaxsey* (İsm., Mər.). – *Vaxsey*, mən hindi una nə diyəcəgəm! (Q.); – *Vaxsöü*, bu ne işdü başıma gəldi! (B.); *Şaxsey*, uşağa noldi! (Mər.)

3. Təəccüb bildirənlər: *Bıy* (Ş., İsm., Mər.), *boy* (Qaz.), *ba* (B., Ş., İsm.), *bah* (Mər.), *eybari, tihə, oha, ada, odə* (B.), *paho // baho* (Ş., İsm.), *ha* (B., Q.), *pa-pa* (Q.), *oho* (Q., Mər.), *aha* (Mər.), *oyıda* (B.-Hök.), *bərəkalla* (Q., İsm.), *he* (Q.), *ada* (Mər., Ş.), *ada-ada* (Ş.), *aley* (Mər.), *bı ayşax* (Nax.), *lē* (Sal.), *ye* (A.-Xıd.), *a* (Mər., B.). – *Bıy*, ona bax, gözdərini necə bərəldib! (Ş.); – *Bıy*, bisatda oa noldi! (Mər.); – *Boy*, ilana bax, nə uzundu! (Qaz.); – *Bı ayşax*, Həsənin oğlu ölüb

(Nax.); – *Ba*, elə şey olmaz! (B.); – *Ba*, noldi ki, o yazığa! (İsm.); – *Pa*, hiç elə şey ular! (Q.); – *Eybari*, biyabır olduğ! (B.); – *Adə vodə* kimnən eşitdün? (B.); – *Oho*, sən də birdeymişsan! (Mər.); – *Bərəkalla*, mən uni belə ağıllı bilmiyətdim! (Q.); – *He*, düz diyəsən kidibmi? (Q.); – *Ada-ada*, mına bax ey! (Ş.); – *Aley*, gör nə danışır! (Mər.-Nab.); – *Oho*, sən işdəri lap kurladun! (Q.); – *A*, bı necə işdəməydi! (Mər.)

4. Qorxu və ağrı bildirənlər: *xux* (B.), *uf, aman, vay* (bütün dialektlərdə), *ux, amandı* (Mər.). – *Xux*, qorxdım sennən (B.); – *Uf*, belim yaman ağriyir (B.); – *Uf*, çuban nə yaman ularmış (Q.); – *Vay*, nə pis yerdə axşamladığ (İsm.); – *Ux*, diksindim ki, bir az yavaş çağır da! (Mər.); – *Aman* qıçım sərpdı (Mər.); – *Amanı!* bizi xatiya salmōun (Mər.)

5. Təəssüb bildirənlər: *hayıf // heyif* (bütün dialektlərdə), *hef* (B.). – *Heyif o işağdan* (B.); – *Hayif o* uşaxdan (İsm.); – *Hef*, onnan (B.)

6. Çağırış bildirənlər. Çağırış nidaları dialektlərimizdə çox vaxt xitab sözləri ilə birlikdə işlənir; məs.: *ağız* (B., Ş., Mər., İsm., Qaz., Qar., A., G.), *az-az* (B.-Hök., S., Mər.), *ağiz* (Q.), *əşi* (B.), *aş* (İsm., Ş., Mər.), *əşşi* (Sal.), *ağıza-ağıza* (Mər.), *əyşi* (Qaz.), *adə* (Sal.), *adə* (Ş.), *ayə* (İsm.), *ayə-ayə* (B.-Hök.), *əydə* (Mər.), *ədə, əjji, ayba, ağca, qa* (Qaz.). – *Ağız-ağıza*, səs eləmə! (Sal.); – *Ağız*, bira gəl! (B.); – *Ağaz*, bəri gəl! (B.-Nov.); – *Az-az*, nōşün vermİYƏSÜZ? (S.); – *Əşi*, işün olmasun! (B.); – *Əş*, onu bira qaytar! (İsm.); – *A* kişi, sən nə gəzirsən? (Muğ.); – *Ağıza-ağıza*, bırıyəl, bırıyəl! (Mər.); – *Əyşi*, harayəcdersən? (Qaz.); – *Adə*, nəşə gəlmisən! (Muğ.); – *İçəri* nə tüssidi, *adə!* (Sal.); – *Adə*, Məmmədqasım, harda qaldun? (Ş.); – *Ayə*, bira gəl! (Ş.); – *Ayə-ayə*, bəri gəl! (B.-Hök.); – *Əydə-əydə*, eşidmirsen, uşağ ağlıyır! (Mər.); – *Ayba*, mənı də apar! (Qaz.)

Dialekt və şivələrimizdə bəzən çağırış nidalarında maraqlı bir hadisəyə təsadüf edilir. Qadın kişini çağıranda *ağız* (Qaz.), *ağə* (B.-Əmr.), kişi qadını çağıranda *aya* (Qaz.) deyir. – *Adə*, bəri gəl! (B.-Əmr.); – *Ağız*, haryə edirsən? (Qaz.)

SİNTAKSİS

Dialektlərin sintaksisi fonetik və morfolojiyaya nisbətən az işlənmiş sahələrdən biridir. Bunun başlıca səbəbi dialektləri bir-birindən ayıran sintaktik xüsusiyyətlərin gözə çarpmamasıdır. Lakin dialekt və şivələrimizi ədəbi dillə müqayisə etdikdə, dialekt və şivələrin sintaktik xüsusiyyətləri daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Buna görədir ki, Azərbaycan dialektlərinin sintaksisinə aid verdiyimiz materiallar birinci növbədə ədəbi dillə müqayisə nəticəsində meydana gəlmişdir. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin sintaksisinə aid materialları üç qismə ayırmaq olar:

1. Müəyyən dialekt və şivələr qrupuna, ya da müəyyən dialekt və şivəyə aid olub, o biri dialekt və şivələrdən, eyni zamanda ədəbi dildən ayrılan sintaktik xüsusiyyətlər.

2. Bütün dialekt və şivələrə aid olub, ədəbi dildən ayrılan cəhətlər.

3. Ədəbi dilə uyğun gələn cəhətlər.

TƏYİNİ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ

Ədəbi dildə olduğu kimi, dialekt və şivələrimizdə də təyini söz birləşmələrinin üç növünə təsadüf edilir:

I. Hər iki tərəfi şəkilçisiz işlənən təyini söz birləşmələri. Bu söz birləşmələri o biri söz birləşmələrinə nisbətən daha qədimdir. Bu cür birləşmələrdə təyin təyin olunan sözün keyfiyyət, əlamət, miqdar və hansı əşyadan, materialdan hazırlandığını bildirir; məs.: *yaxşı üzüm* (B.), *beş uşax* (Q.), *gümüş üzük* (Qar.), *girdəyl yemiş, üç il, umman adam, xeyləg uşağ* (Sal.), *qəfləqətir köç* (Şir.).

II. Birinci tərəfi şəkilçisiz, yalnız ikinci tərəfi sözdəyişdirici şəkilçi qəbul edən təyini söz birləşmələri. Bu növ təyini söz birləşməsində birinci tərəf ikinci tərəfin hansı kollektivə və ya hansı bir kateqoriyaya aid olduğunu göstərir. İkinci tərəf III şəxs mənsubiyyət şəkilçilərini *-ı, -i, -u, -ü; -sı, -si, -su, -sü* qəbul edir; məs.: *qolxoz idarəsi, dağ arası, baş ağrısı, göz ağrısı, iş günü* (B., Ş., Mər., İsm., Muğ.).

Zaqatala-Qax şivəsinin əksəriyyətində bu söz birləşmələrində ikinci tərəf şəkilçisiz işlənir və birinci növ təyini söz birləşmələrinə uyğun gəlir; məs.: *qolxoz idarə, dağ ara, baş ağrı, qöz ağrı, diş ağrı, iş qün* (Z., Qax); – *Yığıdı qolxoz idarə* aktivləri (Z.-Qım.); – *Dağ aradan su gəlir* (Qax-İ.Su); – *Menin üşyüz iquirmi iş qün var* (Qax-İ.Su); – *Mende baş ağrı tez-tez oluy* (Qax-İ.Su); – *Et idarənin müdiridir* (Qax-İ.Su).

Bu hadisəyə, yəni ikinci tərəfi şəkilçisiz işlənən təyini söz birləşməsinə şərq dialekt və şivələrində də təsadüf edilir; məs.: *Baytar qaydaynan bilmirəm, camət o xəsdəligə boz deyir* (Sal.).

– *Ana çöreg bişirətdi, xamırrarın hamı küt getdi* (Qərbi Abşeron).

III. Hər iki tərəfi müəyyən sözdəyişdirici şəkilçilərlə ifadə olunan təyini söz birləşmələri. Bu növ təyini söz birləşməsində birinci tərəf ümumilik, bütövü deyil, fərdi, konkret əşyanı göstərir. Belə təyini söz birləşmələrində birinci tərəf ismin yiyəlik hal, ikinci tərəf isə mənsubiyyət şəkilçilərini qəbul edir; məs.: *öyün qapisi, öyün qapıları, qızın atası, atdarun hamısı* (B., Q., Ş.), *mənim gözüm, sənin gözün, onun gözü, mənim qızım, sənin qızın, onun qızı* (Qaz., Qar., A., G., Nax., İr.).

Salyan, Bakı və Gəncə dialektinin bəzi şivələrində bəzən II tərəfdə iki mənsubiyyət şəkilçisi yanaşı gəlir; məs.: – *Qalxozun sədrisi iççi verir, yerimizi şumlıllar* (Sal.-Pir.); – *Hisabdar pammığı qalxoççuların əmək günisinə bölür* (Sal.-Cən.); – *Görsəm, onun abrusını verəcəgəm* (B.-Pir.); – *Bir günüsü xəvər çıxdı ki, Mirzə Fətəli Gənciyə gəlməx*' istiyir (G.-Sof.).

Bəzən Zaqatala, Qax və Salyan rayonlarının bəzi kənd şivələrində hər iki tərəfi isimlə ifadə olunan təyini söz birləşmələrində, ədəbi dil və başqa dialektlərdən fərqli olaraq, ikinci tərəfin şəkilçisi (III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi) olmur; məs.: *evin lampası, asgərlərin anaları*. – *O evin lampadır* (Qax-İ.Su); – *Axşamçağı yığıdılar arabiya, gətdilər qalxozun məntəqiyə* (Sal.-Cən.).

Bəzən də əksinə, birinci tərəfin şəkilçisi (yiyəlik hal şəkilçisi) olmur. Belə hala birinci tərəfi əvəzliliklərlə ifadə olunan təyini söz birləşmələrində təsadüf edilir; məs.: *mən istədiyim, sən istədiyün, o istədigiyi, biz istədiyimiz, siz istədigiz, onlar istədigiyi* (B., Ş., Mər., İsm.). – *Binnar ikisi də alaçəngənəfəs gəldilər çıxdılar ağacın dibinə* (Şah.).

Zaqatala-Qax şivəsində bəzən təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi yönlük halda (yiyəlik hal əvəzinə), ikinci tərəfi isə adlıq halda işlənir; məs.: – *Mənim atama on uşağ vardı* (Qax-Əmr.).

SİNTAKTİK ƏLAQƏLƏR

(Qaz., A., G., Qar.)

Ədəbi dildə olduğu kimi, dialekt və şivələrimizdə sözlər arasında sintaktik əlaqələr üç şəkildə özünü göstərir: 1) uzlaşma; 2) idarə; 3) yanaşma.

*mənim qızım
sənin qızın,
onun qızı*

*bizim qızımız
sizin qızınız
onların qızı,
ollarmın qızı
(Qar., A.).*

1. Uzlaşma

Uzlaşmada söz asılı olduğu sözün qrammatik şəklini qəbul edir ki, bu da istər ədəbi dil və istərsə də dialekt və şivələrimizdə şəxsə və kəmiyyətə görə olur.

Şəxsə görə uzlaşmaya xəbərlilik və mənsubiyyət kateqoriyası daxildir. Mübtədə birinci şəxslə ifadə olunursa, xəbər birinci şəxs; mübtədə ikinci şəxslə ifadə olunursa, xəbər ikinci şəxs; mübtədə üçüncü şəxslə ifadə olunursa, xəbər də üçüncü şəxslə ifadə olunur; məs.: *mən qalxoççuyam, sən qalxoççusan, o qalxoççudu, biz qalxoççuyux, siz qalxoççusunuz, olar qalxoççudur* (Qar.); *mən getdim, sən getdün, o getdi, biz getdük, siz getdüz, olar getdi* (B.); *mən yazıram, sən yazırsan, o yazır, biz yazırıx, siz yazırınsınız, onlar yazır* (G.).

Bəzən dialekt və şivələrdə şəxslə ifadə olunan mübtədə meydana olduğu zaman xəbər mübtədə ilə şəxsə görə uzlaşmır, yəni subyekt xəbərdə özünü göstərmir; çünki buna ehtiyac da qalmır. Məsələn:

(Ş.)

*mən çarhannı
sən çarhannı
o çarhannı*

*biz çarhannı
süz çarhannı
onlar çarhannı*

Bu hadisəyə atalar sözlərində də rast gəlmək olur: *Mən ağa, sən ağa*, inəkləri kim sağa.

Mübtədə meydana olmadığı zaman subyekt mütləq özünü xəbərdə göstərməlidir; məs.: *çarhannıyam, çarhannısan, çarhannıdı*.

Mənsubiyyət kateqoriyasında sahiblə mənsub əşya arasındakı şəxsə görə uzlaşmaya gəlincə, qeyd etmək lazımdır ki, ədəbi dil və əksər dialekt və şivələrimizdə sahib, mənsub əşya ilə şəxsə görə uzlaşır. Məsələn:

Lakin bu uzlaşma bir sıra hallarda pozulur. Ədəbi dil və bütün dialekt və şivələrimizdə mənsub əşya I və II şəxs cəmlə ifadə olunan sahiblə uzlaşmır, yəni mənsub əşya mənsubiyyət şəkilçilərini qəbul etmir; məs.: *bizim küçə, süzün küçə* və s.

Qeyd. Sahib meydana olmadığı zaman mənsub əşya mütləq mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edir; məs.: *küçəmiz, küçəniz* və s.

Zaqatala-Qax şivəsində uzlaşma (sahiblə mənsub əşya arasında olan uzlaşma) nəinki I və II şəxs cəmdə, hətta bütün şəxslərdə belə pozulur. Belə ki, mənsub əşya mənsubiyyət şəkilçisi olmadan işlənir; məs.: *menin // meni qız; senin // seni qız, onun // onu qız, bizim qız, sizin qız, onların qız*. – Habu *menin qız* mağa çox qomak edir (Z.-Aş.T.); – *Senin üç ip var* horda (Qax-İ.Su); – *Meni qıcdarı* yoruldu (Z.-Qım.).

Bu hadisəyə Salyan rayonunun bəzi kənd şivələrində də təsadüf edilmişdir; məs.: – *Mənim yaşdan* o birdə olub (Sal.-Bəy.); – *Məm yüz altımışacan qoyun vardı* (Sal.-Ram.); – *Sənün yer* mənimdi (Sal.-Arb.)

Sahiblə mənsub əşya arasında şəxsə görə uzlaşmanın olmamasını Orxon abidələrini və müasir türk dillərinin materiallarını gözdən keçirdikdə də görə bilərik; məs.: *benim at, senin at, bizim at, sizin at* [Дмитриев, “Стр.”, 30], *minen, at* [Дмитриев, “Баш.”, 58].

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Qax rayonunun İlisu kənd şivəsində mənsub əşya bütün şəxslər üzrə ancaq III şəxs mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edərək, I və II şəxs sahiblə uzlaşmır; məs.:

*menim atası
senin atası
onun atası*

*bizim atası
sizin atası
onun atası // onların atası*

Kəmiyyətə görə uzlaşma, ədəbi dildə olduğu kimi, dialekt və şivələrində də mübtədə ilə xəbər arasında olur. Mübtədə insan və heyvanlara aid olan sözlə ifadə edilirsə, xəbərlə kəmiyyətə görə uzlaşır da, uzlaşmır da; məs.: *adamlar gəldi, adamlar gəldilər; onlar gəldi, onlar gəldilər; quşdar uşdu, quşdar uşdular.*

Bu hal mənanın tələbinə görə olmuşdur. Bütövü ifadə edən mübtədədə ayrı-ayrı fərdləri bir-birindən seçmək və ya nəzərə çarpdırmaq istəmədikdə, o zaman xəbər tək halda ifadə olunur; məs.: *uşaqlar gəldi, quşdar uşdu* və s. Bütövü ifadə edən mübtədədə ayrı-ayrı fərdləri bir-birindən seçmək və ya nəzərə çarpdırmaq istədikdə, o zaman mübtədə xəbərlə uzlaşmır və cəm halda olur; məs.: *uşaqlar gəldilər; quşdar uşdular* və s.

Qeyd: III şəxs cəmlə ifadə olunan mübtədə meydana olmazsa, dialekt və şivələrində xəbər daima cəm olur; məs.: – *Gəldilər, getdilər, heş nə eliyəmmədilər* (Qaz.). Mübtədə cansızlara aid olan sözlə ifadə edilirsə, xəbər daima tək olur; məs.: – *Daş sındı, daşlar sındı.*

2. İdarə

Cümlədə tabe sözlə tabeedicilərin arasında olan sintaktik əlaqə halların qoşma və felle (xəbərlə) idarə olunmasında özünü göstərir. Bu zaman halların forması əsas etibarilə iki faktordan asılıdır: 1) fel; 2) qoşma. Az hallarda hal forması başqa kateqoriyalardan asılı ola bilər.

Deyənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, idarə məfhumu altında birinci növbədə halların cümlə daxilində işlənməsi nəzərdə tutulur. Burada bütün halların idarə olunması haqqında deyil, ancaq müəyyən fellərin və xəbərlərin ədəbi dildən fərqli olaraq müəyyən halları tələb etməsi üzərində dayanacağıq.

Halların fellərlə idarəsi

1. Ədəbi dil və bir çox dialekt və şivələrində *soyuqdu, istidü* xəbərləri yönük halı tələb etdiyi halda, Bakı dialektinin bəzi kənd şivələrində (Türkan, Zirə, Mərdəkan və Qala) təsirlik halı tələb edir; məs.: *məni söyğdü, məni isdidü.*

Baxmaq feli yönük halı tələb etdiyi halda, Ordubadın Nüsnüs kənd şivəsində təsirlik halı tələb edir;¹ məs.: – *Sən qabağı baxırsan, çox şey görürsən.*

2. Ədəbi dil və bir çox dialektlərimizdə *söymək, vurmaq* felləri təsirlik halı tələb etdiyi halda, Qarabağ dialektində, Zaqatala-Qax şivəsində yönük halı tələb edir; məs.: – *Məndə nə ixtiyar kişiyə söyəm* (A.); – *Kimə söyürsən? – Vəliyə söyürəm* (Qar.); – *Əliyə söyüf* (A.); – *Mən ona vurmuşam* (Z., Qax).

Bu xüsusiyyəti türk dialektlərində də görmək mümkündür; məs.: *atıma ararım* [Kowalski, 1005]. Müasir türk dilində *sormak* feli yönük halı da tələb edir; məs.: *sana soruyordy* [КОНОНОВ, “Тип.”, 285].

3. Ədəbi dil və bir çox dialekt və şivələrində *qalmaq* feli yönük halı tələb etdiyi halda, Salyan rayonunun Ramazanlı kənd şivəsində çıxışlıq halı tələb edir; məs.: – *Yaydan ombeş gün qalmış bira su basar* (Sal.-Ram.).

4. Ədəbi dil və bir çox dialekt və şivələrində *düşmək* feli yönük halı tələb etdiyi halda, Salyan rayonunun Qızılağac kənd şivəsində yerlik halı tələb edir; məs.: – *Hələ qabağda tüşən mənəm* (Sal.-Qız.).

5. Ədəbi dil və bir çox dialekt və şivələrində *gizlənmək, daldalanmaq* felləri yerlik halı tələb etdiyi halda, Gəncə dialektində yönük halı tələb edir; məs.: – *Dərzinin qızı hamamın bir küncünə gizdədir* (G.); – *İdris öyə gizdəniş* (G.); – *Meşiyə daldalanır* (G.).

Bu xüsusiyyət türk dialektlərində də müşahidə olunmaqdadır; məs.: *köyümüze üç kız var; yedi yaşuna iten; yaylanun çimenine ben bir idum* [Kowalski, 1005].

6. Ədəbi dil və bir çox dialekt və şivələrində *getmək, xoşu gəlmək* felləri (xəbər) çıxışlıq halı tələb edir. Lakin bir sıra dialekt və şivələrdə bu sözlər bəzən yönük halı tələb edir; məs.: – *Suyi içməyə xoşum gəlir*; – *Bənəvşə iyləməyə xoşum gəlir* (Ord.); – *Bayrama 15 gün gedmiş o suyi Kürdən bixardux yerin üstünə* (Sal.-Qaç.); – *Sizin öyə xoşum gəlir* (Z.-Qım.); – *Mənim ağaca da xoşum gəlir* (Şah.).

İşləmək feli saatla əlaqədar olaraq, şərq dialekt və şivələrində çıxışlıq halı, qərb dialekt və şivələrində isə yönük halı tələb edir; məs.: – *Beşdən on dəyə işdir* (B.); – *Beşə on dəqiqə işdiyir* (Qar.).

¹ Bu haqda geniş məlumat üçün bax: “Bakı dialekti”, səh. 142-143.

7. Ədəbi dil və bir çox dialekt və şivələrimizdə *gəlmək* feli çıxışlıq halı tələb etdiyi halda, Laçın rayonu Qorçu, Şəlvə kənd şivələrində yerlik halı halı tələb edir; məs.: – *Şuşada gəlləm*.

8. Ədəbi dil və bir çox dialekt və şivələrimizdə birgəlik məzmunu daşıyaraq *ilə* qoşması ilə gələn isim Qarabağ dialektində çıxışlıq halla ifadə olunur; məs.: *Əhməddən sənə məktub göndərdim* (Qar.).

9. Ədəbi dil və bir çox dialekt və şivələrimizdə *istəmək* feli adlıq halı tələb etdiyi halda, Zaqatala-Qax şivəsində bəzən yönlük halı tələb edir; məs.: – Mən bu qun ova *getməyə isdəyirəm* (Z.-Aş.T.).

10. Ədəbi dil və bir çox dialekt və şivələrimizdə *muğayət ol* feli çıxışlıq halı tələb etdiyi halda, Şərur rayonunun Mahmudkənd şivəsində yönlük halı tələb edir; məs.: – Əli *mına muğayət ol*.

Halların qoşmalarla idarəsi

Üçün qoşması, ədəbi dildə olduğu kimi, dialekt və şivələrimizdə də özündən əvvəl adlıq və yiyəlik hallarını tələb edir. Dialekt və şivələrimizdə bir çox hallarda bu qoşma ixtisar şəklində sözbə bitişik halda işlənir; məs.: – Ayın-oyun *almaxçın* şərə gedif (Qar.); – *Münçin* fərqləməz (Sal.); – *Qışçün odun* hazırlamaq lamızdı¹ (Şə.); – *Nənəm-çün* badımcanı xaradan bir don almışam (B.).

Kimi qoşması özündən əvvəl adlıq, yiyəlik və yönlük halları tələb edir; məs.: – Növlub una, *cavair kimi* qızdı (B.); – *Qələm kimi* işdəg arvad olmaz (İsm.); – *Sənin kimin* bilən harda var? (Ş.); – *Öyə kimi* mənə ötdirdi (B.).

Təki/təkin qoşması özündən əvvəl adlıq və yiyəlik halları tələb edir; məs.: – Bağman oldum *sən təkin* bağa (Z.-Muğ.); – Mən ura *çatan təki* işə başladılar (Q.); – *Öyn təki* adam olmazdı (İsm.).

Sarı/sari qoşması özündən əvvəl yönlük halı tələb edir; məs.: – Bir ayi iki putasinən başdıyədü *mənə sari* gəlməyə (Q.); – *Kəndə sari* getdi (Qaz.).

Görə qoşması yönlük halı tələb edir; məs.: *Sənə görə* mən də işimnən avara oldım (B.); – *Ona gora* da güjdəri çatmadı¹ (Muğ.).

Dialekt və şivələrimizdə bəzən *görə* qoşması deyilmir; məs.: – Su çəkildiyinə təzədən kənd salıblar (Muğ.); – Dəzin suyu buraları basdı-ğına aid qalib Şorsuli (Sal.).

Ötrü qoşması çıxışlıq halı tələb edir; məs.: – *Səndən ötrü* gəlmişəm (Qaz.); – *Bizdən ütri* sərden gidib, hələ də qeyitmiyib (Q.).

Başqa, savayı qoşmaları çıxışlıq halı tələb edir; məs.: – *Sənnən başqa* hamı vardı (İsm.); – *Munnan savayı*¹ yoxiydi (İsm.).

Qabağ // qavax, sōra qoşmaları çıxışlıq halı tələb edir; məs.: – *Sənnə qabax* buryə kim gəlmişdi? (Qaz.); – On il çoban olmuşam, *onnan sōyura qalxoz* olmuşam, ta ki hindiyəcən (S.).

Bəzən dialekt və şivələrimizdə hal şəkilçisindən sonra gələn *sōra* qoşmasının işlədilməməsinə də təsadüf olunur; məs.: – Onnan kəndin adı qalib Daykənd (Sal.); – Orda işdeyrük, onnan çıxırdı¹ pambıq əkinə (Muğ.).

Bəri qoşması çıxışlıq halı tələb edir; məs.: – İgirmi səkkizinci *ildən bəri* bizi su basmaz (Sal.).

Qədər qoşması yönlük halı tələb edir; məs.: – Sərin qulağı açılan-
nan *axşama qədər* dərirdim (Sal.).

An,rı qoşması çıxışlıq halı tələb edir; məs.: – Qada-bala *mənnəm an,rı* getsin (Qaz.); – *Sabahdan an,rı* dərse gəlmə! (Qaz.).

Aşrı qoşması adlıq halı tələb edir; məs.: – *Əli gūnaşrı* bizə gəlir (G.).
– *can, -cən, -tan, -tən, -dək*¹ qoşmaları yönlük halı tələb edir; məs.: – Yağış bizi *dərimizəcən* isdatdı (Qaz.); – Bırdan *dərmanacan* getdim (Muğ.); – *Sər naharacan* çamət bırdə girinc olur (Ş.); – Bir *sədatan* gələjəm (Qaz.); – *Haratan* ötürdün? (İsm.); – Yalançını *mənzilənətən* qovallar (İsm.); – *Evədək* məmlə *getdi* (Ş.).

– *nan, -nən, -ynən* qoşmaları ismin adlıq halını tələb edir; məs.: – Biz öyün üsdünə *nərdivannan* çıxdıx (Qaz.); – Buların *diliynən* başqa yerin dilində nə təföqt var? (Qar.).

Qeyd etmək lazımdır ki, ədəbi dildən fərqli olaraq dialekt və şivələrimizdə qoşmalarla idarə zəif inkişaf etmişdir. Ədəbi dildə qoşmalarla idarə olunan sözlər dialekt və şivələrimizdə çox vaxt fellərlə idarə olunur; məs.: – Dərman *qalxoççılara işdir* hindi (Bil.); – *Onnan apardılar* Volxaya (S.); – Hənifəydi adı, *Qaraş qaldı, qara oldığına* (Sal.).

Bütün bu misallarda *qalxoççılar, onnan, oldığına* sözləri ədəbi dildə qoşmalarla idarə olunduğu halda, dialekt və şivələrimizdə fellərlə idarə olunur.

¹ *dək* qoşmasına dialekt və şivələrimizdə olduqca az təsadüf edilir.

3. Yanaşma

Ədəbi dildə olduğu kimi, dialekt və şivələrimizdə də tabe sözlə tabeedicilərin heç bir şəkli qəbul etmədən yanaşı işlənir. Tabeedicilərin söz (təyin) tabe sözlərdən (təyin olunan) əvvəl gəlir və heç bir şəkli qəbul etmir. Tabeedicilərin cümlədə təyin və zərflilik kimi meydana çıxır. Təyin və zərflilik ədəbi dildə olduğu kimi, dialekt və şivələrimizdə də müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunur; məs.: *əntiqə işdir* (B.), *taxda qapı* (Qar.), *birimci manqada* (Ş.), *becid gəl* (B.), *qəşəng yazır* (Qar.) və s.

CÜMLƏ ÜZVLƏRİ

MÜBTƏDA

Dialekt və şivələrimizi sintaktik cəhətdən ədəbi dildən ayıran fərqlərdən biri də I və II şəxs, bəzən də III şəxslə ifadə olunan mübtədanın çox vaxt cümlədə özünü göstərməməsidir. Xəbərdə olan subyekt vəsiyə ilə iş, hərəkətin kimə aid olduğu bəlli edilir.

Mübtədasız cümlələrə çox vaxt dialoqlarda, əmr cümlələrində, kitab cümlələrində, atalar sözlərində, alqış və qarğışlarda təsadüf edilir.

– Axşam oldı, çıxdım, gəldim (B.); – Əşi, nüşün qınırsuz oni? (B.); – Qadov alım. Qurbanun olum (B.); – Gorbagor olasan! – İti gülləyə gələsən! (B.); – Əkin əkmüşük, kotannan sürmüşük (Ş.); – Gəlir gəlsün, gəlmir xalxı mətəl qoymasun (Ş.); – Gedədem, gedəsən, gəl gedəg (Mər.); – Diyədi ki, bir də oba yaylağa çıxanda gələcəm (Mər.); – Hər şeyi əksən, vaxtında, dürr bitər (Ş.); – Dossın dedi, düş, düşmədim, dedim bəs başıma gələn qəziyə bıdı, mənim düşməg təhrim yoxdı (S.); – Bir üzük, bir kalağayı, barmaxçılıx vərđiy, nübarək elədig, şirnimizi içirdig bı camahata (Şir.); – Məmcün bi iskan çay süz, Kərim (Sal.); – Ərzuman, əldən issi ol bir az (Sal.); – Atayın torpağı sanı yaşa! (Qaz.); – Səni görem, dünyada nə muraz deyifən, ona çatasan! (Qaz.); – Ojağımızın başında bitif qalasan! (Qaz.) – Yolun, a daş qalaneydi, gəlmiməydin, (G.); – Səni yörüm iyim-iyim olasan! (A.); – Yeylağa malları aparıyam (Z.); – Qalmışam belə qoryubanı (Z.); – Səhər tezdən durup, əl-üz yuyub işə başdım (Z.); – Çətin dərddər qormıyasan! (Z.); – Oğlunun toyunu qorasan! (Qax); – Qapıdan baxa dureysan (Qax); – Ömrün uzun, yaman qun qormiyəsən! (Qax-İ.Su); – Çağırdı camatın

umum iclasın (Z.); – Oturuy sərin yerdə, yiyə-içə, kef çəkə (Qax-İ.Su); – Alırsan, kəsirsən sonnan piyi-zadı doğruyullar, unnan sonra boyul töküllər qazana, boyul qatışdırıllar, onnan olur dinqılı cızdıx, boyul sonnan yeyirix (Nax.); – Səni görüm enüü qoyub uzunuu ağılım (Nax.).

Ədəbi dil və dialektlərimizdə mübtədə daima adlıq halla ifadə olunur. Lakin mübtədanın yiyəlik halı ilə ifadəsinə Zaqatala rayonu Aşağı Tala şivəsində aşağıdakı cümlədə təsadüf edilmişdir; məs.: – *Menin qoymuram* (Aş.T.).

XƏBƏR

Dialekt və şivələrimizdə ədəbi dildən fərqli olaraq bəzi hallarda xəbər və ya xəbərlik kateqoriyası düşür. Bu halda predikat intonasiya vəsiyəsi ilə ifadə olunur; məs.: – İşdəməyə də köməy, yiməgə də köməy (Sal.); – Quli, haçarari mənə (S.); – Sən dedigün başqa, ön dedigi başqa (Ş.).

Bəzən xəbər şəkliçilərinin və *ol* köməkçi felinin düşməsi hallarına da təsadüf edilir; məs.: – *Öñn avadan* (Sal.). – Sənin sağ əlin mənim başıma (Qar.); – Oğul, sən gedən yollara anan qurban! (Qaz.); – Qoznan polō olmaz, yağnan dügi gərəg (Sal.-Beş.); – Dır ki, hal-əhvalat belə (Sal.-Sey.); – Atası mülküm qoca, anası yayma xatın, oğlu oba dəlisi, qızı dünya gözəli (Z.-Muğ.); – Baxdı gördi ki, qıza bağışdadığı üzük (B.); – Yol böğündü, su kiçigün (B.).

Ədəbi dildən fərqli olaraq dialekt və şivələrimizdə bəzən feli bağlamalarla əmələ gələn mürəkkəb xəbərlərə də təsadüf edilir. *Ola* köməkçi feli yalnız feli bağlamalarla deyil, feli xəbər şəkli ilə də gələrək mürəkkəb xəbər əmələ gətirir və sual yerində işlənir; məs.: gəlib *ola*, gedib *ola*, gəlir *ola*, işdəyəcək *ola* və s.

– Görəsən, gəlib *ola*? (B.); – Çayniyə xata salıb *ola*? (İsm.); – Fatma xala öydədi *ola*? (İsm.); – Arxa su gəlir *ola*? (İsm.); – Kağızı yazdı *ola*? (Ş.); – Dərman saba işdiyəcək *ola*? (İsm.)

Ədəbi dildən fərqli olaraq dialekt və şivələrimizdə elə əmr cümlələrinə təsadüf edilir ki, burada cümlənin xəbəri iki müstəqil sözlə (çox vaxt II şəxs əmr şəkli ilə) ifadə olunur; məs.: – *Var get burdan!* (Tov.); – *Kitabi get gə vər mənə // mē* (B.); – *Eşşeyi gət gal.* Dərə ağıldan su gət gə (B.-Güz.).

Bəzən dialekt və şivələrimizdə mürekkəb xəbər tərkibində *başlamaq* feli ilə birlikdə gələn məsdər, tərkibdən çıxaraq həmcins xəbər kimi işlənir; məs.: – Bığdani əkmək üçün biz oni başdıruğ // başdərüg şum elirüg, sürürüg (Muğ.); – Onnan sora yetişən vaxdi başdiruğ biçirük (Ş.); – Taxıl boğaz olannan sora başdir yetişir (Muğ.).

Halbuki ədəbi dildə yuxarıdakı cümlələri belə ifadə etmək olar:

Bığdani əkmək üçün biz onu şum eləməyə, sürməyə başlayırıq. Ondan sonra yetişən vaxtı biçməyə başlayırıq. Taxıl boğaz olandan sonra yetişməyə başlayır.

Şərq dialekt və şivələrində nəzərə çarpan xüsusiyyətlərdən biri də budur ki, burada təkrarlı feli xəbərlərə geniş yer verilir. Bu təkrarlı feli xəbərlər həmişə inkar şəklində özünü göstərir.

Bunların həm bağlayıcı, həm də intonasiya ilə bağlanan tiplərinə təsadüf edilir. Bağlayıcı ilə bağlanan feli xəbərlər formaca bir-birindən fərqlənmədiyi halda, intonasiya ilə bağlanan feli xəbərlər bir-birindən seçilir, belə ki, birinci xəbər indiki zamanla, ikinci xəbər isə əmr şəklində ifadə olunur; məs.: – Nə qədər nəsiət elədim, *adam olmadı* ki *olmadı* (Ş.); – Hamı uturuban onun ağzına baxadu, u da heç nə *dimiyədü* ki *dimiyədü* (Q.); – Mən neynim özi bilər, *dimir*, *diməsün* (B.); – Gid una de ki, *isdəmiyədü isdəməsün*, üzümüz alaruğ (Q.).

Bəzən təkrar olunan feli xəbərlər arasında *qoy* ədatı da özünü göstərir; məs.:

– Buraxmiyədü *qoy* buraxmasun, unda mən üzüm tək gidərəm, ya da birgə gidəruğ (Q.).

Dialekt və şivələrimizdə bir neçə sözdən əmələ gələn mürekkəb xəbərlər də işlədilir; məs.: – Əgər qızui verməgün *olmış olsa*, deginən (Şir.).

TAMAMLIQ

Ədəbi dildən fərqli olaraq dialekt və şivələrimizdə təsirlik halda işlənən tamamlıqlarda hal şəkilçisindəki sonuncu sait düşür; məs.:

– Onun *atasın*, görmüşəm (A.); – Həlbət ki, *hamısın* isbalkumnan soruşacağlar (Sal.); – Sora pammıgım *başın* dirnağlarıynan vıralardı' (Muğ.); – Sün *qabağın* kəsiblər, su da gəlmir (Ş.); – O adamların *hassın* görürsən? (Şah.); – *Şamaxın* görməmişəm heç (Sal.); – Hökm elədim *öküz arabasın* qoş! (Mər.); – *Birin* mən mindim, *birin* də Həsən (Muğ.).

Ədəbi dili dialekt və şivələrimizdən sintaktik cəhətdən ayıran xüsusiyyətlərdən biri də cümlədə sözlərin sırası məsələsidir. Ədəbi dildə sözlərin sırasında gözlənilən qayda, yəni mübtədanın, tamamlığın, zərfliyin xəbərdən əvvəl, təyinin təyin olunan sözdən əvvəl gəlməsi dialekt və şivələrimizdə də əsasən gözlənilir. Lakin dialekt və şivələrimizdə bəzən bu qayda pozulur. Belə ki, mübtədə, tamamlıq, zərflilik xəbərdən sonra, təyin təyin olunan sözdən sonra gəlir.

1. Mübtədə bəzən xəbərdən sonra gəlir; məs.:

– Oyundu *munin işi* (B.); – Şamdan bir əntiqə şeydü, oni heyifdü *əridməg* (B.); – Tələsir *o*, işüz yoxdı, qoyın gessün (Mər.); – Qaş qaralınca işdədi *kişi* (İsm.); – Odın içinə bəyem gedər *adam?* (İsm.). – Eşşəy anqırdı, eşitdilər *kəşdər* (Şir.); – Yolun yömrülsün, hardan gəldin *çıxdın bırya sən?* (A.); – Hindi gələllər *qolxoççular* (Z.); – Rayonnan gəlmişdi *təhkimçi* (Z.); – Habu binanı lazım bildi *qolxoççular* tikilməsən (Z.); – Ləliy oldı *Əli* səni axtarmağdan (Ş.); – Dadaney bi dənə *tülki* balalara (Z.); – Gidədü *o*, qalxoççun başsağ yığmağa (Q.); – Gitdi *Usman* udun qırmağa meşəyə (Q.).

2. Tamamlıq bəzən xəbərdən sonra gəlir; məs.:

– Əlimiz iş tutannan söura məşğul olmuşuğ *xırnan*, *taxıl əkməynən*, söura məşğul olmuşuğ *fələligə* (B.); – Əgər cavab vərduñ, vərəcəgəm aparsan *pulları*, əgər bilmedün, aləcəgəm *pulları sənnən* (B.); – Bir kişi oğlıyçun toy eliyəcəkdı; əlli manat kəsri oldı *munin* (Ş.); – Yaxşı dör, hər nə deyirəm xəbər verirsen *qoşiya* (Mər.); – Üçümci dossım mē bi dəs ləzgi paltarı' geyindirdi, başıma qoydı *ləzgi papağı*, əyağıma geyindirdi *ləzgi çarığı* (S.); – Əsgidən tikirdük, qeyirruğ, vərrik *anasının qucağına* (Şir.); – Pammığı' yığıruğ *torbiya*, onnan sora yığıruğ *siyəziyə*, sora birgədire, birgədir də verir *məntiqiyə* (Şir.); – Qoşi issədi *oni oğlıçin* (Şir.); – Öyün binərəsin qoyallar *çigkərpic* (Sal.); – Bi dənə bı boyda bir ağ sümik götdilər *əllərinə*, hamı gözün yumdı, atdılar *sümügi* (Sal.); – Belə deyəndə, karvançı karvanı da, şirrəri də verər *kişiyə* (Qaz.); – Kişi buradan getdi, çatdı haman *şirə* (G.); – Orda cüt əkdıyı zaman munun xışı ilişdi *bir şey* (A.); – Həmən yerin qəbələsin yazdı verdi *Məhəmmədə* (A.); – Səbəhisi oğlan ova getdi *yoldaşlarıynan* (Z.-Aş.T.); – Sorasında tülki gələndə qarğaynan sağsağan tokdular *daşı* (Qax-İ.Su); – O bir gün Nəbi gəldi bizim

kəndə on səkkiz *atdıynan* (Nax.); – Bı inanmadı *onun sözünə* (Nax.); – Dur çağır bura *Əhmədi* (Q.); – Apar, vər muni tez *sədrə* (Q.).

3. Zərflilər bəzən xəbərdən sonra gəlir; məs.:

– Gəllər çıxıllar *bir kəndə* (B.); – Getmişdim *meşiyə* bir şələ saqqa odun gətirdim (Ş.); – Uruc sər tezdən durub gitdi *sahəyə* (Q.); – Çiyit ərtdəndir, ıssandır, dərmannannan sora tökülür *selkiyə* (S.); – Qaçın gəlin *həyata* (S.); – Çıxdux əyağaltınan *yuxarı*, girdik *öyə* (S.); – Otaydan keçdilər *bı taya* (Şir.); – Onu qoğor *meşiyə* (Qaz.); – Öy yiyəsi diyəndə, kişi çıxır damdan *eşiyə* (G.); – Yolun yömrülsün, hardan gəldin çıxdın *burya sən?* (A.); – Mənim üç ip var *orda* (Z.); – Savaxdan duruf gedirəm *herin üstə* (Qax-Əlm.); – Ehməlcə yenir *aşağa* (Nax.); – O hində görür iki dənə quş gəlib qondı *ağacın üssünə* (Nax.); – Bırxadığ qoyınarı, otdeyir *indi* (Şir.); – Gəlirik *öymüzə* yuxuluyurux, yatırıx *gejə* (Qax); – Qarı qapdan çıxır *yəvəş-yəvəş* (Qax-Əmr.); – Qurt bizim qoynumuza hürki tapdı *dərhal* (Şir.); – Molla özün atdı *Kürə* motalları tutmağa (Sal.); – Oğlum gedif *Bakıya* oxımağa (Qar.); – İki əlnən dərir, tökür *döşdüyə* tez-tez (Bil.); – Mindi maşına dız-dız getdi *bir başa* (S.)

4. Bəzən təyin təyin olunan sözdən sonra gəlir. Bu halı çox vaxt təyinləri *bəxtəvər, bədbəxt, qoçaq, yazıq, fağır, zalım, biçərə* sözləri ilə ifadə olunan birləşmələrdə müşahidə etmək olar; məs.:

– Bacım *bəxtəvər* dünən umbərmağdan öziyəün bir yaxşıca paltun aldı (B.); – Anam *qoçaq* qalxoza üç adamun işin görür (Sal.); – Həsən *fağır* dünənən bı malların əlində hələkdı (Mər.); – Getdi uşağ *qoçaq* yügürə-yügürə məktəbə (Mər.); – Bacım *zalım*, heç fikir vermıyödi (Mər.); – Gəlin *yazıq* başına nə kül töksün (İsm.); – Xalam *biçərə* vaxtsız qojaldı (Qaz.); – Anası ana döl, uşağ *biçərə* ön-bün qapısında qalıb (İsm.); – Söyün *yazıq* neyləsin (Qaz.); – Bir qızdu *nazəninsənəm, fűrüşdəgirdar* (B.); – Bizim bağda almalar olur bir tərəfi *qızartdax*, bir tərəfi *ağımso* (Q.); – Mən bazardan qayıdanda *dayı* Sadıqın qızı xalasilə edirdi (Qar.); – A bala, bilirsən nə var, Əhməd *görməmiş* məni badbiabır etdi bazarın içində (Şə.).

Bəzən təyini söz birləşmələrində birinci tərəfin ikinci tərəfdən sonra gəlməsinə də təsadüf edilir; məs.: – Sən kar idün, nə eşitdün gəlməgin *oğrınun* (S.).

Təyinin dərəcəsinə göstərən söz bəzən təyindən sonra gəlir; məs.: – Bı keçən əsrlərdə iki dosd olıp, bı iki dosdan biri uzağ yerdə olıp çox (S.).

QRAMMATİK CƏHƏTDƏN CÜMLƏ ÜZVLƏRİ İLƏ BAĞLI OLMAYAN SÖZLƏR (XİTABLAR VƏ ARA SÖZLƏR)

Dialektlər şifahi dil sahəsini əhatə etdikləri üçün burada ədəbi dildə olduğu kimi, xitab və ara sözlərə bir o qədər yer verilmir. Dialektin əsasında dialoq durduğundan xitab və əlavələrin işlədilməsinə bir o qədər ehtiyac hiss edilmir; çünki iki şəxsin üz-üzə durub danışması, bir də bunların bir-birinin adını çəkməyə ehtiyac töretmir.

1. Xitab

Xitab dialekt və şivələrimizdə çox vaxt çağırış nidası ilə birlikdə işlənir; məs.: – *Ağız-ağız*, nöşün vermirsən? (S.); – *Əşi*, işün olmasun! (B.); – *Ayə*, bəri gə! (Ş.); – *Əşi*, orda nə var ki, olar üç yüz pıt (Nax.); – *Ay nənə qoca*, mən laf ajmışam (A.); – *Əmirqā*, bekarça gəzirəm, dayna! (A.)

2. Ara sözlər və cümlələr

Ədəbi dildə olduğu kimi, dialekt və şivələrimizdə ara sözlərin bir o qədər müxtəlif növünə təsadüf edilmir. Ən çox işlənən ara sözlərdən bunları göstərmək olar: *həri* (B.), *bəli* (şərqi dialektlərində), *gəvar* (B., Q., Sal.), *həlbət ki*, *diyəsən* (B., Ş., S., Sal.), *dəsən* (Qaz., Qar., G., A.), *gərək ki* (Sal.), *sənin aləmincə*, *mənə xiyal* (Nax.), *incəvara* (Qar., A., G., Nax.), *məhlim* (Nax.), *attəbə* (B.), *deməli ki* (S.), *mən bilən* (B.).

Misallar:

– *Həri*, mən özüm gördüm (B.); – *Bəli*, mən xəbərim var (Ş.); – Gördüm, *bəli*, mən səbətimdi (Sal.); – Əli, *gəvar*, kəndə gedib (B.); – *Gəvar*, Məvlüd kişi şərə gidmağa hazırlaşdı (Q.); – Bizim danışığı-mız, *gəvar*, dörd manatdı (Sal.); – *Yəgin*, gedmiş olar (B.); – Dünən, *yağın*, o gedib (S.); – *Həlbət ki*, hamsın isbalkumnan soruşacağlar (Sal.); – *Diyəsən*, hava açılceğ (B.); – Qəfər, odunnarı, çöğür, *diyəsən*, od aldılar (Sal.); – *Dəsən*, bu gün yağış yağajax (Qaz., Qar., G., A.); – *Gərək ki*, bu gün qayıtsın (Sal.); – *Sənin aləmincə*, bu iş belədi?

(Nax.); – *Mənə xiyal*, Həsən yaxşı adamdı (Nax.); – *İncəvara*, tez gəldin, yoxsa mən də cələcəydim (Nax.); – *İncəvara*, Məhişi orda tapdım (A); – *Büdrədim*, *incəvara*, bir şey olmadı (Nax.); – *Məhlim* (guya mənasında) mən sənnən kiçix adamam (Nax.); – *Əttöbə*, məm bu işdən xəbərim yoxdı (B.); – *Onnan sōra*, *deməli* ki, iri oldı¹ palın-paltarın gətirib verəcək qız yiyəsinə (S.); – *Mən bilən*, o bu gün, gərək gəlsin (B., Ş.)

CÜMLƏ TIPLƏRİ

Dialekt və şivələrimizdə şifahi dilin xüsusiyyətləri ilə bağlı olaraq ən çox işlənən sadə yarımcıq cümlələrdir. Bundan əlavə, monoloji danışıqdan geniş, həmcins üzvlü sadə və bəzən də mürəkkəb cümlələr işləndiyi halda, söylənən nağıllarda isə ən çox həmcins üzvlü sadə cümlələr və mürəkkəb cümlələrə təsadüf olunur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, aparılan müşahidələr əsasında dialekt və şivələrimizdə bağlayıcılı həmcins üzvlü sadə və mürəkkəb cümlələrə (“ki” bağlayıcılı mürəkkəb cümlələrdən başqa) az rast gəlmək olur.

İNTONASIYAYA GÖRƏ CÜMLƏ TIPLƏRİ

1. Sual cümlələri

Sual cümlələrinin işlənməsinə görə dialekt və şivələrimizi iki tipə ayırmaq olar.

1. Sual cümlələri sual modallıq əlaməti ilə deyil, yalnız intonasiya və sual sözləri ilə ifadə olunur. Bu qrupa Bakı, Şamaxı, Şəki, Naxçıvan, Ordubad, Təbriz dialektləri və Muğan şivələri daxildir.

2. Sual cümlələri intonasiyadan əlavə, çox vaxt sual modallıq əlaməti və sual sözləri ilə ifadə olunur. Bu qrupa Qazax, Gəncə, Qarabağ, Quba dialektləri və ayırım şivəsi daxildir.

Misallar:

– Dünən bizə gələn səndün? (B.); – Gətirdüğün nədü? (B.); – Aton öydödü? (B.); – Haçan bağa gedəcəgsən? (B.); – Məm oxlöm süzdədi? (İsm.); – İnegün sağılır? (İsm.); – Əmdossi, nöş ağılyırsən? (S.);

– Müəllim, kətdən gəlirsən? (Şir.); – Adə, başüz ağrıyar, mī belə nöş qalamısuz? (Sal.); – Nəşə gəlmisən, adə? (Sal.); – Hacıdayı gətdi? (Şə.); – Yevlaxdan maşın gətdi? (Şə.); – Nə fikirnən siz bura gəldiz? (Şə.); – Mən burda kimmən danışım? (Şə.); – Əlini tanırsən? (Nax.); – Ataüz övdədi? (Nax.); – Ata, atın, töyladadımi? (Qaz.); – Başın, a dönöm, kefin, yaxşidımı? (Qaz.); – Savax mənnən Bakıya gedərsən,mi? (Qaz.); – Ə, kimin oğlusan, hay? (Qaz.); – Hajkəndinə gəzməyə gedə-jəhsənmi? (G.); – Bağmana havax gələjəhsin,iz? (G.); – Bə niyə mən-nən ötrü papruz almadın? (G.); – Qardaşına kağız yazdınmi? (A.); – Qalxoz sədrin gördünmi? (A.); – Sənin atan hara gedif? (A.); – Həyna gedirsən? (A.); – Hancarı yaralı gəlif? (A.); – Ağdama havax gedəjəysən? (A.); – Sən sabax gedəcən? (A.-Çul.); – Havax gələcən? (A.-Çul.); – İşüvi gördünmü? (Q.); – İşüvi gördün? (Q.); – Ana, mənə qonaq eliyərsənmi? (Z.-Muğ.); – Habu yana niyə yıxılıf? (Qax-Alm.); – Niyə qapda baxa durursan? (Z.); – Mən dörtdü demişəm? (Qax-Alm.); – Su gölə axmağınən, Qayalar yıxmağınən, Qozəldən qozmi doyar, Üzaxdan baxmağınən? (Qax-Əmr.)

Sual cümlələrində bəzən sual sözü xəbərdən sonra gəlir; məs.: – Gülürsən niyə? (Qar.-Mal.)

2. Nida cümlələri

Dialekt və şivələrimizdə xitab və nida sözləri olan cümlələr, alqış və qarğış səciyyəli cümlələr çox vaxt nida intonasiyası ilə verilir; məs.: – Atam! Beysabsan, kişiye zülm eliyirsən də! (B.); – Ağız, bu uşağa nölub? Əli-əyağı lap buza dönib ki! (B.); – Ağız, bir belə bedrəftar kişi olmaz a! (B.); – Uf, belim yaman ağrıyır! (B.); – Qadon-balon ürəyimə! (B.); – Atam-anam sənə qurban! (B.); – Mürdəşür yusun üzüvi! (B.); – Səni görüm qızıl gülləyə gələsən! (B.); – Pəh-pəh, bir almiyə bax, adamun lap yimağı gələdü (Q.); – Ağız, tez ul gəl (Q.); – Ayə, bıraya gə! (İsm.); – Əş, onı bira qaytar! (İsm.); – Vay, nə pis yerdə axşamladığ (İsm.); – Qapun şaddığa açılsun! (İsm.); – Varım-yoxum sē qurban! (İsm.); – Payın itə, bişiyə qismət olsun! (İsm.); – Əydə-əydə, eşidmirsən, uşağ ağılyır (Mər.); – Əşi, bir də da, danış da! (Mər.); – Əşşi, bı mənən tapbaca oynər! (Sal.); – Adə, adamsan, cavan oğlansan, stal olma! (S.); – Ayna get, dana! (A.-Xıd.); – Əynə get, dayna! (A.-Çul.); – Əmirqā, bekarca gəzirem, dayna! (A.);

– Oğul, sən gedən yollara anan qurban! (Qax); – Ha burda otur! (Qax);
– Boya-başa gidasan! (Z.-Aş.T.); – *Boyuna Varxiyan qamışı tutum!*
(Qax-Alm.); – Ə, buryəl, dana! (Qaz.); – *Āz, mənə nə yandix-qındix*
verirsən! (Nax.); – *Boyūa xam ipliği tutum!* (Nax.); – *Səni görüm,*
enuñ qoyub, uzunū ağıyım! (Nax.)

ŞƏXSİZ VƏ QEYRİ-MÜƏYYƏN ŞƏXSLİ CÜMLƏLƏR

Dialekt və şivələrimizi ədəbi dildən ayıran cəhətlərdən biri də budur ki, burada şəxssiz və qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrə daha geniş yer verilir.

1. Şəxssiz cümlələr

Şəxssiz cümlələr mübtədası olmayan və təsəvvürə də gətirilməyən cümlələrdir ki, dialekt və şivələrimizdə də bunun bir neçə tipinə rast gəlirik.

1. Xəbəri isimlə ifadə olunan şəxssiz cümlələr; məs.: – *Axşam çağı idi* (Ş.); – *Günortadu* (B.); – *Onda gündüz idi, özü də səhər* (Muğ.); – *Axşam qulubda birqadirlərin iclası idi* (Muğ.); – *Məni istidi*. – *Məni sō uğdu* (B.); – *Soyğumdu* (Lən.); – *Günnərin bir günüydü* (Qar.); – *Burdan Tüflüsə iki sātı, – Yayın laf oğlan vaxtdıydı* (Qaz.); – *Həsən, dünən süzdə nə vardı?* (Muğ.); – *Onbeş baş qoyın idi* (Ş.); – *Tay yatışmağ vaxtdı* (Muğ.).

2. Xəbəri fellə ifadə olunan şəxssiz cümlələr. Bunun da iki tipinə təsadüf olunur: a) Xəbəri məlum fellərlə ifadə olunan şəxssiz cümlələr; məs.: – *Sāt on kidən işdirdi* (B.); – *Geçədən xeyli keçmişdi* (Ş.); – *Pambix əkinne az qalıf* (Qaz.); – *Aran-soran yadımda qalıb* (Muğ.); – *İnəyə heyfim gəlir* (Qar.); – *Bu əhvalatdan bir az keçdi* (B.); – *Səni min yaşa!* (Qar.); – *Səni öləsən!* (Sal.-Qar.)

b) Xəbəri məchul fellərlə ifadə olunan şəxssiz cümlələr. Qeyd etmək lazımdır ki, bu tip şəxssiz cümlələrə xəbəri isim və məlum fellərlə ifadə olunan şəxssiz cümlələrə nisbətən az təsadüf olunur; məs.: – *Qalkoz sədrinin deməsiynən yazıldı* (Muğ.); – *Ön işinə dünən baxıldı* (Ş.)

2. Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr

Dialekt və şivələrimizdə ən çox yayılmış sadə cümlə tiplərindən biri də qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrdir. Dialekt və şivələrimizdə qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrin iki tipinə daha çox rast gəlirik.

1. Xəbəri ən çox indiki və qeyri-qəti gələcək zamanın III şəxs cəmi ilə ifadə olunan qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr; məs.:

– *Belə rəvayət edillər* (B.); – *Bıra doğrudan Mığan deyiblər* (S.); – *Üssi zəmi biçəllər, Altı bılağ içəllər* (Sal.); – *Dəllər, Hajsü oxyan zaman hamı yuxarı baxırmış* (Qar.); – *İki dirəx qabaxda, iki dirəx dalda üstünü örtəllər kölgəlix üçün, muna galavan diyəllər*; – *Biçəllər, gəmə qoyıllar, qayıdız dərz bağlıyallar, on dərzi bir yerə qoyuf pəncəliyillər* (A.); – *Töydə tapanca da ateylər, tufanq da ateylər* (Qax-Qum.); – *Alıllar, kəsillər, sonnan piyi-zadı dorğuyullar, unnan sōra boyul töküllər qazana, boyul qatışdıllar* (Nax.).

2. Xəbəri əmr şəklinin ikinci şəxs təkisi ilə ifadə olunan qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr; məs.:

– *Dədənnən dedəmi demə, özünən özümü de* (Qaz.); – *Dikan olif əyağa batınca, gül ol, yaxiyə sancıl* (Şə.); – *Yüz ölç, bir dəfə biç*. – *Çəpərin möhkəm tut, qoşun oğri görmə* (Muğ.); – *Kəsgin olma, kəsilersən, Basqın olma basılırsan* (Z.); – *Elinən gəlmiyən işi, dilinlə demə* (Qax).

HƏMCİNS ÜZVLÜ SADƏ CÜMLƏLƏR

Dialekt və şivələrimizdə həmcins üzvlü sadə cümlələrə daha çox nağıllarda rast gəlmək olur. Tiplərinə gəlincə qeyd etməliyik ki, dialekt və şivələrimizdə həmcins xəbərlı sadə cümlələr o biri tiplərə nisbətən daha çox işlənir. Belə cümlələrə iş-hərəkətin təsvirini bütün təfərrüatı ilə verərkən təsadüf edilir.

– *Uni gətirrüg, buğur teşti gətirrüg, aliyrüg, sui gətirrüg, tökürüg* onun üssə, xəmir *yoğirrüg, asırrüg* saçı, oxloyı *gətirrüg, nazig-nazig yayıruğ, təpitmə təpdirüg* (Ş.-Göy.); – *Danaları utarmiyəduğ, sellim buraxaduğ* (Q.); – *Ged düələri çulla, qatarra, get, gəl, gedəg* Qabısdannan bir rəs kəmrə *gətirəg, gələg* (B.-Güz.); – *Sər durruğ, üzimizi, elimizi yürüg, çörəmizi yirük, gəllük* pambıg yığmağa (Şir.); – *Taxılın yerin draxdırnan sürrüg, maleynan malelerux, selka qoşurux, suarrux,*

gögerir, halağın *elətdürüg* (Sal.); – Bir vaxd olub bılarn işdəri düz gəlmiyib, gediş-gəlişləri bir-birinnən *kəsilib* (S.); – Əlin, əyağın, *topalıyif, bağlıyif, salıf* zerzəmiyə (A.); – Gülü mən *bağlıyım, aparım, qoyım, gedim*, səni onnan *yola salım* (G.); – Mən *gəlmişəm, aş pişirəm, aş çəkəm, gəlməmişəm* qurquciya *baş çəkəm* (Nax.); – Səkkiz uşak *oxutmuşam, məktəbi qurtartmışam* (Z.); – *Gəlirik* öymüzə, *yuxuluyuruq, yatırır* geje (Qax); – Hunda balta *yox, dəhrə yox, kirdabil* (mişar) *yox* (Qax-İ.Su); – Savax tezdən *dururam*, əlimi, üzümü *yuyuf, çörəx yiyif, gedirəm* qalxoz işinə (Qax-Qıp.)

Dialekt və şivələrimizdə feli bağlamalarla əmələ gələn həmcins üzvlü sadə cümlələrin də işlənməsinə çox təsadüf olunur; məs.:

– Mən də *gedib*, başdadım bağı işdəmegə (B.); – Çörəydən doyunca *yeyib*, sōra gələcəy (Mər.); – Ayi tez qucağında ulan balasını bu tərəfə *qoyub*, başdadi uzdəkinin dalıncan gidmağa (Q.); – İldirim ağaca *düşüf*, ağacın kəlləsini parça-parça elədi (Şə.); – Babamız Şirvan taymnan *keçib*, maralı *vırıb* apararmış (Şir.); – Bular *razı olmuyuf*, birinciliş *qazanıf*, Qarabağa qaydıllar (Qar.)

Ədəbi dildən fərqli olaraq dialekt və şivələrimizdə bağlayıcılı həmcins üzvlü sadə cümlələrə az təsadüf edilir. Həmcins üzvlü sadə cümlələrdə ən çox aşağıdakı bağlayıcılara rast gəlmək olur; məs.:

– *Gah* oxuyur, *gah* oxımır, heç onun işinnən baş çıxartmağ olmur (B.); – *Nə* oxuyur, *nə* işdir (B.); – *Nə* özi yiyər, *nə* özgiyə verər, iylədər, itə verər (Şə.); – *Nə* üzün vər, *nə* də yuldaşın (Q.) – *Ya* üzü başa düşədü, *ya* büyüklərə qulağ asdu (Q.); – Məni *də* çağır, onu *da* (B.); – *Nə* çay içir, *nə* əppək yeyir (Nax.); – *Həmi* qahımın, *həmi* yadın, Nəzəri bırdə yana (Nax.); *Gəhsi* çaler, *gəhsi* çalmerdi (Bor.)

Həmcins xəbərlərdən birincisi təsdiq, digəri inkar şəklində olarsa, bəzən ikinci xəbər işlənmir və bunu *yox* sözü əvəz edir; məs.: – İndi oxıyarsan bir yana çıxarsan, oxımassan *yox* (Ş.); – Sabahnan tezdən dursan, Uruc, gidacağsan, durmasan *yux*¹ (Q.); – Söyğdən zərəl olar adama, isdidən *yox* (Muğ.); – Qarrasa, pis olar, qarramasa *yox* (Ş.)

Ədəbi dildə olduğu kimi, dialekt və şivələrimizdə də bəzən həmcins üzvlü sadə cümlələrdə həmcins xəbərlərdən biri buraxılır. Lakin fərq burasındadır ki, ədəbi dildə birinci, dialektlərdə isə axırıncı həmcins xəbər buraxılır; məs.: – Fərzəli kişinin ya ölisini vər, ya diri-

¹ R.Rüstəmov. Cümlə üzvləri (Azərbaycan dilinin şərq qrupu dialekt və şivələrinin materialları üzrə), əlyazması, səh. 57.

sini (B.); – Oyı da qaytar, mıyı da (B.-Güz.); – Üç kişi vardı, üç oğlan (S.); – Tōlədən iki dənə at çıxartduğ, birini mən mindim, birini də yoldaşım (S.)

MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

Apardığımız müşahidəyə əsasən deyə bilərik ki, dialekt və şivələrimizdə mürəkkəb cümlələr ədəbi dilə nisbətən bir o qədər inkişaf etməmişdir. Dialekt və şivələrimizdə mürəkkəb cümlələrə ən çox monoloji danışıqda, yəni bir nağıl və ya verdiyi məlumatda təsadüf edilir. Ədəbi dildə olduğu kimi, dialekt və şivələrimizdə də mürəkkəb cümlənin iki, yəni tabesiz və tabeli növü işlənməkdədir.

1. Tabesiz mürəkkəb cümlələr

Ədəbi dildə olduğu kimi, dialekt və şivələrimizdə də tərkibində iştirak edən cümlə tiplərindən asılı olaraq tabesiz mürəkkəb cümlənin bir neçə növü vardır. Dialekt və şivələrimizdə intonasiyaya görə (yəni bağlayıcısız) tabesiz mürəkkəb cümlələr bağlayıcılı tabesiz mürəkkəb cümlələrə nisbətən daha çox işlənir.

1. Sadə cümlələrdən ibarət tabesiz mürəkkəb cümlələr; məs.:

– *Yox* atam, düz demirsən, birimincilik kişininündü də! (B.); – Mən sōrdən burda durmuşam, uşağlar hələ gəlib çıxmıyblər (Q.); – Bir-qədir gəldi, hamı¹ öz işin ölçdirdi (Mər.); – Sən yalan dəysən, o hax (Sal.) – Kiççəx oğlunu yolladı getdi, balığı tutdu (A.); – Bəli, məclis quruluş, hər yerdən oxuyuf çalan gəlif (Qar.); – Üş qardaş, beş qardaş, ayrı olallardı, əmbə bir qəmrel adlanellardı (Tov.); – Dövlətdi toy çalərdi, kasıf çalmərdi (Bor.); – Geje çüşör, burda qaləllər; – Göy dağ görüf, ərim gələjəx. – Nəysə, oğlan gülör, sümüx çüşör (Qaz.); – Məni keçir dəryanın o toyuna, orda söyləyəm (G.); – Gün batdı¹, mən eşiyə çıxmanam, – İki-üş gün mınnan qabax biki üh yerə sadıladı, mən məsləhət bilmədim: – Nəhrəm suyi yaxçı sudı, mınnan adama zərəl cəlməz (Nax.); – Gözlədim yollarımı, gəlmədi qardaş (Qax); – Gün batır, yol uzaxdı¹, çata bilmərix. – Bir azca yağış səpələdi, hava sərin-nədi (Şə.); – Bu iki adam başqa yerdən gəlib, yaşılblər, sōra şər olub (Sal.); – Sən yuxısızsan, tənəkini yaxşı yumamısan, qəlyan acıdı

BUDAQ CÜMLƏLƏR

(Nax.); – Sən pikar qalma, yavaş-yavaş pomadorrari doğra, üstünə duz səp, mən də gedib, gögərti alım gətirim (B.); – Qoynı alırsan, kəsirsən, sonnan piyi-zadı doğruyullar, onnan sōra boylum tōküllər qazana, boylum qarışdırıllar (Nax.); – Ōzi kimi mōkəm şey yoxdı, ancax şələ bağhıya bilmir; – Çox yalvardı, hamma qulax asan olmadı (Ş.); – Ōzü-mi verdım bir qarannıg yerə, hamma yerin qanşarında bir ağac vardı (S.); – Güləşəx, əmbə badax vurmax yoxdu (Qaz.); – Didi tez gəlləm, hancağ gəlib çıxmadı (Q.).

2. Sadə və mürəkkəb cümlələrdən ibarət tabesiz mürəkkəb cümlələr; məs.:

– Valeh dər, bala, gəl otur, yeyəx (A.); – İki adam elçi gəlir, razılıx olsa, bəlgə verir (Qax); – İsrən gecə iki öküz itmişdi; oyi gəz-zillər, tapılmadı (S.); – Mənim bir orağım vardı, gətdim verdım dəmir-çilərə, olar qoyıb oda, suvarıb verəcəx lər mənə (Nax.); – O niyət elədi ki, üzüf, çayın o biri tərəfinə keşsin, amma keçə bilmiyif boğuldu¹ (Şə.).

3. Mürəkkəb cümlələrdən ibarət tabesiz mürəkkəb cümlələr; məs.:

– Qız bilirdi ki, o padşəun qızıdu; ama anası ona tapşırmışdı ki, heş kəsə sirri deməsün (B.); – Ha burda utuma, mən atasının yurdu, kesə-cağam, ha burdan köç! (Qax-İ.Su); – Deyillər ki, bı yerin adamları Arabdan gəlmədi, arab olıblar, başdarına şal yaylıg bağlayıblar, odu ki, deyiblər Arabşalbaş (Mər.); – Qızun anasına diyirük ki, qızın göli var, anası dır, göli olsa, diyərəm sənə (Ş.); – Qarı dedi kin, mən getmiyə-jəm, əmbə pısqıçı yolla, ağacı pısqılasın (G.); – Ayə, burnuna yamşax alırsan, burnunda danışma, allah sana ağız verifdir, ağzınan deynən kin, görüm nə dērsən, aşkar söylə mən də qanēm (Bor.); – Məhəmmədin yolda bir pəhlivan qabağın kəsif dedi kin, gərəx mənən güləş-sən; Məhəmməd düşüf atını bağladı, başdadılar bunnar güləş-məyə (G.).

2. Tabeli mürəkkəb cümlələr

Ədəbi dildə gördüyümüz bir çox bağlayıcı tabeli mürəkkəb cümlələrə dialekt və şivələrimizdə təsadüf edilmir. Lakin dialekt və şivələrimizdə, ədəbi dildən fərqli olaraq bağlayıcı tabeli mürəkkəb cümlələrə daha çox rast gəlmək mümkündür.

Ədəbi dildə olduğu kimi, dialekt və şivələrimizdə də budaq cümlələrin həm analitik, həm sintetik, həm də analitik-sintetik tipini görmək olur. Dialekt və şivələrimizdə də analitik tipli budaq cümlələr o biri tiplərə nisbətən daha çox işlənir.

1. Mübtəda budaq cümləsi

a) Bağlayıcı mübtəda budaq cümləsi.

Dialekt və şivələrimizdə də mübtəda budaq cümləsinin analitik tipinə daha çox təsadüf edilir; məs.:

– Hamısına məşurdu ki, Əli qalxozda yaxçı işdir (B.); – A balam, üş sətədi ki, səni gözdīrəm (B.); – Həsı quşdur ki, balasına sūt verib saxlar (S.); – Vaxt gəlir kin, munun atası can üstə olur (G.); – Hər kim ki bəyin qohumu idi, hərə bir şax gətirirdi meyveynən bəzənmiş (A.); – Kim ki yuxudan tez durur, o səlamət olu (B.).

Analitik tipli mübtəda budaq cümləsinin xarakter tipinə tapma-calarda təsadüf edilir ki, burada budaq cümlə baş cümlədəki o sözünə izah edir; məs.:

– O nədü ki, başın kəsməsən yeriməz (B.); – O nedir ki, göydən düşdü, yetişdi (Şir.).

Mübtəda budaq cümləsinin analitik tipindən başqa dialekt və şivələrimizdə analitik-sintetik tipinə də təsadüf edilir; məs.:

– Kim bu quyya düşsə, o qoçağdır (Ş.); – Kim istəsə, gəlsün (B.); – Kim ombəş kilo duri pammiğ yığsa, om māt pıl, iki kilo bıqda, əmək günüsün də alacağ (Sal.).

b) Bağlayıcı mübtəda budaq cümləsi; məs.:

– Ay atam, bir aydu, bu gün-sabaha salmısan (B.); – Taraz on doq-quz ildir, mən baxçada işdirəm (Sal.); – İki ildir, oğlumdan xavar yoxdur (Qaz.); – O nədir, qış açılır, özü də tay tuş açılır (G.).

2. Xəbər budaq cümləsi

Dialekt və şivələrimizdə də xəbər budaq cümləsinin yalnız analitik tipi işlənir; məs.:

– Yaxçısı¹ budur ki, buları ek (B.); – Əlinün fikri odı¹ ki, oxmağa getsün (Şir.); – Qardaş haman budu ki, bu qızı qoymur danışmağa (A.);

– Kərə odur ki, *qulağı laf divinən yoxdu* (A.); – Oğul, sənə vəsyətim budu kin, *heç kimə sirini vermə* (G.); – Bının xasiyəti odur kin, *hər kəs vursa, nə desə o olar* (Nax.); – Atım çox yaxşı atdı; birjə ayvı odu kun, *çox baş aparər* (Qaz.).

Dialekt və şivələrimizdə xəbər budaq cümləsinin bağlayıcısız tipinə də təsadüf edilir; məs.: – Məmki odı, *yüngülayağ hər işə baxım* (Sal.).

3. Tamamlıq budaq cümləsi

Dialekt və şivələrimizdə çox işlənən budaq cümlələrindən biri də tamamlıq budaq cümləsidir. Tamamlıq budaq cümləsinin analitik tipi daha çox yayılmışdır; məs.:

– Qapçı xəbər verir ki, *armud gətiriblər* (B.); – Düşdi atdan gördü ki, *əmdossısı ağılyır* (S.); – Şiriney, dədün dır ki, *o yüz onki mātı versün* (Sal.); – Gidib güredü ki, *hamı yığışıb, uni güzdüyədü* (Q.); – Görür kün, *oğlu yatıf* (Qaz.); – Arvad bir gün görür kün, *göy dağ görür* (Qaz.); – Atam diyərdi ki, *bıralar sucağ yer olub* (İsm.); – Gəlinə deyif kin, *sən kimsən?* (G.); – Bu zaman görür kün, *bulağın başında bir gözəl qız su doldurur* (G.); – Xəcələt çəkib demir kin, *mən sənin oğlunam* (Z.-Muğ.); – Deyir kin, *ana, mənə qonaq eliyərsənmi?* (Z.-Muğ.); – Anası diyi ki, *sənə gələn ağrı mənəciğaz gəlsin* (Qax-Əmr.); – Olar əlamətləmənin bilillər ki, *hava nə cür olacađı* (Şə.); – Onda gördü ki, *uşağıdan bir qaraltı gəlir* (Nax.); – Dedilər gürcüyə kin, *haman pəhlivan gəlif* (Bor.).

Dialekt və şivələrimizdə *nə ki* mürəkkəb bağlayıcısı ilə başlayan analitik tipli tamamlıq budaq cümlələrinə də təsadüf edilir; məs.: – *Nə ki vardı* danışdı (B.); – *Nə ki mal dölət vardı, hamısını böldülər* (A.)

Dialekt və şivələrimizdə tamamlıq budaq cümləsinin bəzən analitik-sintetik tipinə də rast gəlmək mümkündür; məs.:

– *Kim səs salsa*, ona deməyəcəyəm (Şir.); – *Kim ah çəxsə*, onu mənim yanıma yolla (G.); – *Kim mənə yıxsə*, gərəx ona gedəm (G.); – *Kim çoxnu san, a versə*, onnan yoldaş ol (Tov.).

Dialekt və şivələrimizdə bağlayıcısız tamamlıq budaq cümlələrinə daha çox təsadüf edilir. Bu tip budaq cümlələr çox vaxt monoloji danışqda (nağıl), vasitəsiz nitqdə özünü göstərir; məs.:

– Oğlan dır: *“Nə meyvədü güli yox, nə heyvandu dili yox”*. – Kişi cavab verir: *“Qādo altm, əncil ağacıdu güli yox, saraylınun atıdu dili yox”* (B.); – Oğlan diyərdi: *“Oyi alırsan al”* (S.); – Oğlan dər: *“Ata,*

elə beləmi gəlifsən?” (Qaz.); – Atası deyir: *“Oğul, axılınca mənim dosdarım yaxşı olar, sənin?”*; – Oğul deyir: *“Mən biləmmərəm”* (G.); – Çay aşağı gederdim, gördüm, *bir sürü qaz var* (Qaz.); – O hində görür, *iki dənə quş gəlib qondı ağacın üstünə* (Nax.).

4. Təyin budaq cümləsi

Dialekt və şivələrimizdə də təyin budaq cümləsinin analitik tipi işlənir; məs.:

– Mən una helə sözdər dedim ki, *lap xoşına gəldi* (B.); – Xələ var ki, *min ilməsi var* (Sal.); – Arvad var ki, *arpa ununnan aş elər* (B.); – A kişi, bu qanun harda var ki, *xalxun hasarri bağına girib rusqatsız meyvələrini dərib yiyəsən* (B.); – Gün o gün oldu ku, *qıznan oğlan böyüyüf boya-başa çatır* (G.); – Gün o gün oldu ki, *həman at doğdu* (G.); – Sən bir lətif almasan ki, *hamının əlində gəzirsən* (A.); – Elə vaxt olur ki, *dolı yumurta boyda yağır* (Şə.); – Ay ata, elə dostlarım var kin, *cannarını da isdəsən, əsirgəməzdər* (G.); – Bizdə elə çınarrar var kin, *kölgöyündə min qoyun arxaşdanır* (Tov.); – Elə ağızadı adam var ki, *beş-altı sət bir dilimə danışır* (Qar.).

Təyin budaq cümləsinin elə tipi də vardır ki, budaq cümlə baş cümlənin üzvləri arasına girir; məs.:

– O adamı ki *sən deyirsən*, beş ildir ölüb (Ş.); – Bura, *o şeytanbazar kin deyilir*, böyük oluf (Ağs.); – Hansı öydən ki, *tüsdü çıxer*, qəmərəl ona dər (Bor.).

Təyin budaq cümlələrinin bağlayıcısız tiplərinə də rast gəlmək mümkündür; məs.:

– O yerə ced işdəginən, *orada qələmin irəlləsin* (Nax.);
O gün olsun, ay əmqızı!, *Əbülfəzin toyına gələg* (B.).

5. Zaman budaq cümləsi

Dialekt və şivələrimizdə də zaman budaq cümləsinin analitik və analitik-sintetik tipinə təsadüf edilir.

a) Analitik tipli zaman budaq cümləsi; məs.:

– *Səmənd zədunun yanna çatmışdım ki*, gördüm Güləli şərdən qayıdır (B.); – *Biz uşaq idik ki*, qaçarağa düşdük Lənkərana (S.); – *İstərdim kin, eşiyə çıxım*, arvadım mənə qoymadı (Qaz.); – *Bircə qırıx an,arı getməmişdi ki*, haman sət cür // cüyür olur (Şəm.); – *Belə ki xəzri*

başdadı, hava sərinləşir (B.); – *O vaxt ki pammıg yetişdi*, yığb normasını doldurur (Bil.); – *Elə kin kişi işini ordan qurtardı*, yol başdadı qayıtmağa (G.); – *Havax ki öldüm*, pütün dövlətimi sanə hivə eliyərəm (G.); – *O axşam kin gəlin gətirdix*, manşal qayrırax, onu bəyin qabağınca aparırax (A.); – *O vaxtı kin on beş yaşında idim*, bazarı kollux gördüm (A.); – *O ki dava düşdü*, çox kətdəri fot elədi (A.).

b) Analitik-sintetik tipli zaman budaq cümlələri; məs.: – *Haçan xətrün istesə*, gedeg (B.); – *Nə vaxt getdimsə*, evdə görə bilmədim (S.); – *O dağ havağ göərsə*, o vax gələjəm (Qaz.); – *Havax gəlməsəm*, onda bil kin, məni öldürdülər (Qaz.); – *Havax belə tıfəx düşsə*, gedərəm (A.); – *Havax əppəyi kəsif çoxnu özü alıf*, aznı sana versə, onnan yoldaş olma (Tov.).

6. Yer budaq cümləsi

Dialekt və şivələrimizdə də yer budaq cümləsinin analitik-sintetik tipinə analitik tipinə nisbətən daha çox təsadüf edilir.

a) analitik-sintetik tipli yer budaq cümlələri; məs.: – *Ətün harasınnan xətrün istesə*, orasınnan verəcəgəm (B.); – *Hara gedirəmsə*, dalımca gəlir (Şir.); – *Harda çətinniyə tüşşən*, bu tükü iylə, onda o darrıxdan çıxajaxsan, (Qaz.); – *Harda dara düşşən*, o alma səni qurtarajax (A.); – *Olar bağıbadaşdılar*, biri harya gessə, o biri də gərəx gedə (Qaz.).

b) analitik tipli yer budaq cümlələri; məs.: – *Harda ki oturmuşdun*, oranı axtar (B.); – *Harda ki işdiyən yaxşı işdiyib*, pambıg bax beləncig olur (Sal.).

7. Tərzi-hərəkət budaq cümləsi

Dialekt və şivələrimizdə də tərzi-hərəkət budaq cümləsinin analitik tipi daha geniş inkişaf etmişdir; məs.: – *Əli elə güləşir ki*, hamını yıxır (B.); – *Yerə elə dəydim ki*, əyağımın sümigi çatıdadı (S.); – *Elə danışgınan ki*, mənim də gülməyim gəlsin (Nax.); – *Ağzı dolusu elə də danışır ki*, guya mənim bu işdən xoşum gəlir (Qar.); – *Lazımdı elə verax ki*, həmişə çatsın (Qax); – *Sağdiş*, soldiş heylə oynamalı idi kin, şamlar sönmiyəydi (A.); – *O sahat dəyirman pəri işdədən pəhlivan qoşunun qavağınnan heylə üfürör kün*, qoşun tozağan kimi göydə uçuşor (Qaz.).

Dialekt və şivələrimizdə tərzi-hərəkət budaq cümləsinin analitik-sintetik tipinə də rast gəlmək mümkündür; məs.: – *Nejə demişdisə*, heyləje də oldu (Qar.); – *Necə vurdısa*, ağac lap tən yarından bölündi (B.).

8. Kəmiyyət budaq cümləsi

Dialekt və şivələrimizdə də kəmiyyət budaq cümləsinin həm analitik, həm də analitik-sintetik tipinə təsadüf edilir.

a) Kəmiyyət budaq cümlələrinin analitik tipi; məs.:

– *Ağaca o qədər su verdim ki*, ta gögərdi (B.); – *Oxada pammıg yığmışam ki*, gəl görəsən (Bil.); – *İlanı o qədər iynəliyə ki*, ilan Fatmanın əlinnən tamam təngə gəlir (Oğ.); – *Munnar o qədər yol gedillər kin*, axurda həmin yorulullar, həmin də kin ajillar (İr.).

b) Kəmiyyət budaq cümlələrinin analitik – sintaktik tipi; məs.:

– *Kefün nə qədər istirsə*, götür (B.); – *Nə qədər desən*, pambıg yığdım (S.); – *Nə qədər ürəyin issirsə*, aç (G.).

9. Səbəb-məqsəd budaq cümləsi

Dialekt və şivələrimizdə də səbəb-məqsəd budaq cümləsinin analitik tipi işlənir. Səbəb-məqsəd budaq cümlələri ki bağlayıcısından başqa, *öçün*, *ona görə də*, *çünki*, *çün*, *odu ki // odı ki*, *onnan ötri ki*, *onnan ötəri* və s. tabeli bağlayıcılarla da baş cümləyə bağlanırlar.

Misallar:

– *Hərdən bir şeyi mənə eliyib gəlir ki*, görsün mən nənirəm (B.); – *Ayi bir putasın aldı qucağına ki*, keçsin bu yanki taya (Q.); – *Taxdadan qəhəl tikirük ki*, qurt, quş basmasın (Sal.); – *Arvad, gör biz nə cür xoşbəxt oldux kün*, bizə gələn azar ineyə dəydi (A.); – *Bizdə nə qavliyə var kin*, sana nağıl deyax (A.); – *Kiççəx qardaşı yolladılar kin*, ged ordan su gəti (A.); – *Andır diş olmax gərəkti kin*, sözü yığnax danışasan, (Bor.); – *Binə qoymuşdux kin*, balıx tutmağ edax (Qaz.); – *Qız meşiyə çıxır kin*, görsün nə tapar (G.); – *Səvədi quyya salır ki*, arvadı çıxartsın (Oğ.); – *Canavarın oyi yaxşıdı*, onçun ki gözətdirsən, vırırsan, üç yüz manat mikafat verillər (Sal.); – *Sənin bağıym*, “şahna bülbulü” yoxdu, onnan ötəri sənin bağına hayıf çəkdim (Gəd.); – *Camaət qəbul eləmədilər*, onnan ötri ki, onun kim olduğunu bilmədilər (Nax.); – *Yadımnan çıxıf sadi qurmamışam*, ona görə də dayanıtdı!

(Şə.); – *Çünki gedirsən*, san, a bir alma verəjəm (A.); – *Heybət naxoşdu*, odu ki işə çıxmıyıb (B.); – *Balığ yığmmərəm*, çün *yiməmişəm* (Sal.); – *Dünən bərk qar yağmışdı*¹, odu ki səhə tüfəngi götürüb ova çıxdım (S.); – *Gejələr işıx salır*, *balıxlar yatammır*, odu kin onu qoymullar yata (G.); – *Başıma soyux dəyip*, odu ki asqırıram (Nax.).

Dialekt və şivələrimizdə də bəzən elə səbəb budaq cümlələrinə təsadüf edilir ki, budaq cümlənin əvvəlində *indi ki* mürəkkəb bağlayıcısı işlənir; məs.: – *İndi ki belə oldu*, sən qoja, mən qoja, olax qardaş (G.); – *İndi ki gedirsən*, mənim də şikayətimi elə (G.).

10. Şərt budaq cümləsi

Dialekt və şivələrimizdə də şərt budaq cümləsinin sintetik tipi daha çox inkişaf etmişdir. Dialekt və şivələrimiz üzərində aparılan müşahidədən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, *əgər* bağlayıcısı olmadan yalnız şərt şəkilçisi ilə baş cümləyə bağlanan şərt budaq cümlələrinə dialoji danışqda, *əgər* bağlayıcısı iştirak edən şərt budaq cümlələrində isə monoloji danışqda (nağıl, hekayələrdə) daha çox təsadüf edilir.

Misallar:

– *Əli bələdçilik eləməseydi*, gəlib süzə çıxı bilməzdim (B.); – *İştəpelli kağız olseydi*, mən yazıb verərdim (Şir.); – *Bir kərə də küjdi yağış yağseydi*, bəsimizdi (Mər.); – *Ürək düz ulsa*, bağ çəpəri neylər (Q.); – *İştğ gələne getsöy*, dayı yaxşı olar (Ş.); – *Çox yağmurrux olsa*, bir uşax durar qodı¹ gözər (Z.) – *Ağzın qamaşdırsaydılar*, havası bir az alınardı, *havası alınmasa*, binnan heç başarmağ olmaz (Nax.); – *Günbatan aydın olsa*, savağı gün yaxşı¹ hava olcixdi (Şə.); – *Əkəsi yer varsa*, əkirəm (Z.); – *Yadıma düşsə*, diyərəm (Şə.); – *Oğlan gülməsə*, sümüx çüşmüyəjəx (Qaz.); – *Əgər mənim məslətim qəbul eləsən*, şamdanı göndərginə (B.); – *Əgər düzün desən*, mən də avara olmaram (Mər.); – *Əgər atan sürmüş olsağ*, əzzəl toxmın səpirüg (Şir.); – *Əgəmləri hamımız oxıseydux*, işdərimiz yaxşı olardı (Sal.); – *Əyər onun qılçasının ikisi də olardısa*, qaranquş kimi uçardı (Qaz.); – *Əyər yaxşı hava olsa*, biz dağa getcix (Şə.); – *Əyər onu tafsən*, mənim karvanım da sənin (Qaz.); – *Şāyət şārə getsən*, məmçün bir nōütqabı al (B.).

Dialekt və şivələrimizdə analitik tipli şərt budaq cümlələrinə də təsadüf olunur. Analitik tipli şərt budaq cümlələri baş cümləyə şərt şəkilçisi ilə deyil, yalnız *əgər* bağlayıcısı ilə bağlanır; məs.:

– *Əgər sənün bazarrığun budu*, bu mənim təpəmə degsün (B.); – *Əgər cəb vərđün*, vərəcegəm aparasan pulları (B.); – *Əgər getdün*, aşağı başda otı (S.); – *Əgər pılın vərđüg*, *vərđüg*, vermədüg işimiz pis olardı (Sal.).

11. Qarşılıq (güzəşt) budaq cümləsi

Dialekt və şivələrimizdə qarşılıq (güzəşt) budaq cümləsinin əsasən sintetik tipinə təsadüf edilir. Lakin ədəbi dildən fərqli olaraq dialekt və şivələrimizdə qarşılıq budaq cümləsindən sonra *da*, *də* və baş cümlədən əvvəl *amma*, *lakin*, *ancaq* bağlayıcıları çox vaxt olmur; məs.:

– *Bunlar ona nə qədər yalvardılarsa*, o heç fikir vermədi (Ş.); – *Nə qədər dīrsə*, əsər eləmir (S.); – *Yap şaxda olsa*, o *gedməlidü oa* (Sal.); – *Kişi nə qədər istərsə*, karvançı vermər (Qaz.); – *Oğlan xalvırı suya nə qədər salərsə*, xalvır dolmör (Qaz.); – *Qərıblık nə qədər yaxşı olsa*, *genə vətən yaxşıdır* (Qaz.); – *Yüz dədəm olsa*, bu balığı aparmıyajam (A.).

Dialekt və şivələrimizdə qarşılıq (güzəşt) budaq cümləsinin analitik tipinə də təsadüf edilir. Bu tip budaq cümlələr baş cümləyə şərt şəkilçisi olmadan yalnız *nə qədər*, *hərçi* bağlayıcı sözləri ilə bağlanır. Analitik tipli qarşılıq (güzəşt) budaq cümlələrinə şərqi dialekt və şivələrində daha çox təsadüf edilir; məs.:

Nağada didilər, cəb olmadı (B.); – *Hərçi bağliyir*, at diyammır (B.); – *Mən nə qədər dabrıdım*, çata bilmədim (S.).

Tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlələrin yeri

Dialekt və şivələrimizdə də budaq cümlələrin sırası gözənilir. Belə ki, bəzi budaq cümlələr baş cümlədən sonra, bəzi budaq cümlələr də baş cümlədən əvvəl gəlir. Lakin bu sıra dialekt və şivələrimizdə bəzən pozulur. Baş cümlədən əvvəl gələn budaq cümlə baş cümlədən sonra, baş cümlədən sonra gələn budaq cümlə baş cümlədən əvvəldə gəlir; məs.:

– *Taxıl yaxçı gəlib*, *Məmi oğlı Bayram qoysa* (B.); – *Çünki gedirsən*, sana bir alma verəjəm (A.).

Birinci cümlədə şərt budaq cümləsi baş cümlədən sonra, ikinci misalda isə budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gəlmişdir.

Tabeli mürəkkəb cümlələrin quruluşca növləri

Dialekt və şivələrimizdə tabeli mürəkkəb cümlələrin quruluşca iki növünə təsadüf edilir.

1. Sadə cümlələrdən ibarət tabeli mürəkkəb cümlələr; məs.:

– Ə, səsim-ünüm bir yana çıxdı ki, mən havar çəkəm (Nax.);
– Əlan eliyəcəgəm ki, nəbbadə armud əkəsüz (B.); – Həkim yaramı sarıyanda elə bərk ağrıtdı ki, gözümün yaş sıçradı (Qar.).

2. Sadə və mürəkkəb cümlədən ibarət tabeli mürəkkəb cümlələr; məs.:

– Zindənda bir neçə nəfər adam unnan xəbər alıllar ki, sənün nə təxsürün var ki, səni də gətirib salıblar bu zindəna (B.); – Padşa o dan qeydənnən sora çağırtdı arvadını ki, arvad, sənün oğlun olmur, mən ölənək issirəm (B.); – Paçcah car çağırır ki, kim məm qızımın boynunnan ilanı aşsa, qızımı una verciyəm (Oğ.); – Oğlan münü gören kimi qıza deyir kin, ala bu heybəmi saxla, gedim o qoja arvadı durquzum (Qar.).

LEKSİKA

Dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibi də ədəbi dildən bir sıra xüsusiyyətləri ilə seçilməkdədir.

1. Dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibində keçmiş ictimai quruluş, həyat, məişət, adət, təsərrüfat və s. ilə bağlı olan bir çox arxaik sözlərə rast gəlik ki, bunları müasir ədəbi dilimizdə görə bilmirik.

2. Dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibində rayonun iqtisadiyyatı ilə bağlı olan bir çox təsərrüfat, maldarlıq terminləri işlənir ki, bunlara ədəbi dildə təsadüf edilmir.

3. Dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibində növ anlayışını bildiren sözlərin ümumiləşdirici anlayışları bildiren sözlərə nisbətən çoxluğu. Məsələn, ədəbi dildə yağış anlayışını bildiren ümumiləşdirici yağış sözü işlənirsə, dialekt və şivələrimizdə bunun bütün növləri qeyd olunur; məs.: 1) ağ yağış; 2) dolu yağış; 3) gülşad yağış; 4) sısdı yağış (Muğ.). Ya da kotana qoşulan öküzlərin sırasını bildiren adlar belə göstərilir: birinci cüt – xərəzən, ikinci cüt – qaraqayı, üçüncü cüt – hürük (Bor.) və s.

4. Dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibində yeni təsərrüfat forması ilə əlaqədar olaraq bir sıra yeni sözlərə təsadüf edilir ki, bunlar morfoloji və sintaktik yolla əmələ gəlmişdir; məs.: quzuçu, sağıcı, yerbeliyən, süddaşyan, dərzdaşyan, peynirqayran, dərmansəpən, kün atmax, taxıl atmax, pul atmax və s.

5. Dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibində bir çox terminoloji səciyyə daşımayan sözlərə rast gəlik ki, bunlar ya ədəbi dildə işlənir, ya da başqa mənələrdə işlənir.

6. Dialekt və şivələrimizdə alınma sözlərin işlədilməsi də ədəbi dildən bir sıra cəhətlərdən fərqlənir. Qafqaz-iber dillərindən alınan sözlər dialekt və şivələrimizdə daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Ərəb, fars və rus dillərindən alınan sözlər dialekt və şivələrimizdə ədəbi dilə nisbətən daha çox dəyişikliyə məruz qalır.

DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİMİZİN LÜĞƏT TƏRKİBİNDƏ TARİXİ DÖVRLƏRİN İZLƏRİ

Dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibi uzun əsrlərin məhsulu olduğundan burada Azərbaycan xalqının keçmiş olduğu dövrləri əks etdirən sözlərə təsadüf edirik. Qəbilə, tayfa dövrü ilə bağlı bir sıra tayfa adlarına, qohumluq əlaqələrini bildirən sözlərə indi də dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibində rast gəlirik.

Tayfa adları

Uruğ. Bu sözə ailə, nəsil, icma, tayfa mənasında Şamaxı dialektində və Muğan şivələrində təsadüf edilir. Şamaxı dialektində bu söz *uruğ-turuğ*¹. Bakı dialektində isə *ülğaç-culğa* formasında işlənir. Muğan şivələrində *uruğ* sözüne *muruğ* sözünün tərkibində də (*muğ* – başcı + *ruğ* – icma, *tayfa* – tayfa başcısı) rast gəlmək olar. Hal-hazırda *ruğ* // *uruğ* sözüne bir çox türk dillərində də təsadüf edilir. Bu söz türkmən dilində *uruq* [TP cəz., 290], özbək dilində *uruğ* [PY сл., 744], başqırd dilində *uru* [PB сл., 536], qırğız dilində *uruu* [PKP сл., 583] formasında işlənir.

Com. Muğan şivələrində *tayfa*, əqrəba mənalarında işlənir. Məsələn, Mürsəlli kəndində olan *comlar* bunlardır; 1) *Mürsəlli comi*; 2) *Xələfli comi*; 3) *Abduhüsenni comi*; 4) *Cavaddi comi*; 5) *Aqaşdı comi*; 6) *Zeynalli comi* və s. Bundan əlavə, həmin şivələrdə bu söz təkrar olunaraq *com-com* şəklində əqrəba, tayfa mənalarında da işlənir. Bu sözün etimologiyasını başqa türk dilləri materiallarını tədqiqata cəlb etdikdə aşkar etmək mümkündür. Bu söz tuva və xakas ədəbi dillərində *çon* [PTYB сл., 295], xakas dilinin kaçin dialektində isə *con* [Баскаков, Инкижекова, 333] formasında xalq, ulus deməkdir. *c > k* keçməsi nəticəsində, ola bilər ki, *koma* sözü də buradandır.

Tabun. Zaqatala-Qax şivəsində *tayfa*, əqrəba mənalarında işlənir. Məsələn, İlisuda olan tabunlar: 1) *Baş tabun*; 2) *Bəgin tabun*; 3) *Sarılar tabun*; 4) *Qala tabun*; 5) *Dabiğ tabun*; 6) *Bucağ tabun*; 7) *Səngər tabun*; 8) *Taula tabun*.

Qazax dilində *tabun* sürü mənasında işlənir; *kolxoz tabındarı*, *bir tabın kəz* [PK сл., 782]. Bu söz türk dillərindən rus dilinə keçərək, at sürüsü mənasında işlənməkdədir.

¹ M.Kaşğaridə də bu sözə *uruğ-turuğ* şəklində təsadüf edilir [MK, I, 64-2].

Şaqqa. Zaqatala şivələrində *tayfa*, əqrəba mənalarında işlənir. Ədəbi dil, dialekt və şivələrimizdə isə *şaqqa* sözü kəsilməmiş malın, qoyunun yarı hissəsi mənasında işlənir.

Göbəklər // *göbəylər*, *coğalar*. Şamaxı dialektində *tayfa*, əqrəba mənalarında işlənir. *Coğa* sözüne yaxın *çağa* sözüdür ki, ədəbi dil, dialekt və şivələrimizdə yeni doğulmuş uşağa deyilir. Müasir türkmən dilində də *çaqa* formasında uşağa deyilir.

Əqrəbalar, *göbəylər*, *tabəhlər*. Əli Bayramlı (indiki Şirvan) rayonu şivələrində *tirələr*, *oymaxlar*. Ağdam rayonu şivələrində *tayfa*, əqrəba mənalarında işlənir.

Bu sözlərə bir sıra türk dillərində də təsadüf edilir. Türkmən dilində *tire* [TP cəz., 282], tuva dilində *törel*, [PTYB сл., 511], oyrot dilində *torel* [Баскаков, Тоцакова, 156] formasında, *tayfa* mənasında işlənir. *Oymax* sözüne türk dilində *oymak*, tuva dilində *aymax* [PTYB сл., 511] şəklində təsadüf edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, qan qohumluğu ilə bağlı olan bu tayfa adları artıq bir çox yerlərdə territorial məfhumla bağlı olan *məhlə* sözü ilə əvəz edilmişdir. Məsələn, Bakı şəhərində *ağşalvarrılar məhləsi*, *toyuğyılanlar palanı*, *cüddar məhləsi* və s.

Bunlardan əlavə, Füzuli rayonu şivələrində *tayfa* mənasında *bəzzəli*¹, Qazax rayonu şivələrində *kök*, *tağ*, *toxum* sözləri də işlənir.

Qohumluq əlaqələrini bildirən sözlər

(Ş., Mər., B., Lən.)	(Z., Qax)	(Qaz.)
<i>ata</i> // <i>dədə</i> // <i>lələ</i>	<i>ata</i>	<i>ata</i> // <i>dədə</i> // <i>qəğa</i> // <i>əmi</i> // <i>aba</i>
<i>ana</i> , <i>cici</i>	<i>ana</i> // <i>ciji</i> // <i>ciyi</i> // <i>adiy</i> (Z.-Aş.T.), <i>abay</i> ² (Qax-Qıp.)	<i>ana</i> , <i>ciji</i>
<i>qardaş</i> // <i>lələ</i> ; <i>qədəş</i> (B.)	<i>qardaş</i> // <i>çuçey</i> , <i>didey</i> (Muğ.)	<i>qardaş</i>

¹ Bu söz türk dialektlərində *sağlam*, *iri*, *qocaman* mənalarında işlənir [Söz derleme, cilt I, 196].

² Qax rayonunun qıpçax şivəsində *ana* sözü ilə yanaşı olaraq *abay* sözü də işlənir. Bu söz *aba* formasında *ana* mənasında Mahmud Kaşğaridə də [MK, I, 86-11] təsadüf edilir. *Abay* sözüne müasir türk dillərindən tuva dilində *ava* [PTYB сл., 264] formasında təsadüf edilir. Oyrot dilində *abaqay* şəklində böyük qardaşın arvadına, *abakay* şəklində isə arvada deyilir [Баскаков, Тоцакова, 11]. Qazax, Quba dialektlərində və türkmən dilində [TP cəz., 9] *aba* atamı bildirir.

(Ş., Mər., B., Lən.)	(Z., Qax)	(Qaz.)
<i>bacı</i> ¹	<i>bacı // bəji</i>	<i>bəji</i>
<i>bibi</i>	<i>əmə // mama</i>	<i>mama</i>
<i>xala</i>	<i>xala; adiy (Z.-Aş.T.)</i>	<i>xala</i>
<i>əmi</i>	<i>əmi</i>	<i>əmi</i>
<i>dayı</i> ¹	<i>dayı</i>	<i>dayı</i>
<i>baba</i>	<i>baba // qoca baba (ananın atası)</i>	<i>bava</i>
<i>nənə, nenə (B.), böynənə (Lən.), cıca (İr.)</i>	<i>nənə // qoca nənə (ananın anası)</i>	<i>nənə</i>
<i>ulu baba</i>	<i>ulu baba</i>	<i>ulu bava</i>
<i>nəvə, növə (B.)</i>	<i>nəvə // nəvə, xıdı (Qax-İ.Su)</i>	<i>nöə</i>
<i>nəticə</i>	<i>nəticə</i>	<i>nəticə</i>
<i>kötücə</i>	<i>kötücə</i>	<i>kötücə</i>
<i>galin</i>	<i>gəlin // gelin</i>	<i>gəlin</i>
<i>qayın, qeyin (B.)</i>	<i>qayın</i>	<i>qayın</i>
<i>qaynata, qeynata (B.)</i>	<i>qaynata</i>	<i>qayınata</i>
<i>qaynana, qeynana (B.)</i>	<i>qaynana</i>	<i>qaynana</i>
<i>baldı</i>	<i>baldı¹</i>	<i>baldı</i>
<i>bacanağ</i>	<i>bajanax // bacanax</i>	<i>bajanax</i>
<i>göy // kürəkən</i>		<i>göm, göy</i>
<i>yezna</i>	<i>yezna</i>	<i>yezna</i>
<i>elti, qayın xatını (B.)</i>	<i>elti (qayın xatınları)</i>	<i>elti</i>
<i>quda</i>	<i>quda</i>	<i>quda</i>
<i>yengə (gəlini bəyin evinə aparən qadın. Ədəbi dilde bu mənada işlənir)</i>	<i>yengə (qardaş və ya dayıarvadı)</i>	<i>yengə (qardaş arvadı)</i>
<i>qardaş oğlu</i>	<i>qardaşoğlu</i>	<i>qardaşoğlu</i>
<i>qardaş qızı</i>	<i>qardaş qızı</i>	<i>qardaş qızı</i>
<i>bacoğlı¹, bacıyoğlı (B.)</i>	<i>bajoğlu // bacoğlu</i>	<i>bajoğlu</i>
<i>bacıqızı¹, bacıqızı (B.)</i>	<i>bajıqızı // bacıqızı</i>	<i>bajı qızı</i>
<i>əmiqızı¹, əmqızı (B.)</i>	<i>əmqızı</i>	<i>əmiqızı</i>
<i>əmiöğli¹, əmiyoğli (B.)</i>	<i>əmoğlu</i>	<i>əmoğlu</i>
<i>bibiöğli¹, bibiyoğli (B.)</i>	<i>mama oğlu</i>	<i>mamaoğlu</i>
<i>bibiqızı¹, bibiqızı (B.)</i>	<i>mama qızı</i>	<i>mama qızı</i>

¹ *Baldız* sözü arvadın kiçik bacısı mənasında Mahmud Kaşğaridə də [I, 457-22] işlənir.

(Ş., Mər., B., Lən.)	(Z., Qax)	(Qaz.)
<i>xalaoğlu¹</i>	<i>xaloğlu</i>	<i>xalaoğlu</i>
<i>xalaqızı¹</i>	<i>xalaqızı</i>	<i>xalaqızı</i>
<i>əmdostı¹</i>	<i>əmi arvadı, betele (Z.-Aş.T.), bada (Z.-Var.)</i>	<i>əmi arvadı</i>
<i>daydostı¹, dayidosti</i>	<i>dayı xatını</i>	<i>dayı arvadı</i>
<i>öğəyana // analıx</i>	<i>öyəyana</i>	<i>öyöyana // analıx</i>
<i>öğəyata // atalıx</i>	<i>öyəyata</i>	<i>öyöyata // atalıx</i>
<i>oğullıx // oğullıq</i>	<i>oğullıx</i>	<i>oğullıx</i>
<i>qızdıx // qızdıq</i>	<i>qızdıx</i>	<i>qızdıx</i>
<i>öğəyqardaş // qardaşdıq</i>	<i>öyəyqardaş</i>	<i>öyöyqardaş // qardaşdıx</i>
<i>öğəybacı¹</i>	<i>öyəybacı</i>	<i>öyöybajı // bajılıx</i>
<i>öğəybaba // ögegbaba</i>	<i>öyəybaba</i>	<i>öğəybava // bavalıx</i>
<i>sağdış</i>	<i>balbağan</i>	<i>sağdış</i>
<i>soldış</i>	<i>soldış</i>	<i>soldış</i>
<i>günü¹</i>		

Qohumluq əlaqələrini bildirən sözlərin hamısı bütün dialekt və şivələrimizdə bəzən eyni mənada olmur; məs.: *bibi* Qazax dialektində *büvü* formasında əmi və ya dayının arvadı mənasında işlənir.

Qohumluq əlaqələrini bildirən elə sözlərə də təsadüf edirik ki, bunların etimologiyasını türk dilləri materialları ilə izah etmək qeyri-mümkündür. Belə halda Qafqaz-iber dilləri materialı köməyə gəlir. Bir sıra dialekt və şivələrimiz Qafqaz-iber dilləri əhatəsində olduğundan, təbii, bu dillərin təsiri də (xüsusən lüğət sahəsində) özünü göstərmiş deyildir. Belə bir təsirin nəticəsi kimi Zaqatala-Qax şivəsində təsadüf etdiyimiz *adiy* (ana), *beteley*, *bada* (əmiarvadı), Gəncə rayonu şivələrində işlənməkdə olan *dodu* (ana) sözlərini izah etmək olar. *Adiy saxurca nənəyə deyildi*yi halda, ləzgi dilində də *dide*, *di anaya* deyilir. Gəncə dialektində işlənməkdə olan *dodu* sözü də yəqin burdandır. *Beteley* avarcada da əmi arvadına deyilir.

¹ Bu söz Mahmud Kaşğaridə də işlənir [III, 239-18]. Bundan əlavə, *günü* sözüne bir sıra türk dillərində *rəqib* mənasında rast gəlmək mümkündür. Bu sözə qurğiz dilində *künü*; qazax dilində *kündes*; başqırd dilində *köndəş* şəklində təsadüf edilir.

Qohumluq əlaqələrini bildiren sözlərin bir qisminin isə işlənmə dairəsi o qədər daralmışdır ki, bunların mənasını indi artıq gənclərimiz bilmir və belə sözlərin mənası ancaq təsviri yolla ifadə olunur; məs.: *güni, quda, yengə, elti, göm, bacanax, yeznə* sözləri belə izah olunur: *Güni*¹ – bir kişinin iki arvadının bir-birinə verdiyi ad. *Quda* – qız və oğlanın valideynlərinin bir-birinə verdiyi ad. *Yengə* – gəlmi bəyin evinə ötürən qadın və ya qardaş arvadı. *Elti* – iki qardaşın arvadları; *Göm* < göyüm – qızın əri; *bacanax*¹ – iki bacının ərleri; *yezənə* – bacının əri.

Bu sözlərin daha qədimliyi bir də bununla izah olunur ki, bunların şəkilçiləri (məs.: *-anax, -ti, -gə* və s.) artıq məhsuldar deyildir.

Quda sözüne *quda* (türkmən dili), *küda* (qırğız, qazax dilləri), *kuda, kudajı* (tuva, oyrot dilləri) şəklində; *göyi // göm, kürəkən* sözlərinə *küyey* (qazax dili), *küdee* (tuva dili), *küyöö* (qırğız dili) formasında bir sıra türk dillərində təsadüf edilir. *Yengə, elti* sözlərini türk dilində [TP сл., 673, 170], *elti* sözünü isə türkmən dilində də görə bilirik. *Yeznə* sözüne qırğız dilində *jezde* [PKыp сл., 256], başqırd dilində *eznə* [PB сл., 249] şəklində də rast gəlmək mümkündür. Maraqlı burasıdır ki, başqırd dilində *geyäu* kiçik qızın ərinə, *eznə* isə böyük qızın ərinə deyilir.

Daha qədim dövrlərlə bağlı olaraq, köhnə təsərrüfat, həyat və məişət qaydalarını əks etdirən bir sıra sözləri dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibində görə bilirik. Belə sözlər sırasına bir sıra kənd təsərrüfatı alətlərinin, köhnə ölçü, ay, gün adları və s. daxildir.

Alət adları: *xış, cüt, ulama, cəhrə, kirkirə* (Qaz.), *aldegirmanı* (B.), *şadara* (Qaz., G., Qar.).

Köhnə ölçü və ölçü ilə bağlı olan adlar: *batman, tağar*² (əksər dialekt və şivələrimizdə), *istil, uruf, arva* (ağırlıq ölçüsü), *çərəx, qulac* (Qaz., Tov.), *səkləm* (yarısına qədər doldurulmuş çuval), *gözəmə* (tamam doldurulmuş çuval) (Mər.), *çanax, daqqa* (Z., Qax).

Köhnə təsərrüfatla bağlı olan gün və ay adları. Azərbaycanda sovet hakimiyyətindən əvvəl istər ədəbi dil və istərsə dialekt və şivələrimizdə islam dini ilə bağlı olan ay adları işlənirdi; məs.: *şaban,*

¹ Bir sıra türk dillərində (türkmən, qırğız, başqırd və s. dillərdə) *baja* şəklində təsadüf edilir. Türk dilində də *bacanak* deyilir.

² *Batman* və *tağar* sözlərinə M.Kaşğaridə də təsadüf olunur. Burada *batman* ölçü, ağırlıq, ölçü daşı [I, 444-8], *tağar* isə taxıl kisəsi mənasında [I, 17-15, 244-16] işlənir.

ramazan, məhərrəm və s. Gün adlarının bir qismi isə farscadan keçmə sözlərdir; məs.: *seşənbə, yekşənbə, düşənbə, pəncşənbə* və s. Lakin islamıyyətdən əvvəl dilimizdə təsərrüfatla bağlı olan bir çox ay, gün adları işlənmişdir ki, sonralar bu sözlərin bir qismi islam dininin təsiri ilə dilimizdən çıxmışdır. Buna baxmayaraq, bu sözlərin bir qismi indi də dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibində işlənməkdədir. Bu cür sözlər sırasına *çillə* (böyük, kiçik), *keçiqıran, qorabışirən, quyruğ doğan* (B., Muğ.) // *quyruğ dovan* (Qar.), *payız // ceyran kölgəyə gələn ay* (payızın 2-ci ayı), *kələvəz ayı* (payızın 3-cü ayı) (Muğ.), *gilas ayı* (gilas yetişən ay), *leysan ayı* (yaz fəsli), *mədaxil ayları, oğtaxıran ay* (mart), *xəzan ayları* (payız) (Ord.), *adına // adna* (Qaz., Sal., G., A.), *bazar, tək* (A.) sözləri daxil ola bilər.

Keçmiş köçəri həyatı ilə bağlı olan gün adlarından: *duz günü* (mala duz verilən gün), *süt günü* (süd verilən gün) və Bakı dialektlərinin Novxanı kənd şivəsində təsadüf edilən həftənin bütün günlərinin adlarını göstərmək olar; məs.: 1-ci gün – *süt günü*, 2-ci gün – *süt gününün dannası*, 3-cü gün – *dannasının dannası*, 4-cü gün – *qatıqlı aş pişən gün*, 5-ci gün – *küçük süt düşən gün*, 6-cı gün – *oba birdən köçən gün*, 7-ci gün – *gənə gəldi süt günü*.

Qazax dialektində maldarlıqla bağlı olan zaman anlayışlarına aşağıdakı sözləri misal gətirmək olar: *peşqurt* (biçindən sonra dağa getmə), *mal damnan çıxan vaxdı, mal dama girən vaxdı* (payızın son ayı), *yaylım vaxtı* (yazda səhər-səhər mal-qaranın örüşə aparılması vaxtı), *mal yellənən vaxdı* (səhər-səhər mal-qara ota daraşan vaxdı), *döl vaxdı, mal örüşdən dönən vaxdı* (axşam saat 6-7 radələri), *mal sağını vaxdı* (səhər saat 8-9 radələri), *qoyun sağını vaxdı* (gündüz saat 1-də), *quzu əmişə gələn vaxdı* (gündüz saat 2-3 radələri), *güzdəx vaxdı* (qoyun güzdəyə, yəni payızlıq taxılın kövşəsinə gətirildiyi vaxt).

Dialekt və şivələrimizin passiv lüğət tərkibində feodalizm və kapitalizm əlaqələrini göstərən sözlərin izlərinə də təsadüf edilir. Bu tip sözlər sırasına vergi, rütbə, vəzifə, təbəqələri göstərən və ticarətlə bağlı olan bir sıra sözlər daxildir.

Vergi ilə bağlı olan sözər: *bidəx* (A.), *dinməver* (B.), *vaxmı* (torpaq vergisi), *çöpbaşı* (mal-qaraya görə alınan vergi), *mənzil* (girov qoyma) (Ord.), *saldat pulı // əsgər pulı, biyar, su vergisi, tüstü vergisi, torpağbasdı, qallə* (B.), (beşdə bir), *töyçü // təvci, bəhrə, canpulu // başpulu, yerpulu, desetin pulu, otbaşı* (otlaq üçün alınan vergi), *mesref*

(kəndin özünə sərf olunmaq üçün yığılan vergi), *zəyin* (torpaq sahibinə muzdsuz xidmət) (Qaz.).

Vəzifə, rütbə və təbəqələri bildiren sözlər: *xan, bəy, bəg, beg* (B.), *ağa, rəncbər, nökar, nökarçilik, katxuda, darğa, koxa, yüzbaşı, çovuş, muğruğ* (Muğ.)¹, *murov* (G., Qar., A.), *dərəbəyi, qalabəyi, meşəbəyi* (Qar.), *bəylərbəyi, gomurnat // qubernat, nəçənnik, pristav, qaradavoy, uradnik // uryadnik, istrajnik, yasoul, qarol // qaroul, siliççi, dilmanc, дума, duanxana, naib* və s.

Keçmişdə kənddə olan təbəqələr: 1) *varri*, 2) *orta*, 3) *ayağ* (B.); 1) *baş*, 2) *orta*, 3) *əyax* (Bor.).

Seçkilərlə bağlı olan sözlər: *şarsaldı* (B.), *daşsaldı* (Nax.), *qozatdı* (Sal.).

Ticarət, müamilə və kirayə ilə bağlı olan sözlər: *sərçi // xırdavatçı // əyaxçı, allaf, bəzzaz, sərraf, baqqal, səvdəgar, atdar, çodar, tacir, çalvadar* (əksər dialekt və şivələrdə), *çərçi* (Qaz.), *xərəkdar, binəkdar, mamiləçi, dəllal, bədəl, həm-xana, günəmuz, podrekçi* (B.), *bəlgə* (B.-Şağ.), *qəbələ* (B.-Nov.).

AZƏRBAYCANDA SOVET HAKİMİYYƏTİ QURULDUQDAN SONRA DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİMİZİN LÜĞƏT TƏRKİBİNDƏ ƏMƏLƏ GƏLƏN DƏYİŞİKLİKLƏR

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti bərqərar olduğdan sonra Azərbaycan xalqının həyatında yeni bir dövr başlanır. Azərbaycanda yeni sosialist istehsalının, mədəniyyətin meydana gəlməsi və inkişafı, nə-hayət, elmin və texnikanın yüksəlməsi nəinki ədəbi dilin, hətta dialekt və şivələrimizin də lüğət tərkibində dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibində əmələ gələn dəyişikliklər xüsusən kənddə fərdi təsərrüfatın aradan qalxması və kolxoz təsərrüfatının tətbiq olunması ilə bağlıdır.

Dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibində ədəbi dilin təsiri altında zənginləşmə gözə çarpır. Ədəbi dilin məktəb, mətbuat, radio və s.

¹ Bu sözə Mahmud Kaşğaridə *muğurğak* şəklində böyüklük mənasında təsadüf edilir [I, 504-505].

vasitələrlə kəndə geniş surətdə yayılması dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibinin yeni quruluş, yeni həyat, məişət, mədəniyyət, yeni təsərrüfat və s. əlaqədar olan söz və terminlərin hesabına zənginləşməsinə səbəb olur: məs.: *qalxoz // kəlxoz, qalxoççi, savxoz, ağranom, savet, kənd soveti, yarış, sosyariş, əməkünü, zərbəçi, staxanovçu, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı, partiya, kamnist // qamnist, qamsamol, raykom, partkom, qalxoz sədri, qalxoz idarəsi, ferma müdiri, hesabdər, briqadir, qassa // kassa, kurs, siyasi dərnek, traxtor // traktor, kultivator, inkubator, kambayn, beşillik, kino, radiyo, findıqtəmizləyən, pam-mığqurudan, taxılbiçən, taxıldöyən, findıqsındıran, subasar, seçgi, mağazin, avans, haftomobil // avtomil, şofer, hektar, sentner, metr, silos, pambıqsəpən, hesablayıcı, vergiagenti, taxıl hazırlığı, pambux məntəqəsi* və s.

Kolxoz təsərrüfatında əmələ gələn yeni vəzifələrə, yəni ələtlərə dilimizin sözdüzəltmə vasitələrindən istifadə edərək, adlar, ya da köhnə adlara yeni məzmun verilir; *naxırçı* (Ş., Qar., A.), *ilxıçı* (Qar., A., Qaz.), *quzuçu* (Qaz., Qar., G.), *buzoyçu* (G., Qaz.), *bizəuçı* (B.), *bərəçi, sağçı, ambarçı* (B.), *bostançı* (G.), *xırçı* (B.), *ayağçı* (Sal.), *südcü* (Qaz.), *suçəkən, yerbelliyən, ləkdoğriyan, tuməkən, yersürən, çayıryı-ğan, tikanqıran, yerəkən, bağbaşıkəsən, malotaran* (B.), *süddaşıyan, dərzdəşiyən, peynirqayran, dərmansəpən* (Qaz.).

Tərkib halında: *gün atmax* (əmək gününə gəlir bölmək), *taxıl atmax* (əmək gününə taxıl bölmək), *pul atmax* (əmək gününə pul bölmək), *xum gün* (gəlir bölünməmiş əmək günü) (Qaz.).

Dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibində olan dəyişikliklərdən biri də budur ki, onun lüğət tərkibinə yeni quruluş, təsərrüfat və həyat, məişət qaydalarını əks etdirən bir çox yeni söz və terminlər daxil olduğu kimi, eyni zamanda, onun lüğət tərkibindən bir sıra köhnə quruluş, təsərrüfat və həyat, məişət qaydalarını əks etdirən söz və terminlər çıxmağa başlayır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz istər qəbilə, tayfa, istərsə də feodalizm və kapitalizm əlaqələrini əks etdirən sözlərin çoxu ədəbi dilin lüğət tərkibindən çıxdığı kimi, dialekt və şivələrimizin ancaq passiv lüğət tərkibində hələlik qalmaqdadır.

Qeyd etmək lazımdır ki, arxaik sözlər ədəbi dildən sürətlə çıxdığı halda, dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibində bunlar uzun müddət qalır. Arxaik sözləri müəyyənləşdirməkdə, mənalarını dəqiqləşdirmək-

də bir tərəfdən qədim yazılı abidələrimiz, keçmiş dövr yazıçılarımızın əsərləri, digər tərəfdən də türk dillərinin materialları köməyə gəlir.

Müasir ədəbi dilimiz üçün arxaik olub, lakin dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibində işlənən arxaik sözlərdən nümunə üçün bir neçəsini göstərək:

Çin (B., Ş.) – doğru, həqiqət. Bu söz hal-hazırda ancaq yuxu sözü ilə bağlı olaraq işlənir. – Yuxum *çin* çıxdı (B.). *Çin* sözüne həm müstəqil şəkildə (Bakı, Şamaxı dialektlərində olduğu kimi), həm də bir sıra quş adlarında mürəkkəb söz tərkibində təsadüf edilir; məs.: *bildir* + *çin*, *göyər* + *çin*, *sığır* + *çin* və s.

Çin sözü qədim sözlərdən olub, Mahmud Kaşğaridə də *çin* [II, 339–13] formasında işlənir. *Çin* sözüne doğru, həqiqət mənasında klassiklərimizin dilində də təsadüf edilir; Məs.: *Çin* oldı yanımda hər xətalər (*Xətayi*).

Çin sözü Azərbaycan dili üçün arxaik olsa da, bir çox türk dillərində canlı olaraq işlənəkdədir. Bu söz müasir özbək dilində *çin* [ПУ сл., 625], qırğız dilində [РКир сл., 640], oyrot dilində *çin* [Баскаков, Тошаклова, 183]; başqırd dilində *ısin* [РБ сл., 598], tuva dilində [РТув сл., 441], qazax dilində *şin* [PK сл., 591] şəklində işlənəkdədir.

Tuğ (B.) – bayrağın bir növü. Taxdadan dördkünc qayrılır və tutaçağa vurulur, onun üz və dal tərəfi materialla örtülür, üzünə güzgü, bürüncdən beş barmaq, hər küncdən ipək yaylıq asılır. Keçmişdə tuğu, ələmlə yanaşı dini ayinlərdə gəzdirərdilər. *Tuğ* sözü ən qədim sözlərdən biri olub, Mahmud Kaşğaridə bayraq mənasında işlənmişdir [I, 194–19].

Professor S.E.Malov *tuğ* sözünün bayraq mənasında çince olduğunu qeyd edərək Rabquzidə də („قصصى الانبياء“) “Kutadqu bilik”də işləndiyini və akad. V.V.Radlovun “Опыт словаря тюркских наречий” əsərində isə monqol sözü kimi qeyd olunduğunu göstərir [Малов, “Пам.”, 433].

Tuğ sözüne bayraq mənasında bir sıra müasir türk dillərində (qırçaq tipli) də təsadüf edilir. Bu sözə tuva dilində *tuk* [РТув сл., 182], qazax dilində *tu* [PK сл., 234], qırğız dilində *tuu* [РКир сл., 254], başqırd dilində *tu* [РБ сл., 246] formasında rast gəlmək mümkündür.

Tuş // *çuş* (Qaz.) – yuxu. – *Tuş* gördüm (Qaz.). Bu sözə *duş* şəklində “Dədə Qorqud”da, İbnü-Mühənnə lüğətində də təsadüf edilir.

Tuş sözü müasir ədəbi dilimiz üçün arxaik olsa da, bir sıra türk dillərində hal-hazırda da işlənir. *Tuş* sözü yuxu mənasında müasir özbək dilində *tuş* [ПУ сл., 815], qırğız və oyrot dilində *tüş* [РКир сл., 814; Баскаков, Тошаклова, 163]; tuva dilində *düş* [РТув сл., 556], qazax dilində *tüs* [PK сл., 766], başqırd dilində *töş* [РБ сл., 750] formasında işlənir.

Bu sözə “Dədə Qorqud”da *duş* şəklində – Mənim bu *duşumu* yorgil mənə [Dədə Qorqud, 34], İbnü-Mühənnədə *tüş yürücü* tərkibində [İbnü-Mühənnə, 78] rast gəlirik.

Tuş gəlmək (Nax.) – rast gəlmək. – Mən gedəndə Həsənə *tuş* gəldim. Bu söz bu mənada Dədə Qorqudda [Dədə Qorqud, 34] və M.Kaşğaridə də [MK, III, 125–9] işlənmişdir. *Olur* feli ilə birlikdə bu sözə Vaqıfdə də təsadüf edilir; məs.: – Səni seven çox bəlayə *tuş olur*.

Tuğay (Muğ.) – Kürün sahilində söyüt və yulğun ağaclarından və kollardan ibarət kiçik meşə.

Bəzi dialekt və şivələrimizdə süpürgə mənasında *tuğ* sözü işlənir. Güman etmək olar ki, süpürgə tuğlardan qayrıldığı üçün adına tuğ və tuğların olduğu meşəyə isə tuğay deyilmişdir. Bundan əlavə, bu sözü Əli Bayramlı (indiki Şirvan) rayonunda iki kəndin adında da (*Polad+tuğay*, *Qara+tuğay*) görmək mümkündür.

Tuğay sözüne meşə mənasında bir sıra müasir türk dillərində də təsadüf edilir. Türkmən dilində *tokay* [TP cəz., 284], qırğız dilində *tokoy* [РКир сл., 357], qazax dilində *toğoy* [PK сл., 314], özbək dilində *tukay* [ПУ сл., 334].

Alağuz (Qaz., Ş.) – araqarışdıran, mərdimazar, xəbərçi və s. – Sən nə *alağuz* adamsan (Ş.). *Alağuz* sözü də arxaik sözlərdən olub, iki sözün birləşməsindən əmələ gəlmişdir: *al* (hiylə, yalan) + *yavuz* > *yağuz* > *ağuz* (pis, zalim). Həm *ala*, həm də *yavuz* sözlərinə Mahmud Kaşğaridə [I, 63–13, 84–14] və qədim türk abidələrində təsadüf edilir.

Yazı (Göy., Ord., Cul.), çöl, səhra. – Qoyun sürüsü *yazıdan* gəldi sərdana sağılmağa (Ord.). Şamaxı dialektində *yazı* sözü *yabanı* sözü ilə müvazi işlənir; məs.: *Yazı¹ - yabanı¹ gəzzim, tapəlmədim* (Mər.). Gəncə dialektində *yazı* sözüne *yazıpişiyi* (çöl pişiyi), *yazımaralı* (çöl maralı) tərkiblərində və *yazımax* məsdərinin kökündə təsadüf edilir.

Yazı sözü də arxaik sözlərdən olub, həm Mahmud Kaşğaridə, həm də klassiklərimizdə işlənir; məs.: Sən üzündən ələmi rövşan qılıb saldın niqab, *Yazıya* salsın bu gündən böylə nurin afitab (Füzuli).

Yazı sözünün “Kudatqu bilik”də də çöl, düzənlik mənasında işləndiyini professor, S.E.Malov qeyd edir [Малов, “Пам.”, 387]. Yazı sözünə müasir türk dillərindən xakas dilində *çazı* (y>ç) formasında təsadüf edilir¹.

Ün (Ş., Şir., S., Sal., Nax., Ord., Cul.) – səs. – Qüdrət *ünnənib* (Sal.); – *Äz nösün ün vermiyirsən?* (Şir.); – *Əsgər ünnür* (Ord.); – *Həyatdan ün gəldi, mən də çölə çıxdım* (Cul.).

Ün sözü də arxaik sözlərdən olub, həm Dədə Qorqudda, Mahmud Kaşğaridə, həm də bir çox klassiklərimizin əsərlərində işlənmişdir; məs.: Nəmli aşkimdən zəmin, məmluv *ünümdən* asıman (Füzuli); Quş bəççələri *ünü* yuvadan, Məktəb *ünü* tək gəlir havadan (Xətayi); Hər düşəndə qəddin yada ağlaram, *Ünüm* çıxar ərşi-əlayə, Pəri (Vaqif).

Ün sözünə istər qədim [Малов, “Пам.”, 440], istərsə də müasir türk dillərində də təsadüf edilir. Bu söz qırğız, tuva, oyrot dillərində [РКир сл., 142; РТув сл., 107; Баскаков, Тоцакова, 172] *ün*, başqırd dilində *ön* [РБ сл., 140], türkmən dilində *üin* [TP cəz., 300] formasında işlənir.

Damı (Mər.) – cəhənnəm, isti, od. – Cəhənnəm *damısına* yanaçağsan (Mər.). *Damı* sözü də arxaik sözlərdən olub, klassiklərimizin əsərlərində işlənmişdir; məs.: *Damular* odunu yandıransan, Sirləri açub otandıransan (Xətayi).

Damı sözünə türk dillərinə aid qədim yazılı abidələrin bəzilərində *tamu* [MK, III, 234–6], bəzilərində isə *tamuq* [İbnü-Mühennâ, 68; Малов, “Пам.”, 426] təsadüf edilir. Bu sözə bir sıra müasir türk dillərində rast gəlmək mümkündür. *Damı* sözü qazax, başqırd dillərində *tamuk* [PK сл., 18, РБ сл., 18], tuva və türkmən dillərində *tamı* [РТув сл., 20; РТ cəz., 276] şəklində işlənir.

Ayama (Nax., Ord., Cul., Şər.) – ləqəb, təxəllüs. – Ay bala, bizzərdə *ayama* çox olur, *ayamasız* bırda adam yoxdi (Şər.). *Ayama* sözünə C.Məmmədquluzadənin əsərlərində də təsadüf edilir.

Ayama sözü arxaik sözlərdən olub İbnü-Mühennada *aya* [İbnü-Mühennâ, 13], M.Kaşğaridə isə *ayağ* [III, 172–7, 11] şəklində işlənmişdir. Bu sözə müasir türk dialektlərində də rast gəlirik. Türk dialektoloji lüğətində bu söz belə izah olunur: Ləkap, bir adamın tipine,

¹ Г.И.Донидзе. Некоторые типы безличных предложений в хакасском языке. Записки IV в., Хакасский научно-исследовательский институт языка, литературы и истории. Абакан, 1956, стр. 72.

şəklinə görə verilən ad (Kerçə Hasan, Kamit Ali, Çakal Süleyman, Çil Emine [Söz derleme, I, 134]).

Arğalı (Qaz.) – vəhşi qoç. Bu sözün *ار غلى* (arğalı) formasında XIV əsrdə işləndiyini Melioranski qeyd edir [Мелиоранский, 067].

Küz (Ord., Cul.), *güz* (Muğ.) – 1) quzu salınan yer; 2) göy ot, göy otlu yer, çəmənlik; 3) şumlanmış qalan sahə. Bu sözdən *güzdək* (Bil.) – payız yurdu və *güzəm* (B., Ş., Mər., Muğ., Ord., Cul.) – payızda qırılmış yun sözləri düzəlmişdir. *Küz* sözünə payız mənasında Azərbaycan dialekt və şivələrində təsadüf edilmir. Lakin *güzdək*, *güzəm* kimi sözlərdə payız anlayışını görə bilirik. *Küz* sözü də qədim sözlərdən olub, sonralar farsca payız sözü ilə əvəz edilmişdir. *Küz* sözünə payız mənasında M.Kaşğaridə də təsadüf edilir [MK, I, 327–5]. Bütün türk dillərində Azərbaycan dilindən başqa payız mənasında *küz* (türk dili), *küz* (qırğız, qazax dilləri), *kuz* (özbək dili), *küs* (tuva dili), *köz* (başqırd dili), *qüyз* (türkmən dili) işlənir.

Yey // *yeg* (Mər., Muğ., Nax.), *yeyə* (Mər.), *yey* (Nax.) – yaxşı. – Sənnən *yeg* olmasın bir qonağımız vardı (Mər.); – Mənim atım sənin atınan *yeydir* (S.); – Bir dostum var sənnən *yeg* olmasın (S.); – Mənim bir dostum var sizdən *yeyə* olmasın (Şir.); – Oğul, indi yaşama *yeydir* // *eydir* (Nax.).

Yey sözü də arxaik sözlərdən olub, klassiklərimizin əsərlərinin dilində (Ey Füzuli, odlara yansın büsati-səltənət! *Yeydir* ondan, həq bilir, bir guşeyi-külxan mana) (Füzuli) və qədim türk abidələrində (“Kudatqu bilik”; Малов, “Пам.”, 387) təsadüf edilir. *Yey* sözünə müasir türk dillərində *ey* və tuva dilində *eki* [РТув сл., 665] formasında təsadüf edilir.

Sayrı // *sayıl* (Mər.) – xəstə. – Atabba *sayıl* düşüb qalıb (Mər.)

Sayrı sözü də arxaik sözlərdən olub, Nəsimi, Füzuli, Xətayi dilində işlənmişdir; məs.: Səndən necə kim can ayrı düşdü, Tən ya çürüdü, ya *sayrı* düşdü (Xətayi).

Sō // *soy* (B., Ş., S., Şir., Mər., Sal., Nax., Ord., Cul.) – övlad, nəsil. – Səni görüm *sōsuz* qalasan (B.); – Əhməd kişi *sōsuz* qaldı (Şir.); – Nəcəfqulu Əlməmməd oğlu *soysuzdi* (Mər.).

Xır (B.) – kənddən kənar bostan; çöl, qırax (Qəb.) – *Xıra* getdim birez badımcən, qōn, qarpuz aldım (B.); – *Xıra* çıxdım (Qəb.).

Xır sözü də arxaik sözlərdəndir. Bu sözə Mahmud Kaşğaridə *kır* [I, 324–25], Xətayidə isə *qır* formasında təsadüf edilir; məs.: Döndü vətənə cümlə quşlar, Gəldi yuvasına *qırla* quşlar (Xətayi).

DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİMİZİN LEKSİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Bu sözə müasir türk dillərinin bir çoxunda da rast gələ bilirik. *Xır* sözü türk və oyrot dillərində *kır* [TP сл., 344; Баскаков, Тошаклова, 105], türkmən dilində *qır* [TP сөз., 114], çuvaş dilində isə Azərbaycan formasına yaxın, yəni *xır* [PЧ сл., 515] şəklində işlənməkdədir.

Torağay // *turağay* // *turaqqay* (B., Ş., Mər.) – çöldə yaşayan torpaq rəngli quşdur.

Torağay // *turağay* sözü də arxaik sözlərdəndir. Bu sözə Mahmud Kaşğaridə *turiğa* [III, 174–6], Xətayidə *turğı* formasında təsadüf edilir; məs.: Pərvaz qılır havada *turğı*.

Torağay sözüne müasir türk dillərinin çoxunda da rast gəlmək mümkündür. Türkmən dilində *torqay* [TP сөз., 255], özbək dilində *turğay* [PY сл., 189], qazax dilində *torğay* [PK сл., 180], qırğız dilində *torqoy* [PKыp сл., 204], başqırd dilində *haban turğanı* [PB сл., 190] şəklində işlənir.

Qırım // *qrim* (Şir., S., Sal., Ş., Mər.) – meyil, fikir, istək, arzu, iradə. – Mən sən diyəndə gördüm ki, *qırımın* yoxdu (Mər.); – Fərzalının *qırımı* bu işdə çox mükəmdir (Muğ.)

Qırım sözü də arxaik sözlərdən olub, klassiklərimizin dilində də işlədilir; məs.: Baxdım ki, bunun *qırımı* özgə, Mənimlə alım-verim özgə (*Xətayi*).

Arı – təmiz, saf, pak. Bu sözə dialekt və şivələrimizdə: Aydan *arıyam* sudan duru // günnən duru misalında və *arıtmaq* felinin kökündə rast gəlmək mümkündür.

Arı sözü də arxaik sözlərdəndir. Bu sözə Mahmud Kaşğaridə də *arıtmaq* felinin kökündə təsadüf edilir. *Arı* sözüne qədim türk abidələrindən “Hibətül həqaiq”də (*arimas* necə yusa qan birlə qan) [Малюв, “Пам.”, 317] və klassiklərimizin dilində rast gələ bilirik; məs.: *Ari* su toxuna tər olarsan (*Xətayi*).

Arı sözüne *arıq* formasında təmiz mənasında tuva dilində də təsadüf edilir [РТыв сл., 678].

Nümunə gətirdiyimiz yuxarıdakı arxaizmlərdən başqa, dialekt və şivələrimizdə *ırağ* (uzaq, kənar), *yaşınmağ* (gizlənmək), *gədik* (dağ arasından keçən dar yol), *ögəc* (kök qoyun), *köşək* (dəvə balası), *comərd* (igid, bacarıqlı adam), *irişmək* (çatmaq), *diringə* (toy, oynamaq) və s. kimi arxaizmlər də işlənir. Bu arxaizmləri klassiklərimizdə, türk dillərinin qədim abidələrində, həm də bir çox müasir türk dillərində görə bilirik.

Dialekt və şivələrimizin leksik xüsusiyyətlərindən danışarkən bunları iki qrupa ayırmaq lazım gəlir: 1) terminoloji səciyyə daşıyan sözlər; 2) terminoloji səciyyə daşmayan sözlər.

1. Terminoloji səciyyə daşıyan sözlər

Dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibindəki terminoloji səciyyə daşıyan sözlər ədəbi dildə olan bu səciyyəli sözlərdən bir də bununla fərqlənir ki, dialekt və şivələrdə növ anlayışını bildirən sözlər daha çox yayılmışdır. Ədəbi dildə təbiət hadisələrinin, kənd təsərrüfatı alətlərinin, ya da heyvanların yaşlarına, rənglərinə və yerləşlərinə görə ümumi adları varsa, dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibində bunların növlərinin, hissələrinin adları bütün təfərrüatı ilə verilmişdir. Məsələn üçün, ədəbi dildə yağışın, küləyin növlərini, arabanın hissələrini, atın yerişini, yaşa görə camış adlarını, rəngə görə keçi adlarını və s. bildirən bir-iki söz varsa, dialekt və şivələrimizdə bunların bütün növləri, hissələrini bildirən sözlər işlənməkdədir.

Külək adları: *gündoğmuş* // *gündoğuş külək* (şəmtinə görə), *tərsə külək*, *kərmik külək*, *gilavar külək*, *deşdəvər* // *gəmi küləyi*, *keçi-qıran külək* (Muğ.).

Yağış adları: *ağ yağış*, *dolu yağış*, *gülşad yağış*, *sısdı yağış* (Muğ.).

İkiçarxlı araba hissələrinin adları: *ban*, *sərbəs*, *laşdar*, *şaniş*, *yantaxda*, *daltaxda*, *surai*, *əskeş*, *ox*, *dirəglər*, *döşənəcəg*, *baduş-kələr*, *millər*, *çarxlar*, *püşdə*, *bənd*, *qamud*, *pəlvənd*, *təng*, *qəfə*, *dəndələr*, *qasağlar*, *qalpağ*, *obrujdar*, *pulutkalar*, *şinnər*, *fransalar* (B.).

Kotana qoşulan öküzlərin sırasını bildirən adlar: *xərəzən* (öküzlərin birinci cütü), *qaraqayış* (öküzlərin ikinci cütü), *hörük* (öküzlərin üçüncü cütü).

At yerişlərinin adı: *qarayeriş*, *ivey yeriş*, *qurtyeriş*, *yorğa*, *qara yorğa*, *xırda yorğa*, *çortağan*, *kəggir* (Qaz.).

Yaşa görə camış adları: *balax*, *avara*, *kəlçə*, *dügə*, *kəl*, *camış* (Ş.).

Rənginə görə keçi adları: *ağ qulaxlı, ağ keçi, ağ kərə, ala bələ, ala keçi, boz bələ, boz kərə, qara ala, qarabələ, qara qulaxlı, qırmızı ala, qırmızı bələ, qaraqaşqa, qırmızı qaşqa, göy bələ, göy qulaxlı, göy kərə, göy keçi, sarı ala, sarı bələ, sarıqaşqa, sarı qulaxlı, sarı keçi, sarı kərə* (Ord.).

Beləliklə, dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibində kənd təsərrüfatı, maldarlıq, həyat, məişət, adət, ənənə və s. ilə bağlı olan bir çox termin və sözlərə təsadüf edirik ki, bunların çoxu ədəbi dildə yoxdur.

Dialekt və şivələrimizin leksik xüsusiyyətlərindən biri də müəyyən sözlərin (terminlərin) coğrafi cəhətdən yayılma sərhədidir. Balıqçılığa, gəmiçiliyə aid terminlər Bakı, Muğan, Lənkəran rayon şivələrində, bağçılığa aid terminlər Quba dialekti və Zaqatala–Qax şivəsində, maldarlığa aid Qarabağ dialektində daha çox inkişaf etmişdir.

Rayonun iqtisadiyyatı ilə bağlı olaraq müəyyən terminlərin yayılması sərhədini müəyyən etmək çox çətindir; çünki Azərbaycanın iqlim şəraiti və sairə bir çox yerlərdə həm maldarlıq, həm əkinçilik, həm də bağçılıqla məşğul olmağa imkan yaradır. Buna görə də bağçılığa, ya da maldarlığa aid terminləri yalnız bir rayona aid etmək mümkün deyildir; çünki bu terminlərə başqa rayonlarda da təsadüf edilir. Lakin buna baxmayaraq, bəzi sahələrə aid terminlərin yayılma sərhədini müəyyən etmək mümkündür. Məsələn, balıqçılıq, gəmiçilik terminləri yalnız dəniz, çay kənarında yerləşən rayonların dialekt və şivələrində inkişaf etmişdir. Dəvəçiliyə aid terminlərə yalnız düzənlik, quru, isti olan yerlərin dialekt və şivələrində təsadüf edilir.

Balıq adları: *ağ balıq, qızıl balıq, dişdi balıq* (sudak), *ilan balığı, ördəg balığı, qaralələg balığı, ziyad* (kütüm), *nava* (naqqa), *nərə, pori* (kilka), *qaşqa pori, tanpi, xaşam balığı, çəki balığı, şahmayı // şamayı // şayı balığı, şirbet // şirbit // iri balıq, tıp balığı, südəg balığı, bökə // börgə balığı, qaya balığı, toplı balığı, qəzbin balığı, daraqun // daraqqun balığı, qılıc balığı, azatmayı, leş, siyənəg, bobla balığı, ördəg balığı* (Muğ.).

Su nəqliyyatı vasitələrinin adları: *paraxod // pıraxod, bərkəz, lotgə, kolaz, gəmi, quş lotgəsi, barc, pırt-pırt bərkəz, pərpərli pıraxod, pərpərsiz pıraxod, qoşa çəpli lotgə, tək çəpli lotgə, sal, kosa-vay, kərəci, bərə* (Sal.).

Dəvə adları: *köşək* (yeni doğulan), *daylax* (birillik), *nər* (erkək dəvə), *pəsərəg* (dişi) (Mər.).

Üzüm adları: *ağ şāni, qara şāni, ala şāni, ağüzüm, qızılüzüm, gəvangir, sarigilə, xatini, möüçi, qara möüci, püşraz, sirkeyi, keçimçəyi, pır-pır üzüm, dəvəgözi, şabrani, kişmiş, girdə kişmiş, qara kişmiş, dərbəndi, əsgəri, şəkəri, şireyi, abasbeyi, ağadayı, gəlinbarmağı, xotxoti, xıdır üzmi* (B.).

Armut növləri: *qabax armut, sarı armut, qulabı armut, qoncil armut, Aleksandr armut, hitgin armut, ququlley armut, susin artım, tətərə armut, sona armut, yey armut, bal armut, qarpuz armut, ağagörməz armut* (Z., Qax).

Fındıq və onun hissələrinin adları: *çalax pındux, cır pındux, çatax pındux, ciğay pındux, cıvrıx* (fındığın üst qabığı), *curupbul* (ləpə), *çağay* (fındığın, qarğıdalının üst qabığı) (Z., Qax).

2. Terminoloji səciyyə daşımayan sözlər

Dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibində elə sözlər də vardır ki, bunlar ya ədəbi dildə işlənmir, ya da başqa mənalar ifadə edir. Nümunə üçün bu kimi sözlərdən bir qismini göstərək: *abi* (B.) – göy (rəng), *aynumağ* (B.-Zab.), *aynumax* (Qaz.) – xəstəlikdən ayılmaq, möhkəmlənmək, işdən baş açmaq (B.-Zab.), *anqut* (B.), – çox yeyən, *alaçula* (B.) – orta, birtəhər, *arağac* (Ş.) // *arağaş* (S., Şir., Sal.) – tezdən, tez, *ağruz* (Şir.) – təzə doğmuş inəkdən ilk dəfə sağılan süd, *ayağçı* (Sal.) – kuryer.

Məlum olduğu üzrə, *ayağçı* sözü də arxaik sözlərdən olub, mənasını get-gedə daraltmışdır. XI əsrdə yazılmış Mahmud Kaşğarının lüğətində *ayağçı* formasında bu söz gildən qab-qacaq qayıran, kuzəçi mənasında işlənir [III, 296-23]. Azərbaycanda sovet hakimiyyətindən əvvəl isə *ayağçı* sözü iki mənada işlənmişdir: 1) qapı-qapı gəzib mal alıb satan; 2) xeyirdə və şərdə xidmət edən adam. Hal-hazırda isə bu söz mənasını tamamilə daraldaraq ancaq idarə kuryeri mənasında işlənir. Tovuz rayonu şivələrində kuryer vəzifəsini daşıyan adama *pitirici* deyilir. *Ammır* (Sal.) – 1) acgöz, çoxyeyən; 2) bacarıqsız, yaramaz; *aşd* (Sal.) – dinc, sakit, *alabaydax* (Qaz.) – pis sifətlə xalq arasında məşhur olan, *almanlamax* (Q., G.) – bir şeyi qapıb yemək, adamı altına almaq. Bu sözə türkmən dilində *alaman* [TP cəz., 23] formasında, soymaq məqsədi ilə basqın mənasında təsadüf edilir; *alamançılığ* (Sal.) – aralıqda sözgəzdiren. Bu söz türkmən dilində basqınçılıq

[TP cöz., 23] işlənir; *ambıl // hambıl* (Qaz.) – xışa qoşulmuş öküzlərin birinci cütü; *ayqax* – 1) təlxək (Nax.); 2) bələdçi (Qax-İ.Su). Bu sözə bir sıra türk dillərində *ayğak* şəklində şahid mənasında təsadüf edilir [KO cöz., 24], *anmax* (Qaz.) – xatırlamaq, *amx* (İsm.) – anlayışı çətin, üstüörtülü, *atağar* (Z.) – alçaq ağaclı meşə. Bu sözə *avrqa* şəklində meşə mənasında tuva dilində [РТыв сл., 251] təsadüf edilir; *becid* (B.) – tez, yeyin. Bu sözə “Dədə Qorqud” (Oğul, sən mala *becid* ol yıx. “Dədə Qorqud”, 94) və türk dillərinə aid qədim yazılı abidələrdə¹ təsadüf edilir; *balgə* – 1) saftalı qaxı (B.); 2) ağac davasında qalxan əvəzinə qola sarılan qalın parça (B.); 3) dəstəvuz (B.); 4) əkin yerlərinin hüdudunu bildiren nişan, qaj (Ağdaş); 5) evlənən oğlan tərəfindən qız evinə göndərilən birinci nişan (G.); 6) gönü aşılmaq üçün nar qabığı və yarpağından hazırlanmış un (Qar.). Bu söz də arxaik sözlərdən olub, M.Kaşğaridə *belgu* şəklində nişan, əlamət mənasında işlənmişdir [I, 427-28]. *Balgə* sözüne nişan, əlamət mənasında müasir türkmən [TP cöz., 55], qırğız [PKир сл., 253], qazax [PK сл., 233], özbək [PY сл., 247] dillərində *belqi*, başqırd dilində isə *bildə* [PB сл., 245] formasında təsadüf edilir; *bobulbas* (Sal.) – yayılma, sayı, *bil’* (Sal.) – ördək balası, *budamaq* (İsm., Qaz., Qar., G.) – 1) vurmaq, döymək; 2) doğramaq, kəsmək (ağac haqqında).

İkinci mənada *buti(di)* formasında Mahmud Kaşğaridə də [III, 337-2] təsadüf edilir. *Buda* şəklində (felin kökü) bu sözə müasir oyrot dilində [Баскаков, Тоцакова, 35] rast gəlirik; *barrov* (A.) – işdən düşmüş heyvan, *balata* (Qar.) – xəmirə vurulan maya, *bəbərçin* (Qax) – qaranquş, *buncul* (Z.) – qıça, *badəğon* (A.-Pap.) – piləkən, *bağandus* (G.) – cəfəri (B.), müasir türk dilində *maydanos* işlənir; *vala* (Sal.) – narın (duz), *vağanamax* (Qar.) – yetişmək, *qallac* (B.) – əliaçıq, xərcləyən (adam); *qabla* (B.) – yetişməmiş kal əncir, *qəmbər* (B.) – çay daşı, *qeyşər* (B.-İçş.) // *qəşşər* (Sal.) – qabaq, qarşı, *qıxmıx // qamqalax* (G.) – ağacın qırıntıları, *qarışmaq* (Şir., S., Ş.) – güləşmək, *qadax* (Sal.) – mıx, mısma. Bu sözə hal-hazırda tuva dilində *kadaq* [РТыв сл., 101], oyrot dilində *kadu* [Баскаков, Тоцакова, 66], başqırd dilində *kazak* [PB сл., 132] şəklində təsadüf edilir; *qəlib* (Muğ.) – keçə, *qolay* (Nax.) 1) asan. Bu söz *kolay* formasında müasir türk dilində [TP сл., 35], *kulay* formasında özbək dilində [PY сл., 331] də işlənərkəndir; 2) ağır, pis;

¹ Bax: Tanıqlarıyla tarama sözlüğü, I, səh. 85. İstanbul, 1943; II, səh. 122-123. İstanbul, 1945; III, səh. 76-77. Ankara, 1954; IV, səh. 87-88. Ankara, 1957.

qotman (Şir.) – ot tayası, *qut* (Sal.) – tumurcuq. Bu söz Türkiyənin Konya dialektində erkən yetişən sıxdənəli ağ üzümə [Söz derleme, II, 677] deyilir; *quloysa* (Qaz.) – sözgedirən, *qondara* (Qaz.) – tuflı. Bu söz *kundura* şəklində türk dilində də [TP сл., 368] işlənərkəndir; *qəlibi* (Qar.) – hündür, *qarsov* (Z.) – axmaq, dəli; *qura // xura* (Z.) – moruq, *qotemez* (Nax.) – sınıq, xarab olmuş, *qəzilləməx* (Nax.) – aldatmaq, *dalay* – 1) mübahisə (B.); 2) tovlamaq, aldatmaq (Ş., İsm.), *danna* (B.-Şağ.) – sabah, *dızıxmağ* (B.) – qaçmaq. Bu sözə türk dialektlərində də bu mənada rast gəlmək mümkündür [Söz derleme, I, 433], *dızıxmağ* sözüne *dezikçi* formasında qaçqın mənasında tuva dilində [РТыв сл., 33] təsadüf edilir; *dabrımağ* (S.) – yüyürmək, qaçmaq; *dabrımağ* sözüne müasir türkmən dilində *dabırmak* [TP cöz., 116] formasında sıçramaq mənasında təsadüf edilir; *döşürməx* (Qaz.) – yığmaq, dənəlmək, *dülək* (Nax.) – xiyarın kiçiyi, *əbəçi* (S.) – mama, mamaça. Bu sözün qədim şəkl *abaçıdır* [MK, I, 36-92] ki, *aba* (ana) sözü ilə *çı* şəkilçisinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. *Əbəçi* sözü *eve* şəklində müasir türk dilində [TP сл., 162] işlənərkəndir; *ənbiz* (B.) – piramida şəklində bir şeyi (taxıl, qarpız və s.) yığma, *əyrəmçə* (Şir.) – qaşsız üzük, *əfçi* (Qaz.) – qadın xasiyyətli, *ərnəvüt* (Qax-İ.Su) – soxulcan, *ətənək* (A.) – boşalmış, *zıxzıx* (Z.) – sağsağan, *ilgim* (Muğ.) – miraj, sərəb. Bu sözə türk dilində *ilgam* (ılgam), *ilgim-salgım* (ılgım-salğım) [TP сл., 295], qazax dilində *sağım* [PK сл., 346], başqırd dilində *hağım* [PB сл., 363] şəklində təsadüf edilir. *İlgim* mənasında Əli Bayramlı (indiki Şirvan) rayonunun Cındırlı kənd şivəsində *inqırağ* sözü işlənir; *ilmanğı // ilmağ* (S., Şir., Sal.) – iltıq su, *ildir-ildir* (Sal.) – par-par; *illim-illim* (Sal., Mər.) – büsbütün, tamamilə; *ilişmək* (Mər.) – çatmaq. Bu sözə “Dədə Qorqud”da *irişmək* formasında, çatmaq mənasında, İbnü-Mühənnada *iriş* şəklində [Мелиоранский, 077] axır, son mənasında təsadüf edilir. Çatmaq mənasında *irişmək* sözüne müasir türk dillərində indi də rast gəlmək mümkündür; başqırdca *ireşəü* [PB сл., 180], tatarca *ireşü* [ТатР сүз., 123], özbəkce *erişmək* [PY сл., 178]; *istəpet* (Sal.) – tez-tez, daim, *ırçal* (B.) // *ırçal* (A.) – üzüm, tut və əncir şiresindən bişən mürəbbə, *yadırgamax* (A.) // *yadırxmaq* (S.) – unutmaq, *yiğlamax* (Qax) – aqlamaq. Bu sözə *yiğlamok* şəklində [PY сл., 557] özbək dilində də təsadüf edilir; *yalax* (Z.) – toyuğun yumurtlamaq üçün oturduğu xüsusi yer, *yamşax* (Z.) – çoxdanışan, uzunçu, *yassar* (Z., Sal.) – tənbel, qeyrətsiz, aciz. Bu sözə özbəkçədə *ovsar* şəklində [PY сл., 183] axmaq mənasında, başqırdca *nasar* [PB сл., 185] şəklində yaman, pis mənə-

sında da rast gəlmək olur, *yelkə* (Sal.) – atın yalı, *yosma* (Bil.) – alçaq daxma. Müasir türk dilində isə *yosma* qəşəng, yaraşlıq, gözəl mənalarında işlənir [TP сл., 680]; *yoncıməğ* (Sal.) – yalvarmaq, *yaxınkeş* (Sal.) – dərin boşqab; *kalafa* (A.) – çökək, qazma, damı uçmuş ev, *kalasər* – yerə serilmiş tənək, *kora* (Qaz.) – mıx, *kuançılığ* (Sal.) – qoruqçuluq, *kütün* (Yar.) – qozbel; *kətil* (B.) – kürsü, *kos* (B.) – top, *kərməçal* (B.) – qoyunu suvarılardan sonra gəzdirmə, *kürni* (Sal.) – saxsıdan qayrılmış suqabı. Bu sözə *kürin* şəklində qab mənasında Mahmud Kaşğaridə [I, 404-19], uygurların hüquq sənədlərində *küri* şəklində ölçü qabı mənasında [Малов, “Пам.”, 397] da rast gəlmək mümkündür. Bundan əlavə, bu sözə müasir uygur dilində *kürə* formasında ölçü qabı mənasında da təsadüf edilir [Малов, “Уйг.”, 106]; *kəfrəm* (Nax.) – toy üçün gəlinə tikilən paltar, *küfrən* (Nax.) – dəvənin haçası, *küzə* (Nax.) – kiçik bardaq. Bu sözə bardaq mənasında *küyzə* şəklində türkmən dilində [TP сөз., 187], *küza* şəklində özbək dilində [PY сл., 324] də təsadüf edilir; *gap eləməx* (Qaz.) – söhbət etmək. Bu sözə *qap* şəklində söz, söhbət mənalarında özbək dilində də təsadüf edilir [PY сл., 698]; *galavan* (A.) – kölgəlik; *kirdabil* (Z.) – mişar, *kilif* (Nax.) – su yolu, *göyüz* (B.) – qamçı, *köydan* (B.) – tövlə, *küdü* (Nax.) – ağzı qırılmış səhəng, *gürpüşməx* (Qaz.) – nehrəni sürətlə iki tərəfli çalxalamaq, *kürnəşməx* (Qaz.) – bir-birinin yanına sıxlaşmaq (qoyunların), *lōy* (B., Ş.) – yas, bəla, *ləvərə* (B.) – avara, boş, bekar, *lapdan* (Muğ., Mər., B.) – birdən, qəfildən. Bu sözə *larp* şəklində Əbu-Həyyanda da təsadüf edilir [Abu-Həyyân, 57]; *lej* (Sal.) – bol, çox, *lim* (Sal.) – 1) səbəb, bəhanə; 2) sözatma, *manqay* (B.) – baş, alın, köllə. Bu sözə bir sıra müasir türk dillərində alın mənasında təsadüf edilir. Bu söz özbəkçədə *manqlay* [PY сл., 339], qazaxçada *manday* [PK сл., 39], türkməncədə *manlay* [TP сөз., 196] şəklində işlənir; *marıç* (B., S., Şir., Sal.) – pusqu, gizlənmə. Bu sözə həmin mənaya yaxın, yəni müşahidə etmə, baxma mənasında müasir uygur dilində *mara* formasında təsadüf edilir [Малов, “Уйг.”, 168]; *mayıf* (Şir.) – şikəst. Bu sözə bir sıra müasir türk dillərində də bu mənada təsadüf edilir. Türkməncədə, qırğızcada *mayıp* [TP сөз.; 195, PKир сл., 288], özbəkçədə *mayib* [PY сл., 278] şəklində işlənərkəndədir; *mıylı* (Nax.) – inadlı, tərs, *möylük* (Nax.) – üzüm bağı, *meşməşi* (S.) – ərik. Bu sözün *maşmaş* formasında tatarçada da işləndiyini akademik V.V.Radlov qeyd edir [Радлов, 216]; *malaza* (Ağs.) – adam almacağı, *murquzzarix* (A.) – düzlük, doğruluq, *nanıç* (B.) – aciz, *navaqqıl* (Nax.) – divarın altından keçən su yolu,

nalça (Muğ.) – döşəkçə, *nicar* (Sal.) – duzlanıb qurudulmuş balıq, *nay* (Ş.) – qarmon. Bu sözün etimologiyası *ney* sözü ilə bağlıdır. Qarmon meydana çıxandan sonra musiqi aləti olan “ney”in adı buna verilmişdir. Türkməncədə *nay* [TP сөз., 208] qəlyanın çubuğuna deyilir, *oyma* (Nax.) – qadın paltarı. Bu söz Mahmud Kaşğaridə ayaqqabı qayıрмаq üçün keçə mənasında işlənir [II, 100-22, 2073]; *oymax* (A., Qaz., Qar.) – bir neçə ailənin kənddən kənarında yaşadığı yer, kənd. *Oymax* sözü qədim sözlərdən olub, türk dillərinə aid bir sıra qədim yazılı abidələrdə özünü göstərməkdədir. Şəmsəddin Sami öz “Qamusı türki” (1317, qəməri) əsərində *oymaq* sözünü uruğdan böyük insan dəstəsi kimi izah edir. O göstərir ki, “Ulus ellərə, el oymaqlara, oymaqlar da uruqlara bölünür”¹. Bu sözə müasir türk dillərində də rast gəlmək mümkündür. Türk dilində *oymak* [TP сл., 468], tuva, oyrot dillərində [ТувР сл., 50, Баскаков; Тоцакова, 14] aymak formasında işlənir; *ornac* (S.) – lovğa, başından böyük danışan, *ovsar* (Qaz.) – dəvə noxtası. Bu sözə *ovsar* [TP сөз., 214] şəklində türkmən dilində də təsadüf edilir; *oxranmax* (Qaz.) – alçaq səslə kişnəmək. Bu sözə türkməncədə *okuranmak* [TP сөз., 217], qırğızcada *okuranuu* [PKир сл., 750] şəklində təsadüf edilir; *otuxan* (S.) – yenicə ot yeməyə başlayan (quzu), *öynə* (Ş., Mər., Sal., Qaz., Ağs.) – vaxt, günorta. Bu sözə həm İbnü-Mühənnə lüğətində “öile” [Мелиоранский, 076], həm də oğuz tipli türk dillərində ögle [TP сл., 470], *oyle* [TP сөз., 225] şəklində günorta mənasında rast gəlmək mümkündür; *örüşgəməx* (Nax.) – vaxtından ötmək, solmaq, *oxraxı* (Z.) – heç bir şeyə yaramayan, *pələd* (Muğ.) – kiçik həyəət qapısı, *pospələd* (Muğ.) – böyük həyəət qapısı. Bu sözə yaxın türkmən dilində *pel* şəklində [TP сөз., 235] həyəət, lək mənasında, müasir uygur dilində *peles* // *pales* [Малов, “Уйг.”, 174] şəklində bostan, lək mənasında rast gəlmək mümkündür; *pələşo* (S.) – kələk aldatma; Şamaxıda *pəşolo* işlənir. Bu sözə yaxın türkmən dilində *pelit* sözü işlənir ki, mənası murdar, pis (adam haqqında) deməkdir [TP сөз., 235]; *pülüş* (Sal.) – çayın puçalı, Naxçıvanda *tıf* deyilir, *postalı* (Qaz.) – məst, çust. Bu sözə bu mənada Bolqarıstan türk dialektlərində də təsadüf edilir: *saya* (B.) – düz, boş, *san* (B.) – sakit hava; *selov* (A.) – dərəlik yer, *səkəm* (Mər.) – yarısına qədər doldurulmuş çuval, *salavey* (G.) – ağacdan meyvə salmaq üçün,

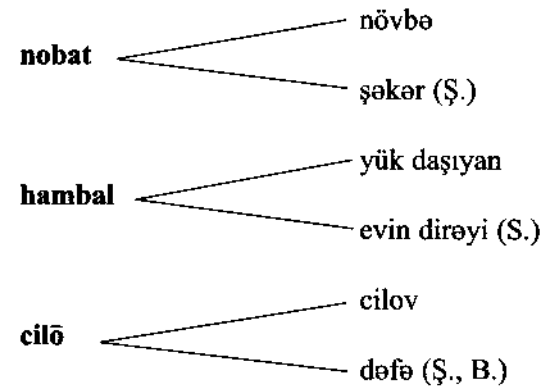
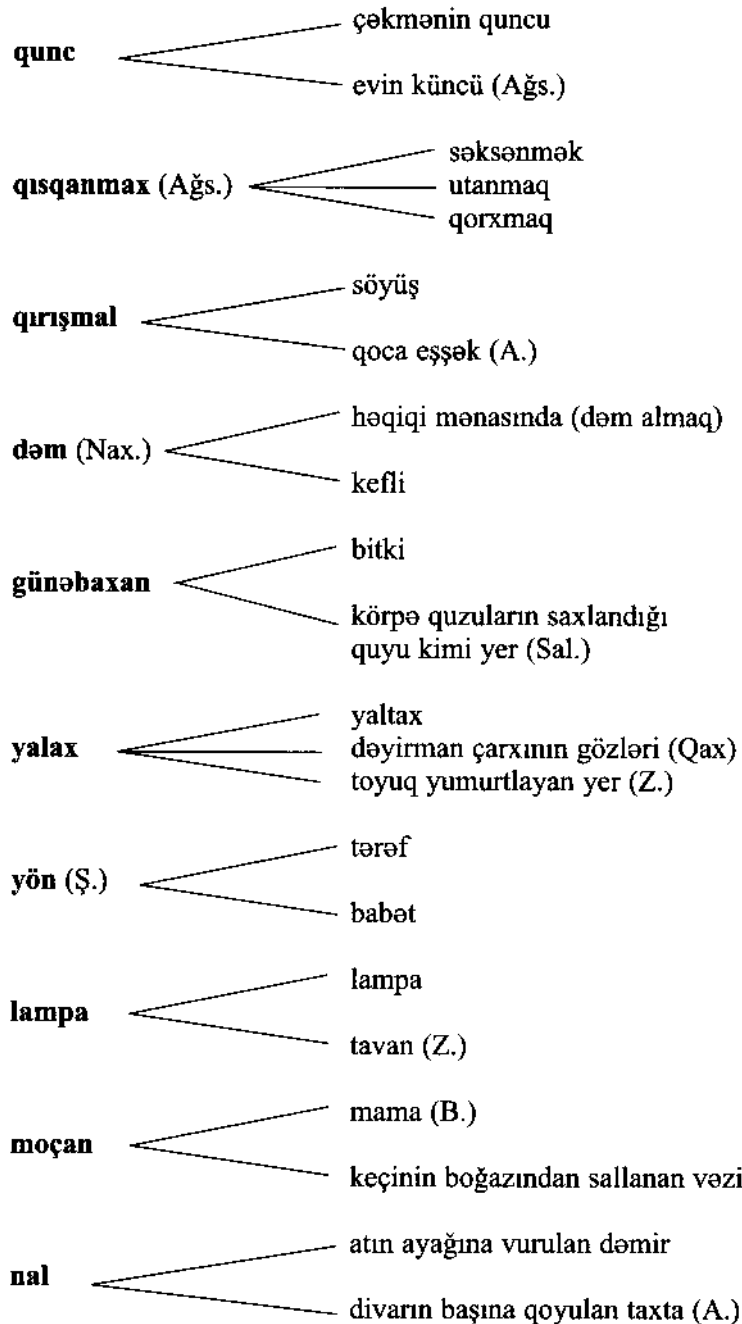
¹ Sitat Zərinəzadənin “Fars dilində Azərbaycan dili ünsürləri” adlı dissertasiyasından alınmışdır.

heyvanı vurmaq üçün ağac, *sakalov* (Qax) – çobanların yemək üçün kəsdikləri heyvan, *süysün* (Qaz., Qar.) – boyun. Qarabağda süysün küreyə (adamın) deyilir; *sırsıra* (G., Muğ.) – novdan sallanan buz. Başqa türk dillərində *sümelek* [PK сл., 771], *sumalak* [PY сл., 820], *tamçı boz* [Газизов, Гимадиев, 256], *boz barmak*, *boz orsok*, *boz imsək* [PE сл., 755] işlənir; *tabırğa* (S., Şir., Sal.) – köçəri, *tar* (Qaz.) – çoxlu qar, *tavin* (Qaz.) – tabe olan (adam haqqında). Bu mənada bu sözə bir sıra türk dillərində də rast gəlmək mümkündür. Türkmən dilində *tabın* [TP cəz., 273], qazax dilində *tabınıştı* [PK сл., 554]; *tərəkə qalmağ* (B.) – fəlakətə düşmək, pis günə düşmək (qarğış zamamı işlənir). Bu sözə bu mənaya yaxın türkmən dilində *teleke* [TP cəz., 280] şəklində təsadüf edilir; *tilo* (B.) – balıq tutmaq üçün kiçik qarmaq, *toxdağ vermeg* (B.) – dayanmaq, sakitləşmək. Bu sözə dayanmaq mənasında tuva dilində *doktaar* [ТувР сл., 156] şəklində rast gəlmək mümkündür; *turman* (Qax) – həyasız, qaraçı, *tözərəx lənmax* (Nax.) – götürülüb qaçmaq, *ufdan* (Z.) – yaxşı. Yaxşı, gözəl mənasında Salyan və Biləsuvar şivələrində *uruf* sözü də işlənir; *uçunmax* (A.) – yellənmək, *ulax* (Ağs.) – qoşqu öküzü. Bu sözə uyğur dilində yük daşıyan mal-qara mənasında təsadüf edilir [Малов, “Уйг.”, 172]; *fırın* (Qaz.) – təndir. Bu sözə *fırın* [TP сл., 193] şəklində türk dilində də rast gəlmək mümkündür; *xama* (Yardımlı) – qaymaq. Bu sözə *xayma* şəklində çuvaş dilində də [PЧ сл., 695] təsadüf edilir; *xay* (B.) – sakit, səssiz (hava haqqında). Bu söz tuva dilində *deer* sözü ilə birlikdə (*xay deer*) sakitləşdirmək, susdurmaq mənalarda işlənir [ТувР сл., 444]; *xarış* (Sal.) – suda olan quş yemi, *xırsız* (S.) – 1) güclü, canlı; 2) kobud. İkinci mənada (kobud) bu sözə türkmən dilində də təsadüf edilir [TP cəz., 320]. Türk dilində *hırsız* – oğru, soyğunçu deməkdir; *xocər* (Nax.) – paxıl, *xıdıl* (Z.) – nəvə, *xınta* (A.) – donuz balası. Tuva dilində donuza *xavan* deyilir [ТувР сл., 523]; *xudrı* (Nax.) – nahaq, *xirniç* (Ağs.) – dovşan balası, *him* (Nax.) – özül, təməl, *haşdan-pışdan* (Nax.) – qadınların şadlıq məclisi, *hilbiçi* (Sal.) – yalançı, hay-küychü, *hənax -hənax* (Ağs.) – az-az, *hamaş olmaq* (A.) – şerikli olmaq, *çəşni* (S.) – şəkil, sürət, *çələb* (Şir.) – cansız, *çopuz* (Z.) – yapıncı, *çələm* (Z.) – çiyələk, *çətgən* (S.) – miçətgən, *çəliz* (Mər.) – çətin, *çalğı* (Z.) – dəryaz, *cad* (Z.) – qarğıdalı çörəyi, *çiş* (Qaz.) – diş. Tuva dilində *çiş* yemək deməkdir [ТувР сл., 513]; *cağana* (Z.) – kamança, *curunbul* (Z.) – qoz, fındıq ləpəsi, *çirnoğ* (Qaz.) – kiçik şelələ, *cuanək* (B.-Pir.) – dovşan balası. Məlum olduğu üzrə qıpcaq tipli bir sıra türk dillərində dovşana *kuyan*, balasına isə başqırd dilində

kuyankay, özbək dilində *kuyonça* deyilir. *k* səsinin *c* səsinə keçməsi hadisəsini nəzərə aldıqda *cuanək* sözünün *kuyan* sözü ilə bağlı olduğu öz-özünə bəlli olur; *şalax* (Şə.) – kal, yetişməmiş meyvə, *şelliç* (A.) – qalın meşəlik, *şeylan* (Meğri rayonu Nüvədi şivəsi) – səliqəli, şux gəzən (adam). Bu sözə tuva dilində *şeverqin* [ТувР сл., 355] şəklində təsadüf edilir; *şətəl* (Ş.) – yun corab. Bakıda şətəl nadinc deməkdir, *şomaxı* (Meğri rayonu Nüvədi şivəsi) – kəlağayı. Kəlağayı əvvəllərdə Şamaxıdan gətirildiyindən onun adı şəhərin adı ilə adlandırılmışdır; *şəngil* (Meğri rayonu Nüvədi şivəsi) – yelləncək, *şıdırğı* (S.) – cəld, tez, *şütəmax* (Nax.) – boş-boş gəzmək, *şilan* (B.) – toy, qonaqlıq. Bu sözə *şülən* şəklində “Dədə-Qorqud” da təsadüf edilir (“Dədə Qorqud”, 89).

Ədəbi dildə olmayan və ya başqa mənalarda işlənən sözlərdən başqa dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibində bir sıra omonim və sinonimlərə də rast gəlirik. Nümunə üçün bir neçəsini göstərək.

Omonimlər	
axmaq	<ul style="list-style-type: none"> — həqiqi mənasında — batmaq (S.) – Uşağ Kürə axdı.
ayna	<ul style="list-style-type: none"> — güzgü (B., Ş., S., Şir., Sal.) — pəncərə şüşəsi (Qar., A., G., Z.)
atdırmaq	<ul style="list-style-type: none"> — atmaq — çəkdirmək (S.) – Gedirəm şəkli atdırmağa.
atar	<ul style="list-style-type: none"> — atmaq — keçmək (S.)
qarapatdax	<ul style="list-style-type: none"> — balıq yeyən quş (B.) — qızilla qaramuncuqdan düzülmiş boyuna taxılan bəzək (Nax.)

Sinonimlər

Albalı — gilənar (Qar., Qaz., G.) — turşgilas — dəli gilas — nargilə (Ağs.) — acıbəhli (Q.).

Qarğıdalı — peyğəmbəri (B.) — məkə buğdası, kəbə (Ord., Nax.) — şormacabuğda (Ş.) — qarqundey (Z.).

Süzgəc (Qaz., Qar.) — aşsüzən (A., B.) — düşbələn (G.) — palankeş (Z.) — qorapalan (S.) — çilossən (Ş.).

Maya (B., Ş.) — xamralı (Qar., G., A.) — palatı (Qax), acıtma (Q.).

Döşəkçə — nimdər — nalça (S.).

Döşəkəği (B.) — mələfə (G., Qaz.) — sörüğ (Qar., A.).

Dəsmal — mehraba (Qaz., Qar., G.) — təlis (Lən.) — əlardan (Füzuli).

Sürü — xızan — xıl — umman (S.).

Pilləkən — əyaxlığ — nərdivan.

Tamam — eyzan // eyzən — başdan-ayağa — lül — tey//teyxa — çim — sivit (Nax.) — zır (Nax.).

Xəsis — simic (B.) — nırqız (Nax.) — xırmıs // qırmıs (S.) — göyçi (Ş.-Göy.) — kirmis, xımı (Mər.) — küzə — zəlla (Meğri rayonu Nüvədi şivəsi).

Nəlbəki (B., Ş.) — bölmə (Z.) — zir (Nax.).

İclas — yığıncaq (B.) — yığnax — ortalıx (Qaz.) — mərəkə (Qaz., Qar.) — gimgə (Z.).

Seyvan (A., Z., Qax) — eyvan (G.) — artırma (Qar., S.) — qulangərdiş (Sal.).

Pəncərə (B., Ş.) — işıqlıx (Ş.-Göy.) — aquşqa, abışqa (Qar.) — ayna (Qaz.).

Xam yer — məndəcar (B.) — kolavat (A.).

Suqabı — gəl-gəl — birəlli-tayqulp — əllicə (Ş.) — əllicə (Mər.).

Qəbirsanıǵ (B., Ş.) – qabırıtıx (Qax, Z.) – səvzıkar (G.) – məzərsı-
ǵanıx (Baş.).

Qorxaq – aǵbaǵır (Qar.) – öddəx (Qaz.) – aǵcıgər (S.).

Aǵcaqənəd (B., Ş.) – hünü (Qaz., S.) – dıtdılı (S., Sal.) – mıǵmıǵı
(Qaz.) – vid (Q.).

Gölməcə – durma (Mər.) – axmaz (Qaz.).

Belbaǵı (B.) – toqqa – təkbənt (Ş.) – kəmər.

Saǵsaǵan – zıxızıx (Z.).

Mıx – mismar – kora (Aǵs.) – qadax¹ (S.).

Boşqab – nımçə – tefşi (Baş.).

Düymə – sədəf² – pələk (Yar.).

DIALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİMİZİN LÜĞƏT TƏRKİBİNDƏ ALINMA SÖZLƏR

Azərbaycan xalqı uzun əsrlər boyu Yaxın Şərq, rus və Qafqaz-iber xalqları ilə qarşılıqlı əlaqədə olduğundan dillərinin də bir-birinə qarşılıqlı təsiri olmamış deyildir. Bu təsir hər şeydən əvvəl özünü dilin lüğət tərkibində göstərir. Dialektlərimizin lüğət tərkibindəki alınma sözlərin vəziyyəti çox vaxt ədəbi dildəki kimi deyildir. Dialektlərin lüğət tərkibindəki alınma sözlər ədəbi dildəki alınma sözlərə nisbətən dilin daxili inkişaf qanununa əsasən istər şəkil, istərsə də məzmunca dəyişikliyə daha çox məruz qalır.

Dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibində alınma sözlərin mənbəyi əsasən üçdür: 1) ərəb və fars; 2) rus; 3) qafqaz-iber dilləri.

Bunu da qeyd etməliyik ki, bütün dialekt və şivələrimizdə alınma sözlər eyni dərəcədə işlənmişdir. Şərq dialekt və şivələrində ərəb və fars sözləri qərb dialekt və şivələrinə nisbətən daha çoxdur. Qafqaz-iber dillərinin sözləri isə şimal dialekt və şivələri, eləcə də Qərbi Azərbaycan və Gürcüstan ərazisində yerləşən Azərbaycan dialekt və şivələrinin lüğət tərkibində özünü göstərməkdədir.

Ərəb və fars sözləri

Ərəb və fars sözləri dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibinə çox qədim zamanlardan bəri daxil olduğundan, dilin qayda və qanunlarına

¹ Tatar və tuva dillərində *kadaq* işlənir.

² Tatarçada *sədəp* işlənir.

uyğun olaraq daha çox dəyişikliyə uğramışdır. Bu dəyişiklik iki cür olmuşdur:

1) Bu sözlərin bir qismi (əgər alınma sözün qarşılığı varsa) öz müstəqilliyini tədriclə itirərək yerli sözün içərisində əriyib getmişdir. Əvvəllər alınma söz qarşılığı olan yerli sözlə yanaşı işlənmiş (məs.: *qada-bala*, *qədar-qəza*, *dava-dərman* və s.), sonra yerli sözlə calaqlanmış (məs.: *uzundraz*, *vurmabizən*, *üzbaşurət*, *dərdoqqaz*, *yıǵcəm* və s.); nəhayət, yerli sözün içərisində öz müstəqilliyini itirərək onun bir hissəsinə çevrilmişdir.

2) Ərəb və fars sözləri uzun illər boyu dilin fonetik qanunları (ahəng qanunu, səsdüşümü, səstərımı, assimilyasiya, dissimilyasiya və s.) təsiri altında get-gedə öz fonetik simasına dəyişmişdir.

Bu cür sözlərdən nümunə üçün bir neçəsini göstərək: *asda-asda* < ahəstə, *əcəb* < əcaib, *həri* < ari, *muşqulat* < məşgüliyyə, *irişǵad* < rişxənd, *məsəl* < məhsul, *maanə* < bəhanə, *məxləsər* < müxtəsər, *bobat* < babat, *məsilə* < mühasirə, *namalə* < laməhalə, *namxıda* < nami xuda, *saman* < səhman, *cuanəzən* < cavan zənən (B.), *ayanat* < əyanət, *alahı* < əlahət, *siyapır* < siyah pur, *hafisət* < hafizə, *noxoş* < naxoş, *hayat* < həyat, *zayıf* < zəif, *tassıǵ* < təsdiq, *ataş* < atəş (S., Şir., Sal.), *quvra* < qüvvə, *iraftar* < rəftar, *hekal* < heykəl, *uruzgar* < ruzigar, *iras* < rast, *irəşbər* < rəncbər, *hammı* < hamı, *sahat* < saət, *dəqə* < dəqiqə, *tər* < təhər, *xəş* < xərc (Nax., Şər., Şah.).

Rus dili vasitəsilə daxil olan rus və Avropa sözləri

XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Rusiya ilə birləşməsindən sonra istər ədəbi dil və istərsə dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibində rus dili vasitəsi ilə dövlət idarəçiliyi, həyat və məişət, mədəniyyət və texnika ilə bağlı olan bir sıra rus və beynəlmillət sözlər daxil olmuşdur. Bu sözləri iki qismə ayırmaq olar.

1) Azərbaycanda sovet hakimiyyətindən əvvəl dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibində işlənən sözlərdir ki, bunlar dilə çoxdan daxil olduğundan dilin qayda-qanunlarına əsasən tələffüz edilir.

Bu cür sözlərə nümunə olaraq aşağıdakıları göstərmək olar: *məkərə* (yarmarka), (B.), *avişqa* // *abişqa*, *sırtux* (A.) // *aǵuşqa* (Sal.), *şapkə*, *süpnik* (B.), *işkaf*, *iskan*, *samavar* // *sımavar* (Ş., B.), *pencək*, *çüǵün*, *patron*, *potilkə*, *xamıd*, *pıt*, *şotqa* // *şotkə* (B.), *doxdur* (Muğ.), *lötəkə*, *piraxod*, *garut* // *qarut*, *faytın*, *fənər*, *saldat*, *arşın*, *sajen* (B., Ş., Q.,

Muğ.), *pirkeşik, naçannik, pristav, telfun, qaradavoy, qramafon, qofta* (B.), *vers, bankə, usdul, lampa* (Q.), *duruba, balqom, firqon, mamador, qampet* (Qaz.), *mastavoy, poşt* (B.), *əptek // aptek, tiyatur* və s.

Azərbaycanda sovet hakimiyyətindən əvvəl dialekt və şivələrimizdə rus və internasional sözlərin işlədilməsində gözəçarpan xüsusiyyətlərdən biri də bundan ibarətdir ki, bu cür sözlər əhalinin savadsızlığı nəticəsində çox vaxt xalq etimologiyasına uyduqluqla təhrif olunurdu; məs.: *Fitilbörk* (Петербург), *attutan* (адъютант), *qarabişik* (грабщик), *piştə* (пистолет), *kosavoy* (часовой), *atma alı* (адмирал), *qaranoy* (коренной), *içqab* (шкаф).

2) Azərbaycanda sovet hakimiyyətindən sonra yeni ictimai münasibət, təsərrüfat, texnika, elm və mədəniyyətin sürətlə inkişafı ilə bağlı olaraq dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibinə bir sıra rus və beynəlmiləl sözlər daxil olmuşdur.

Nümunə üçün aşağıdakıları göstərmək olar: *ferma, dizil, traktor, qultufatur, savxoz, qalxoz, kino, pıçat, avtomobil, plan, deptat, rayon, qassir, briqadir, raykom, partkom, partibilet, silos, radiol, ağranom, qombayn, qamsamol*.

Qafqaz-iber dillərindən keçən sözlər

Qafqaz-iber dilləri ilə Azərbaycan dilinin qarşılıqlı əlaqəsi, təsirlər məsələsi, demək olar ki, tədqiq olunmamış sahələrdən biridir. Buna görə də burada verdiyimiz bəzi misallar qəti hökm şəklində deyil, ehtimal xarakteri daşıyır. Sonrakı tədqiqat bu ehtimalların nə qədər doğru olduğunu aydınlaşdıracaqdır.

Dağıstan dillərindən keçən sözlər. Dağıstan dillərindən keçən sözlər bu dillərə qonşu olan dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibində daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Bu sözlərdən nümunə üçün bir neçəsini göstərək: *adiy* (Z.-Aş.T.) – ana, xala, saxurcada isə nənəyə deyilir; *beteley* (Z.) – əmi arvadı, avarcada da bu mənada işlənir; *vidar* (Qax-İ.Su, Z.-Aş.T.) – çətinliklə keçilə bilən cığır, saxur və ləzgi dillərində də bu mənada işlənir; *gamac* (Qax-İ.Su) – daş, avarcada da bu mənada işlənir; *koc* (Qax-İ.Su) – şalman, damı tikərkən işlənən yoğun və uzun ağac, avarcada *koci* şəklində işlənir; *kutsun* (Qax-İ.Su) – böyrək, ləzgiçədə *tsurkun* şəklində işlənir, *daqoy* (Qax-Gül.) – it, saxurcada da bu mənada işlənir; *əsdəmi // isdəmi* (Qax-İ.Su) – ərşin, avarcada da bu mənada işlənir; *parxalax* (Qax-Alm.) – qovuş, saxurca *pərxəna* şəklində

eyni mənada işlənməkdədir; *səpəl* (Qax – İ.Su) – murdar; saxurcada da bu mənada işlənir; *xayma* (Qax – İ.Su) – palaz, çadır qurmaq üçün yundan toxunmuş nazik xalça növü, avarcada da bu mənada işlənir; *xukarı* (Qax-İ.Su) – ağac qabığından qayırılmış balaca zənbil, səbət, avarcada *xikiri* şəklində səbət, zənbil mənasında işlənir.

Gürcü dilindən keçən sözlər. Gürcü dilindən dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibinə keçən sözlər haqqında geniş məlumat “О грузинско-азербайджанских языковых взаимоотношениях” (Труды института языкознания, серия восточных языков, II. Тбилиси, 1957) adlı məqalədə və V.T.Cangidzenin “Грузинские лексические элементы в дманисском говоре азербайджанского языка” (Труды института языкознания, серия восточных языков, II. Тбилиси, 1957) məqaləsində verilmişdir.

Verəcəyimiz misallar yuxarıda adını çəkdiyimiz əsərlərdən və bir də Muğan və Borçalı rayonlarından topladığımız dialektoloji materiallardan olacaqdır: *cəcə* (Qar.) – üzüm puçalı, buradan da *cəcə arağı* ifadəsi törəmişdir. Bu söz gürcücə *çaça* şəklində eyni mənada işlənir; *cincar* (Şə.) – kicikən, gürcü dilində eyni şəkildə və mənada işlənir; *mərə* (Muğ.) – çökək yer, gürcü dilində *mere* şəklində alçaq məhsuldar yer; *məngəl* (Şə.) – oraq, qədim gürcü dilində orağa *manqal* deyilirdi; *axşəbi* (Şə.) – yer adı, gürcü dilində *axo* – əkin yeri – *eb* cəm şəkilçisidir; *xımı* (Baş.) – otun bir növü, bu şəkildə və bu mənada gürcü dilində də işlənir; *cancur* (Baş.) – gavalı “venqerka”, gürcü dilində də eyni şəkildə və eyni mənada işlənir; *şəşamadi* (Baş.) – lobyadan hazırlanan yemək, gürcü dilində ətsiz yemək deməkdir; *bulul* (Baş.) – tayaya vurulmuş dərz topası, gürcü dilində eyni şəkildə tayaya vurulmamış dərz topası mənasında işlənir; *qoqu* (Baş.) – gürcü qızlarına deyilir; *qoqu iynəsi* (Baş.) – sancaq. Sancağın bu cür adlanması V.T.Cangidzenin yuxarıda adını çəkdiyimiz əsərində belə izah edilir: “qoqu iynəsi”, “qız iynəsi” – ingilis sancağının adıdır, görünür ki, bu sancağı ilk dəfə “qoqu”nun paltarında görmüşlər; *çikilə* (Baş.) – duvaq, gürcü dilində də bu mənada işlənir; *berzan* (Baş.) – yunan, gürcü dilində də bu şəkildə və bu mənada işlənir; *hal* (Baş.) – su pərisi, gürcü dilində bu mənada işlənir; *kox* (Baş.) – küləslə örtülmüş daxma, gürcü dilində də bu mənada işlənir; *qod* (Baş.) – ölçü, gürcü dilində də bu mənada işlənir; *tavat* (Bor.) – mülkədar, gürcü dilində də bu mənada işlənir; *müşə* (Bor.) – gürcücə olub, keçmişdə taxıl biçilən vaxt, biçilən taxıldan müəyyən faiz almaq şərti ilə işləyən gürcü biçinçisinə deyilirdi.

MƏTNLƏR

QUBA DİALEKTİ

ÜLÜYƏ QİSMƏT ULAN

(Nağıl)

Biri var idi, biri yux idi; bir kişi var idi. Unun bir arvadı və qızı var idi. Bir gün bular kətdən kücməli uldular. Hər üçü bir ərəbiyə minib yula düşdülər. Bir az gitdikdən sūra suzdadılar. Ərəbni saxliyə həytdən su içməli uldular. Ular üz qızdərini bir həytdən su getirməyə gündərdilər. Qız bir həytdə girdi və ura girən kimi həytdin qapları bağlandı. Qız içəridə, ata-anası bayırdə qaldılar. Ata-anası bir neçə gün urda güzdədilər, qapı açılmadı. Axırdə çaralarıⁱ kəsildi, gənə üz yullarına davam etdilər.

Qız həytdə uyana, buyana baxdıⁱ, hiç kəsi gürmədi. Həytdə ancağ bir ö gürdi. Yaxınəşdi övə. Övün qapısı bağliydı. Sūra o gürdi ki, qapının üstündə bir tupa həçər var. Qız gütdürdi və başdadi qapını açmağa. Birimci övi aşdı. Ö bumbuş idi. İkimci övi aşdı. U öv də buş idi. Üçümcisin aşdı. U da buş idi. Belə-belə altısın aşdı. Hamı buş idi. Axırdə yeddımcisi aşdı. Gürdi ki, övdə bir uğlan yatib. U elə bilədi ki, u uğlan ülüdü.

Qız burada düz utuz duqquz gün uğlanın başının üstündə uturub onun miçəglərin qovadı. Qırımci gün çux darixədi, qalxadi dama baxsın gürəğ küçədən kim keçədi. Gürədi ki, bir dəsde qarəçilər keçədi. Ulardan xaiş etdi ki, una qulluqçı vərsinnər. Ular razi ulub una bir keçəl qızı qulluqçı vərdilər. Qız bu qulluqçını ipnən küçədən dama çekdi və övə gətirib uğlanın yanında uturtı ki, onun miçəglərin qōlasın.

Üzi gidədi u biri övə başını yumağa. Bu, övdə ləgeni gütdürən kimi u biri övdə uğlan səbir getirib uyanadi. Uğlan güredı ki, başının üstündə bir keçəl qız uturub. Qızdən kim ulduğunu suruşadi. Qız diyədi ki, uturub sənın miçəglərini qōluyadam. Uğlan çarəsiz qalib uni almali

uladi. Əslində una qulluğ edən qız uların qulluqçısı uladu. Bu qız hiç sırrını bayıra vərmedi.

Bir gün uğlan şərə gidməli uladi. Uğlan arvadının nə lazım olduğunu suruşadi və sūra qulluqçudan suruşadi. Qulluqçı diyədi ki, "Məmçün bir bıçağ və bir səbir daşı gətir". Uğlan diyədi "Yaxşıⁱ".

Uğlan şərdən arvadına lazım olan şeyləri aladi. Sūra qulluqçıya lazım olan şeyləri almağa gidədi. Uğlan bu şeyləri alanda unnan suruşallar ki, süzdə belə dərli kimdi ki, bu şeyləri isdiyədi. Uğlan qulluqçum diyə cavab vərədi. Uğlan burda bir şey var diyib qeyitədi kəndə. Arvadının şeylərin üzünə, qulluqçunun da şeylərin vərədi üzünə və sūra xəlbət gəlib qulluqçunun övündə gizdənədi, baxsın gürəğ qulluqçı bu şeyləri nə edəcəğ.

Qulluqçı gələdi övün ortalığına bir süfrə saladi. Süfrənin üstünə səbir daşın quyadı və daşa u, bütün dərdrini diyədi. Sūra: "Səbir elə səbir daşı" diyib bıçağı daşa vuradıⁱ. Dərdrin diyib qurtarannan sūra üzünü öldürməğ istiyədi. Uğlan durub uni tutadı və üzünü öldürməyə quymidi. U qızın danışığınan uğlan belə başa düşədi ki, muna qırx gün qulluğ edən keçəl qız yux, u imiş. Qızı qucağına gütdürüb bu biri evə gətirədi, keçəli u biri övə qōluyadı.

Bir gün qızın ata-anasının yadına üz qızdəri düşədi ki, durub gələllər qızın gürsünnər gürəğ sağdıⁱ, ya yux. Ular düz həmin qapıya gələdülər. Gürellər ki, qapı açıldıⁱ. Həytdə girən kimi üz qızdərini gürellər. Qızı əvvəl uları tanımidi. Tanıdığdan sūra oları övə apardıⁱ və üz əriynən tanış edədi. Bu günən sūra ata, ana, qız və giyō bir yerdə xoşbax dulanmağa başdiyallar.

AĞILLIⁱ KƏRPİC

Keçmişdə Həriyolla addı bir kişinin iki uğli vardı. Birinin adı Əhəd, u birisinin adı Vəhəd olmuş. Buların atasının çux vari-dületi olmuş.

Günnərin birində Həriyolla Əhədi üləndirədi. Bir az keçmiş Vəhədi də üləndirədi. İki qərdeş atasının sağlığında bir yerdə yaşayırdılar. Atası ülən kimi Əhədnən Vəhədin arvaddarıⁱ dīb:

– Bu nə süzdür, bir bir yerdə yaşiyə bilmidux. Bizi ayırun.

Qərdeşdər də arvaddarının süzünən çimağ isdəmiyib, ata malını üvin tən urtasına tüküb paylamağa başladılar. Bu vaxt irəfin altınən bir kərpic çıxib urtaya düşdi, dilə gəlib dedi.

– Siz nəçün ayrula varsuz? Vaxtilə mən də atavuz kimi dülətdi adam idim. Sōra mənə üldürüb süzün üvüzün dalında basdırmışdılar. Süzün üvləri təzə tikəndə mənə basdıran yerdə kərpic kəsdilər. U vaxt mənə də kərpic kəsib süzün bariyə quydilər. U vaxtdan bu sātə kimi bu baridəyəm. Adam arvada inanub qərdeşdən ayrulmaz.

Qərdeşdər bu süzdəri işidib ayrılmıyib bir yerdə yaşamağa başladılar.

ÖÇİ PİRİM

Bir gün öçi PİRİM oğ gidədi, o oluyadı. Əxir ki, gecələməli uladı. Harda gecələməli? Bu aralarda isə bir dərin meşə varmış ki, meşə çux dərin, qorxuli, vəşilərlə duli meşeydi.

U bu meşədə gecələməyi qərara aladı. Gidib urda ut quradı. O ətinnən yiyərkən bir tekgüz munun yanına gələdi, salam vərüb admn suruşadı. Öçi diyədi:

– Adım Üzümdü.

Həyvan una israr edədi ki, hindi yidigün ətdərdən vər, sūra səni yiyəcəğəm. Bu vaxdi vəşini yuxi tutadı. PİRİM tufəngini alıb ağaca çıxadı. Urdan həyvanun kəlləsinə güllə vuradı. U nərə çəkədi. Bütün meşə vəşiləri onun ətrafına yığıladı. Suruşallar ki:

– Səni kim vurub?

Diyədi ki:

– Üzüm.

– Necə üzüm, onun adı yuxdumi?

Üzüm üzümə elədim,

Küli güzümə elədim.

AYİ BALALARI¹

(*Övçunun söhbəti*)

Mən oğ gidəndə quymamışam bir hiyvan əlimnən saləmet çıxsin. Həmişəki tərənən bir gün də gözə var idim ki, gürdüm bir ayi iki putasınən başdiyədi mənə sari gəlmağa. Qabağda çay vardı. Mən gizdənib durdum ki, baxım neyniyəcəğlar. Ayi bir putasını aldı qucağına ki,

keçsin buyanki taya. Bir də başdadi suya girib yerimağa. Buyanki taya az qalmışdı çatsun, bir də dala baxub gürdi ki, u taydaki balası dalınca gəlmağdadi. Ayi tez qucağında ulan balasını bu tərəfdə quyub, başdadi u üzdekinin dalınca gidmağa. Balasına çatınca ulmadi, uni sel apardı. Nərə çəkdi, dala dündi, u biri balasını də dalınca gələn gürdi. İsdədi una çatsın. Çatınca ulmadi ki, uni də sel apardı.

BAKI DİALEKTİ

NAĞİL

Bir padşahun arvadi noxoş olur. Həkim dır ki, arvadun noxoşdığınun dərmanı armuddur.

Padşah vəzirə ömr edir ki, görginən hər yerdən armud müəəsər illyəsən naxoşdan ötri. Bir kəntdi eşidir ki, padşahun arvadi naxoşdu, həkim unnan ötri armud isdiyib.

Bir kənd əhli də arvadına dır ki, görginən ki, samannıqda basdırdığın armuddan gör qalıb ki, padşahun arvadi üçün aparəğ, bizə ənam vərsün. Arvad gedir, axtarır, görür ki, beş dənə qalıb, gətirir vərür kişiyə; bu da gətirir, gedir, padşahun tərəfinə. Gedir, yetişir padşahun qapısına, qapını taqqılbab elir. Qapıçı gəlir qapıyə. Qapıçı xəbər alır ki, gətirdigün nədü?

– Bes, padşahun arvadi naxoşdu, onunçun armud gətirmişəm.

Qapıçı xəbər vərür ki, armud gətiriblər. Ordan hökm çıxır ki, bıraxun gəlsün. Kətdi gedir çıxır yuxarı. Yuxarda vəzirə dır ki, padşahun arvadi naxoşdu, onunçun armud gətmişəm. Alır armudı, vərür padşaha. Sōra hökm elir ki, aparun muni, salun zindana. Aparıllar, sahıllar zindana. Zindanda da bir neçə nəfər adam unnan xəbər ahıllar ki, sənin nə təxsürün var ki, səni də gətirib sahıblar bu zindana. O da cəb vərür ki, padşahun arvadi naxoşdi, əlan eləmişdi ki, kim armud gətsə, ona ənəmim çataceğ, mən də armud gətirdim, mənə saldılar zindana.

Bir neçə müddət qalır, il gəlir başa. Padşahun arvadi bu armuddan bir neçəsini yır, sağalır və bir dənə oğlı olur. Bir ildən sōra bu tusdağları padşah yoxlir. Zindanda olannar çıxır bayra, armud gətirən çıxmır və dır ki, yerim yaxçıdu. Padşaha xəbər gəlir ki, bir nəfər çıxmır və dır ki, yerim yaxçıdu. Hökm elir ki, gedün getirün bura. Muni hökmünən

gətirib gəlillər padşahun qullığına. Padşah munnan xəbər alır ki, sən nə barəyə görə gəlmirsən. Cəb verir ki, əlan eləmişdün ki, arvad naxoşdu, armud gətirənə ənamım keçəcəg.

– Armud gətirən sənsən?

– Həri, mənəm.

– Vəzir!

– Bəli, armud gətirən buydi.

– Apar muni xəzinəyə, nə öreyi isdir, xəzinədən pul götürsün.

Bu da daxil olur xəziniyə, bir oyna baxır, bir bıyana, görür ki, bir müşar var, müşari getirir, salır xuncırına. Bir də baxır görür ki, bir dəne palta var. Vəzir dir ki, pullardan götürginən. Dir ki, bular mənə gereddü. Bir də görür ki, lapatgə var, onu da götürür qoyur xuncıra. Vəzir dir ki, pullardan götür, dir ki, bular mənə lazımdı. Gəlir ki, gedmeqligə, padşahun qabağınan keçəndə dir ki, nə götürdi xəzinədən. Dir ki, bu xuncirdakilər müşardu, paltadu, lapatgə.

Padşah sorışır ki, nə barədə bulari götürmisən, qaş-daş götürməmişən? Dir ki, gedəcəgəm nəki bağda armud ağacı vardu ulari müşarriyecegəm, lapatgeynən kötöklərini qazacegəm, palteynən ulari götürdən diblərini vıracegəm. Əlan eliyəcəgəm ki, nəbbadə armud əkəsüz; armud aparani padşahun bir il zindanında saxlıllər, sora dindirillər.

ŞAMDANUN NAĞILI

Günlərin bir günündə Yemən vilayətində bir padşā vardı. Munun hər nə qızı olseydi öldürtdirərdi. Qız tayfasını gözi götürməzdi. Bir gün arvadi hamilə idi.

Padşā didi: “Arvad, əgər bir də qız doğsan, sənün özünü öldürtdirəcəyəm”. Vaxd oldi, doğmaq zamanında arvadun qızı oldi.

Arvad yalvardi momiyə ki, bu sirri heş kes bilməsün, apar uşağı saxla, padşā diyərük ki, uşağ öli oldi. Moma uşağı götürüb apardı öyünə. Padşā xəbər verdilər ki, uşağ öli oldi. Moma başdadı qızı besdeməgə. Qız gəldi, yetişdi om beş-on altı yaşına. Qız bilirdi ki, o, padşāun qızıdu, ama anasi una tapşırışdı ki, heş kesə sirri demə.

Günnərin bir günündə padşā qa gedirdi. Camāt da küçələrə, damlara yığılıb padşā tamaşa eliyirdilər. Qız da atasını heç görməmişdi.

Padşā atun üstündə sağında vəziri, solunda vəkili cəlalnan gedə-gedə oyan-büyana baxırdı. Bir öyün qabağınan keçəndə, damun üstündə gözi bir qıza sataşdı, bir göyldən min köylə qıza aşiq oldi. Qapını nişanniyib getdi ova. Ödan qeydənnən sora çağırdı arvadını ki, arvad sənün oğlun olmur, mən ölənmeq isdirəm. Arvad didi ki, ixtiyar səndədü. Çünki padşā idi, ona söz diyə bilmezdi...

SÖBET

Nöxani kəndində bir nalbənd olur. Bir nəfər Saray kəndinnən ati getirir nallatmağa. At bədnal olur. Bu hərçi bağliyyir, at diyammır. Sora bu ati getirir dilinnən bağliyyir. Sora ati nalliyir. Mıxı' vıranda, at çapalyyir, dili qırılır. Bir neçə vaxt keçir mınun üssünnən. Oğlan taza toy eliyibmiş. Qaynatasi xəbər göndərir onçun, gəlsün, mənə kömeg eləsün, taxılı piçək. Bu oğlan da gəlir. Da bu kişinün yanna gəlmir, başdiyir bir tərəfdən piçmegə. Kişi çağırır ki, çöreg yiyeg. Oğlan da gəlir eyleşir, hindi isdir ki, qeynatasi ilə söbet edə bir qədər açıla, kişidən xəbər alır:

– Ay əmi! Dir:

– Qadōj alım, nə diəsən? Oğlan dir:

– Nə meyvədü güli yox, nə heyvandu dili yox? Kişi cavab verir:

– Qadōj alım, əncil ağacıdu güli yox, saraylınun atıdu dili yox.

Oğlan mını eşidən kimi, acıq elir, çıxır gedir.

HƏCIYNƏN LOTUNUN SÖBETİ

Bir Həciynən bir loti yoldaş olullar. Loti dir Həciyə ki, ay Həcəmi, kōnə kişisən, bir az söbet eləginən. Həci dir ki, baş üsse, oğlım. Həş-dərxana gedirdim, yolda proxotda gördüm ki, dēzdən bir balıq atıldı, ağzında dörd yüz qırx diş saydım.

Loti baxır görür ki, Həcinün didiği təmiz yalandu. Başdir: – Ay Həcəmi, atam rəmetdig bir gün mənı göndərdi ki, ged bağı bellə. Həci, bağmız da Şüvələndeydi. Mən də gedib başdadım bağı işdeməgə. Birdən elimi cibimə saldım, gördüm cibimdə üş-dörd dəne qorulmuş kudi tumi var. Öz-özümə didim ki, əşi, mını çırtamağdan nōleceg,

yaxşısı budu ki, bulari ek. Həci, mən də bir çala qazıdım, tumları saldım ura. Qəydir gələnən sōra, gördüm tum gögərib, bir qəriş də qol vərrib. Bir vədərə də su vərdim. Axşam oldi, çıxdım gəldim. Bu birisi gün getdim, gördüm ki, tağ hasardan aşib, düşüb yolun içinə. Gördüm ki, yoldan keçən ərəblər tağı əzib korrıceglər, getirdim, altını payladım. Həyfim gəldi, Həci, bir vədərə də su vərdim. Üçüncü gün gəldim gördüm ki, Həci, tağ çatıb Binə bağlarına. Bir vədərə də su vərdim.

Həci, Binə bağlarını eşidən kimi, qəydir lotiyə:

– Ay oğul, bərkəm səf elirsən, o uzunuğunda tağ olmaz ki?!

Loti dır ki, Həcəmi, işüə bax, sənəcəz öləsən, balığun dişin azaldırsan azald, azaldımsən, gedib bir vədərə də su vərəcəgəm.

İKİ YALANÇI

İki yalan danışan olir. Dillər: gedeg yalan danışağ, ancaq bir-birimizin yalanni təsdiğ eliyeg. Yoldaşı dır, əybi yoxdu, gedeg.

Gəllər çıxıllar bir kəndə. Bir başdır ki, mən eşitdim ki, gögdə küçig zıncıldır. Camət yığılır qınıyillər oni ki, pa atonnan yalan yəsi! A balam, küçig gögə necə çıxdı. Yoldaşı baxır görür ki, iş şuluğdu, oları dögeceglər. Dır: Əşi, nöşün qınıyirsuz oni, olar də, çalağan vurur çaynağına aparar gögə, zıncıldiyəndə o da sesini eşidər. Sōra ikinci dır ki, siz ona nə dırsız ki, mənim atamın bir töləsi var ki, ati tölənin bu başında cütleşdirsən, o başına gedincə doğur.

Birinci dır ki, mənim atamın da bir şüli var, hələ ki quraqlıq olur, bulutdari aralır, yağış başdır yağmağa.

İkinci dır ki, pa atonnan yalan yəsi, pes oni harda saxlır.

Birinci cavab vərir ki, sənün atōun töləsində.

* * *

İki adam bir-birinən söbet başdiyillər ki, bu alayı-alayı yerrərin danışğlarını necə başa çıxax. Dillər ki, bekili cüt danışır, u bir nəfər dır ki, şamaxılı eyhamla danışır, dərbətədi kəllə danışır. Onu neynən biləg? Didilər ki, oları bir-bir gətirün, dindirün.

Şamaxılıni çağırıldılar gəldi, içəri girəndə qaş-göz ilədi, nə var? Onda bildilər ki, o şamaxılıdu. Bekilini gətirdilər, onnan xəbər aldılar

ki, dillər siz cüt danışırsuz? O didi ki, biz danışmanığ, gətirdi-kütüdi danışar. Dərbətədi çağırıldılar gəldi. Dedilər ona süz kəllə danışırsuz. U didi ki, hasi quduğ oğli diədü uni!

ÇOBAN MƏHƏMMƏDİN NAĞILI

Belə rəvayət edillər ki, çün günnerin bir günündə bir Məhəmməd addi qoçağ oğlan var idi. Munun bir popağı varmış ki, yeddi qoyun dərisinnən; bir çuxası varmış ki, əlli yeddi yerdən yamağı var imiş. Günnerin bir günü şərdən çıxıb gedətdi ki, özünə bir parça çörək qazansun. Yorulub bir qəbristanda oturatdı.

Amma eşit əmqızı və əmoğlınan. Bular bu şərdə olırdılar. Gün o günən ki, əmqızı əmoğlınə diyətdi ki, əxşəm mən səni qəbristanda gözdüyədim, gəl qaçağ. Qızın əmsi oğlının da adı Məhəmməd imiş. Qız əmsi oğlınan qabağ ata minib qəbristana yavuglaşatdı. Taki bu qız Məhəmmədi çağırar, çoban Məhəmməd durad, gedəd qızın bərabərinə. Şəbuzülmət, göz-gözi görmiyətdi. Qız əmsi oğlınan əvəzinə Məhəmmədi alat tərkinə. Bir baş şərdən çıxad. Taki özini şərə yavug bir şərə yetirətdilər. Qız səhər görətdi ki, bəli, əmsi oğli döğür. Danışmıyib ürəyində diyətdi ki, bu çıxıb bəxtimə. Şərin bir ağaşdığında qız ati saxlıyətdi, Məhəmmədə pul vərrib diyətdi ki, get öy al və özünə paltar al. Məhəmməd şərə girətdi, özünə bir des paltar və mülk alatdı. Gəlib qızı həmin mülkə qoyatdı. Bular birdə durdılar yaşamağa.

QIZ İLƏ OĞLANIN SÖBETİ

- Mən qoz ağacı olsam, çöllərdə pıtsəm, neynərsən?
- Mən bir alaqarğa olsam, qubloyi yesəm, neynərsən?
- Bir gilə dari olsam, yerə səpilsəm neynərsən?
- Bir cücəlik tōuğ olsam, darını yığsam, neynərsən?
- Mən bir qızıl ilan olsam, səni çalsam neynərsən?
- Mən bir iti xəncəl olsam, səni doğrasam, neynərsən?
- Mən bir qızıl alma olsam, sandığa girsəm, neynərsən?
- Mən bir gümüş açar olsam, sandığı açsam, neynərsən?
- Mən bir göyçeg gəlin olsam, pərdiyə girsəm, neynərsən?
- Sən bir göyçeg gəlin olson, pərdiyə girəcəg olson, mən də bir cavan oğlan ollam, yanuva gəlsəm neynərsən?

NAĞIL

Bir quş vardı. Quş getdi bir kolun dibində ottdi. Yōşana dedi ki: “Cu-cu, gəl, mēi tēmizzə”. Dedi ki, – “Tēmizdiyə dōgəm mən sēni”. Dedi: “Gedərəm, diərəm eşşəyə, gələr, yēr səi”. Getdi, eşşəyə dedi ki: “O kōlun dibində yoşan var, ged oyi ye”.

Eşşəg diədi ki: “Gedə dōgəm”. Dedi: “Gedərəm, diərəm canavara, gələr səi yiyər”. Dedi ki: “Get deginən”. Getdi dedi ki canavara: “Orda bir eşşəg var, get oyi ye”.

Dedi: “Var, it get bīrdan, gedərəm, qoyım–quzi yiyərəm; eşşəg əti nōş yiyədəm?” Dedi: “Gedərəm, itə diərəm, gələr səi öldirər”. Gedib itə diəd: “Get, canavari öldir!”

İt deyib ki: “Gedə dōgəm”. “Gedərəm, diərəm atıcıya, gələr quyruğūi atar”. Atıcı deyib ki: “Gedib pambığ ataram, mən itin quyruğın atmanam”. Deyib ki: “Gedərəm, diərəm siçana, gələr yayūi kəsər”. Gəlib deyib siçana.

Siçan deyib ki: “Gedə dōgəm, gedərəm qəysi–kişmiş torbalarını kəsərəm, yiyərəm”. Deyir ki: “Gedərəm diərəm pişigə, gələr səi yiyər”. Gəlir, pişigə diən tēki “Ged siçani ye”, pişig gedib siçani yeməgə. Siçan pişigə deyib ki: “Yemə mēi, gedərəm atıcının yayın kəsərəm”. Siçan gedir atıcının yayın kəsməyə.

Atıcı deyir: “Başua dōnüm, yayūi kəsmə! Gedərəm itün quyruğımı ataram”. Atıcı gedir quyruğın atmağa. İt də deyib ki: “Atma quyruğımı, gedərəm canavari öldirirəm”. Gedir canavari öldirməyə.

Canavar deyib ki: “Öldürmə mēi, gedərəm eşşəyi yiyərəm”. Canavar da gedib eşşəyi yeməgə.

Eşşəg də deyib ki: “Yemə mēi, gedərəm yiyərəm yōşayi”. Eşşək də gedir o yōşayi yeməgə.

Yōşan da deyir: “Ay quş, gəl səi tēmizliyim, mēi yemə də!”

ŞĀ İSMAYIL NAĞILI

Şā İsmayıl Məhəmməd şahun oğliydi. Məhəmməd şā muni apardı, qoydı məktəbə. Vaxd öldi, dərsi tamam elədi, apardı, qoydı oni bir pəlvannıg meşg almağa. Pəlvannıg meşginnən qurtarannan sōra atasının at, qılinc, qalxan isdədi ki, qə gedəcəgəm.

Atasi neçə at gətdi, heç biri ön ilqabında davam gətirmədi. Dönüb sōra dedi ki: “İlxıda bir qəmər day var, qəmər dayi gətirün”.

Qəmər dayi gətdilər, yēr əsbabi basıb üssünə mōtəbər tapqırın bərkizib, öz səlahın da gətirib üssünə; bir neçə atdiyən qə çıxmağda olsun.

Düşdilər yola, gəzdilər, dolandılar, düşdilər axşama. Dayi şərə qayıda bilmədilər. Gördilər bir böüğ oba var. Vərdilər özderin obıya. Əmr vərđi yanındakı yoldaşlarına ki: “Hərōüz bir qapıya gedün!” Özi də bir oba böüğünün qapısına düşdi. Oba böüğünün bir qızı vardı. Qızın adı Gülzar xanım idi. Orda bu eşq yetirdi Gülzar xanıma. İki, qızın oğlan, üzüglərini bir–birinə vərđilər. Sabah olan kimi şərlərinə gəlməgdə olsunnar. Gələn kimi Şā İsmayıl özün saldı noxoşdığa. Atasi nə ki həkim vardı, yığdı gətdi mālīc eləsün. Heç biri malic eliyə bilmədi. Sorışdılar ki, İsmayıl, sən noxoşduğun nōdi ki, bu həkimlər mālīc eliyə bilmədi.

İsmayıl dedi ki: “Qızın başqa heç noxoşdıgım yoxdu. O qızın dərdinnən mən bu halətə düşmüşəm”. Atasi cuğabında dedi ki: “Qıza elçi göndərrəm, vərər, allam”. Onun elçisi gəlməgdə olsun qız yiyəsinin yanna. Qız yiyəsi cuğab vərđi ki: “Bir həfdəyəcən mənə vaxd vər”.

Bir həftəni Məhəmməd şādan möhlət alannan sōra, sərkər qaçmağda olsun öz vilayətnə, qızı da özi ilə apardı. Bu xəbəri Məhəmməd şā xəbər vərđilər. Şā İsmayıl həməni qəmər ati minib, oriyəcən sürdi, gəldi obıya. Gördi ki, oba köçib, kəklilər yurdun yerində ottdi. Baxdı kəklilərin otdamağına, tēbi gəlib Gülzar xanmın dalıycə görək nə dedi:

Yar yuan əllərün gedməz xinəsi,
Qırmızı dandığı var, məxmər sinəsi,
Çimənnig ölağı, quzey binəsi,
Oxır-oxır, gəlir səsi kəkligün.

Axşam olcaq qaçar, gedər binayə,
Sabah olcağın yığıltb gəlir günayə,
Ala qaytan keçib çarpaz sinayə,
Oxır-oxır, gəlir səsi kəkligün.

İki gözəl bir–birinnən bəhs eylər,
Əvvəlün toy–bayram, axırın yas eylər,
Oxır-oxır, qayalarda səs eylər,
Oxır-oxır, gəlir səsi kəkligün.

Kəklīkdən mūa bir xəbar olmadı, yuaş–yuaş sürib atını köçin irziyənən...

QARAVƏLLİ

Bağa köçürdüg, yatağda bir axsağ fərəmiz qaldı bizim. Bu biri il köşdüg qışdağa; gördük ki, yatağ dolub yımırteynən, at-leteg gətirdig, yımırtaleari çəkdig qırağa. Vəl gəzdirdig üssə, söyrduğ. Fərəsi bir yanə ayrıldı, xorızı bir yanə.

Bir axsağ xorız ayrıldı olardan. Kəsdim xorızı, qanınnan bir ağac gögərđi, başında bir qarpuz, qarpuzi dərdim, kəsdim, pıçağ duşdı içinə, soyundum girdim içinə, axtarırdım, gördim: bir kişi rast gəldi mənə. Dedim yeddi qatar dövə itib axtarıram, tapa bilmirəm.

Ağakişi dayı diyir: – Qışdağdan gəlirdim, gördüm ağ çadır var, ati çəkdim bağladım çadırın atda, odun yığdım ot basdım; başdadım əlimi qızdırmağa. Gördüm yuxardan su tökilir, gördüm göbələgdü.

Səlli əla saxsağan, yağlı fətir, gög soğan, nallı döşən, çulli qurt, bizöy qoan bildirçin, kərtənkələ mal satır, sərçə tərəzi tutur, gomiş başın qırxdırır, dövə dölleqlig edir.

Nərgüz xatın yonca begim, pekin saldıg gəlının kəbinə.

ŞAMAXI DİALEKTİ

BİBİLİCAN NAĞILI

Biri varmış, biri yoxmuş, bir çoban varmış, mının bir göpgöçək bir qızı varmış, mının da adıⁱ Bibilican iymiş. Günnərin bir günündə bira-nın paçcahı qa çıxıbbış. Bı paçcahın yoluⁱ çobanın öyinin yanından düşür. Deməmişkən özi də susınnan yanırmiş. Paçcah bı öydən su issir. Bibilican birəllidə mına su gətirir. Paçcah bu qızı görən kimi mına bir göüldən min göülə aşğ olur. Qız za nə qız? Xətti-xalina, gül cəmalına yemə, içmə mına tamaşa elə. Paçcah ödan qayıdan kimi qıza elçi göndərir. Qızı paçcaha alıb, hərəmxanıya gətirillər. Bırda mına qırt gün qırt gecə toy eləb paçcah mətləbinə çatır. Paçcah bı qızqın bir ceyran alır ki, qız darıxmasun. Qız az vaxta bı ceyranı özünə bərk örgədər. Haçan ceyran hətə çıxarmış, hetdi mərtəbiyə başını qalxızıb Bibilican, Bibilican dəb çağırarmış. Bibilican da düşüb mınıynan hətdə oynarmış.

Günnərin bir günündə bı qız ikicannı olur. Bir gün Bibilican dəryaya çimməyə gedimmış. Bırdən naqqa balıg mınıⁱ diri bütün udur. Qız naqqa balıgın qarnında olsun, sənə kimnən xəbər verim ceyrannan.

Bı ceyrancıgaz gəzir-gəzir görür ki, Bibilican gəlmir. Axırda mının əlacı kəsilib yügirə-yügirə qızın dəryacan Bibilican, Bibilican diyə-diyə dərya qırağına çatır. Səra der ki:

Bibilican, Bibilican,
Bir de görüm hardasan?

Bibilican naqqa balıgın qarnında ceyranın səsini eşidən kimi dər:

Bibilican sə qurban,
Naqqa balıg udıbdı,
Gərdənimi tutıbdı,
Şah oğlu şah İsmayıl
Qucağımda yatıbdı.

Ceyran bu səsi eşidən kimi öylərinə yügirib paçcaha xəbər verir. Paçcah da qoşınların gətirib dəryanın qırağına gəlillər, tor atıb naqqa balıgı tutub qarnını yarılar. Paçcah bir də baxıb görüb ki, bı çobanın qızınan bir oğluⁱ olub ki, bir oğluⁱ olub ki, saçının bir yanı gümüş, bir yanı qızıl. Bırdən paçcah ceyranı, oğlanı, Bibilicanı götürüb öyə gəlillər.

* * *

Gögdə gedər sonalar,
Biri-birin yan alar.
Sizə qurban olsun
Oğlu ölən analar.
Dağlar dağımdı mənim,
Qəm oğlağımdı mənim,
Dindirsen qan ağlaram,
Yaman çağımdı mənim.

Gedirəm yolların,
Min bir xiyalların,
Gəl bir qucağlaşağ
Həsret qolların.

Narın irisinnənəm,
Xublar sürüsünənəm.

Yarmamış bəndənin
Mən ki birisinnənəm.

Günüm o gün oleydi,
Zülfim düğün oleydi,
Sənən keçirdiyim günüm
Biri bu gün oleydi.

Aşığ dərdə nə bağlar,
Gümüş gərdənə bağlar.
Gedəg dərdi yanına,
Görəg dərdə nə bağlar.

Ağız, sən haralısan,
Göglisən, qaralısan.
Ləfzünən tanıyıram,
Elə sən yaralısan.

Balama qurban dayçalar,
Balam haçan nay çalar.
Balama qurban sərçələr,
Balam haçan dirçələr.

Balama qurban inəylər,
Balam haçan iməylər.
Balama qurban ilannar,
Balam haçan dil annar.

Layla çağlam yatarsan,
Qızıl gülə batarsan,
Qızıl gülün kölgəsində
Bircə yuxu taparsan.

Layla çağlam həmişə,
Karvan gedər yemişə.
Yastuğunda gül bitmiş,
Döşəgündə bənəşə.

Laylon göli ellərdən,
Qoynun dolu güllərmən.
Allah səni saxlasın
Gələn ağır illərdən.

Layla çağlam adua
Tari yetsün dadua.
Allahdan gələn körpə quzuları
Keseydim qurbanua.

Layla meze, gül meze,
Hamı güldən sən təze.
Güldən xarman saleydım,
Üssündə sən geze.

ÇIRTDANIN NAĞİLİ

Biri varyımiş, biri yoxiymiş, bir qari varyımiş. Bı qarınun balaca oğlı varyımiş. Uşağ oğadə balaca iymiş ki, mına çırtndan deyillərmiş.

Bir gün qōşılurun uşağları meşiyə odına gedillərmiş. Qari uşağları çağırıb hərəsinə bir parça yağ-əppəy verib, çırtndan olara qoşur. Uşağlar meşiyə çatıb odın yığıllar. Birdən görillər ki, çırtndan odın yığmır, ona deyillər:

– Ay çırtndan, nōşün odın yığmırsan? Çırtndan diyir:

– Anam süzə yağ-əppəy verdi ki, mōçün də odın yığasuz.

Uşağlar oçin də odın yığıllar. Sōra hər kəs öz odinni götürüb yola düşir. Bir az yol gedənnən sōra olır axşam. Qaranığ düşəndə yoli azıllar: Görillər uzağdan it hürir, bir tərəfdə işığ gəlir. Çırtdana deyillər:

– Hasına gedəy? Çırtndan diyir: – İşığ gələnə getsöy, dayi yaxşı olar...

İSMAYILLI RAYON ŞİVƏLƏRİ

İNƏGİ SEL APARDI¹

Biri varmış, biri yoxmuş, bir kişi varmış. Mının Allahın dōlētinnən bircə inəgi varmış. Bı kişi kül-külfətini heyvanın sūt-yağartısını¹ satmağnan gırtərmiş.

Günnərin bir günü hava qaralır, göy gurulleyir, leysan yağır. Berk sel gəlibəni kişinin var-yoxi olan inəginini aparır. Kişi dərdinə çarə qılmağçün qazinin yanına gedir və deyir:

– Qazı¹ sağ olsun, mōm günahım nədi ki, sel kəndin yüzlərcə inəginini qoyıb mənkin aparıb, colma-cocuğları ac qoyıb.

- De görüm satdığun sütə su qatduğun gün olöb?
- Doğrısı hərdənbir, heyvan süti az verəndə bir masqura su qatırdım. Qazi başını tərpedibəni dedi:
- Eh... elə həmin masqura-masqura suları¹, yığılıb, sel olub, inəgü aparıb.

MÜSAHİBƏ

Eh ağıl, mən sē diyə bilərəm ki, yüz otuz şaq yaşım var, hələ bı kəntdən çölə çıxmamışam. Ömrümün çoxını əziyətdə keçirmişəm.

Bıralar suçağ yer olub, mına görə də bıra Sumayılı¹ deyiblər. Lap qədimmən Sumayılı¹ mahalı deyiblər, dərya olub, getdikcən sular çəkilib. Bax bı Talıstan dağının arasında olan Qara-Nohur gölü o dediyim dəryadan qalıb.

Talıstan, Xənəyə, Sulut, Xankənd dağlarında xannar özləriçün məskən salıb, qalalar tikdirib. Kənəyə dağında Qız qalası deyilən qala, Talıstandayı Cavanşir qalası¹, Fit dağında Missafa xan qalası çox qan-nara şād olub. Xannar biri-biriyənən uzun vuruşblar, əbəs qannar töküblər, day nə deyim, diməynən qurtaran şey döl.

Bizim bırdə dədə-babadan az yerimiz olub, arpadan, bığdadan, pərincdən, mərcidən-zaddan əkib bir qarın ac, bir qarın tox gırrənmişüg. Biz ağzı bağlı¹ mal kimi bəylərin, xannarın qulı olmuşüg. İndi indi gözümüzi açıb dünyanın işığını görürüg. Lap yaxşıydı, Allah mərdimazarın öyini yıxsun, o zalım oğlı itdər dava başdamasaydı, dayı yaxşı olardı¹.

Uşağların elli kolxozda işdiyir. Qulağı dinc dolanıruğ. Biz neydi, yazı neydi. Bir kağız yazdırmağçün Aşağıçöl kəndinə molların yanına gedərdüg. Namxuda indi nəvəm, nəticəm, kötücəm də yazır, pozur.

ŞAH KƏRƏM

Biri varmış, biri yoxmuş. Bir paccah varmış. Mının uzun illər öladı olmırmış. Bir günnəri gəlir mının bir oğlı olır. Oğlan böyüb başa çatır.

Paccahın qırx öyi olır, öz arvadına otuz doqquz öyin haçarını verir, qırxıncını vermir. Bir günnəri oğlan anasının balışının altınna haçar-

rarı götürübən bir-bir otuz doqquz öyi açır, qırxıncısına çatanda görür bu öy zincirənən bağlıdı, bir təpik vırır, bı zincirri qapı¹ açdıdır. Görür bı öydə bir gözəl qız şikli var. Ona baxır, o sahat ürəyi keçir. Atası¹ bunnan xəbər tutur, bilir ki, qızın şikli görüb ürəyi keçibdi.

Şikil başqa bir paccahın qızın şikliymiş. Oğlanın atası bu qızı götürüb qaçırdır. Qızın atası qızının qaçırılmasınan xəbər tutan kimi gedib qızını oğlanın öyünən götürüb qaçırdır. Bı səfər oğlan özi qızın dalıcan gedir ki, qızı dübarə qaçırtsun. Yolda qabağına bir dağ ras gəlir. Görür bı dağ tərənir. Bı işə mat qalır. Yaxına gəlir, görür ki, bı adam formında bir kələ-kötürədi. Oğlan “Kələ-kötür”ə diyir ki, sən nə qüvətdisən ki, dağ boyda ola-ola tərənirsən? “Kələ-kötür” diyir:

– Bəs sən nə qüvətdi oğlansan ki, bir təpiy vurmağnan zincirri qapını açırsan?

“Kələ-kötür” Şah Kərəmnən başdiyillər vırışmağa. Bı vırışmada Şah Kərəm “Kələ-kötür”ü yıxır, öziynən aparır ki, qızı onun çiyinə qoyub qaçırtsun.

Yolda qabağlarına bir bök kay çıxır. Kayın qabağında bir dənə kişi durub, bı kişi kayı qurudandı. Bı səfər Şah Kərəm bı kişiynən vırışmağa başdiyir. Kay qurudan Şah Kərəmə diyir məni öldürmə, mən kayın sūni qurudım, siz gedün. Kişi kayın sūn içir, dənizi qurıdır. Bılar düz “Kələ-kötür”nən gedillər bir qarının öyinə düşillər. Şah Kərəm üziginə barmağınan çıxardıb qarı nənəynən göndərir qıza.

Qarı bir hileyən qızın yanına gedir, üziyi qıza görsədir, diyir ki, giyin hazır ol, gecə yola düşəcəsüz. Gecəyari qızı¹ “Kələ-kötür”ün belinə mindirib qaçılar. Atası mınan xəbər tutan kimi ellikləmə qoşniynən qaçılar qızın dalıcan.

Qızın atasını qoşninan bir yerdə qırılar, qeyidib qızın atasının malını-dölətini yığıb geriye dönüllər. Vətənnərinə yaxınnaşan yerrərdəki qoyın-quzılərin, çobənnərin qara giyməsini görüb soruşur:

– A çoban, niyə qara geymişüz? Çoban diyir:

– Paccahın oğlı üç ildi bı diyardən gedib, onnan xəbərdən-zaddan yoxdı, ölübdü. Öçün qara geymişük.

Şah Kərəm diyir get atama bizim qeyitmağ xəbərimizi di. Paccah çobani başınan əyağına kimi xələtnən bəziəyir, qırx gün-qırx gecə oğlana toy eliyillər.

MƏRƏZƏ RAYONU ŞİVƏLƏRİ

KOR TUTDIĞIN BURAXMAZ

Kətdən uzağ yol arasında bir kor kişi düşüb qalmışdı¹. Bı zaman bir ər və arvad atnan gəldilər. Kor yalvardı¹ ki, məyi bırdə qoymōñn. Kışinin kora yazığı gəldi. Kori ata götürüb, bir kəndin yanında qoymaq istədi. Bu vaxt kor yalvardı ki, məyi kəndin içində düşürdün ki, məm gözüm görmür. Kışinin kora yazığı gəldi, oyi kəndin içinə qədər apardı¹. Bı zaman kor, kışinin arvadınan bərk yapışıb, qışqırdı ki, ay camahat, arvadımı əlimnən aldı¹ kişi. Bı zaman camahat yığılıb kışinin yanına. Gənə kor səs-gug saldı ki, ay camahat arvadımı əlimnən aldılar.

Həmən vaxt Molla Nəsrəddin kəndin üzbaşısı¹ idi. Kışini, arvadı və kori üzbaşının yanına aparmışdılar. Kışi deyib arvad mənimdir, kor deyim mənimdir. Molla Nəsrəddin nə kışinin sözüne inanmıb, nə də korun sözüne. Nəticədə mollanın qızı¹ içəri girib və atasına belə deyib:

– Ata, bu işi yəqin mən örgənərəm. Qız koru, kışini və arvadı, hərəsini bir otağa salıb. Qabağ gedib arvadın qapısının qulaq asıb, görüb ki, arvad deyir: “Koru dedim götimə ata, kışi dedi yazdığı¹ götürək. Gör necə-necə bıyabır olduğ el arasında”. Hindi gedib kışinin öyinə qulağ assi. Görür kişi də arvad danışdığı kimi danışır. Hindi koru qapısına qulaq asır. Görür kor fişdırıxca çalıb oyneyir. Deyir, bir at, bir arvad qazandım. Qız qapıları¹ açıb koru qovdu, arvad və kışini buraxdı və dedi gedin. Atalar misalidi: “Kor tutduğın buraxmaz”.

ARMUDCAN BƏY

Durun, durun nöldi, bızōlar mındar oldi, gomuşdar kaman oldi, inəylər dama doldi, bızōlar mındar oldi. Həkati, hūkati, molla yiyər zəkati, balağın gönün aşda, boyadi məmləkəti, üstürü-üstürü, cafeydi, quzğunu pırani, baba quşdara vərərđi cəfa, qarışqa şıllaq atdı, dəvə palçığa batdı. Milçək oni çıxartdı¹. Qarışqanın sümikləri dəryaya körpi oldu, çoxli şılaşı yemişdim, heç belə yalan deməmişdim.

Günnərin bir günündə, Məmmədnəsrin tinində, göy imamın belində, biri vardı¹, biri yoxdı. Bir Armıd bəyi vardı¹. Mūn altı¹ alma, armıd ağacı vardı¹. Bu gündə baxıb görür ki, armıd, alma yoxdı. Deyir, gör sən başuva nə gətirəcəm. Armıd bəyi ağacın altına gedib, tələ qurur və

geri dönür. Demə, ağaca bir tülki dadanıbmış. Tülki yavaş-yavaş ağaca yaxınlaşır, issiyir ağaca çıxsun, birdən təliyə düşüb qalır. Səhər Armıd bəyi gəlib görür ki, bir tülkidir. Siftə qorxur, sōra ürəklənib, irəli yeriyir və deyir: “Sən mə çox hayıf vırmısan, gərək səni öldürəm”.

Tülki dil açıb deyir: “Armıd bəyi, sən gəl mənə öldürmə, məm sə xeyrim deyər”. Armıd bəyi deyir: “Sən nəsen və sən xeyrün nōla”. Tülki deyir: “Sən məyi bırax, gör xeyrim var, ya yox”. Armıd bəyi tülkini bıraxır və deyir: “De görəy nə qırıldeyirsən?” Tülki deyir: “Həsən bəyin qızın səçün alacam”. Armıd bəyi deyir ki, ay tülki, məm neyim var ki, oni alım? O, bir dōlətdi adamdı. Məm ağacım və bir qəmiş öyim var. Tülki deyir: “Sən işün olmasun, sən dalmcan gəl, mən alacam”. Armıd bəyi ilə tülki yola düşür. Bılar az gedir, üz gedir, dərə-təpə düz gedir, acı yōşannıx, şirin bıyannıx, iynə yarım yol gedir. Bıların qabağına bir çay çıxır. Tülki deyir: “Sən paltaruy soyın vər mə, mən bağliim belimə, sōra səyi keçirdim”. Armıd bəyi paltarın soyınıb vərir tülkiyə, tülki keçir, o baxır. Tülki beli üssə sua yatır, paltarı su aparır.

Armıd bəyi deyir: “Sən məm başıma nə oyun gətirdün?” Tülki deyir: “Sən keç bı tərəfə, dayan bırdə. Mən bisət səçün paltar gətirim”. Mını deyib tülki quyruğunu belinə qoyıb, qaçır Həsən bəyin imarətinə, çatacaq deyir: “Həsən bəy, bilmirsən nə var? Armıd bəyi bıra gəlirdi, yolda çaydan keçəndə paltarı ıssanıb, bəs üz dəs paltar vərəsən onu gətirim”. Həsən bəy bir dəs bəyə laiyq paltar vərir. Tülki mını götürüb, daban alır Armıd bəyin yanına. Tülki deyir: “Tez, durma, gedək”. Həsən bəyin öyinə doğri gedillər. Tülki Armıd bəyine nəsiyət vərir ki, nəbədə oyan-buyan baxasan, çōrey yiyəndə nəbədə irmiyli yēsən. Bəli, bılar gəlib çatdılar Həsən bəyin öyinə...

Xōreyi yiyəndə Armıd bəyi isseyir ikəlli yesün, tülki gözün ağardır. Hindi başdiyir xōreyi yiyəndə tökməyə. Gənə tülki gözün ağardıb deyir: “Mın bir iti var, həmişə yiyəndə artığın oğ vərər. Hindi o yadına düşüb”. Xōreyi yiyənən sōra tülki deyir: “Həsən bəy, qızuy Armıd bəyine versənəm”. Həsən bəy deyir: “Armıd bəyinin neyi var?” Tülki deyir: “Armıd bəyinin dōlətin yer-yurd tutmur”. Bəy qırx gün, qırx gecə toy eliyib, qızı verillər Armıd bəyine. Tülki gedir dōlərin yanına deyir: “Ağ dō gəlir”. Dō deyir: “Hara qaçım?” Tülki deyir: “Gir küləş tayasının altına”. Dō altı balasıynan küləşdə gizzənir. Tülki mını görçək, kibriti vırtıb, yandırır və qaçır. Dō yanır.

Tülki dōñn ilxiçısına, qoyın otarına, naxırçısına deyir ki, dō ölüb, desələr bı ilxi kimindi, deyün, Armıd bəyinin. Qayıdır Həsən bəyin öyinə...

MUĞAN QRUPU ŞİVƏLƏRİ

NAĞİL

Soltan Məhmudun iki oğlu olub. Bōgün adı Ərcə olub, kiçigin adı Şuriyə olub. Bıların hər ikisi məktəbxanada oxıyırdı¹. Bılar oxıyan zamanda Soltan Məhmud fikrə gedir. Vəziri yanında idi.

Vəzir baxdı Soltan Məhmudun fikrinə, xiyalətinə. Vəzir dilləndi ki, yaxşı¹, sən neyin fikrin eliyirsən, xiyalətin eliyirsən? Soltan Məhmud ona çağab verdi ki, mən heç bi şeyin fikrin eləmirəm. Bircə şeyin fikrin eliyirəm.

– O bir fikir nōlsun? Mən də bilmək isdiyirəm.

– Ölümli dünyadı¹, mən isdiyirəm ki, özüm sağlığımda üşağlarımın birin öz yerimdə bərqəral tikəldəm. Mən ölənən sōra onların dāvası iki qardaş bir-biriyən düşmişə. Vəzir dedi:

– Yaxşı¹ məsləhət eliyirsən, şərtiyən. Şerti nōlsun? Eliyən zamanda kiçig oğlan elə, bōg oğlu dəli-dolidi, ağıli azzi, vilayəti dolandıra bilməz. Dedi:

– Mənim də fikrim elə kiçig oğlumi eləməgdı. Bu məsləhəti ki, bina elədilər, bōg idarada əyləşdirdiği adamlara kağız yazzi, bu məsləhətə çağırtdırdı. O adamlar gəldilər, cəm oldılar, barigahda yedilər kababı¹, işdilər şərabi¹, çəkdiilər şirəz qəlyanı. Sōhbətin binası¹ atıldı ortalığa. Bir nəfər ordan barmağın işareledi.

– Bıyr. Dedi:

– Məslətiyə sözüimiz yoxdur, şərtiyən. Şerti nōlsun? Eliyən zamanda kiçig oğluy eyliyəsən, əhəlini dolandırır. Hər bi tərəfdən gələnələr bu cavabı¹ verdilər. Gətizzirdilər kiçig oğlın məclisə. Onnar keçirdilər atasını yerində bərqəral. Bılar hər ikisi məktəbxanadan qaldılar.

* * *

Qədimdə oğlan diyərđi: lələ, mē get filankəsın qızın al. Dədəsi diyərđi: almıram o qızı¹, bi şey döyü. Oğlan diyərđi: oyi alırsan al, almason, özümü götürüb sua atacam, qəlimmə (qəlbimə) yapışıb, Dədəsi diyərđi: ayoğul, gedəg Cəlin (Cəlilin) qızın alax. Oğlan diyər: mən alacam həmin qızı¹. Oğli onun sözüne baxmiyarax, sər gedib qızı¹ götürüb qaçar. Qız yiyəsi dəssə bağlar, olar gələr qızı¹ almağa. Ağsaqqallar yığılışar ki, süzün araluğuzza ədavət olmasun.

Ağsaqqallar yığılan macalı¹ oğlan öyi gedər qoyın, qənd alar, dügi alar. Yığışallar ağsaqqallar barışığa, barışdırallar, toy eləllər.

* * *

Səki oldi də. Anasiynən bi qonşi arvadı¹ gedəllər, qızın anasına. Sənün qızın dədəsinə diyərsən ki, isseyirux. O, ərnə deyər. Sifariş eliyir ki, gəlsünner. Ordan gələndə oğlan üş dənə arvadnan bəhəm gəlillər elçiliyə. Gəldilər otdılar. Üzüg, sırğa, boyınbağı¹, kalağayı¹, şal, üş dəs tuman, üş dəs köynəg, pencəg, beş dənə qoyın, dügi verillər.

Kəyişgə, gəlin aparmağa paldan-paltardan, sənən iki min, yağ beş pıd isdiyirəm, mō paltar, qarqışın issər, aparallar. Orda qızın öy yiyəsi toy eliyər, qəvəl çaldırar.

Aybada, badōyi yeyim,
Al almağa gəlmişəm,
Şal almağa gəlmişəm,
Oğlanın bayıssıyam, aparmağa gəlmişəm.

* * *

Bi kişi varmış, bi arvad. Bı kişi qazanca gedmirmiş. Arvad danır. Dır: “Tōxdan qorxıram”. Xilas, arvad kişini çıxardır öyden bayra, vırır qapının dalın. Kişi baş götürir gedir. Kişi gedir görür ki, bi dənə yımırtda, qoyır qoltığına. Bir az gedir bi bardağ qatıg tapır, bir az gedir, sicim tapır, bir az da gedir, qurbağa tapır. Gedir bi döə ras gəlir. Dō dır ki, yiyəcəyəm səyi. Dır, bəhəssəşəg, hansımız bir-birin aparsa, oyi yiyeg. Dır ki, gəl qoltığımızın vəzisın çıxardağ, kimin qoltığınnan bōg vəzi çıxar? Yımırtdayı¹ qoyır yerə. Dō də bi girdəkan (qoz) çıxardır, qoyır yımırtdasının yanna. Dır: “Gə qoltığımızın tükün yolax”. Dō iki qarış tükün yolır, qoyır yerə. Bı da, kişi sicimi çözeliyir (didir) tōkir yerə.

Dō dır: “Gə bitdəşəg”. Dō findıg boyda bit tapır, qoyır yerə. Bı da qurbağayı¹ qoyır yerə. Bı səfər girillər dama qarışmağa. Bı səfəri dō biki dombalax aşır, kişinin başı bı duhara dəyir. Dō dır ki, nə qayırsan?

Dır ki, yırtıg-deşig tutıram. Mən sə güc gələndə qaçarsan. Mərc eləmiyəsən, aparsam, pıl verəcəm. Bi dövə yüki pıl kişi gətdi öyə, tōxdan qorxan kişi.

* * *

Bəhlul Dənəndə qardaşı¹ Bağdada gəlirdi. Sōra bı yolnan gedirdi. Bir dənə eşşəgçi mına irasd gəldi, yoldan oldi¹. Dedi ki, ay eşşəgçi gəl-sənəm yola nərdivan qoyax. Dedi: “Molla tayfası¹ axmaq olar, yola nərdivan olmaz”. Axşam oldi¹, gün batdı. Eşşəgçi Bəhlul Dənəndəyə qonağ oldi¹. Axşam namaz qıldığı yerdə qardaşı¹ xəbər göndərüb dedi ki, get denən qonağım da var. Xəbər gəldi genə, qonağı¹ da gəlsün. Qonağa dedi ki, mən namaz qılıram, sən get. Getdün aşağı başda oti¹. Səni dindirselər, dimmə. Sənnən şey istəsələr, vermə.

Bəhlul Dənəndə sōradan getdi gördü ki, eşşəgçi oturub paccahnən cınağ. Bir az oyna, bir az bıyana, eşşəgçi gəldi, başmax çıxanda otırdı¹. Xörəg gəldi, yedilər, yiyənnən sōra nar, heyva gəldi ortalığa.

– Kimdə bir pıçax varsa, kəsəg. Eşşəgçi haman pıçağın atdı¹ orta-lığa. Baxdılar pıçağa, gördilər ki, çox qiymətli pıçaxdı¹. Verdilər paccaha baxdı¹.

– Vəzir, mına nə tədbir qurax? Vəzir dedi ki, paccah sağ olsun, xəznə yarılıb, pıçax da onnan gedib. Eşşəgçinin boğazı¹ qurıdı¹.

Bəhlul Dənəndə yerdən qalxdı¹, dedi ki, bı axşam məm qonağımdı¹, verün mənə, səhər genə verim süzə. Dedi ki, sən de o usadım canıyçun ona söz örgətmərəm. Eşşəgçini alıb, götdi gəldi öyünə. Eşşəyin əyağın bağladı, götdi bi dənə yekə ağacı¹, düşdi eşşəyin üssünə. Dedi: “Dünən sē dedim yola nərdivan qoyax, sən dedün ki, molla tayfası¹ axmaq olar. Sabah sən başuyi kəsəcəglər, nə deyəcəksən?”

– Denən atam böyüg dōlətdidi, qəflə-qətir sahibiydi. Sabah denən ki, atamı¹ öldürüblər, qırx qətir yükün aparıblar, bı pıçax da meydin üs-sə qalmışdı¹. Mən həmişə paccah olan məclisə gedib pıçağı atıram ki, mıya yiyə duran olsun. İndi sən yiyə durdun pıçağa. Atamun qanını¹ da verəcəgsən, qırx qətir yükü də verməlisən...

SÖHBƏT

Mənim bı ədət, bi nəfər qızım var. Qōşi issədi oni oğliyçun. Qabağcan bir ağbirçək gəldi, qızun oğlum issēr. Tamruzzi gölüzze olsa, biz gələg sənın qızuya elçiliyə. Bizzə diyərüg ki, qismət olsa, verəcəg. Səhərrəri yığdı¹ elçisini gətirdi gətirdi. Ona görə də yeygi

xörəgi bir toğli, üç batman da un, bir-iki kirvəngə şirin, qənt, bir üzüg, bir kalağayı¹ barmaxçılıx verdi. Nübərəg elədik, şirnimizi içirtdig bı camahata. Hər kəsən durdi getdi öz öünə. Gəldi, vaxd oldi, qızımızı¹ gəlin aparmağa. Gənişgə gəlillər (icazəyə, məsləhətə gəlirlər). Bir batman şirniət, qənt, bir batman duzlu ət, bir də toğli gətirginən, gələn camahatımçin kəsım, bişirim, yola salım camahatımı¹. Vaxtdı¹ oladı¹ bı şeylər hamısı¹ gəldi. Aldıx. Aşix gəldi qapımızıza qızımı¹ gəlin aparmağa. Qoydıg arabiya, üzünə verdi duağ. Köçürtdi getdi.

* * *

Bir dənə Zərnigar xanım vardı¹. Bı Zərnigar xanım çox yaman aşığ idi. O and içmişdi ki, bı and mənı üçün olsun, hansı¹ aşığ mənı bağlasa, mən ona gedəcəm. Ancaq hansı¹ aşığ da bağlamasa, qırx tamam olanda, salacam zindana, gündə bir çörəg verəcəm. Qırx tamam olanda, aşıqlar mənı bağlaya bilməsə, qırxının da boynın vırdıracam.

Hə, bını diyənnən sōra bı aşıqlıg bilənnər dedi ki, gedib onı¹ bağliyacam və alacağam. Sōra otuz doqqızı¹ da kimi aşığ kimdi, hamısın zencirredı, yıxdı¹ böyri üstə. Qırx tamam olanda bınarın boynı¹ vırlacağdı¹. Bını sorışan aşıqlar aşıqlıg bilən aşıqlar da qaçdı¹ gizzəndi ki, bizim də boynımız vırlacağ. Bu səfər bı hər yerə kağız yazdı¹ göndərdi ki, kim aşığırsa, gəlsin heç biri tapılmadı¹. Ancaq Dərbət tərəfinən bir cavan oğlan gedib, Qarabağda Abdalgülab mələsində məktəbdə oxıyırdı¹.

Bı səfər məkdəb bağlanan zamanda həmin oğlan getmişdi Dərbət şərinə öz kətdərinə. Orda sorışdı¹ ki, kətdə nə var, nə yox, itənnən, qalannan? Sōra didi: “Zərnigar xanım necədi?” Bına cavab verdilər ki, Zərnigar xanım otuz doqquz aşığı vırıb bəndə, nə öldürmir, nə də ki, bıraxmır. Qırx tamam olanda ya mənı bağlasın, ona gedim, ya da bıların boynın vıracağam. Ona görə biranı¹ tanımır. Həmənn oğlan Qarabağda oxuyan zaman.

Bir yoldaşı¹ sorışdı¹ ki, sən nə üçün tələsirsən ki, məktəbdən tez çıxağ gedək? Dedi, ona görə ki, mən günortadan sōra aşığıdan aşıqlıg dərsi alıram, molla bilməsin, bilsə, mənı də dōgüb öldürər. Ona görə də oğlan bını dimədi heç yerdə. Odır ki, Dərbət şərinə gəldi. Ona dedilər, Zərnigar xanım aşıqları¹ belənçig eləyib. Həmənn Valehin söhbəti bının yadına düşdü. Didi, bəs onda didi Zərnigar xanıma xəbər verün, Qarabağda Abdalgülab mələsində bir dənə Valeh addı aşığ var, ona kağız yazsın, o gəldi bəlkəm.

Bu xəbəri verən kimi Zərnigar xanım öz kənizi Ağcaqızı¹ göndərdi bazara. Dedi: “Ged görginən, Qarabağ tərəfə atdıdan, dərbətdidən, yolçıdan Qarabağ tərəfə kim getsə, onı¹ gətir mənim yanına”. Getdi bı bazara, gördi ki, iki dənə atdıdı çörekdən, tütünnən alıllar. Miniblər atı getməgə. Dedi: “Atdılar, yavaş gedün”. Gəldi çatdı¹. Bı çatan zamanda dedi: “Qoçağ oğlanlar, hardan gəlib, hara gedirsüz?”

Dedi: “Biz alverə gedməg istiyirüg Qarabağ tərəfə heyvan almağa”. Dedi: “Onda zəhmət çəkün gedəg, bizim Zərnigar xanımın bir-iki kəlmə səniyənən sözi var. Getdi Zərnigar xanımın yanına bılar. Zərnigar xanım sorışdı¹ ki, hardan gəlib, hayana gedirsüz?”

Dedi: “Xanım biz Qarabağa Abdalgülüb mələsinə gedirüg”. Dedi: “Mənim bir dənə kağızım var, onı verərsüz aşığ Valeh var, ona”. Həmin kağızı¹ alıb, apardı verdi aşığ Valehə...

* * *

Bi kişi gəlir, qoca kişi, yap qoca kişi. Bi oğlan mıa deyir ki:

– Həgər mægər? O biri deyir:

– Dəliyəm mægər? Qayıdır o qocıya deyir:

– Uzaqdasan, yoxında? Deyir:

– Uzaqdaydım, indi gəlmişəm yoxuna. Deyir:

– Onkinən nə qayırdın? Dedi:

– Onkini vırdım üçə, çatmadı¹. Dedi: – Nəşə?

Dedi: – Otuz iki qoymadı¹. Mənası¹.

1) O həgər-mægər deyəndə, kişi, dəli olmamışam, ağıllı olmışam.

2) Uzağdeydım – cavandım, yoxundayam – qocalmışam, ölümüm yoxunlaşıb.

3) Onkinən nə qayırdın? – yəni onki ayı¹ nə elədün, nə iş gördün? Onki ayda qazandığım üç ay çatdı¹, yedim gənə də çatmadı¹ çatmadı¹, çünki otuz iki qoymadı¹, yəni dişdərim qoymadı.

NAĞİL

Bir paccah olur ki, görür ki, bi dəvriş gəlib muyun qapısına, dəvrişdən xəbər alır: “Sən, bəs, pay issəmirsən? Neçisən” Dəvriş deyir:

– Mən elimbazam. Hə, paccah diyir ki, bı elmi mənə örgət. Dəvriş diyir ki, fağırsan, mən bı elmi sə örgətsəm, zərər çekərsən axırı¹. Bı

viyəm oxıyanmış, sehirçiymiş. Qərəz, bı virdi paccaha örgədir. Guya adamların hamısı çölə çıxıbmiş. Vəzir qapıdan qulağ asır, paccah örgənəndə vəzir də örgənir.

Sonra paccah gəldi öyünə, arvadına didi ki, mē bir tōuğ gətirin. Paccah vird oxudı¹, tōuğun başını kəsdiilər. Paccah girdi tōuğun cildinə, özünün meyidi qaldı¹. Arvad-uşaq ağladı¹. Qərəz, sora gənə vird oxudı¹ adam oldı.

Bir gün xəbər verdi vəzirə ki, vəzir, qoşına xəbər ver ki, bi oğ çıxagun. Vəzir dedi: “Paccah, mən də gedim”. Dedi: “Sən də ged”. Birlikdə oğ çıxdılar. Paccah çöldə aralanıb, təklenib vird oxumağ issəyirdi ki, gördü bir ceyran təkəsi ölüb, meyidi qalib. Vird oxudı¹ girdi bu ceyranın cildinə. Özünün meyidi qaldı¹, ceyran özünü verdi qoşunun qabağına.

Qoşun at saldı¹ ceyrana. Qoşun qōırdı¹ mıyı, gəlirdi. Neçə kərəsi qoydular, gənə gəlib gördülər ceyran yerindədir. Orda vəzir başa düşdü ki, bı paccahdı¹. Gəldi gördi paccahın nəşi və atı ordadır. Bı səfər vəzir vird oxudı¹, girdi paccahın cildinə, özünün meyidi də qaldı¹. Sōra qoşuna dedi: “Mənim vəzirim ölüb, siz at oynadırsız”. Özü oldı paccah. Qoşun qayıtdı¹ getdilər nəşi bassırdılar. Paccahın arvadların ələ aldı¹, böyük arvad qoymadı. Qoşundan sōra paccah öz cildini axtardı¹ tapmadı¹. Gördi ki, hara çıxdı, mıya tifəg atıllar, ceyran cildində bı gözə bilməyəcək. Gördi ki, bir tutıquşı ölüb. Vird oxudı, girdi oyun donuna ki, uşdı qalxdı¹ havaya, gördi xeyir...

Göyün yavası¹ mıya xoş getmədi. Gördi yerdə bi səyyad tor qurub, dedi qoy gedim. Vurdu¹ özün mıyın toruna, Səyyad mıyı¹ tutdı¹. Bı quş çox ağıllıydı¹. Mıyın sorağı¹ hər bir yana çıxdı¹. Mıyın sorağı¹ bir təcirə getdi çıxdı¹. Sōra təcir arvadına didi ki, arvad gedirəm quşı almağa. Gəldi səyyaddan quşı aldı¹, qəfəsdə gətdi qoydu arvadın yāna. Bı helə ağlayırdı¹. Arvad dedi: “Ə kişi, bı ağlayır, yap mənim ürəyimi xarab elədi”. Kişi getdi bir dişi tutıquşu aldı. Quş başdadi oxumağa. Bir gün təcir bazara gedəndə öyün quşa tapşırdı¹...

GÖYÇAY RAYONU ŞİVƏLƏRİ

Arvan dağında çiriş qazırdım. Getdim orda qazdım, qurutdum çirişi. Hindi munı gətirmək lazımdı. Gördüm ki, dağın o tərəfində səs gəlir. Dağın çıxdım belinə gördüm bizim öz qōşumuz gəlib, bu da çiriş qazır. Bu vaxt mən söyündüm, getdim ōun yanına. Dağın başınan

yendim aşığa yeyin-yeyin. Çiyimdə də çirişqazan bel. Onda gördüm ki, ayağıma bir şey dəydi bərk, çöürldüm, gördüm bir yekə gürzə. Bu özün atıb ki, mənı vırsın, tutdura bilmıyib. Çöürldüm buna bir bel, vurdum öldürdüm. Nəysə gördüm ayə, dodağım göynüyür. Dodağım qorxudan partdıyıb. Əlimi vurdum, gördüm ki, dodağım partdıyıb.

* * *

Bir gün dər ağılnan bax (bəxt) çıxıllar yola, yol yoldaşı olullar, gedıllər, görüllər bir cütçi cüt əkir. Bu bax dər ki, ağıla gəl gedək girək bu kişinin qəlbinə, bunu bir adam eliyək. Ağıl deyir yox, onnan bir şey olmaz, mən getmirəm. O dər, bu dər, sözdəri bir-birynən düz gəlmir. Ağıl gedir, bax gedir girir kişinin qəlbinə. Kişi bir-iki baş cüti həriyən kimi cütün ağızınan bu boyda bir daş çıxır. Bu adamın ağılı yoxudu, oğ görə daşın qiymətli olduğun bilmir, yoldan keçən bir söydiyar daşı görür, görür daşın qiyməti bütün dünyanın dölətinə dəyər. Təcir kişiye dər, bu daşı sat mē. Cütçi dər, daş məim nəyimə lazım, göti apar. Təcir aparır daşı. Bu daşnan böyük bir dölətə sahib olur. Təcir fikirləşir ki, mən cütçüyə nə hürmət eliyim ki, əvəzi çıxsın. Bu bir qəşək öy tikdirir, lazım olan şeyləri yığır öyün içinə. Qızını da həmin cütciyə nişan eləir, gedir cütçini tapır gətirir. Cütçiyə dər, bu öy-eşik, mal-dölət hamısı sənindi. Üstəlik qızını da sē vermişəm, qohumum olursan.

Cütçini salır qız olan otağa. Oğlanın ağılı olmadığına görə qızın yanında dayanmıyıb getdi balxonda oturdi. Bu zaman bax gördi ki, zəhməti hədər gedəcək. Gedib ağılı tapdı. Dedi ki, qardaş, mən ölüm işi düzəltmişəm, oğ birçə ağıl lazımdı ki, xoşbaxt olsun. Ağıl da gəldi, girdilər kişinin bədəninə. Kişi qalxdı əyağa. Dedi, niyə oturmuşam. Gəldi qızın yanna, özün doğrultmaq üçün qıza dedi: “Bizim yerdə adət belədi: Göydə bi ildız var, oni görmiyincə biz birinci gecə qız ilə sōbet eləmərık”.

AĞDAŞ RAYONU ŞİVƏLƏRİ

NAĞİL

Biri varıymış, biri yoxıymış, keşmiş köhnə zamanda bir patcah varıymış. Bu patcah maxluğa çox zulum eliyərmiş. Dā maxluğ munun əlinnən baş götürüf gedəsi olmuşdu. Bir günneri bir dəssə adam alt-

aradan sözzəşdi, baş götürüf düşdü dağlara. Bular dağın yolun kəsdi, gəlif-gedəni soydular ki, patcahın vilaətində mağlata qopsun. Hamı patcahdan əlhazar elədi. Dā patcah patcahlığı eliyəsi olmadı. Patcah vəzir-vəkilləri yığı başına, məsləhət elədi ki, tədbir tōkün görək nağayrağ? Biləndər vəzir irəli durdu, ərz elədi ki, şah həzrətləri, izin versəz, mən bu işə tədbir qıllaram. Patcah bu sözzən çox söyündü, vəzire buyurdu ki:

Vəzir, de görüm nədi tədbirin?

Vəzir ərz elədi ki: – Mən quldurrarın dalıynan hərrənif, yerrərini örgənərem, sōura arakəsmə eləyif tutarix.

Patcah bu tədbiri çox bəyəndi, vəzir oların dalıynan düşdü. Gejə və gündüz xəlvət-xəlvət gəzzi, puszu, oların yatdığı, durduğu, yidiyi-işdiyi yerrəri bütöy örgəndi, sōura xəvər verdi patcaha. Patcah qoşun yolladı ora. Oları yatdığı yerdəce arakəsmə elədilər, hamısın öyrətti-uşaxlı tutdular, gətirdilər patcahın hüzuruna. Patcah oların boynun vurdurdu, birjə uşaxdan çox xoşu gəldi, unu saxlatdı. Vəzir ərz elədi ki, unu da öldür. Patcahsa bu tıfilə qıymadı. Gün keşdi, ay dolandı, il gəldi, haman oğlan böüdü. Gözün açır-aşmıyif patcahın işinnən xoş-danmadı. Bu da tūeyə, qətərə sararıf, üz qoydu dağa-daşa, patcaha gün vertdi, işix vermədi, qoşunun qırır tōhdü. Patcah gənə vəzir-vəkilləri tofladı yanna, məslət elədi ki, nağayrağ? Vəzir dedi ki: – Dā heş nə, sē demədimmi nağayrağ? Sē demədimmi ki, qurd oğlu qurd olar.

Patcah əlin hara atdısa, boşa çıxdı. Oğlan unun əlin qolun sarıdı, arvatdı-uşaxlı saldı qazamata. Patcah burda qalmaqda olsun, sē hindi danışım oğlannan. Oğlan təzə patcah oldu, xalxı çox ədalətnən dolandırdı. Ölkədə hamı and işdi unun başına. Qoşu döylətlər də unan ehtiyat eləməyə başdadı. Vəzir yalvarır-yapışır oğa vəzir olmağ issədi. Təzə patcah unun şirin dillərinə məhəl qoymadı, “Qurd oğlu qurd olar” – deyif unu da saldı qazamata.

QAZAX DİALEKTİ

DƏMİR ÇİŞ (DİŞ) NAĞİLİ

Biri varıymış, biri yoxuymuş, bir paccah varıymış. Bu paccahın da bir oğlu varıymış. Bu oğlanın, anadan olannan çışdəri demir iymış. Bu, öylərində heş şey qoymör, hamısını yərmiş. Bir gün atası görör kün,

munun oğlu öydə heçcənə qoymadı. Onu qoğor meşiyə. Oğlan geder, meşədə məskən saler. Meşədə oy oylor və bir tər dolaner. Bir gün munun atası munu axtarmaq üçün meşiyə geder və tüstü gələn öyü açif içəri girer. Görör kün, oğlu yatıf. Oğlunu durğozor və görüşöllər. Sora oğlan atasının soruşor kun: “Ata, atn, toyladadımı?” Atası der: “Hə”.

Oğlan gedif atasının, minif gəlidiyi atn bir əyağımı yēr. Gəlif atasına dēr kin: “Ata, atn üç əyaxlıdımı?” Atası der: “Hə”.

Oğlan geder, bir əyağımı da yēr. Oğlan dēr: “Ata, atn, iki əyaxlıdımı?” Atası der: “Hə”.

Belə-belə atn dörd əyağımı da yēr, sora atn yerini və özünü də yēr. Oğlan dēr: “Ata, elə beləmi gəlifsən?” Der: “Hə”.

Hal-qərəz kin, oğlan atasını yeməy istər. Atası dēr kin: “Oğul, mənı yerdə yimə. Mən çıxem bajadan əyağımı salləm, sən də xalvırı götü, maña bir az çaydan su gəti”. Oğlan gedər, xalvırı çaydan doldurmağa. Kişi çəlməsini soynor, içini külnən dolduror və bajadan aser. Oğlan xalvırı suya nə qədər salersa, xalvır dolmör. Ajığı tutor kin, gedif bu sāt onu yiyəjəm. Gəlif evə girəndə görör kün, bajadan əyax sallanıf. Tutuf çəkəndə kül gözünə tökülör. Burdan da ajıxlanıf atasının dalınca yola çüşör. Az geder-uz geder, dərə-təpə düz geder. Atasına çater. Atası görör kün, oğlu munu tutuf yiyəjəx. Tez bir hündür ağaca dırmaner.

Oğlan dēr kin: “Ordan çüşməsən, bu sāt çişimnən ağacı kəsəjəm. Ordan yerə çüşüf öləjəxsən. Kişinin, öydə iki şir balası vardı. O düdüyü əlinə aler, çalanda şir balaları ağacın divində hazır olollar. Atası şirərə fit verəndə şirərə oğlanı parça-parça elələr.

Kişi yerə çüşüf oğluna hayıfılanər. Görör kün, bir yarpağın üstündə bircə damcı qan qalıf. O bu yarpağı alıf civinə qoyor. Şir balalarını da götürör, yola çüşör. Birdən görör kün, yolnan bir təcir geder. Təcirin şir balasına gözü çüşör. Kişi nə qədər istərsə, kişi vermər. Axırda kişiyə dēr kin: “Mənim əlimdəki çuvux nə çuvuğdu? Əgər onu tafsan, mənim karvanım da sanın, yox tapbasan, onda şirərə mənim olajax”. Kişi muna razı olor. Kişi ağaşdarın hamısını sayer. Karvançı dēr kin: “Tapbadın”. Şirərə alıf getməy isdiyəndə birdən o yarpağın üstündəki qan dilə gəlif dēr kin: “Ata, deynən kin, sandal ağacıdır”. Karvançı bir-iki addım uzaxlaşanda kişi munun dalınca qaçif dēr kin: “Tafdı”. Nə ağacıdır? Bu sandal ağacıdır. Belə deyəndə karvançı karvanı da, şirərə də verer kişiyə. Kişi karvanı aparıf varraner və təzə gün keçirer. Munnan da nağıl qurtarer.

Bir paçcah öz vəzirinə dēr: “Bu şerabı içənnən sonramı söypət eləsəx şirin olar, işməmişdənmi söypət eləsəx şirin olar?” Vəzir dēr: “İndi değəmmərəm, vaxt ver fikirşəyim, sonra değrəm”. Bir-iki günən sonra varellər meşiyə oya gedellər. O qədər gözəllər, şər qarışer. Gələllər bir kəndə çıxəllər, göröllər bir öydə işıx gələr. Şah dēr: “Ay vəzir, hərəmiz bir öyemi gessəx qonax şirin olar, ikimiz birinəmi gessəx şirin olar”. Vəzir dēr kin, tək gessəx şirin ollux. Çünki atalar dēf kin, qonax qonağı söyməz, öy yəsi də heç hasını. Tək gessəx yaxşısı. İndi hərəsi bir işığa əder. Kəndin başındakı işıxda vəzir geder, qapıyı döyör. Bir qız uşağı çıxer mnun qavağına. Qız dēr: “Əmi, xeyir olsun, nə gəzərsən?” Vəzir dēr: “A bala, qardaşınnan böyün meşəyə oya çıxmışdım. Qardaşım ayrı tüşdü, tapa bilmədim. Bu geje mənı Allah qonağı eliyin”.

Qız getdi xanıma dedi. Qayıtdı gəldi vəzirə dedi kin, xanıma tafşırıf kin, qonağ Allah qonağıdı gəlsin, ancax gördüyünü danışmasın. Qonax qardaş buyurdu, içəri qapıyı açanda gördü kün, bōrdə küşdə bir qavır var. Hər başında şamdannar yaner, ortasında ləmpə. Qız vəzirin qavağınnan gederdi. İkimci qapıyı açanda vəzir gördü kün, küşdə bir qavır var. Hər başında şamdannar yaner, ortasında ləmpə. Üçümcü otağın qapısını aşdı. Xanıma olan otağa girdilər. Xanıma dedi kin, qonax qardaş, xoş gəlifsən. Qonax da dedi kin, xanıma, xoşdunna gəlmişəm. Palas saldı otdu. Xanıma çərəhdən, xərəhdən qoydu, qonax yedi, yıxıldı yatdı. Savax durdu getdi həməni yoldaşının yanna. Maslahat elədilər. Vəzir dedi kin, qıvleyalam sağ olsun, belə hərəkətdər görmüşəm. Bu geje də ömüzə getməx, gedəx meşədə oy eləx, axşam da gedəx o öydə qonax qalax, o hadiseyi sənın gözdərin görsün.

Şah dēr: “Çox yaxşı, irazıyam”. Gedəllər gözəllər, şər qarşısında gələllər həməni öyə. Qapıya vuollar. O balaca qız qapıyı açır, qavaxlarına çıxer. Görör kün, biri dūnənkididi. Vəzir dēr: “Qardaşımı tapmışam. Ömüzə ədəmmədiş, bəje bizi qonax eliyin”.

Qız dēr kin, gedim xanıma gənəşəm, görəm nə dēr, irazı qalermi? Qız gəlif xanıma dēr. Xanıma dēr kin, a bala, qonağa denən ki, qonax Allah qonağıdı, əmbə gördüyünü danışmasın.

Vəzir gördüxlərinin hamısını şah da gördü. Yeməxdən sonra şah qəvirrərin haqqında xanımdan soruşdu. Xanıma didi kin, ay namart, o sözdəri niyə dedin. Sənə tafşırımdım. Dərdimin üstünə dert

qoydun. Sən deynən özgə şah tərəfdən də adamları varıymış. Cəllet çağırdı ki, buların boyunnu vur. Bular ikisi də oyçu paltarını geyinmişdilər. Şah da, vəzir də oyçu paltarını çıxardılar. Şannarı görükdür. Cəllet qırağa çəkiler. Şahı öldürməy olmaz. Şah xanıma dər əhvalatı indi danış. Xanım boyun qaçırdı bilmer. Başdər danışmağa. Dər ki, birimci otaxdakı oğlumdu, ikimci otaxdakı qardaşımdı. Şəhərin lotuları aparıf onu mökəm içirdif lül sərxoş eliyif. Qardaşım da geje geldi özünü, sözünü bilmədi, məni ələ saldı. Gecə yatdı, savax duruf dedi:

– A bəji. Dedim:

– Hardan oldum bəjin? Bəjin, olsam, məni bu sufata salmazdın. Xançalı qarımna soxdu, özünü öldürdü. O qardaşımnan mən həmlı qaldım, vax tamam olanda gəldim ükümü yerə qoydum, uşağı üzə çıxarda bilmədim. Paltara-palaza püküf apardım. Meşədə bir kötüyün divinə qoydum gəldim. Dedim: – Xalxın töhmətini götürə bilmərəm.

Kəndin arvatları çıla-cırpıya edellər. Bulardan bir qarı uşağı tapar, götürör öyünə aparer, yekələndirer, ərsəyə gətirer. Bir gün sehrə çıxanda bu mana ras gəldi. Bir-birimizə vuruldux. Kəfin kəsdirix, ərarvad oldux, yatdix-durdux. Bir gün munu çimizdirəndə küreyinin arasındakı xalı gördüm. Qavını əlimnən yerə tulladım. Əhvalatı oğlumna danışdım, o da özünü öldürdü. Bax bu da onun qavırdı. İndi hər axşam yanıma doqquz qız gələr, dərdimə ortağ olor, ağlənıx, gedellər.

Vəzir dər: – Şah sağ olsun, maña sual vermişdin ki, şərəf içəndəmi söypət şirin olor, içməmişdən qavaxmı? İndi xanım dedixlərinin hamısı sualın, a cavafdı.

ÇAYLI KƏNDİ

Bura Kəsəmənin bəylərin otarax yeri, binə yeri oluf. Otoydan burya gələndə beş gün binə olarmış. Burdan köçəllərmiş, dağa gedəllərmiş. Dağdan qaydanda gələrmışlər, binə düşərlərmiş. Otoy keçən vaxdı keçəllərmiş Kürün otoyına yatax olan yerlərə. Onnan sora boylu Kəsəmənnən bir neçə öylər köçör gələr burda kət saler. Adın da qoyullar Çaylı Kəsəmə.

Əkerdilər buğda, arpa, darı, qardalı, bostan, alma, armit, hayva, nar, calğa, tut, üzüm tənəyi, ərix, güəli, alınça, şöytəli, badam, balı gilə, böyürtkən.

Dər aşix Söyün bir məncilisdə oxuyormuş. Məncilisin əğınnan bir uşax dər kin: “Ay Söyün dayı, bir bizə doğru da oxusan, nələr?” Aşix Söyün muna qulax vermer, öz işindələr. Uşax dıvara bir də dər kin: “Ay Söyün dayı, bizə doğru da oxusan, nələr?” Aşix Söyün bu dəfə də qulax verməndə uşax dər kin: “Ay Söyün dayı, bir sualım var, onasa da cavaf ver”.

Aşix Söyün dər kin: “A bala, sualın nəmənedi?” Uşax dər:

– Ay Söyün dayı, sualım budu: “Həm bilersən, həm bilmersən, bu nəmənedi?”

Aşix Söyün bu suala cavaf tapammer, sazı yerə qör, uşağa dər kin: “A bala, sən gözüme zirəx dəyersən, aftaxanı da kötü bir eşiye çıxax”.

Eşiye çıxanda Aşix Söyün uşağa kirimişcə dər kin: “A bala, deöröm o sualın nədi, yanı həm bilersən, həm bilmersən?”.

Uşax dər kin: “Ay Söyün dayı, üçcə manat versən, deərəm o nəmənedi”.

Aşix Söyün üç manat çıxarder verer. Dər: “A bala, di de öröm o nəmənedi?” Uşax dər: “Ay Söyün dayı, bildiyin odur kun, öləjəxsən, bilmədiyin, odur kun, bilmersən, hansı künü öləjəxsən”.

Boylum Söyün qayıder gələr məncilise. Məncilisdən bir cavan dər kin: “Ay Söyün dayı, uşağın sualına niyə cavaf vermədin, bir desən, görəx o nəmənedi”.

Aşix Söyün dər kin: “Ona cavaf verdim”. Uşax oannan qalxıf dər kin: – Üşcə manat aldım, öyrətdim.

AĞSTAFAYON ŞİVƏLƏRİ

Bizim o balaja növəm var, belə yaxşı oxuyor kin. Bir-iki quzumuz var, damdadı(r), baxanı yoxdu. Ha vaxtdan kin, gəlif kəlxoz oluf, o vaxtdan işderəm. Xırman döyörix, sörarix. Axırda xalvırraner də dənə. Belə-belə xalvırrerix. Qırx gündə başələr dənə!

Bizim kətdə qurt da saxlənıx. Qurt əvvəl qara olor, sonra yavaş-yavaş ağarer. İriləşir yuvaş-yuvaş, çox da yər ha! Bir beş-on gün yər, sonra yater. Yarpaxnan bəsdənıx, od qalənıx, isdi olor yeri də. Deməli, paprızcən da olanda toxuyor, içinə girer də ölör, orda da kəpənəxlər. Yığenıx qava, sonra boylu gənə qurd olor ha!

Bizim kətdə yünən coraf toxunor, nə bilim nə olor. Mən xana toxuyoram özümçün. Umax (yumaq) umaxlərəm. Mən toxuyoram, ay qız, sən də toxuyorsan?

Dərəm, ay qız, gəl maña komax ver. Biz xana toxuyorux. Sən nə qayırırsən, yunun, varımı, xana toxuyorsan, mı? İndi xana toxumorux. Mən də indi xana toxumoram. Əvvəli, nə bajarer, sonunku da nə biler. Biz oxuyorux da!

Bılar nə təhər şeydi, qərəvəllidi. Qərəvəlli hədyən-hüdyən danışmax da! Dər kin, qərəvəlli danışmasan, işim yol getmər, dolan-meram. Qərəvəlli, mən sanğa dərəm, zarafat elərəm dana! İndi sənin yoldaşın dər kin, mən, sanğa kağız göndərəm, gəl də.

KEÇMİŞ HAQQINDA SÖHBƏT

Burda Niqalayın vaxdında bir dənə kişinin bir böyük öküzü itmişdi. Gəldi pristaf, öküz yiyəsi şikayət elədi kin, öküzüm itifdi. Gəldi pristaf düşdü bir otağa. Ağsaqqalları yığsırdı, komladı dedi oğruyu verin. Camahat dedi kin, ay ağa, biz bilmerix, mal yiyəsi özü desin kin, kim aparif malı. Dedi kin, mal yiyəsi tapa bilməz. Siz bilərsin, iz verin. Camahatı döydürməyə başdadi, strajinnik döyməyə. Döydülər bizi, yalvardıx kin, bizə möhül ver, biz oğruyu diəx. Döydürör bərx, yıxer adamı. Gəri çəkildi, iyirmi beş manat pul pristafa yığdıx kin, mal yiyəsinin özünən xəvər al. İyirmi beş manatı alandan sonra camahat yıxırdı verdi iyirmi beş manat. Bu məsələ oluf 1906-cı illərdə. Təzə-dənnən pristaf götdü öküz yiyəsinə yıxdırdı döydürdü bərx. Dedi əyağa qaldır deyim. Qalxanda dedi kin, ay ağa, mənim öküz itmeyifdi. İyirmi beş manat alannan, sonra atına minif vardı getdi. İyirmi beş manata o kişinin öküzlərin batırdı.

Köhnə vaxtı çox zülümçülər vardı. Uruscax öylətdərin oxudurdular. Hər kim ki, kasif idi, fəğir idi onun oğlunu heş yaxına da qoy-mordular. Köhnə vaxtı bizim Poylu kəndində bir ağa vardı, adı Alağa *Hajıqasımof*. O, dağa köçəndə gərəx, bir on dənə camahatdan adam gedəydi öz öyünü-əşiyin burda qoyuf. Ağanın öyünü aparajax dağa bir həftəlix, on günlüx yola. Aparif onun dəyəsini tikəcəhdi. Ombeş adam ta onun odunun gətijəxdı, onnan sonra qayıdıf gələjəxdı öyünə. O qədər çar hökumətinnən yanqılıyam kin, nə tər gap dərəsən deyim.

* * *

İskəndər bir paccah idi kin, bu bir gün qoşun bağladı zulmata. Yeddi qoşun ayırdı götdü zulmata geder kin, orda bir su var kin, abı-hayat deyərtilər onun adına. Hər kim onnan bir issəkan işsə, olardı cavan oğlan. Bu qoşun götürüf gedən zaman bir dağın divində karvan əyləndi düşdü. Töküldülər, aşdılar haravaları. Açıx vaxtı munun bir ayyarı var idi. Dedi get xavar gəti gərəx, bu dağın başına çıx gör nə ələmət var. Bu ayyarım çəxdı, gedif başına çıxmağı gətirdi bir ayyarımnan güleşdilər. Bu İskəndərin ayyarı o ayyarı tutdu yıxdı. Kətirdi İskəndərin yanna, yetmiş iki dilnən munan xavar aldılar, əmbə dilini tapa bilmədilər. Axırsı qoşun əhlinə bildirdi kin, munu öyləndirəx, muna arvat alax, bəlkə onnan olan uşax bizə qandırısın gərəx bu nəçidir kin, bu dağın başında əzir (gəzir). Bu doqquz ay doqquz gün tamam oldu, bu ayyardan bir uşax oldu. Bu kin, mənim dədəm o dağın dalında bir İskəndər adında bir paccah var. Mən onun ayyarıyam. Dedi kin, hay-hay, mən elə bilerəm kin, gün çıxannan gün batan arası, bircə mənəm, sən demə, mənən savay da paccah var imiş. Getdilər hənən o suya çatdılar. O suya gedif-gətməyi üç ilə çəxdı. Oydu kun, əyləndilər, xavar aldılar abı-hayat suyu hasıdı? Dedilər kin, budu. Bu, issəkanı doldurdu suynan ki, içə cəhəllənə. Üş yüz yaş var, iyirmi yaş ola. Oydu kun, daşın tuxarınnan bir səs gəldi, dedi, ey İskəndər, sən dəryadan da xarac aldın. Üş yüz il paccaxlıx elərsən. Dayan, o suyu işmə, iki kəlmə sözüüm var sənə deyim. İskəndər dedi kin, kimsən de. Dedi kin, üş yüz il munnan qavax mən də sən kim bir paccah idim. Bu abı-hayyat suyunnan işdim oldum bir sərçə yekəliyde bir adam. Hayıfsan, işmə o sudan, qayıt get. Oydu kun, İskəndər paccah işmədi, geri qayıtdı. Yola gələndə irəm atanları var idi qoşunda, çağırdı yanna dedi kin, mənim ölümme neçə il qalıfdı? İrəm atdılar, dedilər sən altın qum, üstün polat olan zaman sən öləjəxsən. Bu qoşuna əmr verdi kin, kecabalaları qoşun gedəx. O vaxdı kin, gəldilər, bildilər kin, onların şəhərinə bir günnüx yol qalıpdı. Bir issi gəldi kin, İskəndər hələx oldu. Qoşuna əmr verdi kin, gəlin maña tüəydən dəyə tikin. Bu dalı üssə yıxıldı yatmağa. Bu vaxdı gördü kin, munun üssü polatdı, altı qum. O sahat o irəm atannarı çağırdı, dedi bir irəm at görəm mənim ölümme neçə ay qalıf? Olar belə qərara gəldilər, dedilər bu sahat sən ölüm vaxtıdır. Oydu kun, bir molla çağırdırdıf dedi kin, mən deyim, sən yaz. Yazdı kin, ey ana, qəm eləmə. Oğlun üş yüz il paccaxlıx eliyif.

İndi ana, sağ əlimi çəxsəm ordu basıtdır. Bir də man,ə elə heyvan öldür kün, o heyvan ciyar yarası görməsin. Elə də mənim çörəyim yesin kin, onun oğul-qız dağı görməsin. Elə ağaşdan kəsdir kin, o kəsilməmiş olsun. Özü də adna axşamı günündə gə məni çağır, san,ə səs verə-jəm//verəjəyəm.

Oydu kun, gətdilər meydi qapıya. Hası heyvan gətdilər öldürməyə, dedi beş balam ölüf. İskəndəri əysiyi bir həftə cinazada gəzdirdilər, əlini çəxmədi. Axırsı bir qoja kişi munun oycuna torpax qoydu bir əlini çəhdi. Orda da basdırdılar.

Mərəkə yığıldı, dedilər kin, bu vəsihəti İskəndər eləyif kin, anam ağlamasın.

TOVUZ RAYONU ŞİVƏLƏRİ

PƏHLİVANNAR

Biri varmış, biri yoxmuş, bir paçcah varmış. Bu paçcahın bir nökeri varmış. Paçcah bu nökeri iyirmi il işdədif, axırda da üç qəpiş hax verir, qapısınan qalıyır. Nöker munnan çox ajıxlaner, “yaxşı” dər, sənnən hesablaşaram.

Bir gün nöker dünyüyyü gəzməyə çıxer. Görür kün, bir pəhlivan hər çiyində bir dərmən daşı dōşan qalıyır. Nöker o pəhlivannan xəbər aler: – Sən nağayrersan? Pəhlivan dər: – Mən o dōşanı tutmax isdərəm. Nöker dər: – Gəl bu dünyüyyü gəzəx. O pəhlivan muna irazı olor. Bular gəzməyə çıxellər. Bir pəhlivan çıxer. Göröllər ki, bu pəhlivan papağını yan qoyuf. Munnan soruşellər ki, papağını niyə yan qoyufsan? Pəhlivan dər: – Havax mən papağını düz qoysam, o sāt çöğun qopar, qar yağar.

Nöker bu pəhlivana da gəl dünyüyyü gəzəx dər. Pəhlivan irazı olor. Üçü də gedellər. Bir də göröllər ki, bir dərmən pəri iti-iti firraner. Bullar məhətdəl qalellər ki, su olmuya-olmuya bu pəri nə işdəder. Baxıf göröllər ki, dağın başında bir pəhlivan ordunu dolduruf, boşalder. Sən demə o pəri o pəhlivan üfürüyünnən işdədermiş. Bular bu pəhlivanın yanına gedellər. Bu pəhlivanı da özderinən götüröllər. Bir az gətdixdən sonra gənə qavaxlarına bir qılçası yox pəhlivan çıxer. Munnan soruşanda kin, qılçanın biri niyə yoxdu. Onda o cavaf verer kin, əyəm mənim iki qılçam da olsa, qaranquş kimi uçaram. Göröllər kin, bu çox qoçax pəhlivandı. Munu da özderinə yoldaş eliyillər.

Bir az getmişdilər kin, bir də göröllər kin, gənə bir pəhlivan yay-oxunu bir ağaca tuşduyuf. Bunnan soruşanda kin, sən yay-oxu nə atersan? O dər o ağaşda bir milçəx oturuf, onu sol gözünən vurmax isdərəm. Göröllər kin, bu pəhlivan da çox qoçax pəhlivandı. Qərəzi, munu da özderinən götüröllər.

Bu vax nökerin paçcahdan hayıf alması yadına çüşör. Pəhlivannara dər kin, İrmi il bir paçcaha işdədim, axırda man,ə üç qəpiş hax verif özümü də qualadı. Gəlin gedəx mənim hayıfımı onnan alax. Pəhlivanlar muna irazı olor. Bular varıf paçcahın öyünə gedellər. Paçcah işi duyor. Buları bir demir öyə aparer. Qabaxlarına xörəx gətirdirer. Aşvaza tafşirer kin, qapıyı çöl tərəfdən qayıf da, öyün altdan da od vur, qoy olar içəridə pişşinnər, qırılınnar. Aşvaz elə də eliyir. Paçcah bir azdan sonra gələr kin, görsün pəhlivannar qırılıpıbı. San,ə hardan xavar verim, pəhlivannardan. Pəhlivannar göröllər kin, öy yuaş-yuaş qızır, o sāt papağını yan qoyan pəhlivan papağını düz qoyor, qavaxlarında xörəx donor. San,ə hardan xavar verim paçcahdan. Paçcah baxıf görür kün, pəhlivannarın qavaxlarında xörəxləri donuf. Paçcah görür kün, fırlıdağı baş tutmadı. Qapıyı açıf yannarına girer, oların söhbət eliyir. Bir də görür kin, pəhlivanlardan birinin qılçası yoxdu. Olar cavaf verer kin, əyəm onun qılçasının ikisi də olardısa, qaranquş kimi uçardı. Paçcah inammer. Dər kin, mənim bir qızım var, dünyədə onu kimi qaçan olmaz. Pəhlivannar dəllər onda gəl mərş gələx. Paçcah irazı olar. Dər: – İndi ki belədi, qızınnan sizin yoldaşın,ızı qoşa qoyax. Görəx kim o görünən çaydan tez bir cəm su gətirəjəx. Havax sizin yoldaş tez gətirsə, sizə naxarta istəsən,iz qızıl verrəm. Yox, mənim qızım tez gətirsə, sizin boynunuzu vurdurajam. Hamısı muna irazı olollar. Qaçannara baxmaxdan ötürü imaratın başına çıxellər. Qılçası yox pəhlivannan qız tərpenellər. Sizə qılçası yox pəhlivannan dēm. O həmişə qılçasının birini qoltuğunun altında gəzdirərmiş. Qaçan vaxt qılçasını yerinə taxer. O sāt qaranquşdan bərk geder. O, qızdan tez cəmi çayda dolduror, qayıder. Özü də yolun ortasında dincələr. Dincələn kimi də yuxu aparer. Paçcahın qızı gəlif muna çater. Görür kün, munu yuxu aparıf. Bijdixnən suyunu tüküf qaçer. Munu da kilsənin başınnan pəhlivannar, paçcah göröllər. O sāt milçəyi sol gözündən vuran pəhlivan yay-oxunnan yatan pəhlivanı atıf oader.

Qılçası yox pəhlivan görür kün, paçcahın qızı çata-çatdı, yanında da su yoxdu. O sāt işi bilir, cəmi təzədən dolduruf qızdan qavax çater. Pəhlivannar dər, di bizim mərcimizi ver. Paçcah buları xəzinəyə apa-

rer. Hər çiyində bir dəyirman daşı dōşan qoalıyan pəhlivan xəzinəyi. pütün yıxşırer. Pəhlivannar qızı da götürüf söynə-söynə gedellər. Paççahın vəzirı dēr: – Paççah sağ olsun, sən nağayırdıgındı. Qızılın hamısını olara verdin; indi bizim xəznə boş qaldı. Sən gəl qoşunu onların dalınnan göndərginən kin, qızılıımızı geri qaytarsın. Paççah muna irəzi olor. Qoşunu onların dalınnan yolluyullar. Sizə pəhlivanlardan deyim. Pəhlivannar baxıf göröllər kin, qoşun toz-torpax kimi yetirif. O sāt dəyirmən pəri işdədən pəhlivan qoşunun qavağınnan elə üfürör kün, qoşun tozağan kimi göydə uçşor. Paççahın qoşunu qırılar. Pəhlivannar qızılı aparıf yarı bölöllər.

PARA BAŞ

Biri varıymış, biri yoxuymuş, bir paççah varıymış. Bu, bir gün durur şikara çıxır. Şikardan qayıdanda bu gejləyir. Gələndə inirix çöküpbüş. Çox qarannıgıydı. Bir öyə ras gəlif. Bu vəzirinə deyir ki, gə bəje öydə qalax, gəlillər girillər öyə, görüllər bir qaradı. – A qarı, qonax isdiyirsən,mi?

Qarı deyir ki, xoş gəlifsin,iz. Gəlillər oturullar bular. Qarı bulara yer salır. Bular hamısı yatır. Paççahın gəlmir heş yuxusu. Gejənin bir vaxdı görür ki, öydə bir adam dedi: – Ay bōx ciji, mǎ su ver. Durdu su verdi. Yıxıldı yatdı. Bir az keşmiş dedi: – Ay bōx, ciji, mǎ bir az su ver. Bōx ciji dedi, dur suyu,ü özün, iş. Mən sənın əlinnən osanmışam. Bu adam suya duranda elə bil ayın işığı öydə hərrəndi. Gəldi bu suyu işdi getdi. Paççah seçə bildi ki, munun gözəlliyidi. Savax bu durur gedir. Öyünə adam yolladı. O qızı mǎ versinnər. Qız dedi. – Mənnən izinsiz öydən eşiyyə cıxmağa haqqın yoxdu. Paççah razı oldu. Öyünə apardı. Bir neçə il otdu bu qızın yanında. Də neçə ildən sonra gəlif deyillər taxt-tajın əlinnən gedəjəxdı, çıx eşiyyə. Qız razılıx vermədi. Qız çıxdı getdi. Onnan sonra getdi işinə, güjünə. Axşam gəldi taxdına çıxdı, qayıtdı gəldi öyünə. Qız dedi: – Mənnən icazəsiz getdin, düyünçəsini götdü çıxdı. Kişi yüyürdü munun dalıncax. Qız qayıtdı düyünçəsini kişinin başına vurdu. Başı para bölündü. Qız getdi. Kişi başını sarıtdı. Xeylax keçənnən sonra başı yaxşı oldu.

Paççah arvat paltarı giydi, tüşdü yoluna. Qızı tafdı, oldu ona ağbaşdı. Qız əmoğlusuna dexliymiş. Toy elədi, munu apardı. Qız gedənnən sora ağbaşdı da qıznan gedir. Əmoğlusı qıza deyir: – Əmqızı, ər ətmişdin?

Munu deyən kimi düyünçəni vurdu qoltuğuna, çıxdı qapıdan. Əmoğlusı munun dalınca yürdü. Əmqızı, getmə. Qız düyünçəni vurdu əmoğlusına iki pişdi. Qız çıxdı tüşdü yola. Paççah munun dalınca gəl ha gəl, gəlif gejenin iniriyinə tüşüllər. Kişi koriydi. Yeriyyə bilmirdi. Qız çığırır ki, niyyə gəlmirsən, kor-zad döysən ki. Kişi deyir: – Özün bilirsən, ki, koram, özün, vuruf başımı para bölüfsən. Mən sənın qavaxkı ərınəm. Qız deyir, gəl gedəx sənın, öyünə. Gedillər öyə, olar yiyif yerə keçir, biz də dörə.

ŞƏMKİR RAYONU ŞİVƏLƏRİ

NAĞİL

Biri varıymış, biri yoxuymuş, bir kişi, bir arvat varıymış. Buların Zeynaf addı bir qızı, Əhməd addı da bir oğlu varıymış. Bir gün kişi axşam yiməyinə ət alır. Əti pişix yır. Arvat döşünün birini kəsir axşama pişirir. Axşam ətı yəndə görüllər ət çox şirindi. Kişi arvadınnan küjnən ətın niyyə şirin olmağını xavar alır. Arvat ətı pişix yidiyini dəf, döşünü kəsif pişirdiyini söylüyüf. Kişi dēr kin: – Onda gəl uşaxlarımızı kəsəx yək. Zeynaf munu eşidif qardaşınnan qaçılar. Yolda Əhməd susunnan yanır, artdan su işməx isdir. Bayıssı dēr: – İşsən qoyun olarsan.

Belə-belə üç-dörd arx keçillər. Gədə ussuyuf axırmcı artdan su içir. Bircə qırax anarı getməmişdi kin, haman sāt cüyür olur. Gedif bir çınara irasd olullar. Qız çınara dēr kin: – Əyil, çınarım əyil, sana müşgül işim çüşüfdü. Çınar əyilir, bəji-qardaş orya çıxıllar. Əhməd cür ola-ola hər gün oy oyluyurdu. Gənə bir gün o, oy ətmişdi. Paççahın oğlu atını sulamağa ələndə çınarın başında gün tək işıldayan Zeynabı görüf ona gözü çüşdü. Əmbə ağaca çıxammadı. Ələci kəsilib vardı yetdi. Bir hiyləgər qarf tapıf qızı gətirməyi ona tafşırđı. Qarı dedi kin: – Mən getmiyəjəm, əmbə pışqıçı yolla, ağacı pışqılasın.

Bu hiylə baş tutmadı. Munnan sonra qarı ağacın divinə qazan aparıf altda üç-dört tısvağa qoydu. Tısvağalar qaçanda qız ağaşdan çüşüf qazanın altda daş qoydu. Munu pusan paççahın oğlu qızı atın tərkinə çekif apardı. Cür Əhməd gələndə görür kün, bayıssı yoxdu. Ələşsiz qalif bayıssını axdarıf tafdı. Munnan sonra başsiyildə yaşayır. Bir gün qaravaşı Fatmıynan paltar yumağa edir. Fatma itəliyif Zeynabı dəriyyə salır. Özü də onun paltarını geyif öyə qayıdır. Gejəsinə paçça-

hın oğlunna yatır. Zeynaf həmişə saşdarın gədənin başının altıda qoyurmuş, əmbə beyjə gədə görür kün, qız saşdarını onun altıda qoy-muyuf. Gədə deyir kin: – Bəjə saşdarını niyə başımın altıda qoymadın. Keçəl qız bijdiynən isdaxdı dər. Savah gejdənnən Fatma özünü azzar-rılığa vuruf dər kin, maña cür eti olmasa, ölərəm. Canımın canı çıxsın, qardaşımı kəsin yim.

Camahat Əhmədi kəsməx isdiyəndə Əhməd icazə isdiyir. Beş dayqalıqına icazə verillər. O, tez dəryənin qırağına qaçır. Paççahın oğlu da sınıxa-sınıxa xəlvətdixləmənin munun dalınan gedif onu pusur. Əhməd bayışsını çağırır kin: – Ay bəji, məni kəsillər. Bayışsı deyir: – Nağayrım, ay bajın ölsün, laxa balığın qarında, Şah Abbas da qoy-numda. Nələcim var. Paççahın oğlu munu eşidif, Zeynavi çıxartdırır. Əmr verir kin, keçəl qıza caza verin. Keçəl qızı bir xam qatırın irpimə-yinə bir örkənnən bərk-bərk sarıyıllar və munnən sonra qatırı ülkü-düllər. Keçəl qız cəhənnəmə vasil olur. Təzədənnən paççahın oğlu özünə toy vurdurur. Oğluna da ad qoyullar.

AX-VAY

(Nağıl)

Biri varıymış, biri yoxuymuş, bir kişinin bir keçəl oğlu varıymış. Günnerin bir günündə bu keçəl paççahın öyünün yanınan keçəndə paççahın qızını küləfərəngidə göruf ona gözü çüşdü. Axşam öylərinə qayıdanda əppəx yimədi. Həmi də özünü azarlılığa vuruf ıqqıldıya-ıqqıldıya yerinə yıxıldı. Dədəsi xavar alanda dilləmmədi. Axırda dədəsi əl çəxmiyəndə dedi gərəx paççahın qızını maña alasan.

Savax gejdənnən beçara kişi duruf paççahın öyünə sarı üz qoydu. Elçi daşının üsdə əyləşdi. Elçi daşını hərlədilər paççahın yanna. Paç-çah soruşdu kun, a kişi, nə buyurursan? Kişi dedi kin, şah sağ olsun, bizim ölmüş keçəl sənin qızını isdiyif. Paççah dedi: – Qızımı verrəm bu şətnən kin, oğlun elə sənət örgənsin kin, heş kəs onu bajarmasın.

Kişi kor-peşman öyə qayıtdı. Bir xurcun əpbəx, pişirtidirif oğlunna çüşdülər yolun ağına. Günortuyatan yol getdilər. Günorta üsdüydü, yanman ajmışdılar. Gördülər kin, bir bulax var. Başında bir söyüt pitif. Bir yanı qurudu, bir yanı höyüş. Oturuf əpbəxdən-zaddan yif getməy isdədilər. Kişi əğüsdə qalxanda əllərini yerə dayyif ax-vay

dəf qalxanda ağaş iki yerə bölündü. Bulaxnan baravar bir kişi çıxıf hoy verdi, dedi:

– Ağardaş, ax-vay mənim adımdı, nə diyirsən. Kişi əhvalatı muna söylədi. Bu dedi mən onu ilini on manata örgədərəm. Danışdılar, barışdılar, gədə qaldı. Kişi qayıtdı.

Sən demə, bu Ax-vay hamıyı aldadıf aparıb kəsərmiş. Ax-vay gədiyi qızının yanına apardı. Qız adamlara dər verərmiş. Büyün-savax kəsəllərmiş. Qızın gədiyə gözü çüşdü. Gədiyi öldürməyə qoy-madı. Gədənin dədəsi altı ay düzələn kimi gəldi. Keçəli apardı. Bir az gedəndə gədə dedi, öyə sən yeri mən gəlləm. Bir kolun divin ədif bir quş oldu, uşdu dədəsinin qavağına çüşdü. Dədəsi tutmağ isdəyəndə anrı qaşdı. Gənə dədəsi yaxınnaşdı. Beləlixnən gördü dədəsi laf yoru-luf, yern eydif gənə adam oldu. Qərəzi öyə çatdılar.

Bir gün keçəl dedi, ayda, mən bir qoç olajam. Məni apar bazarda sat. Əmbə çatımı vermə. Dədəsi razı oldu. Munu bazara apardı. Axvay munu göruf satın aldı. Kişi çatıyı qoymadı. Üş min manat verif çatıyı da aldı. Aparır qoçu qarıya. Gülə-gülə qızınan böyüdüyü diyəndə qız işi başa çüşüf böyüdüyü gizdədi. Ax-vay ajıxlanıf, qoçu qıza verif böydədən öteri öyə girəndə qoçu buraxdı. Ax-vay çıxanda gördü qoç gedir. Tez bir canavar oldu. Qoç bir quş oldu. Bu da bir qajar oldu. Tez o, çaqqal oldu. Bu da bir it oldu. Gədə bir quş oluf uşdu paççahın imaratına çüşdü. Ax-vay bir oyçu oluf onu vurmax isdiyəndə gədə bir xışma darı oluf yerə töküldü, əmbə bir dənəsi xəlvətdiyə çüşdü. Axvay bir toyux oluf onu dənnədi. Əmbə qarannıxdakı dənəx qaldı. Paççayın oyçuları tōğu vurdular. Xəlvətdixdəki darı dənəsi keçəl özü oluf gülə-gülə qalxıf paççahın öyünətdi. Paççah qırx gün, qırx gejë toy vurduruf qızını keçələ verdi. Keçəl Ax-vayın qızını da aldı. Axşam öydə otdular üçü də. Keçəl dedi daha bəjə irahət oldum.

BORÇALI RAYON ŞİVƏLƏRİ

Şah oğlu Şah Abbas, Allahverdi xan vəzir belə dəllər ki, dərvişi livas oluf gedif bir hayatda qonax olufdular. O öydə bir gəlin oluf özünə yoldaş tutuf. Bular yeməx, su yeyif, qalxıf yer salıf yatıfdılar. O gəlin ki, özünə yoldaş tutuf ayrı otaxda yatıf, haşa hörmətdən uzax, özünə oynaş tutuf. Şah oğlu Şah Abbas, Allahverdi xan vəzir o başdan

qalxıf öylərinə gəlif, qırmızı geyif taxda çıxıf. Şah oğlu Şah Abbas çıxanda o qapıya qırmızı çəkif. Cəllad, get filan öydə qapısına qırmızı çəhmişəm, bir bu cürə gəlin var geti.

Gəlin dan, üzü eşiyyə çıxanda görüf qapısında dərvişdər nişan vuruf. O sād arvat məhləsinin özgə öyünün qapısına o nişannan çəkif. Cəllad gəlifdi kin, məhlənin hamısında nişan var. Qayıdıf gedif deyif kin, şah sağ olsun, bir qapı döyü, hamısında nişan var. Şah oğlu Şah Abbas çığırtıf Allahverdi xan vəzirini deyif: – Allahverdi xan, mən gedəjəm qırx qeyrəz ölkəyə. Mən gələnətən ağnəcəhli (ləçək) arvad xalxını qırarsan. Bir dişi bəndəsi qalmasın.

Şah oğlu gedif atdamıf. Bu Allahverdi xan fikirdə qalıf. Bir belə ağnəcəhliyi hancarı qırım. Gedif atasının yanına.

Atası qojalıfdı, bələhdə saxlıyıllarmış. Birini də öldürmə, qoy yevrəyer dursun. Dər şahın qəzəfi tutuf mənini öldürəjəx gələndə. Dəf şah oğlu şah gələndə özüm gedif cavavımı mən verərəm. Qırx gün tamam oluf. Adam yolluyuf ku, gəlirəm, şəri təmizdə. Şərin qulağına gələndə qız-gəlin, cahal hamısı qavağına gedif, şah oğlu Şah Abbas mətəl qalıf. Qırmızı geyif, taxda çıxıf, deyif. Allahverdi xan bu nə işdi? Atasını gətirdif. Atasını deyif.

– Şah sağ olsun, mən sənini, atən, vəziriydim. Atən, qırx dənə pəhlivani vardı. Pəhlivanın gejedə biri itdi. Otuz doqquzu getdi, qaldım bir mən. Bir də bir gejedə qapımı taqqıldatdılar. Qapı taqqıldadı. Taqqıldıyanda isdədim eşiyyə çıxam. Arvad ətəyimnən çəhdi. A kişi, harya ədirsen, qayıt paltarını geyin, silahını da götür. Çıxmax isdiyəndə dəf getmə, atını da yəhərrə, bəlkə tuşmandı. Atını min. Atını minif nizam çıxıf eşiyyə. Baxıfdı kin, qapıda nizam bir atdı duruf. Atını sürüf deyif kin, sür gəlsin. Sürüf bir qədər daldan gedənnən sonra o atıyı vuruf. Atdı dəf zarafat yeri döy, sür gəl. Bir öz gedif atdan çüşüf yerə, oxu da çüşürüf. Bir xurcun qızılı varmış, deyif al, halal xoşun olsun. Mən gedirəm bu qalaçıya çıxajam, orda mənini tuşmanım var. Orya çıxdım tafdı. İkimci kərə dəjəm, üçümcüdə tutuf yıxajam.

Bu oğlan çıxdı ki orya getdi, tuşmanı tafdı. Bu da hərəkət eliyir çıxır orya. Bu ikisi də birrənif gəlillər pəhlivanın hayatına, ordan qayıdıf, gəlillər öylərinə. Bax, pəhlivan qavağına çörəx qoyuf, yeməx də, işməx qoydu. Özü o anırkı otağa getdi. Bu çörəx yeməx də oldu. Bir neçə dəyqə çəhdi. Pəhlivan gəlmədi. Durdu bu da dalısıncax getdi. Getdi kin, bir qavır var. Cinaza basdırıflar. Pəhlivan öz livasını geyif.

Bajardığımı elədim. Bu pəhlivan içəri girəndə əyağa qalxıf, sən niyə burya gəldin? Mənini sırımni bildin. Mən əhd eləmişdim, mənini sırımni kim bilse, mən ona ərə gedəjəm...

* * *

İlməz addı bir kişi varmış. Biz özümüzü bilənnən bəri ilməzdi dəllər. Dağa gederdix, arana gəlerdix. Peşqurda köçördix, taxılımızı toparrerdix, yığırdix, varif onnan sonra boylam dağa gederdix. Bir öyə barxanamızı, yorğan-döşəyimizi, öydə qalan şeylərimizi yığırdix. Töüx-cücəmizi yığırdix qalabəyyə tapşırerdix, kfillerdix ağzını, haravanın içinə yığırdix, üsdə qoyordux, onun üsdünə də alerdix, on səkkiz-iyirmi arşın ağ alerdix, onun üsse çəkərdix gün tüşməsin içinə. Qoşordux ulağı haravıya, yolnan gederdix, obaşa kimi çaterdix. Sarvanın yanna. Gejedə orda qalerdix, bir də Arıxlının yanna tüşördix, qoyordux samavarı qaynaderdilər, içerdix, çüşördix turşu suya. Gejedə orda qalerdix, ordan boylam obaşdan gəmə qoşordux gederdix, tüşördix, Koroğlunun qalasının yanında. Gənə də orda çay-çörəx yərdix, gənə qoşordux, gederdix. Cözdüxdə təx tükənin yanında, cözdüxdə gejedə qalerdix, boylum ordan savax ertə, obaşdan qoşordux gederdix, çüşördix Canbaxçanın yanna. Orda boylum gederdix çüşördix yurdumuza, xurdağaların belinə çüşördix, orda qalerdix. Orda dəyyi tikerdix, orda qalerdix bir ay, iki ay, boylum onnan sonra köçördix, gənə gəlerdix öyümüzə.

QARABAĞ DİALEKTİ

OXUYAN HAJŞÜ HAQQINDA

Dəllər Hajsü oxuyan zaman hamı yuxarı baxarmış. Dər bir vaxt oldu İran padşahının vaxtında cəmi məmləkətlərdən ora oxuyan, çalan istədilər. Qarabağdan da Hajsünü istədilər. Hajsünün tarçalanı Sadıxcan idi. Hajsü, Sadıxcannan başqasını öz yanna qoymazmış. Sadıxcan ölən zaman deiflər ki, tar ölüf, onun tarında iyirmi səkkiz sim varmış.

Bəli, bular yığışıf Qarabağdan Tehrana gəlillər. Bəli, məjlis quruluş, hər yerdən oxuyuf-çalan gəlif. Bullar hamısı yuxarı başda əyləşif, bullar daja aşağı başda əyləşiflər.

Şah ordan əmr əlir, hər bir yerdən gələnər oxuyur. Sadıxcan Hajsüyə dər ki: “Hajsü, laf səni yəqin inandırtam ki, birimci biz keçəji-yix”. Xəbər alır ki: “Sadıx nədən dərsən?”. Dər: “Misirdə oxuyuf-çalın neçə səhvlər elədi görmədin?”

Söra vaxt gəlir, şah dər: “Sizin matahınız nədir?” Bular da oxuyuf çalılar. Ora yığılanar, şahını vəzirrəri bullardan yaxşı oxuyan, çalan olmadığını görüf bullardan xahiş elillər ki, burda qalsınar. Bullar razı olmuşuf, birimciliş qazanıf Qarabağa qayıdılar.

Hajsü oxuyarmış:

Könül səyyad imiş.
Çeşmin qızalınə yaxın durma.
Baxanda zəxmidar ahi kimi,
Çox boynunu burma.

QARIŞQALAR HAQQINDA

Süleyman padşahın vaxtında munun filləri gedərmiş su işməyə. Fillər gedəndə qarışqalar fillərin əyağının altında qalır əzilər. Bir dəne qarışqa gələr Süleymana şikayətə: “Süleyman, fillərin bizə çox əziyyət verir. Ollara tafsır ki, bizə əziyyət verməsin”. – Yaxşı diər, ancax Süleymanın yadınan çıxar, fillərə bir söz deməz. İkiminci dəfə fillər genə qarışqalara əziyyət verir.

Bir qoja qarışqa sürünə-sürünə gələr Süleymanın yanına, ərz elər ki: “Süleyman, bizim də cahıl-cuhulumuz var, yaxşı olmaz”. Süleymana təcüb gələr ki, qarışqa nədir, bizim cahılıımız nədir. Dər: – Gedin, nə bilirsiniz eləyin! Qoja qarışqa gələr diər ki, durmuşun Süleyman dər: “Özünüz bilin”.

Qarışqalar yerin altını ovuf boşaldılar. Böyüx fillər oynuya-oynuya gedəndə əyaxlarını o yerə ki, qoyanda necə ki yerin altı boş, fillər yıxılır o dəre olan yerə. O sət belləri, buxunnarı sınaq, başdıyallar qarışqalar buların üz-gözünü yeməyə. Süleyman bir qədər gözdər, fillərdən cavab çıxmaz. Simruğ quşun göndərər ki, fillərdən bir xəbər.

Simruğ quşu gəlif görər bir dərədə fillər yıxılıf, hamısı ölüf. Süleymana xəbər gətirər. Süleyman öz şairi Qaradağlıynan gələr görər ki, fillər ölüfdü. O sahat bilər ki, qarışqalardan əmələ gəlmiş işdi. Şair orda Süleymana diər ki:

– Qarışqa kimi düşməni fil kimi bilmək gerek.

Günnərin bir günündə bir paccah vardı. Bu paccahın gözü ağrı-yırdı. Həkimlər, təbiblər yığışdı munu yaxşı eliyə bilmədilər. Bir ayrı həkim gəlif deyif dəryada bir balıx var bu nişanda. Əyər onu liğabın çəksələr, yaxşı olar.

Paccahın da üç oğlu vardı. Böüyü oğluna dedi: “Get, tor at, tut gəti manə”. Getdi tor atdı tutdura bilmədi. Dübərə otrancıl oğlın yolladı. O da gətirə bilmədi. Kiççix oğlunu yolladı. Getdi balığı tutdu. Dedi: “Əşi, yüz dədəm olsa, bu balığı aparmıyacam, sudan çıxanda ölər”. Xilasə, qayıtdı, boş gəldi.

Gəldilər paccaha xəbər verdilər ki, oğlun, balığı tutmuşdu, tulladı suya. Dedi: “Cəllad gəlsin, mənim bu oğlumun boynunu vursun”. Vəzir, vəkil gəldi iltişat elədi ki: “Munu öldürmə”. Munu öz ölkəsinnən çıxartdılar.

Bu oğlan gedirdi yolnan qabağına bir dərviş çıxdı. Dedi: “Qardaş, hara gedirsən?”. Dedi: “Dədəm mənə öz qralından çıxardıf, başımı götürüf gedirəm”. Dedi: “Çünki gedirsən, sana bir alma verəjəm. Harda dara düşsən, o alma səni qurtarajax. Nə də gətsən, burda yarıyix (yarısı sənin, yarısı mənim)”.

Getdi çıxdı bir paccahın ölkəsinə, gördü ki, paccahın hərəm-xanasına adam girif-çixır. Xəvər aldı ki, nədi bu? Dedilər paccahın bir qızı lal oluf, danışmır. Ona görə otuz doqquz həkim öldürüfdü, onu yaxşı eliyə bilmillər, bircəciyi qalır ki, qırax ola. Bu dedi ki, elə yaxşı oldu. Danışdırı əlmədim mənə də öldürsünnər, olsun qırax. Dedilər: “Ay fağır, ay yazıx, bir belə həkimlər qalır, yaxşı eliyə bilmədilər. Sən nə tər yaxşı eliyəjəxsən”.

Xilasə, məclis quruldu. Bir pərdə gətdilər asdılar aralıxdan. Qız qalır pərdənin dalında. İndi bax mətləf burdadı. Oğlan durdu bunu danışdırmağa. Almanı civinnən çıxartdı. Almanı qoydı yerə, alma durdu dör elədi, gəldi çıraqın yanına. Dedi: “Çırax qardaş, bir hekayət nağıl elə, qulağ asax”. Dedi ki: “Ay alma qardaş, bizdə nə qabiliyyət var ki, sanə nağıl deyəx. Sən bir lətif almasan, ki, bəyin, paccahın, əlin, də gəzirsən. Bizim nə qabiliyyətimiz var ki, danışax, puf eliyirsən, keçirix, qoyıllar ora”. Alma dedi: “Çırax qardaş, bilirsən, navar.

Günnərin bir günündə üç qardaş vardı. Böyyü əvli idi. İksi suvay. Bu böyyü oğlanın arvadı dedi: “Gədəx mənim dədəm əvinə”.

Üş qardaş üçü də, biri də arvad getdilər dədəsi əvinə. Yola düşdülər, bullara susuzdux çox qələb elədi. Kiçix qardaşı yolladılar ki, orda söyüd ağacı var, olar ki, orda su ola. Ged ordan su gəti. Gəlmədi. Dübərə ortancıl qardaşı yolladılar. O da gəlmədi. Dübərə o böyyüx qardaş getdi, o da gəlmədi. Qız baxdı əynə-bəynə // ənə-bənə, durdu qız da getdi. Gördü kü, ərinin də başını kəsiflər, qayınlarının da. Başına-gözünə döydü, ağladı. Gördü yanında bir xeylix gөрçin var. Bullar bir-birinə deyir ki: “Əyər bu qız qanseydi, biz qənət-qənədə buruf qalxanda bizzən tük tüşəcəxdı, onda onların, başdarın qoyalar öz bədən-nərinə yerbəyer. Bu tükü də çəkə yaralarına onda yaxşı olajaxdı”.

O qız tələsdiyinnən ərinin başını qoydu qayınının bədəninə. Bullar axsırdı qalxdı. İndi, çırax qardaş, bular dalaşır. Həmə bədən deyir ki, qız mənimdi. Baş da deyir mənimdi. İndi bular dalaşllar. İndi bilmirəm bulların davasın nə tər kəsəx. Lal qız dilə gəlir. Deyir ki: “Bədən boş danışır. Qız başındı”. Dedilər bir dəfə danışdın, bir dəfə da danışdın, qızı da sana verəyöyix, nə qədər də mal-dölet verəyöyix.

Savah geje məclis genə açıldı. Pərdə quruldu. Qız gəldi otdu pərdənin dalında. Məlix Məhəmməd almanı çıxartdı civinnən, genə alma dör elədi, getdi otdu çırağın yanında. Dedi: “Çırax qardaş, bir söhbət nağıl elə, qulağ asax”.

– Ay alma qardaş, bizdə nə qabiliyyət var, genə sən danış. Dedi: “Çırax qardaş, bir gün üş yoldaş vardı gedirdi. Biri dülgar idi. Biri dərziydi, biri də molleydi. Bular getdilər çıxdılar bir meşiyə. Bular qaranıx düşür, qaldılar meşədə. Bullar məsləhət elədilər ki, bir-bir keşix çəkəx. Burada yırtıcı heyvan olar. Molla da yatdı, dərzi də yatdı. Dülgər keşix çəhdı. Yuxusu gəlirdi, məşulətdən ötrü durdu kərkinə, baltanı çəhdı bir ağaşdan adam nəxiş qayırdı. Dərzini durğuzdu: “İndi də sən keşix çək, mən yatajam”. Dərzi durdu, ənə-bənə baxdı, gördü bir arvat surəti çəkif qoyıflar ora. O da dedi ki, o ustalığını yerinə yetirdi. İndi mən də ustalığımı gərəx bildirəm. Durdu maşını çəhdı, bir də sənə zənənə paltarı tıhdı, geydirdi. Dedi: “Molla, molla, dur əyağa, keşiyi indi sən çək”. Molla durdu baxdı o tərəfə-bu tərəfə, gördü başının üssə bir zənən xeylağı duruf. Bəs dedi mənə qara basır. Gördü yerindədi. Durdu orasını, burasını əlləşdirdi. Gördü bir ağaşdı. Dedi ki, ey dil, hər kəs öz ustalığını yerinə yetirdi. İndi qalmışam mən.

Haxdərğah tərəfindən dua elədi. Oldu bir zənən. İndi bulların üçü də vuruşdu. O deyir arvad mənimdi. Bu deyir arvad mənimdi. Qız genə gərdəyin dalından dedi ki, dərzi də boş söz danışır, dülgər də. Ollar muzd haqqı götürsün. Arvad mollarındı.

Qızı verdilər həmə Məlix Məhəmmədə. Çox da cəhiznən vilətdərinə yola saldılar. Həmə dərviş ki, alma vermişdi, getdi həmə yolun ayrıncına. Getdi gördü ki, həmə dərviş durufdu yolda. Salam-məlöyküm qardaş, böləyiyix gətirdiyini. Gətirdi qəfli-qatırı, aşdılar töhdülər yerə. Gətirdi nə ki, mal-dölet vardı hamsın böldülər. Dedi ki: “Qızı da böləyiyix”. Dedilər: “Qızı bölməx olmaz, qardaş, qız da sənin olsun”. Dedi: “Qardaş, böləyiyəm. Bir şaqqası sənin olsun, bir şaqqası mənim olsun”. Dedi: “Böləjəhsən, böl”. Əlinə aldı qılıncı, qıza dedi di h durgunan. Qılıncı qalxızdı. Bir qılış endirdi qızın təpəsinnən, qızın ağzından bir alma böyüxlüxdə bir şey gəldi düşdü. Dedi: “Qardaş, həmə budı ki, bu qızı qoymur danışa. İndi hər şey özüyündü”.

Mən həmin balığam ki, dedin ki, yüz dədəm olsa, mən mənə öldürməyöjəm. Ağzımın liğabın da verəjəm dədəm, gözü yaxşı olsun. Ordan qəfli-qatırı yühledilər. Getdilər dədəsinin ölkəsinə. Həmə getdi dədəsinin yanına. Dədəsinin gözünə liğabı çəhdilər. Yaxşı oldu.

VALEH HAQQINDA

Valehin... eləyiyən inəyi yox imiş. Oğlu Allahverdinə götürür, Avdaldan bir inək alır, gətirir mənə özü başın çəkir çatıyan. Oğlu Allahverdi deyir ki, Allah qoysa, qatıx yəyləjəx. Hə, gətirir o qapıya çatanda inək yedəhlərində kürfadan yıxılır. Yıxılannan sora piçağı çıxarıf inəyin başın kəsir. Erkəh qoyunu da yıxır, onun da başın kəsir. Arvadı deyir kin, niyə kəsdin inəyi, qoyunu. Dər: “Bilmədin”. Dər: “Arvad, qavaxda Valeh, daldan da Allah sürür, ortalıxdə inəy, gör biz nə cür xoşbəxt oldux kin, bizə gələn azar inəyə dəydi”. Valeh Şirvan tayına keçir. Küncündən bal gətirif qoyullar. Valeh mənə yeməyi bilmirmiş. Öy yiyəsinin bir uşağı varmış. Valeh dər: “Bala, gəl otur yeyəx. Uşax piçağı civinnən çıxarıf, vırır balın böyrünə. Onnan sora gətirir küncüdə buluyur, qoyur ağzına. Onnan dər: “Bala, mən örgəndim, dur get”.

GƏNCƏ DİALEKTİ

AXMAX

(Nağıl)

Bir kasf kişi varmış. Bu çox qərə gün çəkirmiş. Bir gün bu hancarı ola bilər ki, filankəs belə yesin, amba mən dolana bilmirəm. Olların baxtı çəkir, yaxşı dolanıllar. Mən də gedim baxtımı tapım, yalvarım, yapışım, mənim də baxtımı aşsın. Bu yol başdır kin, gessin baxtın dalınca. Gedəndə yolda bir şirə ras gəlir. Bu şirə bunnan sual eliyir ki, kişi, hara gedirsən? Bu kişi cavabında deyir: – Gedirəm baxtımı tapbağa. Şirə muna dər indi ki, gedirsən, mənim də şikayətimi elə. Mənim başımda bərk ağrı var, mənə kənar essin.

Bir qədər gedəndən sora bir cüt əkənə ras gəlir. Cüccü munan xavar alır: – Kişi, hara gedirsən? Deiyir ki, gedirəm baxtımı tapbağa. Deyir mənim baxtıma da şikayət elə. Hər il mən bu zəmini əkirəm. Elə ki mənimlə gələn vaxt haman kolu ku görürsən, onun divinnən hərərət qalxır, zəmini bütün yandırır, əməyim əlimdə qalır. Mənim baxtıma degilən muna bir ələj eləsin.

Burdan gedəndə qavağı bir dəryaya çatanda görür ki, bir balıx dayanıf suyun üzündə. Balıx soruşur, kişi hara gedirsən? Dedi: – Gedirəm baxtımı tapmağa. Balığa dedi: – Məni keçir o tərəfə. Balıx dedi: – Səni keçirərəm, mənim şikayətimi mənim baxtıma deyəsən. Dedi: – Deyərəm, nədi sənin dərdirin? Dedi mənim başımda bərk ağrı var. Onu mənə götürsün. Balıx munu keçirdi o tərəfə.

Bu kişi yol başdadı getməyə. Gördü bir kişi əlində bel su suluyur. Kişidən xavar aldı. Dedi kişi hara gedirsən? Dedi: – Gedirəm baxtımı tapbağa. Dedi: – Haman baxt mənəm. Baxtdarı paylayan mənəm. Muna şikayət elədi. Mən dolana bilmirəm. Mənim baxtımı bir az aç. Diyəndə bu suçu əlindəki beli verdi bu kişiyyə, dedi get o laf ujdakı arx səninkidir. Nə qədər ürəyin isdiyirsə aç. Bu kişi beli aldı, getdi gördü haman arxa bir acca su gedir kin, o da ki anarı getmir. Orda batır. Haman belnən suyun ağzını açır, çoxlu su bağlıyır. Qayıdır gəlir haman baxdın yanına. Deyir yolda bir balıx necə kin, mən söylüyən kimi şikət elədi. Onnan sora cüccü söylədiyi kimi sizə şikət etdi. Onnan sora cüccü söylədiyim kimi sizə şikət elədi. Bir də bir şirə ras

gəldi. Gənə söylədiyim kimi şikət elədi. O suçu dedi: – O balığa deyənən onun qulaxlarında bir cüt şəbcirax var. Olları qulağınnan çıxarsın. Onun başının ağrısı qoyar. O cüccüyə də deyərsən ki, haman kolun divində yeddi küp qızıl var. Olları çıxarsın, onun zəmisə əmələ gəlsin. O qızılın hərərətinnən o zəmi əmələ gəlir. O şirə də deyərsən onun başının ağrısının dərmanı bir axmağ adamın beynidi. Onu yiyərsən, başın, ağrısı qoyar.

Elə ki kişi ordan qurtardı, yol başdadı qayıtmağa. Gəldi dəryanın qırağına, gördü haman balıx bu kişinin yolunu gözzüür. Balıx dedi: – Dedin,mi? Dedi: – Dedim. – Nə söylədi? Dedi: – Məni keçir dəryanın o tərəfinə, orda söylərəm. Balıx munu keçirdi dəryanın o toyına, orda söylədi. Dedi sənin, qulaxlarında bir cüt şəbcirax var. Olları qulağınnan çıxarsın, başının, ağrısı qoyar. O sət balıx qulaxlarında şəbciraxları çıxartdı, başının, ağrısı qoydu. Balıx əmr elədi dərinədəki balıxlara, dəryanın təkində (dibində) olan şəbciraxları tökdülər, eşiyə. Haman saat balıxlar şəbciraxları tökdülər, hası kin, şəbciraxların ağır-ağır qıymatı olur. Dedi kin, kişi, bular sənin, haqqında, götür apar. Kişi dedi:

– İsdemirəm. Mən baxdımı böüx aşmışam.

Balığın ajiği tutdu, əmr elədi balıxlar şəbciraxları tökdülər dəryayə. Yolu başdadı kişi getməyə. O, cüccünün yanına çatdı. Dedi ki, kişi dedin,mi mənim ərzimi. Deyir dedim. Dedi nə dedi. Dedi kin, o kolun divində yeddi küp qızıl var. O qızılın hərərəti qoymur zəmini əmələ gəlməyə. O qızılın çıxardarsan, sənin zəmin əmələ gələr. Nə əkərsən, onu da piçərsən. O sət kişi beli aldı başdadı oranı qazmağa. Gördü küpün ağzı açıldı. Gördü kü, yeddi küp qızıldı. Bu cüccü dedi:

– Qardaş, ikimiz də munu daşıyax aparax bölək. Bu kişi dedi: – Mən isdemirəm, çünki mən baxdımı böüx aşmışam. Ona görə mən isdemirəm.

Kişi burdan da getdi, getdi çatdı haman şirə. Şirə dedi: – Dedin,mi mənim baxtıma? Dedi kin, dedim. Dedi nə oldu. Əvvəl balığın macarasını söylədi. İkinci o cüccünün macarasını gənə söylədi. Üçüncü bu şirə dedi ki, sənin,ki də belədi. Sən bir axmax adamın beynini yiyərsən. Sənin, başın, ağrısı qoyar. Bu da sənin dərdirin, ələci. Şirə bir qədər fikrə getdi. Öz-özünə fikir elədi, muna ki bu qədər döylət balıxdammı, cüccüdəmmi bu kin yiyə durmadı, ta munnan axmax adam hardan taparam. Kişini yıxdı yerə, beynini çıxartdı yidi.

NAXÇIVAN DİALEKTİ

DİLARAMİ CƏNGİ

(*Nağıl*)

Bir padşah vardıⁱ, onun iki oğlu vardıⁱ. Bullar həddə-kamala yetişəndə atalarından acıq eliyib üz qoydular səhrayə. İki yolun ayrımına çatanda iki qardaş bir-birinə dedilər:

– Hər birimiz bir yol ilə gedəx, ikimiz bir tərəfdən getsəx, bizimçün yaxşı olmaz.

Hər birisi bir yolla üz qoydular getdilər. Böyüx qardaş gəldi çatdı bir şəhərin qırağına. Oranın dəbi belə idi: onların padşahı ölmüşdü. Ollarda dəb beləydi. Quş uçurdardılar, hər kəsin başına qonsaydı, onu özzərinə padşah elərdilər. Həmən günü quşın uçurtmax vaxtıydı.

Quşⁱ uçurdular, gəldi qondıⁱ onun başına. Mını istədilər özdərinə padşah eləsinlər. Camaət qəbul eləmədilər. Onnan ötri ki, onun kim olduğunu bilmirdilər. Dedilər ki, dübarə uçurdax. Dübarə uçurdular. Genə gəldi qondıⁱ onun başına. Camaət lavüd qalıb özzərinə onu padşah elədilər.

O biri qardaş getdi çıxdı bir şəhərə. O şəhərdə bir öret vardı. Onun adına Dilaram cəngi diyərdilər. O, çox gözəl idi. Onun qırx kənizi vardı. Hamısı özünə oxşardı. Bu oğlan getdi çatdı ora. Həmən oğlan suadət quşunun ciyarını yemişdi. Hər gecə yatıb səhər duranda onun başının altında əlli tümən pul olardı. Bı oğlan gedib həmən Dilaram cənginin əvinə, çünki Dilaram cənginin qaydasıydı, hər gecədə əlli tümən pul alıb onun yanna gedərdi. Hər gecə özünə oxşar kənizlərinə göndərərdi o adamın yanna. Bı oğlan o gecəni qalır. Sübhü durur, gedir işinə. Bı oğlan öz-özünə diyir ki, bı iş elə mənim işimdi. Gecədə əlli tümən mən ona verrəm, çünki mənim başımın altında sübhü duranda əlli tümən hazır olur. Otuz doqquz gün bı tamam gedir ora. Gecədə əlli tümən verir.

Dilaram cəngi fikir eliyir ki, yəqin bı oğlan suadət quşunun ciyarını yiyib, indi bına lazımdır ki, işki verib bını quşdurmax, çünki o suadət quşunun ciyarı əriməz. Qusannan sora onu mən özüm yiyərəm. Hərgah belə olmasa, otuz doqquz gecə ki birdadı, indi nöbə mənim özümə. Oğlanı kefləndirir və bir təpıx munun dalısınan vırır. O, qəjj eliyir. Haman dəyğə o, ciyarı götürür özü yeyir.

Oğlan səhər yuxudan durur, baxır yastığın altına, görür pul yoxdu. Oğlan dər ki, böyün pulım olmadı, sabah gətirəm. Bı oğlan yüz qoyır

biyabanə. Gəlir bir ağacın dibində uzanır. Böhş (fikir) götürür. O hinidə (o, vaxda) görür iki dənə quş gəlib ağacın üssünə, bir-birinə deyir ki, bı oğlanı tanıyırsan? Bacı dedi ki, yox. Dedi bı oğlan filan padşahın oğludur. Bını qəzavü-qədərə salan Dilaram cəngidü. Oğlan yatırsa, ayılsın və eşitsin sözümi, bı ağaşdan bir şüv gəssin, bının xasiyyəti odur ki, hər kəsə nə desə, o olar. Oğlan yuxıdan ayılıb o ağaşdan bir şüv // şü kəsib qeyitdi həmən şəhərə. Gəldi çıxdı həmən Dilaram cənginin əvinə. Həmən ağacı işarə elədi orda olan adamlara. Dedi ol eşşəx. Hamısı oldılar eşşəx. Dilaram cəngi gördi ki, kənizləri və özi eşşəy olib, başdadı gözünən yaş töhməyə. Yalvardı ki oğlana gə mənı, bı dərtdən qutar. Mən həmən ciyarı qusub verrəm özüə.

Oğlan yazığı gəlib genə saldı öz surətinə. Dilaram cəngi dedi ki, oğlan, sən otuz doqquz gecə mənim əvimə gəlmisən, hər gecədə kənizlərimin birini sənın yanua göndərmişəm. Mənim özüm əlan bakirə qızam. İndi nə qədər döylətim var hamsını verirəm sənə, özüm də sənə öret oliram.

KEÇƏL NAĞILI

Bir kişi vardıⁱ, bir arvadıⁱ, bir oğluⁱ vardıⁱ. Bu kişi öküzərin götdü cüt sürməyə getdi.

Tezdən bının oğluⁱ yuxıdan durub dedi ki, ana, bir yuxı görmüşəm. Anasıⁱ dedi ki, oğul, yuxu mənə nağıl elə. Dedi, eləmiyəcəyəm. Anasıⁱ dedi, bala, niyə? Keçəl dedi, eləmirəm. Anasıⁱ bını döyüb dərşərxana birki əpbək qoyıb bağladıⁱ keçəlin dalına ki, apar, atan cüt sürür, yesin.

Keçəl ağıly-ağıly atasının yanna getdi. Atasıⁱ bını görüb, oğlu, niyə ağılyırsan? Keçəl dedi ki, yuxı görmüşdim, anama nağıl eləmədim, anam mənı döydü. Atasıⁱ dedi ki, oğul, anava nağıl eləmədin, atova nağıl elə. Keçəl dedi, sənə də nağıl eləmirəm. Atasıⁱ əpbəyi bının əlinən alıb, bına bir daddı qəmçi çəkip hersləndi ki, get!

Keçəl ağıly-ağıly bir qədər gələnən sora, yolın üstündə yuxıⁱ tutdi. Bu halda padşah yolnan gəlirdi. Keçəli gördü ki, ağılyıp yatıpdı. Keçəli durğuzdurdıⁱ ki, niyə yatmısən? Keçəl cavab verdi ki, yuxıⁱ görmüşdim. Nə atama nağıl elədim, nə də anama. Hər ikisi mənı döyüb bayra saldılar. Padşah dedi, atova, anova nağıl eləməmişənsə, mənə nağıl elə, mən padşaham. Keçəl dedi ki, sən padşah da olsan, nağıl eləmiyəcəyəm. Padşah əmr elədi ki, götür bı keçəli. Keçəli götdilər padşahın imarətinə.

Padşah qırmızı¹ geyinib taxta çıxdı¹ ki, vurun keçəlin boynın. Vəzir-vəkil iltimas elədi ki, yazıxdı, padşah, vırdırma minin boynını. Padşah əmr elədi ki, aparun salun quyya. Padşahın qızının gözi düşmüşdi bı keçələ. Keçəli quyya salanda qız baxırdı. İki-üş günənən sōra Çin padşahınnan bına üş at göndərdilər. Bı atdar üçi də bir rəxdə, üçi də bir boyda...

AYQAX NAĞILI

Keçmiş vaxtda şahların yanında ayqax olurdu. Şābbasın da bir dəne ayqaxı olur. Şābbas dilxor olur, çağırır: ayqax! Ayqax gəlir. Bəli qurban, bəli qurban. Durur yerdə əllərin salır yanına.

Deyib: – Üş günə kimi mənı güldürməsən, səni asdıracağam, səni boğduracağam səni. Bu ayqax nə qədər söz deyir Şābbas gülmür. Üş gün olur, üş günə kimi bı, Şābbası güldürə bilmir. Üş günənən sōra bını gətirillər dar ağacının dibinə bını assınar. Deyir: – Qurban, mənə on dəqiqə vaxt ver. Deyir: – Verdim.

On dēqədən sōra bı deyir ki, Qurban, mən səni üş günə güldürəmədim, bı dəfə də gülmə, bir də gülsən dēdān goruna lənət. Şābbas gülür, bını da dardan asmır.

ÜÇ QARDAŞ

(Nağıl)

Biri varıdı, biri yoxıdı, bir pətişah varıdı. Bı pətişahın üş oğlu varıdı. Dınqılı qardaşın adı Baxtıcamal idi. Bı gədədə qorxu əsəreti yoxdu. Küçədə xızannarı həməşə döyərđi, ancaq qoca kişilərə hörmət edərđi. Ortancıl qardaş Hüsen də iyid oğlan idi. Böyük qardaşları isə çoxlu öddək və sifətcən bəd olduğı üçün ona Həsən deyərđilər. Məylisədə çox danışdığı üçün ona gəvəzə və laqqal Həsən də deyərđilər.

Cımbılı qardaş gəvəzə Həsən danışanda ona xoş gəlmədiyiçün həməşə dēngimi tökmə deyərđi. Günnərin bir günü pətişah azarriyır. O, adam göndərir ki, oğlanlarını yanına çağırısnar. Pətişah oğlanlarını yanına çağırıb onnara vəlivəs eliyir ki, mən ölürəm, ancaq bir midətdən sōrasına bağda olan tufarın dibini qazarsız. Heş kəsə pisliy etməzsınız, yaxşılıx eliyəsınız, deyib canını tapşırdı.

Bir midət keşdi, uşaxların əli əksiyliyə tüşdü. Yaddarına tüşdü ki, atasının vəlivəsinə əməl etsinnər. Bir gün zilqaranıxdə qardaşdar bağa getməy istədilər və külüy, qazma götürüb, bağa getdilər. Atasının dediyi kimi, gedib tufarın dibini qazdılar və burdan içi dolu bir bərni tapdılar. Qaş qaraldığıçün bir manşal yandırdılar, ancaq yorulduqlarınnan əvlərinə gedib, həmən gecə səvine-səvine yatdılar. Bınnar gedənnən sōrasına solxuncu qonşu gəlib xəlbəççə bərnini komlayır və əvine aparır.

Qardaşdar tezdənnən bağa gəlib görüllər bərni yoxdu. Onnar bir-birinin boynuna atıllar, bir-birini tülü addandırılar. Bınnar bir-biriylə dalaşır və döyüşüllər. Əyər qonşı gəlməseydi, bınnar xəncəlləşəcəydilər.

Qonşu gəlib bınnar arasında sini-saflix qoyur, deyir ki, bərəni tap-paxçün üş gün yol aşm, bir dıdır və totux biləndərə iras gəlesiniz. O sizə bərninin tapılmasında kömək elər...

XƏSİS QƏYNANA

Ordubadın Ustupu kəntində bir qadın olur, üş gəlini. Qəynana xəsis olduğunnan gəlinnərini yeməyə qoymurdu. Bir gün qonşuda bir hadisə olur. Qəynana Bacxanın qonşuya gedir. Gəlinnərə tapşırır şulux eləməyin, pişmiş eləməyin!

Bu əvdən getcək gəlinnər durub tex qəyqanax pişirillər. Qəynanaların tez əvə qəyitməsini bilib, tez ocağı keçirdillər, qabları yüyüllər, pişirdikləri qəyqanağı bir neçə lavaş arasına qoyub, dəstəxana bağlayıb xırda gəlinə verillər.

Xırda gəlin qəyqanağı könnəgin altınnan bağlayır qarnına. Bu halda qəynana gəlir. Qəynana əvə girir, qəyqanağın qoxusun duyür. Ocaxda bir şey tapa bilmir, başdıyır hı liyə.

Deyir: “Gəlinnərim, mənım yaşım keçib, öləciyəm. Kətdə də toy yoxdu ki, sizin oynəmüzü görəm. İndi mən nana çalım, siz oynəyin, mən arzumı götürüm”. Qəynana başdıyır çöpik çalır. Böüğ gəlin əyagə qalxır oynəməyə. Böüğ gəlin: “Bınnar tamam fətdi, bacı”. Ortancıl gəlin deyir: “Bilsə, qiyamətdi bacı”. Xırda gəlin deyir: “Qorhmayım, qarmacığı bərtdi, bacı”.

ŞAHBUZ RAYONU ŞİVƏLƏRİ

SÜLEYMAN VƏ NAXIRÇI NAĞILI

Süleyman bir otax saldırmışdı. Bı çox maraqlandı ki, mənım bı otağımə elə adam ola ki, qiymət qoya. Car çekdirdi. Gəldi ustalar, bənnalar bı imarata qiymət qoya bilmədilər. Çoxlar gəldi, qiymət qoya bilməyib qayıtdı getdi. İki naxırçı¹ malı sürən zaman bı otağın dibinnən getməyə başladılar. Naxırçının biri yoldaşına dedi: “Niyə gəlib Süleymanın bı otağına qiymət qoymırsan, çoxlu mükafat alasan”. Bının yoldaşı dedi: “A yoldaş, sür malımızı gedək. Mən otardığım malın sayqısın bilmirəm heç, mən nə bilirəm Süleymanın otağının qiymətin”. Naxırçının yoldaşı dedi: “Mən səni örgədim, sən get qiymət qoy, ama demiyəsən yoldaşım örgətdi”.

Sōra naxırçı getdi. Süleyman dedi: “Nə üçün gəlmisən?” Naxırçı dedi: “Mən gəlmişəm sənin otağına qiymət qoyam”. Süleyman dedi: “Oğul, sən nə vəzifənin sahibisən?” Dedi: “Mən naxırçıyam”. Süleyman dedi: “Oğul, ustalar, bənnalar gəldi, mənım otağına qiymət qoya bilmədi, sən naxırçı adam, mənım otağımın qiymətin nə biləcəxsən”. Dedi: “Nōlar naxırçı olanda. Mənım də özümün bir ağılım var”. Süleyman dedi: “Onda de görüm, mənım bı otağım neçiyə dəyər?” Dedi: “Ola bilməz, görəx mən otağın dörd tərəfin gəzəm, müləhaza eliyəm, sōra deyəm qiyməti filan qədərdir”. Süleyman dedi: “Heç eybi yoxdı, çıx gəzginən”.

Naxırçı çıxıb müləhaza elədi gəldi. Süleyman dedi: “Nələdin, qiymət qoydun?” Dedi: “Bəli, qoydum”. “De görüm, nə qədər qoymusan?” Dedi: “Süleyman, üç ay yaz, bir ay yaydan, dörd ay göydən yerə nə qədər yağış yağarsa, dünya üzündə onun yer üzünə mənfiəti nə qədirdirsə, mən onun yer üzünə olan mənfiətini sənin otağına qiymət qoyuram”. Süleyman dedi: “De görüm, bı ağıl səninki dəyil, bı sözi sanə kim örgədidpi?” Dedi: “Xeyir, özüm ağıllıyam, öz ağılınnan deyirəm bu sözü”.

Süleyman əlin atdı tutdu naxırçının yaxasınnan ki, ağıl səninki dəyil. De görüm, səni kim örgədidpi?

Naxırçı məcbur olub dedi mənı yoldaşım örgətdi. Dedi: “Onda gedək yoldaşımın yanına”. Getdilər naxırçını tapdılar. Süleyman dedi: “Qardaş, mənım imaratıma qiymət qoyan sənənsən?” Naxırçı gördü iş keçibdi, boynuna götürdü. Süleyman dedi: “Sən nə sənətin sahibisən?” Dedi mən naxırçıyam. Süleyman naxırçıya dedi ki, həlbətdə, mən

sənnən ağıllı olaram. Süleyman dedi: “Bı inəx ki yatıbdı, bı inəyin qarındakı balası nə irəxdi, erkəxdi, ya dişidi?” Naxırçı dedi ki, layıx dəyil ki, mən qabağa düşəm, sən dəginən.

Süleyman dedi ki, bı inəx ki yatıbdı, bı inəyin qarındakı balası qırmızıdı, dişidi, annı da qaşqadı. Naxırçı dedi ki, Süleyman, həylə dəyil. Bı inəyin qarındakı balası qırmızıdı, özü də dişidi, ama annı bənışandı, quyruğunun üçü aladı, quyruğunu qoyub annına ona cəhət sən həylə bilirsən. Süleyman dedi ki, yox qaşqadı. Naxırçı dedisə qaşqa dəyil. Süleyman dedi: “Onda qoymayın inəx dursun, inəyin başını kəsəcix”. Naxırçı dedi: “Bı inəyin sahibimin var-yoxu elə bı bir inəxdi. Əgər onu kəssək, onun sahabımın cuğabın verə bilmənix”. Süleyman dedi: “Onun inəyinin artıxlıgıncan qiymətin vərəciyəm, iki inəx alsın”.

İnəyi kəsdilər, naxırçının dediyi düz çıxdı. Süleyman naxırçıya dedi: “Axı bizim ikimizin ağıl bir-biriyə uyğunnaşır. Bə yaxçı, sən ki bı ağılın sahabısən, nə üçün naxır otarırsan? Sən də gəlginən bir işin başında otu, irəhat çörəx ye”. Naxırçı dedi: “Mən otura bilmənəm”. Dedi: “Axı sənnən mənım ağılımız yaxunnaşır bir-birinə. Bunun səbəbi nədi?” Naxırçı dedi: “O zaman sənnən mən ananın bətlinə bir gündə düşmüşik. İndisə anadan olan zaman bir neçə dəqiqə sən mənənən qabax anadan olmusan. Sən anadan olanda ərşdə bir qoç var. Həmin qoç anadan olanda quyruğu qaşında, diliynən quyruğun yaladı. Ona səbəb sən yediyn quyruxdı. Mən anadan olanda həmin qoç bıynızının dibi qaşındı, dirnağıynan bıynızını qaşadı. Ona səbəb indi sənin yediyn quyruxdı, mənım də çörəyim bı daşdan çıxır. Mən borşdıyam naxır otarmağa”.

ORDUBAD DİALEKTİ

QAPLAN MƏSƏLƏSİ

Belədi də. İki yoldaş idix, getdix, çıxdix dağa, qoyın otarırdıx. Beş dənə qoyın doğmışdı. Yoldaşıma dedim sən bırdan quzuları göti get. Əlimdə məm də bi quzu vardı, dedim mən quzuları götürüb üsdən gəlirəm. Getdim üsdən, qoyını üsdən ötürdüm yenışə. Bi də bi geçi doğurdı, hələ geçiyə daş atırdım ki, doğmasın, gəssin aşağıyə. Gördüm elə-belə yanımnan bi qaplan çıxdı. Getdi belə girdi çırığa, ərxaşın ver-

di daşa, bəxır mənə. Mən itdərimi düşürdüm ki, gedim çıxım bunun yanına. Böylüm, üsdən yügürdi məm üsdümə. Əğzım elə başıma atanda, elə mən belə vurdum, daşdan düşdi aşağı. Özümü yığışdıram-mədim, özüm də düşdüm aşağı. Mən ki düşdüm aşağı, itimi götürdi apardı. Qaplan büldürdən bəri üş itimi yeyip.

TOY ADƏTLƏRİ

Misəlçün, Əlinin oğlu Həsənin qızın issiyir. Elə ki atası, anası bildi ki, issiyir onun, gedillər qızın atasinnən söz alillər, dəllər qızuy verir-sən, ya yox?

Qızın atası söz verir ki, verrəm. Oğlanın atası gəlir əvə. Cedir üzüy alır, şirni alır, qənd alır, yaylıq alır, beş metrə ətləz alır, qonşularını və oğlanın əmisini, dayisini çağırır. Həmin şeyləri yığıllar xonçiyə, aparıllar qız əvinə. Qız əvində də qızın adamnarın çağırillər, orda şirin çay verillər, şirni payliyillər. Bı adamnarın hamısı deyir: “Nübarəy olsun”.

Oğlan atasıynən qızın atası aparıllar kəbin kəssirillər. Bir ay keçir, oğlanın atası toy parçası alır oğliyçün. Qəm-qərdaşı çağırır həmin toy parçasın aparıllar qız əvinə. Qız əvində qizzər, gəlinnər yığilib çalıl-lər, oyniyillər. Həmin parçanı qizə paltar piçirlər. Piçənnən sora qoyın öldürüllər, çörəh bişirillər, çəndin hamısımı çağırllar. Toyçi, sazandar cətirillər. Xörəyi yəllər, çay içillər, cedillər cəlini cətirillər. Oğlanın əvinnən bir yaxın adam cedir cəlini cihazini siyahıya alır. Cihazı sa-zandarrar çala-çala aparır oğlan əvinə, sora oğlan əvinə hənə təbəği cətirillər. Cəce oldi, çalib-oyniyannan sora sazandarrar camātnan bir yerdə çala-çala cəkillər qız əvinə. Cəlinin başına duvax salıllar, belini bağlillər və deyillər:

Bizim cəlin sağ olsun,
Doğduğu oğlan olsun,
Sonbeşiyi də qız olsun.

Çala-çala cətirillər. Oğlanın sağdişi, soldişi olur. Oğlan damnan cəlinə üç qırmızı alma vırır, qızın başına şirni tökür, sora camāt hamı çıxır cedir.

Serçədən qorxan kişi bir arvad alıb getirib. Bı arvad deyib ki, a kişi, axı mən sə gəldim ki, mənə əbpəx, paltar verəsən. Kişi otdi əvdə. Qapını açanda arvada deyirdi, arvad, tez ol qapımı ört, serçələr mənə yior.

Bı arvad çox bezikdi, kişi çıxmadı qazanca. Arvad dedi neyliyim-neyliyim. Arvad fikirtəndi ki, bı kişini mən bayıra çıxarda bilməcəm. Bir-iki çörəy qayrıb apardı qonşuda çörəy yapdı, getirib səpdi qapıya. Girdi əvə ki, a kişi, çıxginən çölə əpbəy yağıb, oni ikitərəfli yığağ. Kişi dedi ki, ay arvad, aman gündi, qapını açma, serçə mənə yior. Arvad deyir ki, a kişi, elə əvdən əlüy uzad, çörəy çək. Kişi əlin uzadanda arvad oni hellədi eşiyə, qapının dalın işgillədi, kişi qaldı çöldə. Kişi yalvardı ki, ay arvad, aç qapımı, serçə mənə yior. Arvad dedi dayi get. Serçələr ki dolur əpbəyi taqqataq dimliyləyir, kişi qoxub silkələndə serçə də qorxudan qaçır.

Bı serçə qaçan surətdə kişi ehmalca sevindi, girdi tavliyə. Tavladan eşşəyin palanınnan çuvalduzun, bir də toyuğun falasın, bir də siçim. Bıları qoydi qoynuna, getdi. Gedəndə suyun qırağında bir qurbağa tutdu, mını da qoydi qoynuna. Bıyannan bir dev bıra urcah gəldi. Dev dedi, qardaş, hara gedirsən? Serçədən qorxan kişi dedi gedirəm şəhərə. Dev dedi ki, mən də sənnən yoldaş olum gedəh da, dedi gedəh.

ZAQATALA VƏ QAX ŞİVƏLƏRİ

Sağsağan gəlib, qavqın başında yuva tikiy. Sağsağanın üş dənə bala oley. Dadaney bi dənə tülki. Tülki geley, diyi sağsağana: “Ha burda utuma, mən atasının yurdu, kesəcəğam. Ha burdan sen köç!”

Hununçun sağsağan qorxusunnan bi balanı saley, tülki yib balanı gedy. Üş qun gelib, yib gedib. Hununçun sağsağan yığla otupdi. Hindi yənnən bi dənə qarğa gəlipdi, diyipdi: “Sağsağan, niyə yığleysən?” O da dīpdı ki, niyə yığlamıyam? Bi dənə tülki dadanıpdı mənim balalara. Üş qun dalbadal gelib, mənə balaları yiyip gedipdi. Mən də qorxusunnan balaları saldım, yiyip gedipdi. Hindi qarğa soruşiy: “Niyə balaları salıpsan?” O da dī: “Qorxısınnan salmışam”. Qarğa da qaytib dī: “Hunda balta yox, dəhrə yox, girdabil (mişar) yox, neynən kesəcəx huni? Niyə qorxırsan?”

Qarğa daşlayı yığıb, çıxdı sağsağannan yuasına. Sörasında tülki gələndə qarğaynan sağsağan tokdular daşı.

Tülki yuxarı olub baxdı, qordi qarğa var. Tülki ho sāt bildi, çıxdı getdi. Gedip bi çöndegi (cəmdək) üstünə yimağa başladı. Başlıyanda qarğa uçub, tülkini qordi cöndegi ziyə durey. Sōra qarğa gidib, bi dənə öpçiyə dedi ki, xəndəkdə bi dənə tülki var. Öüçi tülki vurdu, tülkinin dərini də soydi. Tülki də didi vuranda: “Muni mağa elən qarğadı”.

CAN ŞİRİN OLAR

Bir qarnın oğli oliy xəstə. Anasi dī ki, oğlum, sənə gələn ağrı mənəciğaz gəlsin. Muni eşidən oğlunun arvadı bi diri toğu tükni alar (didər), oğlannan anası olan öyə buraxar. Qarı elə hiss elər ki, güyə bu əzrəildi, can almağa gəliy. Oğlunu göstərər ki, xəstə mən dögləm, xəstə odu. Qarı qapdan çıxar yəvəş-yəvəş.

* * *

Mən bu sāt göndərmişəm dəmirçiyə qayçılar çəxlətmağa, dağdan qoşlar gələcəxdı, oları qıxdıracağam, səhərdən aparacağam Qaxa. Orda oları kəsdirəcəğam. Pulları banqa verəcəğam, sōra qayıtub gələcəğam. Birsı gün gedəcəğam yatağa. Qumaq taparım, atı farağat eləyin, gedax uxarı. Səbəhnən duracam, əlimi, yüzümü yuvacām, çay içəcəm, qapirativə gedəcəm, növüt alacām, sōra evə qayıtacām. Mən Qaxda işliyam, qaprativin təsərrüfat müdiriyəm, qoyun, mal, əkin işlərinə baxıyam.

QODİ¹ (QIMİR)

Çox yağmurrux olsa, bir uşax durar qodı¹ gəzzirər və belə oxuyar:

Qodı¹, qodını¹ qordumu?
Qodıya salam verdimi?
Buqun bızə qün gərəx
Arpa, buğda saçılısın,
Gümüş qünnər açılsın
Buqun bızə un gərəx
Sabax sizə qün gərəx.

ADƏTLƏR

Əvvəl toyda kəsirix biz mal, kəç. Camāta şorva çörəyi təkərix. Xonça günündə aş verrix, nigah alar, gəlin gələr. Oğlan öyünnən kızı öyünə gedər elçi. Çıxardar iki manat sözkəsən kōyar< bərgə innən sōra>, nişan verrix. Oğlan öyünnən bir kəç aparır, iki put düyü aparır, on girvənkə kənt, yarım girvənkə də çay.

* * *

İki adam elçi gəlir, razılıx olsa, bəlgə verir, sōra nişan gətirərrər, vədə qoyullar, toy olacax kızı, nişanı kızı toy çalılar. Gedəcəhdilər, nigahın kəsdirif gələcəhdilər. İki tərəfdən vəkillər olur. Savahısı üzduvax xorəh pişirilər.

ŞAH OĞLU ŞAH ABBAS

Qünnərin bir qünündə bu vəzirrərin yığıb ova getdi. Getdilər, əvləndi, galdı. Bir beş-on qün bu şah oğlu Şah Abbasın bir oğli vardı. On beş yeşində didi ki, ata mehriban, mən buqun ova getməyə isdəyirəm, vəzirrəngə da xəbar ver.

Səbəhisi oğlan ova getdi, vəzirrəriynən getdi. Gezdi bu meşəni, o meşəni, çox yoruldu. Atası diyən tərəfdə bir yaxşı bulax vardı. Vəzirrərinə dedi: “Siz gedin, bir az ovlanın, mən çox yorulmuşəm, burdə dincəliyəm”.

Oğlan o bulaxın üstə yatmışdı. Mis padşahın kızı ho qunu ova çıxmışdı. Gezə-gezə haman bulaxın yanına çatıyirdi. Kərabəşlərini dağıtdı, özü bulaxın üstə galdı. Kordu bir kəzəl oğlan yatıbdı, yüzünə də qün düşübdü. Kız oğlan kəzu düşdü, cibinnən bir qeder “yaylıq” saldı yüzünə kolkəy düşsün. Cibinnən çıxartıb, bir kəz, bir belə tikə mis, bir dənə də aşığı kəydu cibinə oğlanın. Kız getdi. Oğlan durdu, kordu vəzirrəri gelir. Cibinə əlini soxan kordu, bir misin tikə var, bir də kəz var, bir də aşığı. Bu, vəzirrərinin üstünə kışkırdı: “Mən uşağammı, mənə cibimə belə şeylər doldurmağa”. Bunnan çox peşman oldu, galdı evə. Atası kordu oğlu çox peşman gelir. Çağırdı oğlunu didi: “Nə oldu sağa? Niyə belə peşmansan?” Bəs mən də peşman olmiyəm, kim olar? Sənin vəzirrərin mənin masxara eliyib, cibimə belə şey doldurublar.

Padşahın acığı tutub, vəzirrəri çağırdı didi: “Buni kim koyubdu?” Vəzirrər didi: “Padşah, sən sağ olasan, biz qoymamışıx, bizin xarabamız yoxdu”. Padşah çox dərin fikrə getdi, çağırdı kəntdən < kənddən > bir boyuq ilanvuran. Kupa kərən kərilərin birisini soruşdu: “Bu nə olar?” Kəri bilmədi, kərinə dustağ elədi. O birisini çağırdı soruşdu: “Bu nə ola bilər?” O da bilmədi. O birisini çağırdı, o didi: “Bunu, doğrusunu, mən də bilmədim”. Padşah dedi: “Bəs bunu nə təhər alax?” “Bunu bəzircannar bilər”.

Bəzircanı çağırır padşah, deyər ki, bir belə məsələ var, bu necə olar? O deyər ki, padşah sağ olsun, mən bir söz dimax isdiyirəm, kərxiyirəm, Yox, kərxma, di. Onu mən alaram, mən deyən şeyləri sən ver.

Padşah razı oldu. Didi: “Sənin oğlunu ver mağa, mənəin dəvə çəkənim olsun. Qıx dəvə kızıl da ver, mən alım”.

Razı oldu, oğlanı kəturub getməğa başladı. Bir kün, beş kün, on kün, on beş kün getdi; haman şaharə çatdı. Getdi kərvansarıya, bir dənə nükər tutdu. Tabu mən galası vaxadan buna çoxlu kızıl verdi. Didi: “Sağa çoxlu da verəcəm, gidax, vaxdi”. Qaldı bu oğlannan bu bəzircan bala tükənində yaşadı. Tükəna çox cürbəcür parça koydu. Tabaxa hərəsinnən bir tüvə (xırda parça) kəsdi, tabaxa düzdü, tükəna koydu. Xalx basıldı, parçanı satmisanmı? Hala yox, axşam oldu, səbəh açıldı.

Bir dənə kəri vardı, kündə beş şeyyə (şahi-beş qəpik) işdiyirdi. Çağırdı didi: “Ay kəri, beş manat verim, ha bu tabaxı başına koy, ay parça alan diyə gez hə küçədə”. Tabaxın ortada Mıs padşahının kızı qoyduğu üç şeyi də koydu və tapşırıldı satmaynan.

Kəri kəturub gözdirdi ha ora, ha o biyi yerə, hamı baxdı didi: “Nəyə lazımdı bu parça?” Haman o kızın küçəsinnən keçirdi. Kızın kəzu çatdı, kərabəşlərinə didi: “Get, o kərinə bura geti”. Kərinə getidi. Didi: “Bulari satıysanmı?” – Satiyəm. Əlini uzatdı tabaxdakı qederə. – Ona dekmə, didi. Na gədar pul verdi, kəri satmadı. Didi kərabəşlərinə kət, narrı bağdan bir dəstə çubux getirin kərinə dokmağa.

Kərinəni də kaçırdı. Kəri düz galar haman bəzircanın yanına. Soruşdu bəzircan: “Heç alan olmadı?” Yox, didi. – Heç bir şey kərmədinmı? – Kərdüm. Filan mərtəbədə bir kızı çağırıldı, getdim. Tabaxın içində qederə əlini uzatdı, mən satmadım. Kərabəşlərinə dedi: “Gedin narrı bağdan bir dəsdə çubux getirin, mağa da kaş didi elimnən”.

Bəzircan deyir: “Oğul, axşam narrı bağına çağırılıb seni”. O oğlan bağa getdi, orda yuxladı, kızı galdı, aşağı getdi, durğuzmağa kiyimədi. Səbəh açıldı, kızı kaşdı, durub galdı səbəhnən. Kəri galdı, on manat

verdi. Kəri satmağa getdi. Kızı çağırıldı, bu dəfə küllü bağdan bir dəstə çubux geti, kəriyə kaş didi.

Bəzircan oğlanı küllü bağa kəndərdi, yatma tapşırıldı. Oğlan getdi, oturdu, çox incidi, oturan yerdə yuxladı. Kızı galdı, çox acıq oldu, durğuzmağa kiyimədi, oksurdu, durmadı. Səbəh açıldı, kızı kaşdı, oğlan galdı: “Heç şey yox” – didi. Yenə kəri galdı, genə getdi. Kızı çağırılıb dedi: “Gedin kərə tikən gətirin”. Haman ho qun oğlanın barmaxını kəraz tökər, yuxlamasın diyibəni, oğlan gidər, yatmaz. Kızı galar, kərar bir-birin isdiyillər. Səbəh açılar, oğlan kətməz. Kızı yalvarar, axır oğlan kızın kəynəkinnən kəsar, aparar. Səbəh bəzircan hile ayırılıb, parçaları kızın yatağına qədər düzər və haray salar: “Tükənim yarıldı” və kızıdan qərollar. Padşah kızı öldürmək istər, camatı da yığar, bəzircan da kəidər. Öldürəsi vaxtında bəzircan deyər ki, mənəim bir sözüm var: “Mal mənəin döyülmü, mən isdiyirəm ki, o kızı mağa verin, onun cəzasını mən bilərəm. Hayıbdı sənin kimi padşahın şəhərinə heylə şeylərin kəni tokulmağa”. Hamusu razı oldular, kızı bəzircana tapşırıldı. Bəzircan kızı da kəturub gəldi tükəna, dəvələrin getirilib, onı malını yukladılar, şəhərdən kəturub gidillər.

Xabar getdi Şah Abbasa: “Oğlun alıb gəlir”. Padşah başladı kəşunarı yola tokdi, galıb çatdılar. Başladı toyunu tutmağa. Kəzini çağırıldı, otuz manat nigah pulunu verdilər, nigahını tutdular, başladılar toyu çalmağa.

OĞUZ RAYONU ŞİVƏLƏRİ

DIXDIX FATMA

(Nağıl)

Biri varıymış, biri yoxuymuş, bir kişinin Fatma addı bir arvadı varıymış. Arvat çox dıxdıxıymış. Arvat kişini tamam bezar eliyifdimiş. Kişi arvadı başdan eləməx üçün əzgil yığmax adıynan unu meşiyə aparır. Bir quyunun yanna çatanda arvadı itəliyif quyuya salır. Kişi qayıdılıf öyə gəlir.

İndi sizə Fatmadan söylüyüm. Fatmanın döşdüyündə bir iyne varıydı. Fatma quyuda bir ilana irast olur. İyneynən ilanı diş qoymur. İlanı o qədər iynəliyir ki, ilan Fatmanın əlinnən tamam tənge gəlir. Fatmanın kişisi unu quyuya salannan bir neçə gün sərə öz-özünə fikir-rəşir ki, arvadın hağlı başına gəlmiş olar. Gedim quyudan çıxardım.

Bir gün bir uzun kəndir və bir səvətnən gəlir quyunun yanına. Səvədi quyya salır arvadı çıxarsın. Əvəzinə ilan çıxır. Kişi qorxusunan səvədi tez əldən quyya salır. İlan dilə gəlir diyir quyunun divində bir arvat var. O arvadın əlinnən təngə gəlmişəm. Məni qurtar. Sə nə isdəsən verrəm. Kişi ilanı quyudan çıxardır. İlan muna diyir: – Mən paçcahın qızın boynuna sarılacağam. Kim gəlsə açılmıcam. Təhcə sən gələndə açılacam.

İlan gedif paçcahın qızın boynuna sarılır. Paçcah car çağırır ki, kim məm qızımın boynunna ilanı aşsa, qızımı una verəcəyəm. İlanı quyudan çıxardan kişi gələn kimi ilan qızın boynunna sürüşür. Paçcah çoxlu var-döylətnən qızı bu kişiye verir.

NUXA DİALEKTİ

NAĞİL

Padcahın bir vəziri varmış. Ūn da bir qızı varmış. Bir gün padcah eşidər ki, vəzirin yaxşı qızı var. Padcah vəziri çağırır diyər üş məsələ soruşucəm, tapbasan boynū vurucam. Un gün sə möhlət vərəm: – iylixdə nə iyliidi, qüvvətdə nə qüvvətdidi, şirinnixdə nə şirindi?

Vəzir hər kəsdən soruşdu, didilər biz bilmirux. Diyər, ay padcah, izin ver gedim bir qızım var, unna halallıx alım, görüşüm, söra gəlim. Vəzir gedər əhvalatı qıza diyər. Qız diyər heş xüfət eləmə, yi, iç, kef elə, ata minəndə sə o məsələni diyacam. Pilō-cilōni¹ yidilər, işdilər, ata minəsidi, atdanasıdı, qız diyər iyliixdə çörəx iyliidi, qüvvətdə at qüvvətlidi, şirinnixdə ərnən arvat şirindi.

Bir də padcah gördü ki, vəzir kefi kök gəlir. Padcah soruşar tafdınmı? Diyər bəli, tafdım. Bir qızım var o tapıfıdı. Padcah diyər qızı bura getirin görax hardan bilir. Qızı faytın göndərdilər gəldi, bir cənnət hürisi.

Qızdan padcah soruşdu sən buları hardan bilirsən? Qız didi ki, mənim aşbazxanamda bişmiyən xörəx yoxdu, ūn iyisi mǎ gəlmir. Amma yeddi fəs mənən uzaxda çörəx yapılır, ūn iyisi mǎ gəlir. Mənim öymün dalınna qəflan, əslan keçir, ūn gubbultusı¹ mǎ gəlmir. amma at iraxdan gələndə gubbultusı¹ gəlir. Bir dənə aman-zamar öylədiydim, atamın, anamın ortasında yatmışdım. Əlim oların altında qalmışdı. Ha uf elədim, baxmadılar. Unda bildim, ərnən arvat şirinnix.

Padcah qızı alif oturdu.

ƏSƏRİN YAZILMASINDA İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT VƏ ONLARIN İXTİSARI

Abu-Hayyân – Kitab-al-İdrak li lisan al-Atrāk. İstanbul, 1931.

Азымов – П.Азымов. Туркмен дили (сөз ясаньж гошулмалар). Ашгабад, 1950.

Амансарыев – Дж.Амансарыев. Северные говоры емудского диалекта туркменского языка. Ашхабад, 1954 (автореферат).

Ашмарин – Н.И.Ашмарин. Общий обзор народных тюркских говоров гор. Нухи. Баку, 1926.

Баскаков “Кар.” – Н.А.Баскаков. Каракалпакский язык. Москва, 1951.

Баскаков “Ног.” – Н.А.Баскаков. Ногайский язык и его диалекты. Москва – Ленинград, 1940.

Баскаков “Сис.” – Н.А.Баскаков. Система спряжения или изменения слов по лицам в языках тюркской группы. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, часть II. Москва, 1956.

Баскаков “Уйг.” – Н.А.Баскаков, Уйгурский вокализм. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, часть I. Москва, 1955.

Баскаков, Инкижекова – Н.А.Баскаков, А.Н.Инкижекова. Фонетические особенности хакасского языка. Труды Института языкознания, том IV. Москва, 1954.

Баскаков, Тошчакова – Н.А.Баскаков, Т.М.Тошчакова. Ойротско-русский словарь. Москва, 1947.

Батманов – И.А.Батманов. Современный киргизский язык, часть I. Фонетика. Фрунзе, 1953.

Vəliyev A. – А.Н.Вəliyev. Abşeron yarımadasının qərb rayonu şivələri (əlyazması). Moskva, 1952.

Gaz. I – Ömer Asım Aksoy. Gaziantep ağzı, I. İstanbul, 1945.

Gabain – A.Gabain. Alttürkische Grammetik. Leipzig, 1941.

Газизов, Гимадиев – Р.С.Газизов, М.Г.Гимадиев. Руско-татарский словарь. Казань, 1955.

Гусейнов – А.А.Гусейнов. Говоры Варташенского района. Москва, 1952 (автореферат).

Dədə Qorqud – Kitabi-Dədə Qorqud (H.Araslının redaktəsi ilə). Bakı, 1939.

Джангидзе – В.Т.Джангидзе. Особенности дманисского говора азербайджанского языка. Баку, 1956 (автореферат).

Джафаров – Г.Джафаров. Говоры Таузского района. Москва, 1954 (автореферат).

Дмитриев “Асс.” – Н.К.Дмитриев. Ассимиляция и диссимиляция согласных в башкирском языке. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, часть I. Москва, 1955.

Дмитриев “Баш.” – Н.К.Дмитриев. Грамматика башкирского языка. Москва, 1948.

Дмитриев “Кум.” – Н.К.Дмитриев. Грамматика кумыкского языка. Москва, 1940.

Дмитриев “Вст.” – Н.К.Дмитриев. Вставка и выпадение гласных и согласных в тюркских языках. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, часть I. Москва, 1955.

Дмитриев “Стр.” – Н.К.Дмитриев. Строй турецкого языка. Ленинград, 1939.

Дмитриев “Фон.” – Н.К.Дмитриев. Фонетические закономерности начала и конца тюркского слова. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, часть I. Москва, 1955.

Дмитриев “Неуст.” – Н.К. Дмитриев. Неустойчивое положение согласных р, л, н в тюркских языках. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, ч. I. Фонетика. Москва, 1955.

Z.-Q. şiv. – Zaqatala-Qax şivələri (əlyazması). Bakı, 1947.

İbnü-Mühennâ – İbnü-Mühennâ lüğati. Aptullah Battal. İstanbul, 1934.

İbrahimov – В.М.İbrahimov. Məgəzə rayonu şivələri (əlyazması). Bakı, 1949.

Исхаков “Гар.” – Ф.Г.Исхаков. Гармония гласных в тюркских языках. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, часть I. Москва, 1955.

Исхаков “Мес.” – Ф.Г.Исхаков. Местоимения. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, часть II. Москва, 1956.

Исхаков “При.” – Ф.Г.Исхаков. Имя прилагательное. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, часть II. Москва, 1956.

Исхаков “Суш.” – Ф.Г.Исхаков. Имя существительное. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, часть II. Москва, 1956.

Исхаков “Хар.” – Ф.Г.Исхаков. Характеристика отдельных гласных современных тюркских языков. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, часть II. Москва, 1956.

Исхаков “Чис.” – Ф.Г.Исхаков. Имя числительное. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, часть II. Москва, 1956.

Kowalski – T.Kowalski. Osmanisch – Türkische Dialekte. Enzyklopaedie des Islam. Leiden-Leipzig, 1934.

Кононов “Тур.” – А.Н.Кононов. Грамматика турецкого языка. Москва, 1941.

Кононов “Узб.” – А.Н.Кононов. Грамматика узбекского языка. Ташкент, 1941.

Korkmaz – Dr. Korkmaz. Güney-Batı Anadolu ağızları, ses bilgisi. Ankara, 1956.

КО сөз. – Х.Махмудов, Г.Мусабаев. Казахша-орышша сөздик. Алматы, 1956.

Малов “Пам.” – С.Е.Малов. Памятники древнетюркской письменности. Москва – Ленинград, 1951.

Малов “Уйг.” – С.Е.Малов. Уйгурский язык. Москва, 1954.

Мамедов – И.Мамедов. Карягинские говоры азербайджанского языка. Москва, 1958 (автореферат).

Махмутова – Л.Т.Махмутова. Фонетические особенности касимовского говора татарского языка. Материалы по диалектологии. Казань, 1955.

Мелиоранский – П.М.Мелиоранский. Араб-филолог о турецком языке. Санкт-Петербург, 1900.

МК – Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk tercümesi, ceviren Besim Atalay, cilt I. Ankara, 1939; cilt II. Ankara, 1940; cilt III. Ankara, 1941.

Муğ. – Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri. Bakı, 1955.

Пальмбах, Исхаков “Яв.” – А.А.Пальмбах, Ф.Г.Исхаков. Явления метатезы в тувинском и некоторых других тюркских языках. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, часть I. Москва, 1955.

Пальмбах, Исхаков – А.А.Пальмбах и Ф.Г.Исхаков. Придыхательные и непридыхательные смычные согласные в тувинском

языке. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, часть I. Москва, 1955.

Поцелуевский – А.П.Поцелуевский. Диалекты туркменского языка. Ашхабад, 1936.

Рагимов – М.Ш.Рагимов. *Формы выражения настоящего и будущего времен в письменных памятниках азербайджанского языка XIV-XVIII вв.* Dilçilik məcmuəsi. Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun Əsərləri, X cild. Bakı, 1957.

Радлов – В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий, часть III. Санкт-Петербург, 1900.

Ramazanov – K.T.Ramazanov. *Azərbaycan dilinin Salyan dialekti* (əlyazması). Bakı, 1956.

РБ сл. – Русско-башкирский словарь. Москва, 1948.

Решетов, Шоабдурахманов – В.Решетов, Ш.Шоабдурахманов. Фонетика. Узбек тили фонетикасига доир бази мисаллар. Ташкент, 1953.

Рясянен – М.Рясянен. Материалы по исторической грамматике тюркских языков. Москва, 1955.

РК сл. – Русско-казахский словарь. Москва, 1954.

РКир сл. – Русско-киргизский словарь. Москва, 1944.

РТув сл. – Русско-тувинский словарь. Москва, 1953.

РУ сл. – Русско-узбекский словарь. Москва, 1954.

РУй сл. – Русско-уйгурский словарь. Москва, 1956.

Rüstəmov – R.Ə.Rüstəmov. *Quba dialekti* (əlyazması). Bakı, 1948.

РЧ сл. – Русско-чувашский словарь. Москва, 1951.

Севортян – Э.В.Севортян. Ассимиляция и диссимиляция согласных в южных тюркских языках. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, часть I. Москва, 1955.

Söz derleme – *Türkiyede halk ağzından söz derleme dergisi*, cilt I (A-D). İstanbul, 1939; cilt II (E-K). İstanbul, 1940; cilt III (L-Z). İstanbul, 1947.

ТатР сүз. – Татарча-русча сүзлек. Казан, 1950.

ТР сл. – Турецко-русский словарь. Москва, 1945.

ТР сөз. – Х.Байлыјев və К.Каррыјев. Түркменче-русча сөзлүк, Ашхабад, 1940.

ТуВР сл. – Тувинско-русский словарь. Москва, 1955.

Тумашева – Д.Г.Тумашева. Некоторые фонетические особенности тюменского диалекта татарского языка. Материалы по диалектологии. Казань, 1955.

Urfa – Urfalı Kemaleddip. *Urfa ağzı*. İstanbul, 1945.

Xalq – *Azərbaycan türk xalq şivələri lüğəti*, I cild, 1-ci hissə “A” hərfi. Bakı, 1930; I cild, 2-ci hissə “B” hərfi. Bakı, 1931.

Харитонов – Л.Г.Харитонов. Современный якутский язык. Якутск, 1947.

Наси́ев – İ.Наси́ев. İsmayılı rayonu şivələri (əlyazması). Bakı, 1948.

Həsənov – A.Q.Həsənov. Ordubad dialektinin bəzi xarakter leksik və morfoloji xüsusiyyətləri haqqında. S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri, №9. Bakı, 1957.

Caferoğlu “AM” – Dr. prof. A.Caferoğlu. Anadolu dialektolojisi üzerinde malzeme, II. İstanbul, 1941.

Caferoğlu “DT” – Dr. prof. A.Caferoğlu. Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar, I. İstanbul, 1942.

Caferoğlu “AT” – Dr. prof. A.Caferoğlu. Anadolu ağızlarından toplamalar. İstanbul, 1943.

Caferoğlu “ST” – Dr. prof. A.Caferoğlu. Sivas ve Tokat illeri ağızlarından toplamalar. İstanbul, 1944.

Caferoğlu “AD” – Dr. prof. A.Caferoğlu. Anadolu illeri ağızlarından derlemeler. İstanbul, 1951.

Caferoğlu “met” – Dr. prof. A.Caferoğlu. Anadolu ağızlarındaki metatase gelişmesi. Türk dilaraştırmaları yılıgibelleten. Ankara, 1955.

Шакирова – P.Ф.Шакирова. Фонетические особенности говора татар Краснооктябрьского района Горьковской обл. Материалы по диалектологии. Казань, 1955.

Şirəliyev “Bakı” – M.Ş.Şirəliyev. Bakı dialekti, ikinci nəşr. Bakı, 1957.

Şirəliyev “Qazax” – M.Ş.Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyası, II hissə. Qazax dialekti haqqında ümumi obzor. Bakı, 1943.

Ширалиев “Изуч.” – М.А.Ширалиев. Изучение диалектов азербайджанского языка. Изв. АН СССР, ОЛЯ, том IV, вып. 5. Москва, 1947.

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

<i>Bir neçə söz</i>	5
Transkripsiya	8
Kitabda verilən rayon, kənd, məhəllə adları və onların ixtisarı	9
Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin öyrənilməsi	15
Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin təsnifi	19

FONETİKA

Saitlər və onların variantları	24
Uzun saitlər	25
1. Uzun saitlərin əmələ gəlməsi	25
2. Uzun saitlərdə səsənin dərəcəsi	30
Qısa saitlər	31
Burun saitləri	31
Diftonqlar	35
1. Açıq diftonqlar	35
2. Yüksələn diftonqlar	37
Səslərin dəyişilməsi	37
Səslərin əvəzlənməsi	38
Saitlərin əvəzlənməsi	38
1. Arxasıra saitlərinin önsıra saitlərlə əvəzlənməsi	39
2. Önsıra saitlərinin arxasıra saitlərlə əvəzlənməsi	40
3. Dodaqlanan saitlərin dodaqlanmayan saitlərlə əvəzlənməsi ..	43
4. Dodaqlanmayan saitlərin dodaqlanan saitlərlə əvəzlənməsi ..	45
5. Açıq saitlərin qapalı saitlərlə əvəzlənməsi	48
6. Qapalı saitlərin açıq saitlərlə əvəzlənməsi	53
7. Qapalı saitlərin qapalı saitlərlə əvəzlənməsi	54
Ahəng qanunu	55
Damaq ahəngi	56
Dodaq ahəngi	58
Ahəng qanununun pozulma yerləri	59
Saitlərin artımı	64
Söz əvvəlində saitlərin artımı (proteza)	64
Söz ortasında saitlərin artımı (epenteza)	66
Söz sonunda saitlərin artımı	67

Saitlərin düşümü	67
Heca düşümü (qaplologiya)	70
Samitlər	70
Dialekt və şivələrimizə xas olan: k^h , x^h , n^h , $ts(y)$, \hat{z} , $\hat{d}z$ samitləri ..	71
k^c , ζ^c , t^c , p^c səsləri haqqında	75
Samitlərin əvəzlənməsi	75
1. Söz əvvəlində	75
2. Söz ortasında	82
3. Söz axırında	89
Samitlərin artımı	94
1. Söz əvvəlində	94
2. Söz ortasında	96
3. Söz axırında	98
Samitlərin düşümü	99
1. Söz əvvəlində	99
2. Söz ortasında	101
3. Söz axırında	104
Assimilyasiya	105
1. Tam irəli assimilyasiya	105
2. Yarımqıq irəli assimilyasiya	108
3. Tam geri assimilyasiya	109
4. Yarımqıq geri assimilyasiya	110
Dissimilyasiya	111
1. İrəli dissimilyasiya	111
2. Geri dissimilyasiya	111
Yerdəyişmə	112
1. Yanaşı yerdəyişmə	112
2. Yanaşı olmayan yerdəyişmə	116
Söz köklərində samitlərin qoşalaşması	117
Vurğu	119

MORFOLOGİYA

Söz tipləri	123
Şəkilçilər	124
Nitq hissələri	125
İsim	125
Sadə isimlər	125
Düzəltmə isimlər	125

Mürəkkəb isimlər	128
Xüsusi isimlər	129
İsimlərin hallanması	130
Saitlə bitən isimlərin hallanmasına dair nümunələr	134
Samitlə bitən isimlərin hallanmasına dair nümunələr	140
İsimlərdə mənsubiyyət kateqoriyası	149
İsimlərin mənsubiyyət şəkilçiləri ilə hallanması	152
Mənsubiyyət şəkilçili isimlərin hallanmasına dair nümunələr	154
Xəbərlilik kateqoriyası	162
Sifət	169
Sifətin quruluşca növləri	170
1. Sadə sifətlər	170
2. Düzəltmə sifətlər	170
3. Mürəkkəb sifətlər	171
Sifətin dərəcələri	172
Say	175
Sıra sayı	176
Əvəzlik	176
1. Şəxs əvəzlilikləri	176
Şəxs əvəzliliklərinin hallanmasına dair nümunələr	178
2. İşarə əvəzlilikləri	181
İşarə əvəzliliklərinin hallanmasına dair nümunələr	182
3. Abstrakt yiyəlik bildirən əvəzliliklər	183
4. Qayıdış əvəzliyi	184
Qayıdış əvəzliyinin hallanması	185
5. Sual əvəzlilikləri	187
Sual əvəzliliklərinin hallanması	187
Fel	188
Felin şəkilləri	189
1. Əmr şəkli	190
Əmr şəklinin təsrifi	193
2. Xəbər şəkli	200
a) Sadə xəbər şəkli	200
Şühudi keçmiş	200
Şühudi keçmişin təsrifi	201
Nəqli keçmiş	205
Nəqli keçmişin təsrifi	207
İndiki zaman	212

Şəxslər üzrə indiki zaman şəkilçiləri	216
İndiki zamanın təsrifi	218
Qəti gələcək zaman şəkilçiləri	226
Şəxslər üzrə qəti gələcək zaman şəkilçiləri	227
Qəti gələcək zamanın təsrifi	228
Qeyri-qəti gələcək	234
Şəxslər üzrə qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçiləri	236
Qeyri-qəti gələcək zamanın təsrifi	237
b) Mürəkkəb xəbər şəkli	239
3. Felin arzu şəkli	245
Şəxslər üzrə arzu şəklinin şəkilçiləri	246
Arzu şəklinin təsrifi	247
4. Felin şərt şəkli	253
Şəxslər üzrə şərt şəkilçiləri	255
Şərt şəklinin təsrifi	256
Felin vacib və lazım şəkilləri	262
5. Felin vacib şəkli	262
Şəxslər üzrə vacib şəkilçiləri	263
Vacib şəklinin təsrifi	264
6. Felin lazım şəkli	266
Şəxslər üzrə lazım şəkilçiləri	267
Lazım şəklinin təsrifi	267
Felin modalları	270
Felin rəvayət modallığı (imış)	270
Felin şərt modallığı (isə)	270
Felin sual modallığı	271
Feli bağlamalar	271
Məsdər	274
Zərf	276
1. Sadə zərflər	276
2. Düzəltmə zərflər	276
3. Mürəkkəb zərflər	277
Zərflərin mənaca növləri	277
1. Zaman bildirən zərflər	277
2. Yer bildirən zərflər	278
3. Tərzi-hərəkət bildirən zərflər	279
4. Miqdar zərfləri	279
5. Sual zərfləri	280

Modal sözlər	280
1. Şübhə bildirən modal sözlər	280
2. Təsdiq və inkar bildirən modal sözlər	281
Bağlayıcılar	281
Qoşmalar	283
Ədatlar	286
Nidalar	286

SİNTAKSİS

Təyini söz birləşmələri	288
Sintaktik əlaqələr	290
1. Uzlaşma	290
2. İdarə	292
3. Yanaşma	296
Cümlə üzvləri	296
Mübtəda	296
Xəbər	297
Tamamlıq	298
Cümlədə sözlərin sırası	299
Grammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olamayan sözlər (xitablar və ara sözlər)	301
1. Xitab	301
2. Ara sözlər və cümlələr	301
Cümlə tipləri	302
İntonasiyaya görə cümlə tipləri	302
1. Sual cümlələri	302
2. Nida cümlələri	303
Şəxssiz və qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr	304
1. Şəxssiz cümlələr	304
2. Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr	305
Həmcins üzvlü sadə cümlələr	305
Mürəkkəb cümlələr	307
Tabesiz mürəkkəb cümlələr	307
Tabeli mürəkkəb cümlələr	308
Budaq cümlələr	309
1. Mübtəda budaq cümləsi	309
2. Xəbər budaq cümləsi	309

3. Tamamlıq budaq cümləsi	310
4. Təyin budaq cümləsi	311
5. Zaman budaq cümləsi	311
6. Yer budaq cümləsi	312
7. Tərzi-hərəkət budaq cümləsi	312
8. Kəmiyyət budaq cümləsi	313
9. Səbəb-məqsəd budaq cümləsi	313
10. Şört budaq cümləsi	314
11. Qarşılıq (güzəşt) budaq cümləsi	315
Tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlələrinin yeri	315
Tabeli mürəkkəb cümlələrin quruluşca növləri	316

LEKSİKA

Dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibində tarixi dövrlərin izləri	318
Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibində əmələ gələn dəyişikliklər	324
Dialekt və şivələrimizin leksik xüsusiyyətləri	331
1. Terminoloji səciyyə daşıyan sözlər	331
2. Terminoloji səciyyə daşımayan sözlər	333
Omonimlər	339
Sinonimlər	341
Dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibində alınma sözlər	342
Ərəb və fars sözləri	342
Rus dili vasitəsi ilə daxil olan rus və Avropa sözləri	343
Qafqaz-iber dillərindən keçən sözlər	344
Mətnlər	346
Əsərin yazılmasında istifadə olunan ədəbiyyat və bunların ixtisarı	405

Məmmədəğa Şirəliyev

AZƏRBAYCAN
DİALEKTOLOGİYASININ
ƏSASLARI

Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti

“Şərqi-Qərb”
Bakı
2008

Buraxılışa məsul:	<i>Əziz Güləliyev</i>
Texniki redaktor:	<i>Rövşən Ağayev</i>
Kompyuter səhifələyiciləri:	<i>Rövşən İsgəndərov</i> <i>Allahverdi Kərimov</i>
Korrektorlar:	<i>Nadir Quliyev</i> <i>Pərinaz Səmədova</i>

Yığılmağa verilmişdir 18.12.2007. Çapa imzalanmışdır 29.05.2008.
Formatı 60x90 ¹/₁₆. Fiziki çap vərəqi 26. Ofset çap üsulu.
Tirajı 10000. Sifariş 213.

DÜST 5773-90, DÜST 4.482-87

Kitab “CBS-PP” MMC mətbəəsində çap olunmuşdur.
Bakı, Şərifzadə küçəsi, 3.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

İlham Əliyevin

“Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə
kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında”

12 yanvar 2004-cü il

tarixli sərəncamı ilə nəşr olunur.